

TÜRKİYE'DE

GEÇİŞ DÖNEMİ

ADALETİ:

DÖNÜŞEN ÖZNELER,

YÖNTEMLER VE ARAÇLAR

Sempozyum Tebliğleri

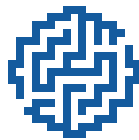
27-28-29 Kasım 2020

HAKİKAT ADALET HAFIZA MERKEZİ

CONSULATE GENERAL
OF SWEDEN

**TÜRKİYE'DE
GEÇİŞ DÖNEMİ ADALETİ:
DÖNÜŞEN ÖZNELER,
YÖNTEMLER VE ARAÇLAR
SEMPOZYUM TEBLİĞLERİ
27-28-29 Kasım 2020**

HAKİKAT ADALET HAFIZA MERKEZİ
Ömer Avni Mahallesi İnönü Caddesi
Akar Palas No: 14 Kat: 1
Beyoğlu 34427 İstanbul / Türkiye
0212 243 32 27
info@hafiza-merkezi.org
www.hakikatadalethafiza.org

DEĞERLENDİRME KURULU

Dr. Başak Can
Prof. Dr. Başak Çalı
Dr. Ceren Lordoğlu
Dr. Hülya Dinçer
Dr. Av. Kerem Altıparmak
Dr. Özgür Sevgi Göröl

DÜZELTİ

Asena Günal

TASARIM

BEK

BASKI

Sena Ofset
Litros Yolu, 2. Matbaacılar Sitesi,
B Blok, 6. Kat, No: 4NB 7-9-11
Topkapı 34010 İstanbul
T +90 212 613 38 46
www.senaofset.com.tr

HAKİKAT, ADALET VE HAFIZA ÇALIŞMALARI

DERNEĞİ YAYINLARI

ISBN: 978-605-85978-8-4

**TÜRKİYE'DE
GEÇİŞ DÖNEMİ ADALETİ:
DÖNÜŞEN ÖZNELER,
YÖNTEMLER VE ARAÇLAR
SEMPOZYUM TEBLİĞLERİ**

27-28-29 Kasım 2020

HAKİKAT ADALET HAFIZA MERKEZİ

CONSULATE GENERAL
OF SWEDEN

İÇİNDEKİLER

6 **SUNUŞ**

BAŞAK ÇALI

8 **CEZA YARGILAMALARINDA**

HAKİKAT VE ADALET

Jitem Davaları Işığında Geçiş Dönemi
Adaletini Tartışmak

ÖZLEM HAS

Failin Sözü Bize Ne Söyler? Türkiye'de
Devlet Şiddetinin Failleri, İfşaatları ve
İtirafı

YEŞİM YAPRAK YILDIZ

İş Cinayetleri Alanındaki Cezasızlıkla
Hukuki Mücadele, Emek Örgütlenmesinin
Asli Unsurlarından Biri Hâline Gelebilir mi?

EYLEM CAN, BERRİN DEMİR, ASLI ODMAN, TUĞÇE TEZER

59 **SİVİL HAKİKAT ARAYIŞI, DÖNÜŞEN ÖZNELER VE MÜCADELE DENEYİMLERİ**

Felaketin Temsili: 1915'e Dair Hakikat
Arayışının Yeni Yöntem ve Araçları

ASLI ECE KOÇAK ve ZELAL PELİN DOĞAN

12 Eylül Kadınları: Cunta Gölgesinde Sevgi,
Değişim ve Karşı Eylemlilik

GÖKSU ÖZAHİSHALI

Uluslararası Sözleşmeler Etrafında
Yürütülen Feminist Mücadele Pratikleri

ELİF EGE

101 **ÇATIŞAN HAFİZALAR VE HAKİKAT ANLATILARI**

Bir Karşı-Anıt Olarak 10 Ekim Anıt Ağaçlar

HANİFE KARDELEN IŞIK

Bir Hafızalaştırma Örneği Olarak Ulucanlar
Cezaevi Müzesi: Kimin Hafızası, Hangi
Geçmişle Yüzleşme?

ESİN GÜLSEN

Tarih Ve Hafıza Arasında Gençlik: Geçmişle
Kurulan İlişkilere Kavramsal Bir Sorgulama

ELİF CAN

143 **MEKÂN, ŞİDDET VE HAFIZA**

Toplumsal Belleği "Restore" Etmek: Dersim
Askerî Kışlası'nın Müzeye Dönüşümü

MEHTAP TOSUN

İki Şehrin Hikâyesi: Sur'un Öncesi ve
Sonrası

İDİL ÖNEN ve GÖKSU ÖZAHİSHALI

Kamusal Alanın Çatışma Belleği Olmaktan
Çıkarılması ve Okul Adlarının Barışçıl
Kılınması

SERDAR M. DEĞİRMENCİOĞLU

186 **HAKİKAT ARAYIŞINDA YENİ MEDYA ARAÇLARI VE DİJİTAL İMKÂNLAR**

Unutuşa Karşı Direniş: Yeni Medyanın
Olanakları ve Sınırlılıkları

GAYE KUAS

Görsel Kayıtlar Hesap Sorabilir mi?: İnsan
Hakları Arşivleri ve Geçiş Dönemi Adaleti

DUYGU DOĞAN ve SİDAR BAYRAM

220 **HAFIZALAŞTIRMA ARACI OLARAK SİNEMA**

Hakikat ve Adalet Arayışında Bir
İmkân Olarak Kürt Sineması: Feminist
Perspektifler

TEBESSÜM YILMAZ

Belgesel Sinemada Kişisel Olandan
Toplumsal Olana Geçmişle Yüzleşme:
Saroyan Ülkesi

ONUR AYTAÇ

254 **BİYOĞRAFİLER**

SUNUŞ

BAŞAK ÇALI

Bu kitap, Hakikat Adalet Hafıza Merkezi tarafından 27-29 Kasım 2020 tarihleri arasında düzenlenen “Türkiye’de Geçiş Dönemi Adaleti: Dönüşen Özneler, Yöntemler, Araçlar” konulu sempozyumda sunulan bildirilerden oluşuyor. Konferansın başlığına da yansıdığı gibi kitaba katkı sunan çalışmalar, geçiş dönemi adaletini durağan, sınırları, özneleri, araçları ve amaçları belli bir süreç olarak değil, hem çehresi, hem katılımcıları hem de mekân ve talepleri dönüşebilen bir süreç olarak ele alıyor.

Bu yönü ile kitaba katkıda bulunan çalışmalar, Türkiye’de geçiş dönemi adaleti perspektifinden değerlendirebilecek hak ihlallerinin çeşitliliğini ve “geçmişte yaşanma” ifadesinin açık uçluluğunu göz önüne seriyor. Kitap okuyucuya 10 Ekim 2015 Ankara Gar Katliamı’ndan, Ermeni toplumunun hakikat arayışına, yakın dönemde yaşanan iş cinayetlerinden, 1980 Eylül darbesinde kadın olarak adalet arayışlarına dek özneler ve zamanlar açısından bir çeşitlilik sunuyor.

Kitap bir araç ve amaç olarak hukuk ve geçiş dönemi adaletini irdeleyen çalışmalar ile hukuk ötesi ve disiplinlerarası çalışmaları okuyucuya birarada sunuyor. Kitapta geçiş dönemi adaletinde müzeler ve okullar gibi daha bilindik mekânlar ile sinema ve medya gibi daha bilindik araçların yanı sıra, sosyal medya ve ağaçlar gibi daha yeni ve yaratıcı araçlar da yerlerini alıyor.

“Neden geçiş dönemi adaleti tartışması?”, Türkiye’de sık karşılaşılan sorulardan biri. Şüphesiz Türkiye’nin, özellikle yakın tarihinde yaşanan ağır insan hakları ihlallerinin ardından, kamusal anlamda hakikat, adalet ve hafıza alanlarından ısrarla uzak durması bu sorunun sorulmasına yol açıyor. Bir bakıma bu soruyu soranlar, belki de geçiş dönemi adaletinin devlet kurumları eli ile tesis edilmediği ve hatta tesis edilmemesi için daha çok çaba harcanan bir ülkede, neden geçiş dönemi adaletinin tartışıldığını soruyorlar.

Bu derleme, bir bütün olarak okuyucuyu işte bu çok sık sorulan sorunun belki de sorulabilecek en iyi soru olmadığına ikna etmeye çalışıyor. Geçiş dönemi adaletine, ulaşılması gereken, çerçevesi belli ve Türkiye’de erişilememiş bir nihai amaç olarak değil; uzak, yakın ve hemen yakınımızdaki geçmişi ve hak ihlallerini anlamamıza ve bu anlayışı takiben hem bireysel hem de toplu olarak harekete geçmemize ön ayak olan bir bakış açısı olarak yaklaşmamızı öneriyor.

Bu öneriyi dinlerseniz, Türkiye’de geçiş dönemi adaleti çalışmalarını ilk defa bu kadar geniş bir bakış açısı ve çeşitlilik ile ele alan bu derlemenin, dönüştürücü ve düşündürücü yolculuğuna çıkabilirsiniz.

CEZA YARGILAMALARINDA

HAKİKAT VE ADALET

Jitem davaları ışığında

geçiş dönemi adaletini tartışmak

ÖZLEM HAS

Kavramsal Çerçeve

Devletler kendi suçlarıyla nasıl hesaplaşır? Bu soru hem siyaset bilimi, hem de hukuk teorisi alanlarında önemini korumakla birlikte; verilen cevaplar genellikle devlet-vatandaş ilişkileri, anayasa hukuku, insan hakları hukuku ve uluslararası hukuk konseptleri üzerinde yoğunlaşmıştır. Bu anlamda, birtakım bağlayıcılık ve sınırlandırmalara tâbi olan uluslararası alanda devletler eşitleri olarak gördükleri diğer devletlere karşı yaptırımında bulunma ve hatta yargılama alanları yaratabilirken,¹ kendi suçlarını yargılama iradesini ancak kendilerinin gösterdiği ulusal alanda durum çok daha farklı bir görünüm kazanmaktadır.

Ulusal yargılama örneklerini konu alan araştırmalar, adil bir yargılama için devlet işleyişinde bir geçiş döneminin gerekliliğinden bahseder. Literatürde “geçiş dönemi adaleti” olarak kavramsallaştırılan bu süreç, otoriter rejimlerden demokratik rejimlere doğru gerçekleşen siyasi dönüşümler sonucu, yeni rejimin eski rejimin ağır insan hakları ihlallerini barındıran suçlarıyla yüzleşeceği adaletli bir ortamın tesisini hedefler. Birleşmiş Milletler’in tanımına başvuracak olursak, geçiş dönemi adaleti; “hesap verebilirliği sağlamak, adalete hizmet etmek ve uzlaşmayı sağlamak için bir toplumun geçmişteki ağır hak ihlalleri mirasıyla başa çıkma girişimleriyle ilişkili tüm süreçler ve mekanizmalar”ı kapsamaktadır (United Nations, 2004: 4).

Bu tanımdaki süreçler ve mekanizmalar vurgusu eşliğinde geçiş dönemi adaletine yoğunlaşan literatür, devletlerin vatandaşlarına karşı işlemiş oldukları ağır hak ihlallerinin tartışıldığı yargılamalarda hakikat arayışı sürecini, adalet arayışı sürecinin gerçekleşmesinde daha öncül ve gerekli bir konuma yerleştirmişlerdir. Buna göre, sağlıklı bir geçiş dönemi adaletinin sağlanması yolunda birbiriyle ilişkili dört ana aşamadan bahsetmek mümkündür: 1) hakikatlerin araştırılması, 2) adaletin sağlanması,

¹ Dünya tarihi, özellikle savaş suçları ve insan hakları ihlalleri konusunda oluşturulmuş uluslararası mahkemeler (örn; Nürnberg Uluslararası Askeri Ceza Mahkemesi, Tokyo Savaş Suçları Mahkemesi, Eski Yugoslavya Uluslararası Ceza Mahkemesi, Ruanda Uluslararası Ceza Mahkemesi) ve denetim ve yargılama mekanizmaları (örn; Uluslararası Adalet Divanı, Uluslararası Ceza Mahkemesi, Avrupa Adalet Divanı, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi) açısından oldukça zengin bir örnek alanına sahiptir.

3) mağdurların zararlarının karşılanması, 4) suçun bir daha tekerrür etmemesine yönelik önlemlerin alınması (Alija Fernández ve Martin-Ortega, 2017: 532). Yine dünya örnekleri, bu aşamalar arasındaki koordinasyonun sağlanması yolunda devlet iradesinin tek başına yeterli olmadığını, bu iradenin bir sınavcısı olarak hakikat ve uzlaşma komisyonlarının başat mekanizmalar olarak önemini vurgulamaktadır (örn, Güney Afrika Hakikat ve Uzlaşma Komisyonu, Brezilya Resmî Hakikat Komisyonu, Yugoslavya Bölgesel Hakikat Komisyonu vd.). Bu komisyonların geçiş sürecini başarılı bir şekilde yönetebilmeleri için toplumla komisyon arasında sağlıklı bir güven ilişkisinin tesis edilmesi gerekmektedir. Bu güven ilişkisi ise ancak komisyonun siyasi ve operasyonel bağımsızlığı ve tarafsızlığı ile komisyonun özellikle mağdur gruplarıyla olmak üzere toplumun çeşitli kesimleri ve sivil toplum bileşenleri ile sürdürdüğü şeffaf iletişim ve diyalogla mümkün olabilmektedir (Çelikkan, M. der., 2013: 30-31).

Çalışmanın Amacı ve Arka Plan

Yukarıdaki kavramsal çerçeve ışığında bu çalışma, Türkiye'de geçiş dönemi adaletinin imkânlılık alanlarını JİTEM davaları üzerinden yeniden düşünmeyi önermektedir. Jandarma İstihbarat ve Terörle Mücadele (JİTEM), 80'li yılların sonunda PKK'yle mücadele kapsamında Türkiye'nin Kürt bölgesi güneydoğuda 11 ilde ilan edilen Olağanüstü Hal (OHAL) yönetimi ile hayata geçirilen Jandarma Asayiş Komutanlığı bünyesinde oluşturulan yasadışı bir birimdir. Jandarma mensuplarını, köy korucularını, PKK itiraflarını ve milliyetçi tetikçileri bünyesinde barındıran bu birimin varlığı uzun yıllar boyunca devlet kademelerinde tartışılmış ve Genelkurmay Başkanlığı tarafından reddedilmiştir. Özellikle 90'lı yılların ikinci yarısından itibaren birtakım rapor, tanıklık ve itiraflarla varlığı ortaya konulan birim; başta faili meçhul cinayetler ve uyuşturucu ticareti olmak üzere, adam kaçırmaya, fidye ve haraç isteme gibi birçok yasadışı faaliyetin sorumlusu olarak gösterilmektedir.

Adalet ve Kalkınma Partisi'nin (AKP) ilk defa iktidara geldiği 2002 yılından tarihindeki en yüksek oy oranıyla üçüncü defa iktidar partisi seçildiği 2011 yılına kadar izlediği "demokratikleşme" ve "devletin geçmiş suçlarıyla yüzleşeceği" retoriği, geçiş dönemi adaletinin imkânlılığı üzerine özellikle mağdur yakınları üzerinde bir umuda yol açmışsa da; 2015 yılından itibaren demokratikleşmeden ziyade otoriterleşme adına gelişmekte olan süreç, bu umudun yargı alanında da sönmelerine yol açmıştır. Bu süreç, kamuoyunca genel olarak geçmişle yüzleşme davaları olarak bilinen Ergenekon yargılamaları ve JİTEM yargılamalarının birer birer cezasızlıkla sonuçlandığı bir durumu beraberinde getirmiştir.

Bu çalışma, yukarıdaki politik arka plan çerçevesinde geçiş dönemi adaletinin Türkiye örneğindeki imkânlılık boyutlarını kamuoyunca JİTEM davaları olarak bilinen beş dava (Musa Anter ve JİTEM Ana Davası, Cizre JİTEM Davası, Ankara JİTEM Davası, Kızıltepe JİTEM Davası, Dargeçit JİTEM Davası) örnekleminde tartışacaktır. JİTEM'in ilk defa bir iddianameye konu olduğu 1999 yılından, tartışmanın mahkeme salonlarına taşındığı 2009 yılına kadar geçen on yıllık süreçte ana odak örgütün varlığı veya yokluğu noktasında düşünülen inkâr ya da kabul tartışmalarıyla; soruşturmaların mahkeme salonlarına taşınması tartışmaya ilk defa resmî bir boyut kazandırmıştır. Fakat gelinen aşamada, sağlıklı bir hakikat arayışı süreci yürütülmeksizin tarafların kendilerini doğrudan adalet arayışı içerisinde buldukları beş davadan üçünün (Cizre JİTEM Davası, 2015; Kızıltepe JİTEM Davası, 2019; Ankara JİTEM Davası, 2019) cezasızlıkla sonuçlanması kamuoyunda bu davaların göstermelik davalar olduğu kanısının güçlenmesine yol açmıştır.

Nitekim bu davalar aracılığıyla devletin mahkeme salonlarını inkâr ya da kabul tartışmalarının ötesinde, kendine atfedilen suçlardan kendini akladığı resmî alanlara dönüştürdüğü görülmektedir. Bu çalışma, devletin JİTEM davaları aracılığıyla kendini aklama stratejilerini üç ana başlık altında tartışmayı amaçlamaktadır: (1) *sürüncemede bırakma*, (2) *davaları bölme*, (3) *failleri anonimleştirme*. Fakat bu stratejileri tartışmadan önce JİTEM yargılamalarının Türkiye'nin son 33 yıllık politik iklimiyle birlikte bir okumasını yapmak, geçiş dönemi adaleti tartışmasının imkânlılık alanlarını yargı boyutunda değerlendirmemizi sağlayacaktır. Nitekim, JİTEM davalarının akıbetinin Türkiye'nin politik iniş çıkışlarıyla eş zamanlı seyrine göz atmak, bu davaların geçmişle hesaplaşma yargılamalarından, geçmişi aklama davalarına nasıl dönüştüklerine dair dönemsel bir bakış açısı sunacaktır.

JİTEM Soruşturmalarına Dair Genel Bir Dönemlendirme

Bu bölüm, tarihsel sürecin JİTEM'in varlığına dair tartışmalardan hukuk yargılamalarına evrilisinin politik arka planına dair genel bir tasvir sağlayacaktır. Bu tasvir, JİTEM'in operasyonel olarak görünürlük kazandığı 1987 yılından, suçlarına dair beş davadan üçünün cezasızlıkla sonuçlandığı günümüze kadar olan süreci kapsamaktadır. Türkiye'nin yakın tarihinde büyük öneme sahip bu 33 yıllık dönemi bütün detaylarıyla ele almak, bu makelenin amacını ve sınırlarını aşacağından, bu süreç yalnızca JİTEM tartışmasına ve davalarına olan etkisinden doğru takip edilecektir. Yine mağdur, mağdur yakını ve insan hakları savunucularının sürecin ilerlemesindeki mücadeleleri görmezden gelinmemekle birlikte; bu bölüm, ülkenin siyasi sahasının yakın geçmişte geçirdiği dönüşümü JİTEM tartışması örnekleminde incelemeyi amaçlamaktadır. Bu anlamda 33 yıllık süreç

1987'den 1994'e, 1995'ten 2008'e, 2009'dan 2015'e ve 2016'dan günümüze olmak üzere dört ayrı bölüm altında incelenecektir.

Bölüm I: Korku İmparatorluğu (1987 - 1994)

İlk bölüm, JİTEM'in operasyonel olarak faaliyete geçtiği tarihten ilk defa resmî bir belgede kendisinden bahsedildiği tarihe kadar geçen dönemi kapsamaktadır. Bu yedi yıllık süreci ön plana çıkaran ayırt edici noktalar şöyledir:

1987 yılında Türkiye'nin güneydoğusunda 11 Kürt ilinde PKK'ye karşı terörle mücadele kapsamında özel yetkili bir valiliğin hayata geçirilmesiyle Olağanüstü Hal (OHAL) yönetimi ilan edilmiş ve yine aynı yıl OHAL Valiliği'nin emrinde tesis edilen Jandarma Asayiş Kolordu Komutanlığı idaresi altında JİTEM yasadışı faaliyetlerine başlamıştır. Bu dönem aynı zamanda, hem TSK (Türk Silahlı Kuvvetleri) ile PKK (Partiya Karkerên Kurdistanê, Kürdistan İşçi Partisi) arasındaki çatışmaların, hem de sivillere yönelik baskının en yoğun olduğu dönem olarak kayıtlara geçmiştir. Son olarak, bu çatışma ve baskının yoğunluğuyla eş zamanlı olarak JİTEM faaliyetlerinin de en yoğun döneminin bu dönem olduğu söylenebilir. 1980 ve 1995 yılları arasındaki kaybedilen ve faili meçhul oranlarını gösteren aşağıdaki iki tablo da bölgedeki yasadışı infazların bu dönemde zirve noktalara ulaştığını göstermektedir. Her iki tabloda da oranların 1993 ve 1994 yıllarında en yüksek seviyelere ulaştığı görülmektedir.

Tablo 1. Kaybedilen Sayısının Yıllara Göre Dağılımı (Göral, vd., 2013: 24)

Yıl	Sayı
1980-1990	33
1991	18
1992	22
1993	103
1994	518
1995	232
1996	170
1997	94
1998	50
1999	76
2000'den sonra	33
Bilinmeyen tarih	4
Toplam sayı	1353

Tablo 2. Faili Meçhul Cinayetlerin Yıllara Göre Dağılımı (Milliyet, 2012)

Yıl	Sayı
1987-1990	26
1990	11
1991	31
1992	362
1993	467
1994	423
1995	166
1996	113
1997	65
1998	45
1999	52
2000	13
2001	24
2002	8
Toplam sayı	1806

1987 ve 1993 yılları arasında Bakanlar Kurulu tarafından çıkarılan ve bölgedeki idareciler ve askerî yetkililere dokunulmazlık zırhı altında geniş yetkiler tanıyan OHAL Kararnameleri yukarıdaki tablolardaki trajik artışı büyük ölçüde açıklamaktadır (Has, 2017). JİTEM operasyonları için de büyük ölçüde faaliyet kolaylığı sağlayan bu “olağanüstü” ortam, bölge halkını da haksızlıklara karşı ses çıkarmaları noktasında sindirmeyi başarmıştır. Öyle ki, hak ihlallerine karşı hukuk mücadelesi başlatmak bir kenara, göz altına alınan yakınlarının akıbetlerini sormak bile, soranların da yakınları ile aynı kaderi paylaşmasına yol açabilmekteydi (Göral, vd., 2013: 39).

Bölüm II: Sessizliğin Kırılması (1995 - 2008)

İkinci bölüm, hem Türkiye siyasal yaşamında, hem de buna bağlı olarak JİTEM soruşturmasında önemli gelişmeleri içermektedir. Bu dönemde hem JİTEM özelinde yürütme ve yargı alanlarındaki ilk resmî tartışmalara tanıklık ederken, hem de Türkiye siyasi alanını 1961 yılından itibaren domine eden koalisyon hükümetleri döngüsünün AKP'nin tek parti olarak iktidara geldiği 2002 yılında kırıldığını görüyoruz. Nitekim, AKP'nin seçim kampanyasının en önemli propaganda ayaklarından biri olan *yönetimin ve ülkenin demokratikleşmesi* (BELGE.net, 2002) çağrı ve vaadi, Türkiye toplumunda devletin geçmişe ait suçlarıyla hesaplaşacağı geçiş dönemi adaletinin imkânlılığına dair umutları artırmıştır.

JİTEM'in devletin resmî alanlarında tartışılabilir hale geldiği tarihî dönemeçleri inceleyecek olursak 1995, 1997, 1998 ve 1999 olmak üzere dört tarih ön plana çıkmaktadır. Bunlardan ilk üçü, JİTEM adının ilk defa yer aldığı TBMM Faili Meçhul Siyasal Cinayetleri Araştırma Komisyon Raporu (1995), TBMM Susurluk Araştırma Komisyonu (1997) ve Başbakanlık Teftiş Kurulu Susurluk Raporu (1998) gibi devlet raporlarının yayınlanma tarihlerine denk düşmektedir. Bu üç raporun ortak noktası, resmî anlamda varlığını kanıtlayamadıkları JİTEM'in organizasyonel yapısını ve faaliyetlerini kısmi olarak açık etmeleri ve devletin yargı organlarına bu örgütün varlığı ve faaliyetlerine ilişkin inceleme başlatmalarına dair çağrıda bulunmaları olmuştur.

1998 yılında yaşanan bir diğer önemli gelişme ise, İdil Savcısı İlhan Cihaner'in İbrahim Babat isimli itirafların Başbakanlık Teftiş Kurulu Susurluk Komisyonu'na gönderdiği mektupta yer alan itiraflarına dayanarak, on yıldır sonuçlanamayan üç faili meçhul dosyasını tekrar açması olmuştur. Soruşturma kapsamında, cezaevinde bulunan İbrahim Babat'la da görüşmek isteyen savcı Cihaner, bu talebinin Adalet Bakanlığı tarafından reddedilmesine karşın soruşturmayı mektuptaki itiraflar ışığında sürdürmeye devam etmiş ve hazırladığı fezlekeyi 1999 yılında Diyarbakır Devlet Güvenlik Mahkemesi Başsavcılığı'na göndermiştir. Bir dava dosyasına dönüşmesi için on yıl bekleneyecek olan bu belgenin en önemli özelliği JİTEM adından doğrudan bahsedilmese de sanık olarak gösterilen kişilerin (Albay Arif Doğan, Binbaşı Ahmet Cem Ersever, Yüzbaşı Şaban Bayram, Astsubay Sinan Yaşar, köy korucusu Faysal Şanlı, ve itiraflar Hacı Hasan (İbrahim Babat), Adil Timurtaş, Mehmet Zahir Karadeniz, Lokman Gündüz, Recep Tiril) daha sonraki yıllarda JİTEM'le anılacak olmalarıdır (T.C. Diyarbakır Devlet Güvenlik Mahkemesi Cumhuriyet Başsavcılığı, 1999).

JİTEM faaliyetlerinin tartışılmaya başlandığı bu ilk gelişmeler yaşanırken, Türkiye 1999 yılından itibaren bir siyasi dönüşümün içine girmiştir. Nitekim ülke, 1999 yılında düzenlenen Avrupa Birliği (AB) Helsinki Zirvesi'nde oybirliği ile AB'ye aday ülke olma statüsüne kavuşmuştur. Bu adaylığın üye ülke statüsüne dönüşmesine dair en önemli yol haritasını ise ülkedeki insan hakları ihlallerinin iyileştirilmesi ve özellikle Kürt sorununa barışçıl bir çözümün bulunması oluşturuyordu. Siyasal alandaki bir diğer dönüşüm AKP'nin Helsinki sürecinin doğasına uygun olarak demokratikleşme vurgusu ile 2002 yılında tek başına iktidar olmasıyla gerçekleşmiştir. Nitekim, 3 Kasım 2002 tarihinde iktidar olan AKP'nin demokratikleşme alanında attığı ilk adım, 30 Kasım 2002'de 1987 yılından itibaren devam eden Kürt illerindeki OHAL yönetimine son vermek olmuştur. Bu durum OHAL yönetimi mağdurları ve mağdur yakınlarını hak mücadelelerini daha adaletli bir ortamda sürdürebilecekleri yönünde temkinli bir arayışa sevk etmiştir.

Demokratikleşme söylemini sürdüren AKP, 2007 genel seçimlerini tekrar iktidar partisi olarak kazanmıştır. Bu dönemde devlet içerisindeki çetelerle yüzleşeceğini duyuran AKP, bu anlamdaki en önemli adımı Ergenekon soruşturması ile başlatmıştır. Hükümeti devirmeye yönelik bir derin devlet yapılanması olduğu iddia edilen Ergenekon Terör Örgütü soruşturması kapsamında 2007 ve 2008 yıllarında yapılan operasyonlarda gözaltına alınanların büyük çoğunluğunun TSK mensuplarından oluşması; ülke tarihinde ilk defa bir siyasi partinin, o zamana kadar Türkiye demokrasisinde egemen ve müdahaleci bir konuma sahip olan ordu ile karşı karşıya gelmesi anlamına geliyordu.

Ergenekon soruşturmasının JİTEM yargılamaları açısından önemi, kolaylaştırıcı bir özelliğe sahip olmasıdır. Nitekim, soruşturma kapsamında göz altına alınan Tuğgeneral Veli Küçük ve Albay Arif Doğan² arasında JİTEM üzerinden gelişen tartışma, soruşturma dosyasına gizli tanık statüsüyle dahil olan kişilerin tanıklıkları ve tartışmaya sığınmacı olarak yaşadığı İsveç'ten dahil olan eski JİTEM mensubu itirafçı Abdülkadir Aygan'ın anlatıları, 1999 yılından beri âtil konumda bekleyen JİTEM soruşturmasının 2009 yılında dava sürecine evrilmesini sağlamıştır.

Bölüm III: Geçmiş Yargılamak (2009 - 2015)

AKP'nin ikinci defa iktidar partisi seçildiği 2007 yılından sonra meydana gelen gelişmeler, parti siyasetinden ziyade Başbakan Recep Tayyip Erdoğan'ın siyaset sahnesinde belirleyici aktör olarak ön plana çıkmasına tanıklık etmiştir. Türkiye siyasi tarihi göstermektedir ki; ülkede demokrasi süreci ve inancı en çok ordu müdahaleleri ve parti kapatmaları ile sekteye uğramıştır (Aydın ve Taşkın, 2014). 2008 yılında aynı durumla karşı karşıya kalan AKP'nin de Türkiye Cumhuriyeti Anayasa Mahkemesi'nde görülen kapatılma davasının partinin lehine sonuçlanması, Erdoğan açısından iktidarını sağlamlaştırmak için iki stratejinin ön plana çıkmasına neden olmuştur: ordunun ve yargının kontrol altına alınması. Ergenekon yargılamaları Erdoğan'ın bu hedefe ulaşmasını ordu açısından kısmen sağlamıştır. Yargı alanındaki zaferini ise yine demokratikleşme ve geçmişle yüzleşme söylemleri eşliğinde kampanyasını yürüttüğü; Anayasa Mahkemesi, Hakimler ve Savcılar Yüksek Kurulu ve askerî mahkemeler üzerinde hükümet kontrolünü artıran düzenlemelerin yolunu açan 2010 Referandumu'na borçludur.

² Arif Doğan daha sonra "JİTEM'i Ben Kurdum" isimli bir kitap yayınlamıştır.

Süreci JİTEM yargılamaları açısından değerlendirecek olursak, JİTEM soruşturmasının bir türlü mahkeme sürecine evrilememesinin en büyük nedeni, ikinci bölümde daha detaylı tartışacağım üzere, asker kimlikli kişilerin sivil mahkemelerde yargılanması önündeki engeldi. Referandum bu engeli kaldırarak asker kişilerin sivil mahkemelerde yargılanmalarının yolunu açtı (Ergil, 2010). JİTEM yargılamalarının önünü açan ikinci bir etken ise siyasi iradenin dönüştürücü politikasında yatmaktaydı. 2009 yılında kamuoyunca Oslo Görüşmeleri olarak bilinen devletin istihbarat birimi MİT (Milli İstihbarat Teşkilatı) ve PKK arasındaki gizli görüşmelerin 2013 yılında resmî *Çözüm Süreci*'ne evrilmesi, Türkiye'de geçiş dönemi adaletinin imkânlılığına dair umutları artırmıştır.

Bu irade şüphesiz, devletin Kürt meselesine karşı doksan yıllık resmî bakış açısında bir değişikliğe işaret ediyordu. Bu değişikliği JİTEM yargılamaları üzerinden okuyacak olursak, ilk iki JİTEM (JİTEM Ana Davası ve Cizre JİTEM Davası) davasının çözüm sürecine dair müzakerelerin ilk adımlarının atıldığı 2009 yılında açılması, devlet iradesinin belirleyiciliğine örnek gösterilebilir. Aynı şekilde geri kalan üç JİTEM davasının (Ankara JİTEM Davası, 2014; Kızıltepe JİTEM Davası, 2015 ve Dargeçit JİTEM Davası, 2015) 2013'te resmî olarak ilan edilen çözüm sürecini takiben başlatılmaları da, bu iradenin bir yansıması olarak okunabilir. Nitekim, *Çözüm Süreci*'nin sona ermesinden sonra gelişen sürecin JİTEM yargılamaları üzerindeki etkisini yine aynı irade üzerinden okumak mümkündür.

2015 yılı genel seçimleri, *Çözüm Süreci*'nin sona erdiği konusunda önemli bir yere sahiptir. AKP, ilk defa seçimlere girdiği 2002 yılından sonraki iki genel seçimde de oylarını artırarak (oy oranları sırasıyla; 2002: %34,28, 2007: %46,58, 2011: %49,83) iktidar partisi olmaya devam etmiştir. Bu durum aslında adı parti iktidarından daha çok anılmaya başlayan ve 2014 yılında Cumhurbaşkanı olmasına rağmen parti siyasetinden uzaklaşmayan Erdoğan'ın iktidarının pekişmesi anlamına geliyordu. Bunun en önemli yansımasını ise 2015 genel seçimleri kampanyalarında ayyuka çıkan başkanlık sistemi tartışması oluşturuyordu. *À la turca* başkanlık sistemi (Özpek, 2017) olarak tabir edebileceğimiz parti siyasetiyle cumhurbaşkanlığı pozisyonunu resmî anlamda birleştiren Erdoğan'ın bu yeni arayışı, Anayasa'da gerekli düzenlenmenin yapılabilmesi için en az 400 milletvekilinin onayına ihtiyaç duyuyordu. Bu anlamda Erdoğan'ın en çok güvendiği oy grubunu *Çözüm Süreci*'nin de etkisiyle Kürt seçmenleri oluşturuyordu. Fakat, *Çözüm Süreci*'nin Kürt tarafının siyasi, sosyal ve kültürel taleplerinin siyasi sahnedeki en büyük temsilcisi olan Halkların Demokratik Partisi'nin (HDP) %10'luk seçim barajına rağmen oylarını artıran bir potansiyele dönüşmesi, Erdoğan'ın başkanlık

ideali önündeki en büyük engeli oluşturuyordu. Bu engeli ortadan kaldırmak için Cumhurbaşkanı Erdoğan ve Başbakan Davutoğlu'nun Çözüm Süreci'nin akıbetini seçim sonuçlarına bağlı kılan kampanya yaklaşımları yine en büyük tepkiyi HDP'den almıştır. Her fırsatta barış sürecinin seçim başarısı için pazarlık konusu olamayacağını dillendiren HDP eş başkanı Selahattin Demirtaş'ın 17 Mart 2015 tarihli tek cümlelik grup toplantısında söylediği "Seni başkan yaptırmayacağız" sözleri, 7 Haziran 2015 öncesi muhalefet kampanyasının da en büyük dinamiklerinden biri olmuştur (Cumhuriyet, 2015). Sonuç olarak, %13,12 oy oranıyla HDP barajı aşip meclise girerken; AKP %40,87 oy oranıyla tarihindeki en büyük düşüşü yaşayıp, mecliste iktidar kuracak çoğunluğu da kaybetmiştir.

Haziran seçimlerinden sonra ülkede şiddet ve bombalı saldırı olaylarının artması (örneğin 20 Temmuz 2015 Suroç ve 10 Ekim 2015 Ankara Gar saldırıları; şiddet olaylarının detaylı kronolojisi için bkz. ISDP, 2016) ve AKP'nin koalisyon görüşmelerinden bir sonuç alamaması genel seçimlerin 1 Kasım 2015 tarihinde tekrarlanmasına yol açmıştır. 7 Haziran'dan 1 Kasım'a kadar geçen süre içerisinde Cumhurbaşkanı Erdoğan 11 Ağustos tarihinde Çözüm Süreci'nin buzdolabına kaldırıldığını ilan etmiş ve Başbakan Davutoğlu, Van seçim mitingi konuşmasında "AK Parti iktidardan indirilirse buralarda terör çeteleri dolaşacak, beyaz Toroslar dolaşacak" sözleriyle 90'lı yılların JİTEM operasyonlarına atıfta bulunarak Çözüm Süreci'nin akıbetini seçim kampanyasına dahil etmeye devam etmiştir (CNN Türk, 2016). Nitekim, bu kampanya ülkedeki şiddet olaylarının gölgesinde bu kez etkili olmuş; HDP azalan %10,76 oy oranıyla mecliste kalmaya devam ederken, AKP anayasa değişikliği için gerekli olan 400 milletvekiline ulaşamasa da, %49,5 oranla oylarını tekrar artırarak iktidar partisi olmaya devam etmiştir.

Çözüm Süreci'nin durma noktasına geldiği bu süreç, JİTEM davalarının gidişatını da büyük ölçüde etkilemiştir. Bunun ilk yansıması Cizre JİTEM Davası'nda görülmüştür. Ergenekon soruşturmasındaki gizli tanık ifadelerinin 11 Eylül 2009 tarihinde başlatılmasında büyük katkısının olduğu ilk JİTEM davası ve yine JİTEM davaları arasında tek tutuklu asker sanığın (Albay Cemal Temizöz) olduğu Cizre JİTEM Davası; 1 Kasım seçimlerinden dört gün sonra 5 Kasım 2015 tarihinde bütün sanıklar için beraatle sonuçlanmıştır. Mağdur yakınlarında "Cemal Temizöz suçsuzsa 21 insanı kim öldürdü?" sorusuna³ yol açan mahkemenin beraat kararı, diğer JİTEM davalarının adaletle sonuçlanacağına dair inancı da büyük ölçüde zedelemiştir.

³ Kampanya linki şu: https://www.change.org/p/soruyoruz-cemal-temizoz-suçsuzsa-21insanikimöldürdü-adalet-bakanlik?recruiter=12985941&utm_source=share_petition&utm_medium=copylink

JİTEM davalarının akıbeti açısından sembolik bir öneme sahip bir diğer trajik olay ise 28 Kasım 2015 tarihinde Diyarbakır'da yaşanmıştır. Hayatını insan hakları mücadelesine adayan ve JİTEM davalarının da yakın bir takipçisi olan Diyarbakır Baro Başkanı Tahir Elçi, basın açıklaması yaptığı sırada polis ile PKK'nin gençlik kanadı YDG-H (Yurtsever Devrimci Gençlik Hareketi) mensupları arasında çıkan bir silahlı çatışma sonucu öldürülmüştür. Aradan geçen beş yıla rağmen olayla ilgili mahkeme süreci henüz başlamış olup, olayda bir kasıt olup olmadığı henüz aydınlatılamamıştır. Fakat, geçmişle yüzleşme davaları açısından önemli bir figür olan Elçi'nin şaibeli bir şekilde öldürülmesi, geçmişi yargılama sürecinde de bir sona geldiğinin habercisiydi. Nitekim, 2015'ten sonra gelişmekte olan süreç de göstermektedir ki, Cizre JİTEM Davası beraat kararı ve Tahir Elçi cinayeti, geçmişi yargılama sürecinden geçmişi aklama sürecine geçişin ilk adımları olmuştur.

Bölüm IV: Geçmiş Aklama (2016 - ...)

Bu son bölüm Kürt oyları açısından hüsrana uğrayan Erdoğan'ın gerekli anayasa değişikliği için yeni bir ittifak arayışına girmesiyle başlamaktadır. Erdoğan, Çözüm Süreci sırasında en keskin eleştirileri milliyetçi çevrelerden almışken, sürecin bitiminde de en büyük destek arayışına yine aynı çevreler içerisinde girmiştir. Kürtlerin Rojava'daki kazanımları ve AKP ile Gülen Cemaati arasındaki ilişkilerin bozulması, iki önemli etken olarak Erdoğan'ın milliyetçi ittifak arayışında etkili olmuştur.

Türkiye'nin resmî ideolojisi, Suriye savaşının başlangıcından beri Kuzey Suriye'deki Kürt gruplarını tehdit unsuru olarak görmüştür. Kürtlerin 2012 yılında Rojava'da fillî özerklik ilan etmeleri ve Türkiye'nin terörist olarak nitelendirdiği YPG ve YPJ direniş gruplarının başta Kobane'de olmak üzere IŞİD'e karşı önemli zaferler kazanması hem dünya gözünde Kürtleri bölgede önemli bir güç haline getirmiş, hem de Türkiye'de yaşayan Kürtlerin milli gururunu güçlendirmiştir. Türkiye'nin bu dönemdeki siyaseti ise milliyetçi söylem altında Çözüm Süreci'nin de sona ermesini bahane ederek hem Türkiye'deki Kürt illerine hem de Suriye'nin kuzeyine askerî operasyonlar düzenleyerek bu gururu kırmak yolunda gelişmiştir (Mandıracı, 2019).

Erdoğan'ı milliyetçi çizgiye yakınlaştıran bir diğer gelişme ise AKP ve Gülen Cemaati arasındaki bozulan ilişkide, ikincisinin 15 Temmuz 2016 tarihinde düzenlediği başarısız darbe girişimi olmuştur. Bu durum 20 Temmuz 2016 ve 19 Temmuz 2018 tarihleri arasında ülke çapında sürecek olan ikinci bir Olağanüstü Hal Yönetimini beraberinde getirmiştir. Bu süre zarfında 155.000 sivil memur, çıkarılan KHK'lerle işlerinden olmuş,

77.000 kişi de FETÖ (Fethullahçı Terör Örgütü) ile bağlantılı oldukları gerekçesiyle yargılanmıştır. Bu sürecin yansımaları sadece FETÖ soruşturmaları ile sınırlı kalmamış; Kürt illerindeki operasyonlarda birçok hak ihlali yaşanmış (bilanço için bkz. Mandıracı, 2019); hak ihlallerine karşı çıkan ve barış sürecine geri dönülmesini talep eden akademisyenler işlerinden olmuş ve tutuklanmış (bilanço için bkz. Barış İçin Akademisyenler, 2016) ve aralarında eş başkanlar Selahattin Demirtaş ve Figen Yüksekdağ'ın da bulunduğu çok sayıda HDP üyesi terör suçlamalarıyla görevinden alınmış ve tutuklanmıştır (bilanço için bkz. HDP-USA, 2018).

Ülkede milli beraberlik söyleminin yükselişe geçtiği böyle bir ortamda Erdoğan dilediği ittifakı Milliyetçi Hareket Partisi (MHP) ve Büyük Birlik Partisi (BBP) ile kurduğu Cumhur İttifakı ile elde etmiş ve başkanlık sistemi için gerekli olan zemini 2017 Anayasa Referandumu ve 2018 genel seçimiyle sağlamıştır (Middle East Eye, 2018). Ülke genelinde artan otoriterleşme ve kurulan milliyetçi ittifak bir taraftan AKP'nin ilk defa iktidara geldiği 2002 yılından beri izlediği ülkenin demokratikleşmesi söyleminden bir vazgeçiş simgelerken, bu siyaset değişiminin yansımalarını takip edebileceğimiz yerlerden biri de yine JİTEM yargılamaları olmuştur.

2019 yılı Türkiye'nin geçmiş hak ihlalleriyle yüzleşme davalarının birer birer beraatle sonuçlandığı bir döneme tanıklık etmiştir. Bu anlamda; ilk olarak, 2009 yılından sonraki JİTEM yargılamalarının başlamasını hızlandıran ve kolaylaştıran Ergenekon yargılamalarının 1 Temmuz 2019 tarihinde tüm sanıklara beraatle sonuçlanması sembolik bir öneme sahiptir. Nitekim, bu sembolik önem geri kalan JİTEM davaları için de kısa sürede bir realiteye dönüşecek ve sırasıyla 9 Eylül 2019 tarihinde Kızıltepe JİTEM Davası ve 13 Aralık 2019 tarihinde de Ankara JİTEM Davası cezasızlıkla sonuçlanacaktır. Böylece, beş JİTEM davasından üçünün cezasızlıkla sonuçlanması geri kalan iki dava açısından (Musa Anter ve Ana JİTEM Davası, Dargeçit JİTEM Davası) da pek umutlu bir atmosfer sağlamamaktadır.

1987'den 2020'ye kadar geçen sürecin JİTEM yargılamaları açısından genel bir değerlendirmesini yapacak olursak, denilebilir ki; AKP'nin "geçmişle yüzleşme" ve "demokratikleşme" söylemleri varlığı dahi tartışma konusu olan JİTEM'i yargılanabilir bir konuma getirmiş ve yine AKP'nin söz konusu söylemlerinden vazgeçmesiyle geçmişin yargılandığı bu davalar geçmişin aklandığı davalara dönüşmüştür. Bir sonraki bölüm, bu dönüşüm esnasında başvurulmuş devlet stratejilerine kısaca değinecektir.

Devletin JİTEM Yargılamaları Özelinde Geçmiş Aklama Stratejileri

JİTEM yargılamalarının genel bir değerlendirmesini yapacak olursak davalarda etkin soruşturma ve yargılamayı önleyen ve neticede davaların üçünü cezasızlıkla sonuçlandıran üç ana devlet stratejisinden bahsetmek mümkündür: (1) sürüncemede bırakma, (2) davaları bölme, (3) failleri anonimleştirme.

Aşağıda detaylandıracağım üzere, bu üç stratejinin JİTEM yargılamaları boyunca etkin bir biçimde kullanılması geçiş dönemi adaletinin Türkiye özelindeki imkânsızlığına dair çok temel şeyler söylemektedir. Makalenin başında da ele aldığım üzere; geçiş dönemi adaletinin sağlıklı bir biçimde gerçekleşmesi için kararlı bir siyasi iradenin yanı sıra öncelikle hakikatlerin açığa çıkarılmasını hedefleyen mekanizmaların operasyonel bağımsızlık ve tarafsızlığı ile toplum ve devlet arasındaki güven tesisine dayalı şeffaf diyalogun sürdürülmesi gerekmektedir. Bu üç stratejinin, siyasi iradenin kararlılığını sınavan hakikat arayışı sürecinin bir kenara bırakılıp doğrudan adalet sürecine geçilen ağır insan hakları ihlallerinin tartışıldığı JİTEM yargılamalarındaki etkin işleyişi, bu davaların geçiş dönemi adaletinin sağlanması imkânlılığına dair daha en başından hüsrana neden olmuştur.

Strateji I: Sürüncemede Bırakmak

Ana JİTEM Davasına temel oluşturan ilk soruşturma 1999 yılında yürütülmüş olsa da, sürecin mahkeme sürecine evrilmesi ancak 2009 yılında mümkün olabilmiştir. *Sürüncemede bırakma* stratejisi bu on yıllık gecikmeyi mümkün kılan etken olarak ön plana çıkmaktadır. Devlet bu stratejiye başvururken; hem dava açma hazırlık sürecini etkileyen, hem de dava takibini zorlaştıran iki temel taktikten faydalanmıştır: (1) sivil ve askerî mahkemeler arasındaki asker sanıkların yargılanmasına ilişkin uyuşmazlık, (2) davaların başka illere taşınması.

Dava açılması sürecini uzatan ilk taktik mahkemelerin yetki alanıyla ilgiliydi. TSK mensuplarının yargılanmasına ilişkin sivil mahkemeler ve askerî mahkemeler arasındaki uyuşmazlık, 1982 Anayasası'nın 145. Maddesi'nden kaynaklanmaktaydı:

Askerî yargı, askerî mahkemeler ve disiplin mahkemeleri tarafından yürütülür. Bu mahkemeler; asker kişiler tarafından işlenen askerî suçlar ile bunların asker kişiler aleyhine veya askerlik hizmet ve görevleriyle ilgili olarak işledikleri suçlara ait davalara bakmakla görevlidir (Türkiye Cumhuriyeti Anayasası, 1982).

Askerî yargının yukarıdaki yetki alanı dışında, asker kişilerin Genel Kurmay Başkanlığı'nın (GKB) uygun görmesi halinde yargılanabildikleri tek merci, devletin iç ve dış güvenliğini ilgilendiren davalar ile organize suç davalarına bakmakla yükümlü olan özel statülü Devlet Güvenlik Mahkemeleri'ydi (DGM). JİTEM iddianamelerinde adı geçen şüpheliler genel olarak "cürüm işlemek için teşekkül oluşturmak" veya "bu teşekküle katılarak mensubu olmak" fiilleriyle suçlandıklarından davaları DGM'lerin yetki alanına girmektedir. DGM'lerin Avrupa Birliği'ne uyum süreci kapsamında anayasal bir düzenlemeyle kaldırıldığı 2004 yılına kadar JİTEM soruşturmasında ilerleme kaydedilememesinin temel sebebi, iddianamenin asker sanıklarının DGM'deki soruşturmaya dahil edilmeleri önündeki GKB engeli olmuştur. GKB'ye göre TSK bünyesinde JİTEM diye bir organizasyon zaten olmadığından, iddianamelerde adı geçen asker kişilerin iddia edilen suçlamalara herhangi bir dahli de söz konusu değildi.

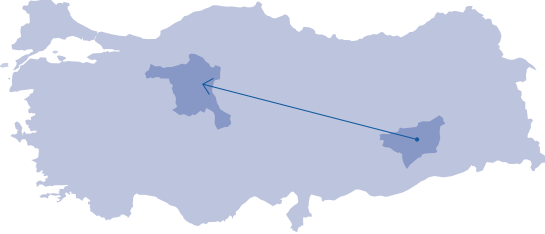
DGM'ler 2004 yılında kaldırıldıktan sonra bakmakla yükümlü oldukları dava konuları 2014 yılına kadar özel yetkili ağır ceza mahkemeleri, daha sonra onların da kaldırılmasıyla yalnızca ağır ceza mahkemelerinin yetki alanına girmiştir; fakat GKB'nin inkâr stratejisi devam ettiğinden, 2009 yılında görülmeye başlayan Ergenekon yargılamalarına kadar JİTEM soruşturmasında mesafe kaydedilememiştir. Bu durum yalnızca, çoğunlukla askerlerin sanık durumunda olduğu Ergenekon soruşturmasının JİTEM tartışmasına da yaptığı katkı ve 2010 Anayasa Referandumu'ndan sonra Anayasa'nın 145. Maddesi'ne eklenen "devletin güvenliğine, anayasal düzene ve bu düzenin işleyişine karşı suçlara ait davalar her halde adliye mahkemelerinde görülür" şeklindeki düzenleme ile değişmeye başlamıştır. Böylelikle, JİTEM iddianamelerinin asker kişilerinin yargılanmasına ilişkin GKB engeli ortadan kaldırılmış, dava süreçleri başlayabilmiştir. Ancak, JİTEM davaları başladıktan sonra devletin sürüncemede bırakma stratejisi son bulmamış, davaların görülmeye başladığı şehirlere kilometrelerce ötedeki başka şehirlere taşınmasıyla bir diğer evreye geçmiştir.

Ceza Muhakemesi Kanunu'nun 12. Maddesi'ne göre "Davaya bakmak yetkisi, suçun işlendiği yer mahkemesine aittir" (Ceza Muhakemesi Kanunu, 2004). Fakat, aynı kanunun 19. Maddesi davaların başka yerlere naklini iki şarta bağlı kılmıştır. Bunlardan ilkinde göre, davanın görüldüğü mahkeme hukuki ve fiilî olarak görevini yerine getiremeyecek duruma düşerse, yüksek görevli mahkeme davanın nakline karar verebilir. JİTEM davalarının nakline de gerekçe oluşturan ikinci durumda ise; Adalet Bakanı, davanın yürütülmesinin mahkemenin bulunduğu yerdeki kamu güvenliği açısından tehlike oluşturduğu durumlarda mahkemenin naklini Yargıtay'dan isteyebilir. Kamu güvenliğinin tehlikede olması durumu oldukça muğlak bir tabir olmakla birlikte;

aşağıdaki haritalarda da görselleştirildiği üzere, Ankara JİTEM Davası dışındaki dört JİTEM davası görüldükleri illerden kilometrelerce ötedeki farklı yerlere güvenlik gerekçesiyle taşınmıştır.⁴

Harita 1

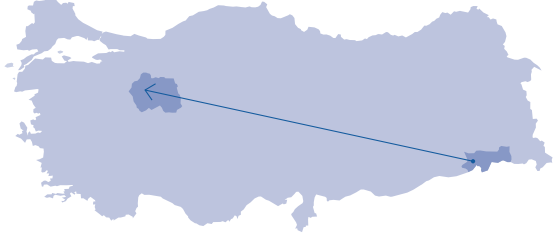
Musa Anter ve JİTEM Ana Davası

Diyarbakır'dan Ankara'ya, 884 km

Harita 2

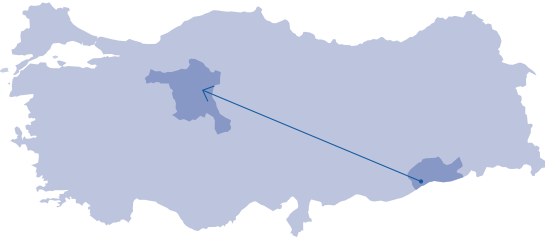
Cizre JİTEM Davası

Cizre'den Eskişehir'e, 1.328,1 km

Harita 3

Kızıltepe JİTEM Davası

Kızıltepe'den Ankara'ya, 1.004 km

Harita 4

Dargeçit JİTEM Davası

Dargeçit'ten Adıyaman'a, 403,4 km

Davaların taşınmasının devletin sürüncemede bırakma stratejisine yaptığı en büyük katkı, davacı taraflar açısından davaların takibini zorlaştırmış olmasıdır. Davaların düzenli takibinin yapılması için her duruşma tarihinde kilometrelerce ötedeki başka şehirlere gidilmesi gerekirken, bu durum davacı taraflar açısından olumsuz ekonomik sonuçlar doğurabilmektedir. Bu durum aynı zamanda, sanıklar aleyhine yerelde etkin soruşturma yürütülmesini ve ifadesine başvurulması gereken tanıkların hızlı ve etkili bir şekilde mahkeme tarafından dinlenmesini de zorlaştırmaktadır.

⁴ JİTEM davaları dışında, devlet yetkililerinin yargılandığı diğer davaların da başka illere taşınması Türkiye'de olağan bir uygulama haline gelmiştir. Taşınan davalardan bir sonuca ulaşanlarının büyük çoğunluğunun ortak özelliği ise cezasızlıkla sonuçlanmış olmalarıdır. Detaylı bir analiz için bkz. Saymaz, 2013.

Strateji II: Davaları Bölme

Bu strateji, dava dosyalarında isnat edilen suçların ardındaki gerçek failliğin ortaya çıkarılmasını engellemektedir. Buna göre, müşteki avukatlar dava dosyalarında JİTEM üzerinden bağlantıların olduğunu dillendirip davaların birleştirilmesi talebinde bulunmuşlarsa da mahkemeler, davaların ana JİTEM dosyası altında birleştirilmesini engellemiştir. Aşağıdaki tabloda da ortaya konulduğu üzere hem dava iddianamelerinde hem de duruşma notlarında (duruşma notları ve kronolojisi için bkz. failibelli.org) birçok defa JİTEM vurgusu yapılmışsa da; yargı organının buradaki stratejisi davaları belirli ilçe ve kişilere indirgeyerek basit çete suçları kapsamında yerelleştirmek ve kişiselleştirmek olmuştur.

Tablo 3. İddianamelerdeki JİTEM Vurgusu

İddianameler	Toplam sayfa sayısı	JİTEM vurgusu
Cizre JİTEM Davası İddianamesi, 2009	85	13
Musa Anter Cinayeti ve JİTEM Ana Davası İddianamesi, 2013	27	98
Ankara JİTEM Davası İddianamesi, 2013	188	12
Kızıltepe JİTEM Davası İddianamesi, 2014	121	182
Dargeçit JİTEM Davası İddianamesi, 2014	115	11

Strateji III: Failleri Anonimleştirme

Davaları bölme stratejisi suç fiillerinin sorumluluğu ardındaki JİTEM bağlantısını gölgede bırakırken; *failleri anonimleştirme* stratejisi, davalar açısından kilit öneme sahip bazı sanık ve kişilere ulaşılmasını güçleştirmiştir. Devletin bu anlamda kullandığı iki temel taktik ön plana çıkmaktadır: 1) davaların itirafçılık yasalarından yararlanmış sanıklarının gerçek kimlik bilgilerinin mahkemelerle paylaşılmaması, 2) dava süreçleri boyunca haklarında ciddi iddialar bulunan üst düzey devlet yetkililerinin yargılama sürecinden muaf tutulmaları.

Birinci taktiğin temel dayanağını halk arasında *pişmanlık yasası* olarak da bilinen Toplum Kazandırma Kanunu oluşturmaktadır. Bu kanun genel olarak, PKK'den ayrılıp devlete sığınan eski militanların itirafçılık kapsamında yararlandığı kanun olarak bilinmektedir. Kanun kapsamında örgütle ilgili tüm bildiklerini devlet yetkilileriyle paylaşmaları karşılığında bu kişiler, ciddi ceza indirimleri ile kimlik bilgilerinin değiştirilmesi gibi koruma tedbirlerinden faydalanmışlardır. Bu kanun aynı zamanda

kimliklerin üçüncü şahıslarla paylaşılmamasını da kapsamaktadır. Fakat, bu kişilerin ağır insan hakları ihlallerini barındıran yasadışı suçlara bulaşması durumuna dair bir düzenleme getirmeyen kanun; hem bu kişiler üzerinde cezasızlık alanını genişletmiş, hem de mahkemelerin yargı süreçlerini zorlaştırmıştır. Nitekim, itirafçıların birçoğunun (Şahan ve Balık, 2004; Yalçın, 2003), Meclis Faili Meçhul Siyasal Cinayetleri Araştırma Komisyon Raporu ve Susurluk raporlarında da ortaya konulduğu üzere JİTEM'le ilişkilendirilen birçok faaliyette fail ve tetikçi olarak kullanıldıkları belirtilmesine rağmen, bu kişilerin kimlik ve adres bilgilerinin mahkemelerle paylaşılmaması bu kişilere ulaşılmasını güçleştirerek olayların aydınlatılmasını önlemiştir.

Üst düzey devlet yetkililerinin yargılama sürecinden muaf tutulmaları ise kamuoyunca devletin JİTEM davası olarak da anılan Ankara JİTEM Davası süresince çokça tartışılmıştır. Ağır hak ihlallerine yol açan birçok operasyonda; JİTEM, Emniyet Genel Müdürlüğü Özel Hareket Dairesi ve Milli İstihbarat Teşkilatı'nın yakın işbirliği, dava iddianamesinin birçok yerinde tanık ifadeleriyle vurgulanmıştır (T.C. Ankara Cumhuriyet Başsavcılığı, 2013: 31-32, 42). Hatta bu işbirliğinin tanık ve aktörlerinden biri ve aynı zamanda Ankara JİTEM Davası'nın 2014 yılında başladığı tarihte tek tutuklu sanığı olan özel hareketçi Ayhan Çarkın, suçlamaların asıl sorumluları olarak olayların geçtiği dönemin Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel, Başbakanı Tansu Çiller ve Başbakan Yardımcısı Mesut Yılmaz'ı göstermiştir. Çarkın 2011 yılında verdiği bir röportajda ise gerçeklerin ancak Hakikatleri Araştırma Komisyonu kurulması durumunda aydınlatılabileceğini söylemiştir (Karaca, 2011). Çarkın, şüphesiz burada Hakikat Komisyonlarının araştırmalarını siyasi gelişmelerden bağımsız yürütebilme yetki ve kapasitesine atıfta bulunmuş, Türkiye özelinde de hakikatlerin ancak böyle bir mekanizmayla açığa çıkarılabileceğini vurgulamıştır.

Nitekim, Ankara JİTEM Davası'nın gidişatı Çarkın'ın hakikat komisyonlarının işlevselliğine dair vurgusunu haklı çıkarmıştır. Çarkın, 11 Temmuz 2014 tarihli ikinci duruşmada serbest bırakılmış; davacı avukatların Demirel, Çiller ve Yılmaz'ın dinlenmesine ilişkin talepleri ise mahkemenin 22 Aralık 2017 tarihli kararında, bu kişilerin “dönemlerinde işlenen cinayetlerin faillerinden birebir haberdar olamayacaklarının açık olması” gerekçesiyle reddedilmiştir (Ballıktaş Bingöllü, 2017). Sonuç itibarıyla, haklarında dava boyunca birçok kez ithamların yapıldığı geçmişin üst düzey yöneticileri, değil yargılanmaktan, mahkeme önünde tanık olarak ifade vermekten bile muaf tutulmuş ve tüm suçlamalara rağmen dava 13 Aralık 2019 günü cezasızlıkla sonuçlanmıştır.

Sonuç

Bu çalışma, geçiş dönemi adaletinin Türkiye özelindeki imkânlılık boyutlarını JİTEM yargılamaları üzerinden tartışmıştır. Bu anlamda, JİTEM'in faaliyete geçtiği 1987 yılından günümüze kadar olan süreç, yargılamaların seyri açısından çeşitli bölümlendirmeler ve bu yargılamalar özelinde geçiş dönemi adaletini imkânsızlığa uğratan üç ana devlet stratejisi ışığında incelenmiştir. Çalışmanın başında da vurgulandığı üzere, geçiş dönemi adaletinin sağlıklı bir biçimde gerçekleşmesini mümkün kılan etmenlerden biri siyasi iradenin bu yöndeki kararlılığı iken, ikincisi bu iradenin bir güvencesi ve yürütücüsü olarak hakikatlerin ortaya çıkarılmasına odaklanan bağımsız mekanizmaların oluşturulmasıdır. Fakat bu çalışmada gösterildiği üzere, devlet içerisinde geçmişteki ağır insan hakları ihlalleriyle yüzleşme konusunda bir dönem bir siyasi irade oluşmuşsa da, bu irade siyasi hesaplaşmaların ötesinde bir kararlılığa dönüşmemiş, hakikat arayışına dair etkin mekanizmalar oluşturulamamış ve sonuç olarak tarafların kendilerini doğrudan adalet arayışı içerisinde bulduğu sağlıklı bir yargılama ortamı doğmuştur. Sonuç ise geçmişin yargılandığı davaların, geçmişin aklandığı davalara dönüşmesi olmuştur.

Kaynakça

- Alija Fernández, R. A. ve Martin-Ortega, O. (2017) "Silence and the right to justice: Confronting impunity in Spain", *The International Journal of Human Rights*, 21(5): 531-549. <https://doi.org/10.1080/13642987.2017.1307827>
- Aydın, S. ve Taşkın, Y. (2014) *1960'tan Günümüze Türkiye Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Ballıktaş Bingöllü, B. (2017) *Ankara JİTEM Davası İzleme Raporu*, Faili Belli, <https://www.failibelli.org/ankara-jitem-davasi-izleme-raporu-22-aralik-2017/>
- Barış İçin Akademisyenler (2016) *HAKKIMIZDA/ABOUT US | Barış İçin Akademisyenler*, <https://barisicinakademisyenler.net/node/1>
- BELGEnet (2002) *AK Parti Seçim Bildirgesi 2002*, https://kurzman.unc.edu/files/2011/06/ AKP_2002.pdf
- Ceza Muhakemesi Kanunu, Pub. L. No. 5271, 9105 (2004) <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.5271.pdf>
- CNN Türk (2016, Haziran 7) "7 Haziran'dan 7 Haziran'a 1 yılda neler oldu?", CNN Türk, <https://www.cnntrk.com/turkiye/7-hazirandan-7-hazirana-1-yilda-neler-oldu>
- Cumhuriyet (2015, Mart 17) "Seni başkan yaptırmayacağız", <https://www.cumhuriyet.com.tr/amp/haber/seni-baskan-yaptirmayacagiz-231943>
- Ergil, D. (2010) "Constitutional Referendum: Farewell to the 'Old Turkey'", *Insight Turkey*, 12(4): 15-22.
- Çelikkan, M. (der.) (2013) *Hakikat Komisyonları*, Hakikat Adalet Hafıza Merkezi, <https://hakikatadalethafiza.org/wp-content/uploads/2014/12/Hakikat-Komisyonlar%C4%B1.pdf>
- Göral, Ö. S., Işık, A., Kaya, Ö. (2013) *The Unspoken Truth: Enforced Disappearances*, Hafıza Merkezi.

Has, Ö. (2017) "Necropolitics in OHAL: The State of Emergency Experience of Turkey (1987-2002)", master tezi, Boğaziçi Üniversitesi Atatürk Enstitüsü.

HDP-USA (2018) "Welcome to HDP-USA", HDP-USA, <https://hdp-usa.com/political-prisoners>

ISDP (2016, Aralık) "Turkey's Kurdish Conflict: 2015-Present", Institute for Security and Development Policy. <https://www.isdp.eu/publication/turkeys-kurdish-conflict-2015-present/>

Karaca, E. (2011, Mart 22) "Çarkın: O Bebeği PKK Değil, Biz Öldürdük", Bianet, <http://www.bianet.org/bianet/siyaset/128774-carkin-o-bebegi-pkk-degil-biz-oldurduk>

Mandıracı, B. (2019, Ekim 22) "Assessing the Fatalities in Turkey's PKK Conflict", Crisis Group, <https://www.crisisgroup.org/europe-central-asia/western-europemediterranean/turkey/assessing-fatalities-turkeys-pkk-conflict>

Middle East Eye (2018, Temmuz 21) "'Our bodies are Turkish, our souls Islamic!' The rise of Turkey's ultra-nationalists", *Middle East Eye*, <http://www.middleeasteye.net/news/our-bodies-are-turkish-our-souls-islamic-rise-turkeys-ultra-nationalists>

Milliyet (2012, Ocak 26) "21 yılda 1901 faili meçhul", *Milliyet*, <http://www.milliyet.com.tr/gundem/21-yilda-1901-faili-mechul-1493812>

Özpek, B. B. (2017) *The Peace Process between Turkey and the Kurds: Anatomy of a Failure*, Routledge.

Saymaz, I. (2013, Şubat 11) "Taşımali adalet", *Radikal*, http://www.radikal.com.tr/turkiye/tasimali_adalet-1158591/

Şahan, T., ve Balık, U. (2004) *İtirafçı: Bir JİTEM'ci Anlattı*, Aram Yayınları, İstanbul.

T.C. Ankara Cumhuriyet Başsavcılığı (2013) *İddianame* (Sy 2013/59; s. 188), Ankara 13. Ağır Ceza Mahkemesi.

T.C. Diyarbakır Devlet Güvenlik Mahkemesi Cumhuriyet Başsavcılığı (1999) *İddianame* (Sy 1999/542), T.C. Diyarbakır Devlet Güvenlik Mahkemesi

Türkiye Cumhuriyeti Anayasası, s. 2709, Türkiye Cumhuriyeti (1982) <https://www.anayasa.gen.tr/1982ay.htm>

United Nations (2004) *The rule of law and transitional justice in conflict and post-conflict societies* (S/2004/616).

Yalçın, S. (2003) *Binbaşı Ersever'in İtirafı*, Doğan Kitap, İstanbul.

Failin sözü bize ne söyler?

Türkiye’de devlet şiddetinin failleri,

ifşaatları ve itirafları¹

YEŞİM YAPRAK YILDIZ

Türkiye'nin yakın tarihi, sadece siyasal şiddet olaylarıyla değil bu olayların ifşaatı ve itiraflarıyla da dolu bir tarih. Faillerinin devlet görevlileri olduğu şiddet olaylarına karşı toplumun genelindeki ilgisizlik ya da sessizliğin nedeni, sıklıkla ifade edilen aksine, bu olaylarla ilgili yeterli bilginin mevcut olmaması değil. Mağdurların anlatıları, muhalif basın haberleri, ceza davaları, Meclis tartışmaları ve komisyon raporlarının yanı sıra failer sıklıkla ifşaat ve itiraflarda bulundular. Ancak bu ifşaat ve itiraflar, suçların ağırlığına rağmen ciddi bir toplumsal tepkiye yol açmadı. Aslında bu tür açıklamaları mümkün kılan etkenlerden birinin tam da bu toplumsal sessizlik ve ilgisizlik olduğunu söyleyebiliriz. Jean Amery (1980: 23), Vietkong militanlarının işkenceye maruz bırakıldığı fotoğrafların İngiliz ve Amerikan basınında yer alması ile ilgili, bu fotoğrafları sergilemedeki cesaretin ve işkencenin kabulünün ancak buna karşı büyük bir toplumsal tepki olmayacağı varsayımı ile mümkün olduğunu söyler. Türkiye'deki failerin önemli bir kısmı da bunun oldukça farkında. Geçen ay Alaattin Çakıcı, Mehmet Ağar, Engin Alan ve Korkut Eken'in beraber çektiği ve sosyal medyada paylaşılan fotoğraf² Türkiye'de ülkücü mafya ve siyaset ilişkisini ve bunların arka planında yer alan işkence, zorla kayıplar ve siyasi cinayetler gibi ağır ihlalleri çok net bir şekilde gösteriyordu. Türkiye'de failerin bu kadar göz önünde olması, ilişkilerini ve eylemlerini sıklıkla herhangi bir sorumluluk hissetmeden açıklayabilmesi ve fotoğraflaması da eylemlerinin herhangi bir hukuksal ya da toplumsal yaptırımla sonuçlanmayacağını bilincinde oldukları için mümkün. Bu tepkisizliğe giden yol, yasadışı şiddet eylemlerine karşı açık ve zımnî onay ve cezasızlık kültürü ile ince ince döşendi. Ben bu yazıda Türkiye'de 1990'lı yıllarda Kürtlere yönelik devlet şiddetinin faillerinin itiraflarına, bu itiraflardaki motiflere, bunların bize Türkiye'de siyasal ve toplumsal ahlâka dair ne söylediğine ve şiddetin inkârına nasıl bir katkıda bulunduğuna değineceğim.

¹ Bu yazı 2018 yılında Cambridge Üniversitesi Sosyoloji Bölümü'nde tamamladığım doktora tezime ve tezim üzerinden yayınladığım ve Kaynakça'da listelenen iki makaleye dayanmaktadır. Bkz. Yıldız ve Baert, 2020; Yıldız, 2019.

² Fotoğraf ile ilgili haber için bkz. "Susurluk ruhu: Ağar, Eken, Çakıcı ve Alan bir arada", *Gazete Duvar*, 16 Ekim 2020 <https://www.gazeteduvar.com.tr/susurluk-ruhu-agar-eken-cakici-ve-alan-bir-arada-haber-1501903>

Öncelikle itiraftan ne anladığımı kısaca belirtmeliyim. Farklı tarihsel ve kültürel bağlamlarda farklı anlamlara bürünmekle birlikte, modern itiraf kavramının kişinin belli bir toplumsal bağlamda kabul görmeyen bir eylemi, düşüncesi, ya da arzusu ile ilgili kendisini ifade etme biçimi olarak tanımlandığını söyleyebiliriz. İtirafın failin topluma yeniden dahil olması, suç ve cezaya dair toplumsal normların pekiştirilmesi ve toplumsal kontrol gibi işlevleri olmasına ve bu manada bir idare etme tekniği olarak kullanılagelmesine rağmen ona sıklıkla tarih üstü bir anlam atfedilmektedir.³ İtiraf doğal bir itki olarak görülmekte ve bastırılanın açığa çıkması ve bunun sonucu gelen arınma duygusuyla özdeşleştirilmektedir. Hatta bu ilişkinin toplumsal düzeye taşınmasıyla itiraf sıklıkla bir suçun sorumluluğunun alınması ve bu vesileyle toplumsal barışmaya katkısı olan bir eylem olarak düşünülmektedir. Hakikat, itiraf, arınma ve toplumsal barışma arasında kurulan bu doğrusal ilişki, itirafın erken Hıristiyanlık, psikanaliz ve hukuk alanındaki kullanımlarıyla pekiştirilmiştir.⁴ Modern toplumda özellikle popüler kullanımlarıyla birlikte içselleştirilen itiraf pratiğinin dinleyicisini cezbeden ve kitleleri etkisi altına alan bir güç kazandığını söyleyebiliriz. Peter Brooks'un (2000) ifade ettiği gibi bir eylemin ya da olayın bütün detayları bilinse de failin suçunu kabul etmesi ya da itiraf etmesi için güçlü bir teşvik var. Türkiye'de itiraf, Batı toplumlarındaki gibi dinî anlamından farklı olarak gelişmiş olsa da itiraf pratiğinin hukuk, psikoloji, siyaset, medya ve popüler kültür üzerindeki küresel etkisinin Türkiye'de de benzer bir şekilde yaşandığını söylemek yanlış olmaz. Ben itirafa yüklenen bu anlamların aksine, itiraf, hakikat, arınma, sorumluluk ve toplumsal barışma arasındaki ilişkinin oldukça karmaşık olduğunu savunuyorum. Antik Yunan'dan bu yana itiraf, işkence ve baskı arasındaki yakın ilişkiden, itirafın gerçekliğini ya da samimiyetini sorgulatacak psikolojisinin karmaşıklığına kadar bu ilişkiye şüpheyle yaklaşmamızı gerektiren çokça örnek var.⁵

Devlet suçunun itirafı, bireysel eylemlerin itirafından, suçun kolektif, sistematik ve bürokratik yapısı ve sorumluluğun kolektifliği nedeniyle farklı işlemektedir. Devlet suçunun itirafına çoğunlukla mahkemeler, araştırma komisyonları, hakikat komisyonları gibi kurumsal mekanizmalarda rastlanır. Benim bu yazıda odaklanmak istediğim itiraflar ise kamuya yönelik yapılan ve çoğunlukla medyada ya da anı, otobiyografi gibi kitap çalışmalarında yer alan itiraflar. Bu tür itiraflar, Türkiye'de medya tarafından sansasyonel yayınlarla verildi ve muhalif basın dışındaki basın çoğunlukla itiraf edilen

³ İtirafın toplumsal işlevleri ve bir idare etme tekniği olarak nasıl kullanıldığı ile ilgili bkz. Hepworth ve Turner, 1982.

⁴ İtiraf pratiğinin bir soykütüğü için bkz. Taylor, 2009.

⁵ Bkz. Taylor, 2009 ve Brooks, 2000.

konu ya da mağdurlardan ziyade itiraf eden kişiye odaklanan bir editoryal çizgi izledi. İtiraf, mağdurların ve hak örgütlerinin gündemine ise çoğunlukla ya verdiği doğruluk olasılığı yüksek somut bilgiler nedeniyle ya da zaten mağdurlar tarafından yıllardır gerek mahkemelerde gerek kamu önünde ifade edilen suçların bir teslimi olduğu için girdi. İtiraf kavramının, verdiği somut bilgi itibariyle betimsel bir tarafı olabilir, ancak ona sahip olduğu gücü veren, performatif ya da edimsel tarafıdır.⁶ İtiraf pratiğinin itiraf edilen eylemi, itiraf edeni, dinleyiciyi ve aralarındaki ilişkiyi dönüştüren etkileri var. Bu etki çoğunlukla varsayıldığı üzere hakikatlerin ortaya çıkması ve adalet ve toplumsal barışa hizmet etmesi değil bu yazıda savunacağım üzere sorumluluğun yok olmasına ve şiddetin inkârına katkısıdır.

Foucault (2014) ve Derrida (2002) da çok farklı bağlamlarda tartıştıkları itiraf pratiğinin itiraf edilen eylemi tersine çevirdiğini ya da yok ettiğini söylerler. Foucault, 1980-84 arası Collège de France derslerinde itirafın toplumsal kontrol aracı olarak nasıl kullanıldığını ve itiraf pratiği ile kişinin mevcut hakikat rejimine nasıl bağlandığını tartışır. Bunun yanı sıra itirafın geride tövbe ve pişmanlıktan başka bir iz bırakmayan ve itiraf edilen eylemi silen bir ifade biçimi olduğunu söyler. Derrida da, Paul de Man'ın Rousseau'nun *İtiraf* kitabı üzerine yaptığı değerlendirme ile ilgili yazısında, itirafın itiraf edilen eylemi nötralize ettiğini belirtir. Rousseau'nun itiraflarına dayanarak itiraflarının onu bir yandan mahkûm ederken bir yandan masum ilan ettiğini ve okuyucunun suçlama ve mazeret arasında gidip geldiğini söyler. Derrida'ya göre kendini suçlama, kendini mazur gösterme ve af dileme gibi performatif süreçlerden ayrılamaz. Foucault ve Derrida'nın bu yorumlarından yola çıkarak ben itirafın sadece mazur gösterme değil, sıklıkla meşrulaştırma, inkâr, kaçınma, saptırma, sessizlik gibi failin çeşitli izahat biçimleri ile iç içe geçtiğini düşünüyorum.

Türkiye'de Devlet Şiddetinin İtirafı

Türkiye'de birçok siyasal şiddet olayı ile ilgili, ya doğrudan faileri ya da aynı suç örgütünde yer almış diğer devlet aktörleri tarafından yapılan itiraflar ya da itiraf niteliğinde açıklamalar mevcut. Bu itirafların çoğu Susurluk skandalı ve Ergenekon davası gibi tarihsel kritik dönemeçlerde ya da örgüt içi tasfiyeler, yargılama gibi doğrudan kişileri etkileyen süreçler sonucunda yapıldı. Bu itirafların öfke, gurur, küskünlük, intikam, ihanet ve çok az oranda da olsa suçluluk gibi duygu katmanlarından oluştuğunu söyleyebiliriz. Türkiye'de itirafların büyük çoğunluğu herhangi bir suçluluk

⁶ Patrick Baert ile kaleme aldığımız ve itiraf pratiğini performativite teorisi üzerinden incelediğimiz makaleye online erişim mümkün: Yıldız ve Baert, 2020.

ya da sorumluluk ifadesi olmadan, çoğunlukla iktidar grupları arasındaki mücadeleden bir pay almak, bir tarafa had bildirmek ya da bir kahramanlık ifadesi olarak yapılmıştır. Farklı itiraf performansları olmakla birlikte Türkiye’de devlet şiddeti ile ilgili kamuoyuna yapılmış itirafları iki biçimde sınıflandırmak mümkün. Birincisi ve en sık karşılaştığımız, övünme ve kahramanlık ifadesi olarak yapılan itiraflar. İkincisi ise belli bir düzeyde suçluluk ve sorumluluk ifade edilen itiraflar. Bu kısa yazıda bu itirafları detaylı olarak incelemek yerine sadece ortak motiflerine değinip toplumsal etkilerine odaklanmaya çalışacağım.

Bir kahramanlık ifadesi olarak⁷ ve genellikle yüksek rütbeli askerler tarafından yapılan itirafların en erken örnekleri arasında JİTEM komutanlarından Cem Ersever’in o sırada muhalif çizgisiyle bilinen *Aydınlık* dergisinden Soner Yalçın’a yaptığı ve daha sonra Yalçın’ın *Binbaşı Cem Ersever’in İtirafları* adıyla kitaplaştırdığı açıklamaları var. Kendisini tüm risklerine rağmen terörle mücadele konusundaki hakikatleri açıklamak zorunda hisseden vatansever bir asker olarak konumlandırılan Ersever’in ilk açıklamaları benzer kategorideki diğer itiraflar gibi daha çok “tevil yoluyla ikrar” olarak tanımlanabilir. Zamanla inkârdan ikrara giden açıklamalarında Ersever, bazı devlet görevlilerinin uyuşturucu ve silah kaçakçılığındaki rolünü, hukuk dışı yeni bir yapılanma ile ilgili girişimlerini ve başta “devlet cinayet işlemez” diyerek reddettiği ancak daha sonra devletin bilgisi dahilinde işlendiğini söylediği faili meçhulleri ve kayıpları anlatır. Kendi rolünü tamamen reddederek, bu suçları devlete çalışan ülkücülere, koruculara ve itirafçılara yükler.

Ersever’in yanı sıra çeşitli dönemlerde basına verdikleri demeçlerde ya da yazdıkları kitaplarda itiraf niteliğinde açıklamalar yapan generaller ve sivil bürokratlar bulunmaktadır. Ergenekon davası kapsamında yargılanmasının ardından *JİTEM’i Ben Kurdum* adlı bir kitabı yayınlanan JİTEM kurucularından emekli albay Arif Doğan’ın açıklamaları Veli Küçük’ün JİTEM kurucusu olarak anılmasının ardından geldi. Faili meçhuller ve kayıpları kendinden sonra JİTEM’e dahil olan tek tek kişilere ve özellikle itirafçılara yüklerken, mahkeme ifadeleri ve basına sızan ses kayıtlarında JİTEM’in 10 bin sivil elemanı olduğundan, Kürt işadamlarına ait tırları nasıl yaktıklarına kadar, suç teşkil eden eylemlerini, kullandığı argo ifadelerle bölünen, bilge, çok şey bilen ve kahraman bir devlet adamı performansı ile gururla anlatır. Bu tür açıklamaların diğer bilinen örnekleri arasında bölgeye gelen yeni memurlara mesaj vermek amacıyla bir iki kritik noktaya bomba attırdığını söyleyen emekli korgeneral Altay Tokat; çatışma

⁷ Bu ifadeyi Leigh Payne’nin *Unsettling Confessions* kitabında kullandığı “heroic confessions” ifadesine referansla kullanıyorum.

havası yaratmak için askerlere makineli tüfeklerle ateş açma ve roket atma emri verdiğini söyleyen emekli albay Erdal Sarızeybek; korucular, asker ve özel timlerden oluşan karma birlikler kurarak silah ithal ettiğini açıklayan Batman Valisi Salih Şarman gibi örnekler verilebilir. En son örneğini ise yakın zamanda Haber Global'de yayınlanan röportajında Bahçelievler Katliamı olarak bilinen yedi Türkiye İşçi Partili gencin öldürülmesi ile ilgili Haluk Kırcı'nın açıklamalarında gördük.

İtiraf niteliğinde olan bu ifşaatlar genellikle inkâr ve ikrar arasında gidip gelmektedir. Doğrudan suç teşkil eden eylemlerini açıklamakta bir beis görmemekte, onları terörle mücadele ya da ulusal güvenlik ve birlik için verdikleri kahramanca mücadelenin bir parçası olarak meşrulaştırmaktadırlar. Hukuk dışı uygulamaların dönemin koşulları itibariyle gerekli ve etkili olduğunu savunurken, kendilerine atfedilen bireysel her türlü suçlamayı da reddederler. Hedeflerine koydukları kişilerin potansiyel "terörist" kimliği her türlü eylemlerini haklı çıkarabilmektedir. İnkârı mümkün olmayan şiddet eylemleri ile ilgili ise sessiz kalma, eylemin ciddiyetini azımsama, mağduru suçlama ya da eylemleri bireyselleştirerek itirafçılara ya da örgüt içindeki "çürük elmalara" atfetme yoluna giderler. Bu tür itirafların Türkiye'de oldukça yaygın olduğunu söylemek yanlış olmaz. Hatta Çakıcı, Alan, Eken ve Ağar'ın fotoğrafında da görüleceği üzere her zaman sözlü bir hal de almaz.

Bunların yanı sıra pişmanlık ve suçluluk ifadesi ve af talebi içeren itiraflar da yapıldı. En bilinen örnekleri arasında işkence suçunu ve devletin PKK ile savaşta kullandığı hukuk dışı yöntemleri *Haliçte Yaşayan Simonlar* ve diğer kitaplarının yanı sıra Susurluk Meclis Araştırma Komisyonu'nda açıklayan Hanefi Avcı var. Kendini devletin hukuk dışı yapılanmalarının dışında konumlandırarak ve eylemlerini çoğunlukla genelleştirerek anlatan Avcı, işkence suçunu kurumsal kültür, eğitim ve istihbarat yöntemlerinin yetersizliği gibi gerekçelerle açıklar. Avcı'nın dışında en çok ses getiren itiraflar arasında, verdiği birçok mülakatta tetikçilik yaptığı siyasi cinayetleri itiraf eden ve hakikati söylemeyi eril bir performans olarak sergileyen Ayhan Çarkın'ı sayabiliriz. Susurluk davası sonrası ilk açıklamalarında devlet şiddet eylemlerini bir yandan inkâr edip bir yandan yücelten Çarkın, 2011 yılı Mart ayında artık içindeki karanlıktan kurtulmak için yaptığını söylediği itiraflarında sol örgütlere mensup kişilerin yargısız infazından, PKK'ye yardım ettiği iddiasıyla kaçırılarak öldürülen Kürt işadamlarına kadar çeşitli açıklamalarda bulundu. Bu kategoride yer alan diğer önemli fail, JİTEM mensubuyken işlediği onlarca işkence, zorla kayıp ve faili meçhul vakasını ve naaşlarının yerini itiraf eden Abdülkadir Aygan. Aygan, itiraflarında ayrıca, JİTEM yapılanmasına ve görev alan kişilere dair de ifşaatlarda bulundu.

Bu tür itiraflarda kişinin anlatısının, rütbesi ya da etnik kimliğine göre şekillendiğini söyleyebiliriz. JİTEM'de görevli PKK itirafları eylemlerini, çoğunlukla JİTEM'e giden kişisel yolculuklarının doğal bir sonucu olarak resmederler. Bu eylemleri zorla yaptıkları ve başka herhangi bir şansları olmadığını vurgulayarak kendilerini eylemlerinin öznesi değilmiş gibi konumlandırırlar. Bir yandan eylemlerinin sorumluluğunu almaya hazır olduğunu söyleyen ve af dileyen Çarkın ise ulusal güvenlik, terörle mücadele, milliyetçilik adına kandırıldıklarını, kendilerinden önce onlara bu emri verenlerin suçlu olduğunu bağırır. Hanefi Avcı ise kendini devletin hukuk dışı suç ağlarından dışsal bir yerde ve pasif olarak konumlandırıp eylemlerini sistemi ve kurumsal kültürü suçlayarak izah eder.

İtirafların Toplumsal Etkileri

Faillerin eylemlerini kamuya açıklamalarının ardında, yeniden kurulan iktidar ilişkilerinde kendilerine bir yer edinmek, kendileri ile ilgili algıyı ve imajlarını düzeltmek, toplumda yeniden kabul görmek ya da herhangi bir yaptırımdan kurtulmak gibi motivasyonlar olabilir. Toplumsal normların dışına çıkma ya da sosyal sapma olarak görülen eylemlerin izahatı ile ilgili temel sosyolojik metinlerin büyük çoğunluğu faillerin izahatlerini mazeret bulma, meşrulaştırma ya da inkâr gibi stratejilere odaklanarak açıklamakta ve itirafı dışarda bırakmaktadır.⁸ Bunun bir nedeni itirafın suçu nötralize etme aracı olarak değil kişinin eyleminin sorumluluğunu almak için yapıldığı varsayımdır. Bu literatürü devlet suçları üzerinden yeniden yorumlayan Stanley Cohen (2008) meşru ya da mazur göstermenin inkârın farklı biçimleri olabileceğini ifade etmiş ancak itiraf konusunu çalışmasının dışında bırakmıştır. Faillerin izahatlarıyla ilgili bu çalışmalardan yararlanmakla birlikte ben itiraf kavramını, mazeret bulma, meşrulaştırma ya da inkâr stratejilerinden farklı bir kategori olarak değil bunların üçünü de içerebilen bir pratik, Sykes ve Matza'nın ifadesiyle bir suçun nötrleştirilmesi tekniği olarak değerlendiriyorum. İşlenen suçun ve bireysel sorumluluğun kabulü gibi görülen itirafın performatif etkilerinin onu suçun inkârına dönüştürdüğünü iddia ediyorum. Yukarıda bahsettiğim itirafların da gösterdiği gibi faillerin eylemlerini, motivasyonlarını, maksatlarını ve duygularını açıklarken başvurdukları retorik stratejilerin sonucunda, olası herhangi bir bireysel sorumluluk yok olmaktadır. Bunu ya eylemin suç teşkil eden anlamını dönüştürerek ya da fail özne konumlarını yok ederek yaparlar.

⁸ Bkz. Mills, 1940; Scott ve Lyman, 1968. Ayrıca bkz. Huggins vd., 2002. Hepworth ve Turner itirafı ayrı bir izahat biçimi olarak tartışır, ancak itirafın toplumsal bir aktörün suçunun sorumluluğunu ve suçta bağlantılı olumsuz imaları kabul ettiği anlamına geldiğini söyler. Bkz. Hepworth ve Turner, 1982: 140-141.

Kişinin sosyal sapma ya da olağan dışı görülen bir eylemini izah etme biçimi, içinde yaşadığı tarihsel, toplumsal ve ahlâki normlarla şekillenir. Dolayısıyla failerin suçlarını nasıl izah ettikleri o toplumun ahlâki normlarına dair bize önemli bilgiler sunar. Türkiye'de pişmanlık içeren itiraflara kıyasla daha yaygın olan itiraf niteliğindeki kahramanlık performanslarının çokluğu ve aldığı biçimler, aslında Türkiye'de şiddet ve hak kavramları konusunda hâkim referans noktasını da gösterir. Ağır hak ihlallerinin faillerinin başvurdukları stratejiler, belki başka bir toplumsal bağlamda insanı dehşete düşürecek eylemleri, onları anlaşılır kılacak izahatlerinin olduğunu göstererek normalleştirir. Devlete karşı gelenin cezasının hukuk dışı yollarla verilebileceğinin zımnen ve bazen de açıkça kabul edildiği bir ortamda bu itiraflar, suçun izahati konusunda başvurulacak kültürel repertuarı sağlamlaştırır. Türkiye'de suçun itirafının toplumu sarsmak yerine faile olan merakı artırıp adeta magazinsel bir habere dönüşmesinin ardında da kanımca bu yatmaktadır.

İtirafın hakikat ve adalet talebine katkısına engel olan başka nedenler de var. Bunlardan biri itirafın itiraf edilen eyleme değil de itiraf eden kişiye odaklanmasıdır. Başta söylediğim gibi modern itiraf, itiraf edilen eylemden ya da mağdurdan ziyade kişinin iç dünyasının ifadesi olarak görülebilir. Karşımızdaki, eylemin faili değil itirafın failidir. Yukarıda itiraflarına değindiğim devlet aktörlerinde gördüğümüz üzere, ana akım medyanın magazinsel bir şekilde itiraf edene odaklanan haber yapma biçimi de itirafı kamusal bir gösteriye dönüştürür. Kendilerine, kitaplarına, itiraflarına olan ilgi nadiren ya da ancak çok küçük bir kesim için mağdura ya da eylemin kendisine yönelir.

Pişmanlık ve suçluluk ifadeleriyle yapılan itiraflarda bunun yanı sıra başka yer değiştirmeler de vardır. Avcı, Aygan ya da Çarkın'ın itiraflarında, itiraf, adeta işlenen suça karşılık bir eylemiş gibi sunulur. Hakikati ortaya çıkarmanın kendisi fail için hem bir ceza hem bir arınma haline gelir. Suçlarının karşılığında ahlâki sorumluluk alıyor gibi görünmekle birlikte tek ya da asıl suçlu olmadıklarını, sistemin, devletin ya da üstlerinin kurbanı olduklarını söyleyerek hukuki sorumluluktan kaçarlar. Ahlâki sorumluluğun kendisi de emir kulu oldukları, başka şansları olmadığı, kandırıldıkları gibi özne konumlarını yok eden izahatlerle yok olur.

Mağdurların tamamen yok sayıldığı, eylemlerini daha üst bir ilkeye sığınarak gerekli ve meşru kılan kahramanlık performanslarından, başka bir şansının olmadığı, kendisinin yerinde kim olsa aynı şeyi yapacağını, kandırıldığını, çarkın sadece bir dişi olduğunu, sistemin, ideolojinin, devletin kurbanı olduğunu söyleyen pişmanlık ve mağduriyet performanslarına kadar bu itirafların hepsinin en büyük sonucunun suçun ve suçun

itirafının normalleşmesi olduğunu söyleyebiliriz. Bu normalleşmeye halihazırda zemin hazırlayan cezasızlık kültürü ve milliyetçi ve militer söylem ve pratikler içinde yer alan bu itiraflar, faillerin görünürlüğü, itiraflarının herhangi bir toplumsal ya da hukuksal bir sonucunun olmaması ve medyanın itiraf edilen olaylardan çok itiraf edenin kişiliğine, hayatına odaklanması, karşılıklı olarak bu normalleşmeyi daha da derinleştirir. Aygan ve Çarkın gibi pişmanlık motiflerinin baskın olduğu anlatılarda itiraf edilen suçlar, kişisel ya da mesleki hayatlarının kaçınılmaz bir sonu olarak kurgulanır. Ya da Avcı'nın ifadelerinde insanın bozuk bir sistemin içinde nasıl bozulacağı anlatılır. Kim olsa aynı şeyi yapacaktır, kaçış yoktur. Ya da Ersever, Doğan, Kırıcı'nın yaptığı gibi ağır suç teşkil eden eylemler, dönemin koşulları nedeniyle gerekli olarak sunulur ve suç kategorisinden çıkarılır. Bu tür anlatılar Peter Brooks'un ifadesiyle suçun banalleşmesine neden olur ve dinleyiciyi suça ortak eder.

Brooks'un kullandığı bu ifade, Albert Camus'nün *Düşüş* adlı kitabında, şahit olduğu ve sessiz kaldığı bir olay nedeniyle mesleğini bırakan ve adeta bir tövbekâr olan avukat Jean Baptiste Clamence'in ifadesine dayanır. Paris'te bir Kasım akşamı, bir kadının kendini Seine nehrine attığını gördüğünü ve onu kurtarmak için hiçbir şey yapmadığını itiraf eden Clamence'in amacı aslında sadece kendini suçlamak değil aynı zamanda dinleyicisini de buna dahil etmektir, "çoğu zaman kendimize benzeyen ve zayıf yanımızı paylaşan kişilere açarız kendimizi. Demek ki kendimizi düzeltmeyi ya da iyileştirmeyi istemeyiz. Önce kusurlu diye hüküm giymemiz gerekir. Yalnızca acınmayı ve yolumuzda cesaretlendirilmeyi dileriz. Kısacası biz hem suçlu olmaktan çıkmayı hem de kendimizi arıtmak için çaba göstermemeyi isteriz" (Camus, 1994: 58). Brooks'un ifadesiyle Clamence'in amacı burada suçsuzluğunu göstermek değil suçu genelleştirmektir. İtiraf, itiraf edilen eylemi, kişinin maksadını izah etme biçimi, kanımca aynı şekilde suçu anlaşılır ve dolayısıyla affedilebilir kılmaktır. İtiraf bir empati çağrısına dönüşür. Kahramanlık ifadesi olarak yapılan itiraf ve ifşaatlarda ise mazur ve meşru görülebilecek eylemlerin sadece kendisi değil onların itirafı ve ifşaatı da banal bir hal alır. Türkiye'de derin devlet ya da organize suç konulu kitapların neredeyse bir türe dönüşmüş olması bu tür ifşaatların hem çok yaygınlaşmasından hem de çok tüketilmesinden kaynaklanmaktadır. Ortaya çıkan sonuç ise bir katliamın, işkencenin, ya da cinayetin itirafının kimseyi dehşete düşürmediği bir toplumdur.

Bu itirafların bir diğer sonucu ise herkesin bildiği ama kimsenin sorgulayamadığı "kamusal sırlar" yaratmış olmasıdır (Taussig, 1999). İtiraflardaki hâkim motifler arasında sadece suçu mazur ya da meşru gösterme ya da inkâr etme değil aynı zamanda bazı cevaplardan kaçınma, konuyu saptırma ya da açıklama yapmalarına engel büyük bir güç olduğunu

ima edecek belirsizlik ifadeleri kullanma da bulunmaktadır. Scott ve Lyman (1968) gizemlileştirmeyi izahatten kaçınma stratejisi olarak tartışılar. Bu yola başvuran failler genellikle eylemlerinin bir nedeni olduğunu ancak bunu açıklayamayacaklarını ifade ederler. Yukarıda değindiğim itirafların hemen hemen hepsinde ya suçu, ya suçluyu, ya da arka planda emri vereni gizemli kılma çabası görülebilir. Hep açıklanamayan sırlar, verilemeyen isimler vardır. Adeta bir dedektif romanıymışçasına anlatılan karmaşık ilişkiler ağı, anlatıyı giderek failin belirsizleştiği fantastik bir hâle sokar. İfşaat amacı taşıdığı düşünülen anlatı giderek daha çok şüphe, daha çok bilinmezlik yaratır. Türkiye'de ağır insan hakları ihlalleri ile ilgili sıklıkla başvurulmuş "devlet sırrı" kavramının sadece bir hakikati gizlemek amacıyla değil bir idare etme aracı olarak kullanıldığı düşünülünce bu itiraflar düşünülenin aksine herhangi bir olayla ilgili bilgisizliği yok etmez, aksine daha çok şüphe, daha çok belirsizlik, daha çok bilgisizlik yaratır. Bu, itiraf edilen ilişkiler ağının çözülemeyen ve bilinmeyen olduğu anlamına gelmemektedir. Mevcut dava dosyaları, insan hakları raporları bu ilişkileri büyük ölçüde açığa çıkardı. Ancak kamuoyuna yapılan bu itirafların böyle bir belirsizlik yaratma gücü bulunmaktadır.

Sonuç

İtirafın gücünü, arınma etkisinin yanı sıra bilinmeyen bir gerçeği açığa çıkarmasından aldığı düşünülür. Ben itirafların, aksine bir gerçeği örtebileceğini ya da onu daha da belirsizleştirebileceğini iddia ediyorum. Robben'in (2012: 183) Arjantin'de cunta dönemindeki devlet suçları ile ilgili ifade ettiği gibi sessizlik, inkâr ve itiraf birbirlerine dışsal değildir, aksine birbirini tamamlayan stratejiler olarak da ortaya çıkabilir. Devlet şiddeti ile ilgili söz söylemenin riskler barındırdığı bir durumda itiraf, bir direniş biçimi gibi görülebilmektedir. Ancak sessizliği kırmak her zaman bir özgürleşme getirmeyebilir. Bu yazıda kısaca değindiğim itiraflar, suçun ifadesinin mazur gösterme, meşrulaştırma, inkâr, sessizlik gibi izah biçimleriyle iç içe geçtiğini ve kişisel sorumluluğu nasıl sildiğini göstermektedir.

Faillerin ifşaatları ve itirafları, işledikleri suçu ve bu suçların aktörlerini anlamada bize bazı ipuçları verebilir. Ancak faillere ne zaman ve nasıl konuşma hakkı verildiği, hem hukuki hem de etik bir sorundur. Yüzleşilmemiş ve yargılanmamış ağır hak ihlallerinin faillerinin kamuoyunda bu kadar görünür olmaları, suçlarının normalleşmesine ve inkârına katkıda bulunur ve mağdurların daha da sessizleştirilmesine neden olur.

Bu yazıda itirafın dönüştürücü bir gücü olabileceği tezine karşı bir tez geliştirdim. Ancak bunu bağlamsal nedenlerin yanı sıra modern itiraf kurumunun uzun ve karmaşık tarihi

ile şekillenmiş konfigürasyonuna bağlıyorum. İtirafın ilişkisel ve performatif bir eylem olduğu ve anlamının tarihsel olarak şekillendiği düşünülürken dönüştürücü bir itiraf pratiğini kategorik olarak reddetmiyorum. Eyleme ve mağdura odaklı bir itiraf biçimi bu yönde bir adım olabilir. Ancak bu, itiraf kavramının yapısal ve bağlamsal dönüşümü ve itirafın yapıldığı toplumda suç ve hak gibi kavramlarla ilgili ortak kabul görmüş normların varlığıyla mümkün. Türkiye'de devlet aktörleri tarafından işlenen ağır insan hakları ihlalleri ile ilgili yapılan itirafların bize gösterdiği en önemli şey bu tür suçların meşrulaştırılmasını, mazur görülmesini, inkâr edilmesini ya da suç olmaktan çıkarılmasını mümkün kılan toplumsal yapıdır. Haliyle geçmiş devlet suçları ile ilgili hakikatlerin ortaya çıkarılması da sadece bu yönde delillerin bulunması ve yaygınlaştırılması ile değil bu suçları kabul edilemez kılacak ve bu suçların itiraflarının toplumsal ve hukuksal bir sonucunun olmasını sağlayacak bir değerler bütünü inşa etmekten geçmektedir.

Kaynakça

- Amery, J. (1980) *At the Mind's Limits: Contemplations by a Survivor on Auschwitz and its Realities*, çev. Sidney Rosenfeld ve Stella P. Rosenfeld, Indiana University Press, Bloomington.
- Aytaçlar, Pınar Özlem (2012) *Antik Çağda Günah, İtiraf, Kefaret – Confessiones*, Ege Yayınları.
- Brooks, P. (2000) *Troubling Confessions: Speaking Guilt in Law & Literature*, University of Chicago Press.
- Camus, A. (1994) *Düşüş*, Fransızca aslından çeviren Hüseyin Demirhan, Can Yayınları, İstanbul.
- Chaniotis, A. (2009) "Ritual performances of divine justice: the epigraphy of confession, atonement, and exaltation in Roman Asia Minor", H. M. Cotton, R. G. Hoyland, J. J. Price, D. J. Wasserstein (der.) *From Hellenism to Islam: Cultural and Linguistic Change in the Roman Near East* içinde, Cambridge University Press, Cambridge.
- Cohen, S. (2001) *States of Denial: Knowing about Atrocities and Suffering*, Polity Press, Cambridge.
- Derrida, J. (2002) *Without Alibi*, ed. ve çev. Peggy Kamuf, Stanford University Press.
- Foucault, M. (2000) *Power: Essential Works of Foucault 1954-1984*, ed. James D. Faubion, çev. Robert Hurley vd., New Press, NY.
- Hepworth, M. ve Turner, B. S. (1982) *Confession: Studies in Deviance and Religion*, Routledge Kegan Paul Ltd.
- Huggins, M. K., Haritos-Fatouros, M., Zimbardo, P.G. (2002) *Violence Workers: Police Torturers and Murderers Reconstruct Brazilian Atrocities*, University of California Press, Berkeley ve Los Angeles.
- Mills, C. W. (1940) "Situating Actions and Vocabularies of Motive", *American Sociological Review*, 5 (6): 904-913.
- Payne, L. (2008) *Unsettling Accounts: Neither Truth nor Reconciliation in Confessions of State Violence*, Duke University Press.
- Robben, A.C.G.M. (2012) "Silence, denial and confession about state terror by the Argentine military", Maria Six-Hohenbalken ve Nerina Weiss (der.) *Violence Expressed: An Anthropological Approach* içinde, Routledge, Londra.
- Scott, M. B. ve Lyman S. M. (1968) "Accounts", *American Sociological Review*, 33(1): 46-62.
- Taussig, M. (1999) *Defacement: Public Secrecy and the Labour of the Negative*, Stanford University Press, Stanford.

Taylor, C. (2009) *The Culture of Confession from Augustine to Foucault: A Genealogy of the Confessing Animal*, Routledge, NY.

Tell, D. (2012) *Confessional Crises and Cultural Politics in Twentieth Century America*, Pennsylvania State University Press, Pennsylvania.

Yıldız, Y.Y., Baert, P. (2020) "Confessions without guilt: public confessions of state violence in Turkey", *Theory and Society*, <https://doi.org/10.1007/s11186-020-09398-x>

Yıldız, Y. Y. (2019) "Confession as Disavowal: Public Confessions of JITEM officers on State Violence against Kurds during the 1990s", L. Drechselová ve A. Çelik (der.) *Kurds in Turkey: Ethnographies of heterogeneous experiences içinde*, Lexington Books.

İş Cinayetleri Alanındaki Cezasızlıkla

Hukuki Mücadele, Emek Örgütlenmesinin

Asli Unsurlarından Biri Hâline

Gelebilir mi?

EYLEM CAN

BERRİN DEMİR

ASLI ODMAN

TUĞÇE TEZER

Bu yazıda yakınlarını iş cinayetlerinde kaybedenlerin oluşturduğu Adalet Arayan İşçi Aileleri'ne destek veren Adalet Arayana Destek Grubu'nun dört gönüllüsü olarak, 2008-2019 yılları arasındaki süreci "Hakikat ve Adalet" talebi penceresinden betimlemeye çalışacağız. Bu adalet mücadelesinin güçlü bir ayağı kolektif olarak takip edilen ceza davaları iken, mücadelenin diğer birbirini tamamlayan ayaklarının da belleğini aktarmaya çalışacağız: "İş cinayeti" kavramının içerdiği hakikat alanındaki söylemsel mücadelenin diğer adımları, ailelerin tuttukları "Vicdan ve Adalet Nöbeti" adı verilen nöbetler ve yakınlarını kaybettikleri günlerde iş cinayeti mahallerinde düzenledikleri anma etkinlikleriyle sadece "hane mahreminde" değil, bir nevi "toplumun gözü önünde" tutulan yas, 28 Nisan İş Cinayetlerinde Hayatını Kaybedenleri Anma ve Yas Günü etkinlikleri ve her sene çıkarılan *İş Cinayetleri Almanacağı* ile tutulan bellek çetelesini de ele alacağız.

1. "İş Cinayeti" Demek ve Ceza Hukuku'na Başvurmak

Neden iş cinayeti diyoruz? İş cinayeti kavramı, 1990'ların ortasından 2008'e kadar basit Google taramaları belleğine yansımamış bir kavram.¹ Emek hareketi içerisinde, özellikle

1 1996-2015 yılları arasında her sene için ayrı ayrı "iş cinayeti" tamlamasını Google search'te aradığımızda, bu kavramın izine ilk defa 2008'de rastlıyoruz. Davutpaşa patlaması ve Tuzla Tersaneler Bölgesi'ndeki seri ölümlü "iş kazaları"nın akabinde başlayan mobilizasyonların daha yoğun bir şekilde "iş cinayetleri" kavramını kullandığını görüyoruz. Bu iki vaka da "iş cinayeti" kavramı altında iki örgütlenme yarattılar. Birincisi Adalet Arayan İşçi Aileleri'ne, ikincisi önce Tuzla Tersaneleri İzleme ve İnceleme Komisyonu, daha sonra 2011'de İstanbul İşçi Sağlığı ve İş Güvenliği Meclisi'ne (İSİG) evrildi. Emek alanında önemli bir çevrimiçi kanal olan sendika.org'da bile 2008'de "iş kazaları derlemesi" yayımlanmaktaydı.

sendika63.org/2010/03/2008-yilinda-yasanan-is-kazalari-41424/, son erişim 15 Aralık 2020.

Şekil 1 1975 tarihli TÖB-DER Dergisi'nin 105. sayısının kapağı.

1970'lerde işçi hareketinin yükselişte olduğu dönemlerde kullanılsa da, sanki aradaki 30 yılı yakın sürede, geniş kamuoyunun dilinden silinip, sonra tekrar, bu sefer çok daha güçlü bir şekilde geçmişten çekip çıkarılmıştır² [Şekil 1]. Çalışma hayatında kamu vicdanını sarsacak şekilde, göz göre göre gelen çalışırken ölüm durumlarında bile, ana akım olmayan haber ve açıklamalarda ekseriyetle “iş kazası”,³ bazen de “cinayete benzer iş kazası” kavramlarına rastlıyoruz. 31 Ocak 2008'de İstanbul'un göbeğinde,

20 işçinin hayatına mal olan Davutpaşa Emek İş Hanı'ndaki patlama ve Tuzla Tersaneler Bölgesi'ndeki talep patlaması nedeniyle ardı arkası kesilmeyen işçi ölümlerine çoklu aktörlerin sahip çıkması, çalışırken ölmenin “kalkınmanın göz yumulması gereken doğal zayıfatı” olmadığına dair söylem ve eylem alanındaki müdahaleler, “iş cinayeti” kavramının bir mücadele kavramı olarak yerleşmesinde önemli rol oynadılar.

2008 senesi “Türkiye'de geçiş dönemi adaleti tartışmaları” açısından da yüksek profilli ceza davaları, “tarihsel 'devletli' inkârlara karşı, gene 'devletli' özur ve yüzleşme süreçleri” ve canlandırılan soruşturmalarda Ceza Hukuku alanında hak aramaya dair umutların arttığı bir dönüm noktasıydı. Bu umutların büyük bir hayal kırıklığı yarığına düştüğü, meşruiyetini kaybettiğçe baskısını artıran bir rejimin tasallutu altındaki 2020 senesinden geriye bakınca belki de bu süreç hakikat-sonrası politik ortamının

² Örneğin TÖB-DER Dergisi 1975 tarihli 105. sayısını “İş Cinayetleri” kapağıyla çıkarmış, “iş kazalarının” hangi durumlarda “iş cinayeti” sayılacağına dair yedi maddeli bir manifesto tanımlamış ve o senenin “iş kazası” rakamlarını vermişti. Bkz. Aydın, 2016: 249-250.

³ 31.5.2006'da kabul edilen 5510 sayılı Sosyal Sigortalar ve Genel Sağlık Sigortası Kanunu Madde 13'te “iş kazası” “a) Sigortalının işyerinde bulunduğu sırada, b) İşveren tarafından yürütülmekte olan iş nedeniyle sigortalı kendi adına ve hesabına bağımsız çalışıyorsa yürütmekte olduğu iş nedeniyle, c) Bir işverene bağlı olarak çalışan sigortalının, görevli olarak işyeri dışında başka bir yere gönderilmesi nedeniyle asıl işini yapmaksızın geçen zamanlarda, d) (...) emziren kadın sigortalının, iş mevzuatı gereğince çocuğuna süt vermek için ayrılan zamanlarda, e) Sigortalıların, işverence sağlanan bir taşıtla işin yapıldığı yere gidiş geliş sırasında, meydana gelen ve sigortalıyı hemen veya sonradan bedenen ya da ruhen engelli hâle getiren olaydır” olarak tanımlanır. “Zamana yayılmış iş cinayeti” olarak nitelendirdiğimiz meslek hastalıkları ise Kanununun 14. Maddesi'nde “sigortalının çalıştığı veya yaptığı işin niteliğinden dolayı tekrarlanan bir sebeple veya işin yürütüm şartları yüzünden uğradığı geçici veya sürekli hastalık, bedensel veya ruhsal engellilik halleridir” şeklinde tanımlanmıştır. Tanı koyma süreci, meslek hastalığına maruz kalındığı ispatlama hakikatine uzak düşecek şekilde düzenlenmiştir. Bkz. www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.5510.pdf

kurulmasının bir aşaması olarak görülecektir. Fakat o dönemde “iş cinayetleri” kavramını, Ceza Hukuku, kamusal alan ve kamuoyu nezdindeki bir hakikat politikası kavramı olarak tarihten çekip çıkarıp hatırlamak, farklı sınıflar, konumlar, kurumlar ve emek alanındaki farklı ve birbirinden ayrıksı duran örgütlenmeler arasında esnek de olsa çapraz bağlar kuran birleştirici bir adım işlevi gördü. İnsan Hakları mücadelelerinin hukuki alanda çiçeklendiği dönem, hem o yıllarda kurulan İstanbul İşçi Sağlığı ve İş Güvenliği Meclisi'nin (İSİG) iş cinayetlerinin sistematik, uzun soluklu verisini tutmaya başladığı, hem de iş cinayetlerinde hayatını kaybedenlerin ailelerinin ilk defa örgütlendiği dönem oldu. Adalet Arayan İşçi Aileleri'nin kurucu davası, Davutpaşa Patlaması'ydı.

31 Ocak 2008'deki patlamanın 20 cana mal olduğu Davutpaşa'daki Emek İş Hanı, yıllarca kaçak-ruhsatsız olarak çalıştırılmış bir maytap atölyesiydi. Patlamanın meydana geldiği yerin adı bile sembolikti; “Emek İş Hanı”nda emekçiler ölmüş/öldürülmüştü. Bu olaya “kaza” denilebilir miydi? Han, atölye ve işyerleriyle çevrili alan, patlamanın öncesine ait görüntülerde de, patlamadan sonra yapılan anma ziyaretlerinde de işyerleri olarak değil, küçük tabutluklar olarak tanımlanabilirdi. İşçiler o tabutlarda çalıştırılıyor, bir gün o tabutlarla sessizce gömülüyorlardı. Sonrası, sonrasında gündem çabucak değişiyor, ölen işçiler unutuluyordu. Bir işçi öldüğünde ne oluyordu? Arkalarında bıraktıkları aileleri, sevenleri neler yaşıyordu, bu göz göre göre gelen kayıpla nasıl başa çıkıyorlardı? Bir insanı öldüren kişi Ceza Hukuku'na göre yargılanıp ceza alırken, işyerinde çoğu zaman birçok işçinin ölümüne yol açanlar ve ölüme dahil olanlara ne oluyordu? Suç fiili nasıl tanımlanıyor, failler tespit edilebiliyor muydu?

Türk Ceza Hukuku sistemine baktığımızda, çalışırken ölenlere dair özel bir uygulama yoktur. Türk Ceza Kanunu'nun (TCK) 21. Maddesi'nde kast ve olası kast, 22. Maddesi'nde ise taksir ve bilinçli taksir hâlleri düzenlenir.⁴ İş cinayetleri alanında taksir, bilinçli taksir ve olası kast uygulama alanı bulur. Taksir dikkat ve özen yükümlülüğüne aykırı davranmak, öngörülmesi gereken bir riski öngörememe nedeniyle ölüme sebebiyet vermektir. TCK'nın 85. Maddesi'nde “(1) Taksirle bir insanın ölümüne neden olan kişi, iki yıldan altı yıla kadar hapis cezası ile cezalandırılır. (2) Fiil, birden fazla insanın ölümüne ya da bir veya birden fazla kişinin ölümü ile birlikte bir veya birden fazla kişinin yaralanmasına neden olmuş ise, kişi iki yıldan on beş yıla kadar hapis cezası ile cezalandırılır” denmektedir. Kişinin öngöremediği değil, öngördüğü neticeyi istememesine karşın, neticenin meydana gelmesi hâlinde bilinçli taksir vardır; bu hâlde taksirli suça ilişkin ceza üçte birden yarısına kadar artırılır. Gene kişinin suçun kanuni tanımındaki

⁴ 26.9.2004'te kabul edilen 5237 sayılı Türk Ceza Kanunu'nun ilgili maddeleri için bkz. www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.5237.pdf

unsurların gerçekleştirilebileceğini öngörmesine rağmen, fiili işlemesi hâlinde olası kast vardır. Bu hâlde ağırlaştırılmış müebbet hapis cezasını gerektiren suçlarda müebbet hapis cezasına, müebbet hapis cezasını gerektiren suçlarda yirmi yıldan yirmi beş yıla kadar hapis cezasına hükmolunur; diğer suçlarda ise temel ceza üçte birden yarısına kadar indirilir.

İş cinayetleri yargılamalarında temel olarak taksirden verilen cezaların para cezalarına çevrilmesi yaygın eğilimdir. Adalet Arayan İşçi Aileleri'nin ortak takip ettiği davalardan örnek vermek gerekirse, 10 Eylül 2010'da elektrik dağıtım şirketi BEDAŞ'ın taşeronu Alkama'da çalışan Erkan Keleş, bir elektrik arızasını gidermek için çıkarıldığı elektrik direğinde akıma kapılarak öldü. Ailesinin sekiz yıl ısrarla sürdürdüğü adalet mücadelesinin sonunda bile Erkan Keleş'e tali kusur yüklendi. İşçi emirleri ifa etmek zorunda olduğu iş akti içerisinde öldüğünde bile "kendi ölümünden" tali olarak sorumlu tutulabilmişti. BEDAŞ ve Alkama yetkilisi sanıklara taksirden verilen cezalara önce "iyi hal" indirimi uygulandı, sonra para cezasına çevrilerek 24 ay eşit taksitle ödenmesine karar verildi. Yargıtay mahkemenin verdiği para cezasını yüksek bularak bozdu, 73.000 lira olan para cezasını 60.000 liraya düşürdü.

Anayasa'nın 17. Maddesi'nde güvence altına alınan yaşama, maddi ve manevi varlığını koruma ve geliştirme hakkının toplumu birarada tutan temel maddelerin en başında geldiği açık olduğundan, doğal ölüm dışında bir insanın ölümünün soruşturulması şikâyete bağlı bir durum değildir. Doğal ölümler dışındaki durumlarda Cumhuriyet Savcısı soruşturma başlatır, cezalandırılması gerekenler hakkında iddianame hazırlar. İddianame üzerinden kamu davası açılarak yargılama yapılır. Hayatını kaybedenlerin ailelerinden kimse davayı takip edip duruşmalara katılmasa bile yargılama kamu adına sürdürülür ve sanıklar "cezalandırılır".

Çalışırken işçinin ölmesi de aynı temel, toplumu ayakta tutan hukuk ilkelerine göre Ceza Hukuku'nun alanına girse de, bu ölüm özel mülkiyet sınırlarındaki işyeri veya iş süreci içinde gerçekleştiğinde suç, ceza ve failiğe dair süreçleri sihirli bir el sorumlular lehine yumuşatmakta, doğallaştırmaktadır. İş cinayeti davaları "cezasızlık" iradesinin en sarıh görüldüğü alanlardan biridir. Halbuki "işçinin gayet rasyonel, planlanmış, kâr amacı ile örgütlenmiş işyerinde kaza sonucu ölüme varan ölçüde şiddete maruz kalması" her açıdan ağır bir insan hakkı ihlalidir. İşçi, insanın kapitalist toplumdaki çalışan hâlinde başka bir tanım değildir. İşçinin "kaza sonucu ölümü" diye tabir edilen, çoğu zaman bir yaşam ve sağlık hakkı ihlali, vücut bütünlüğünü zedeleyen bir kötü muameleye maruz bırakma ve onuruna saldırıdır.

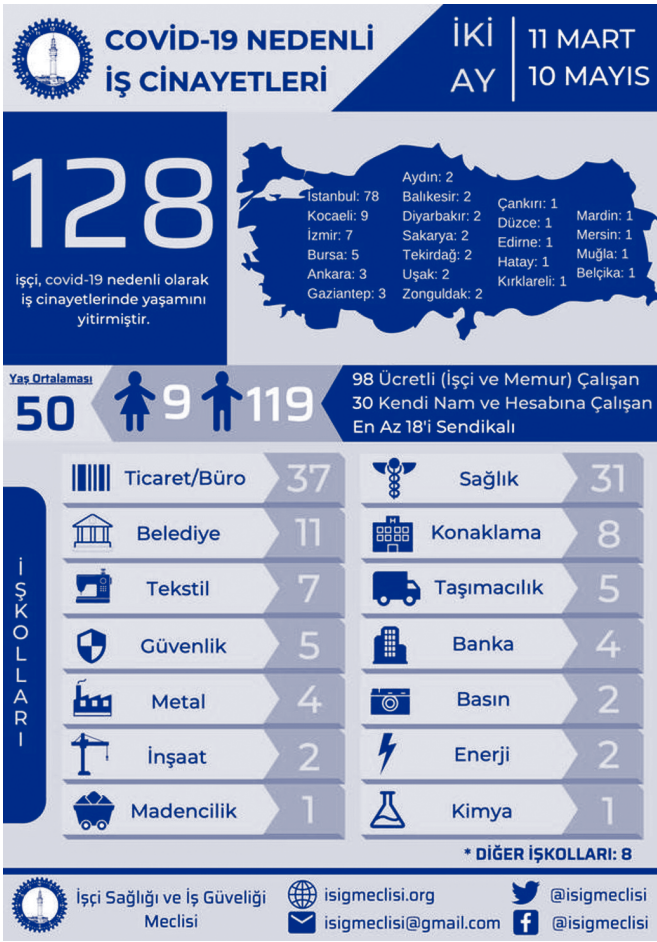
Ailelerin takip ettiği davalarda bile bütün sorumlular yargılanamazken ya da alt sınırdan, ödül gibi cezalar çıkarken takip edilmeyen davaların akıbeti kızgın kuma damlatılan sular gibi buharlaşıp giderler. Bir iş cinayetinin oluşmasında sorumluluk taşıyanların yargılanamamasındaki iki önemli neden, devlet memurlarının yargılanabilmesi için istenen ek izinler ve işveren vekilliği gibi mekanizmaların yargı sürecinin önüne asıl iş organizasyonunda yetki ve söz sahibi olan işverenleri değil, ara kademe yönetici, iş güvenliği uzmanı gibi onlara bağlı çalışanları atmasıdır. Avukatların büyük bir çoğunluğu nasılsa ceza davası kendiliğinden yürüyor diye düşünerek, daha ziyade maddi-manevi tazminat davalarına ağırlık verir ve acılı ailelere çoğu zaman sadece bu perspektifle yaklaşır. Genellikle herhangi bir iş cinayetinden sonra, vaka henüz mahkemeye gitmeden, iş cinayetinde sorumluluğu bulunanlar, acılı, şokta ve zorda olan işçinin ailesi ile “kan parası” pazarlığına oturur, yani enformel yollardan tazminat “avansı” vermiş olur. Ceza davalarında ise bu durum, “zararın giderilmiş olduğu” kabulüyle, hafifletici sebep olarak kullanılır.

TCK'nın ilk maddesi, Ceza Kanunu'nun amacı; kişi hak ve özgürlüklerini, kamu düzen ve güvenliğini, hukuk devletini, kamu sağlığını ve çevreyi, toplum barışını korumak, suç işlenmesini önlemektir. İçinde bulunduğumuz ileri kapitalizm ve teknoloji seviyesine bakıldığında, çalışanların sürekli tekrar eden nedenlerle hayatını kaybettiği iş organizasyonun kendisi ileri seviyede rasyonel ve kâr-amacı ciddi bir hesaplama süreci gerektirdiği için de “kast edilmiş” süreçlerdir. İşte bu yüzden “iş cinayeti” kavramı sadece duygular ve tanımı zor olan vicdani alana hitap eden değil, Anayasa'daki yaşam hakkı ve Ceza Hukuku'ndaki taksir-kasıt tartışmalarını çalışma hayatı alanına çekmeye çalışan bir toplumsal hareket, bir mücadele kavramıdır.

2. İş Cinayetleri Neden Bir Kamu Sağlığı ve Kamu Güvenliği Meselesidir? İşçi Sağlığı - Halk Sağlığı - Çevre Sağlığı Üçlemesi

Ülkemizde meydana gelen iş cinayetleri işçilerin her gün maruz kaldıkları adaletsizlik, sistematik şiddet ve baskı dolu çalışma koşullarının görünen, en yoğun şeklidir. İş cinayetlerinde ölen işçilerin %98'inden fazlası sendikasızsız işçilerdir⁵ [Şekil 2]. Fakat iş cinayetleri, sadece “az gelişmiş kapitalizme has” olduğu iddia edilen küçük, taşeron, merdivenaltı ve güvencesiz çalıştıran işyerlerinde gerçekleşmez. Marka konut ve çılgın mega proje şantiyeleri, ufak aile şirketi müteahhit şantiyeleri ile iş cinayetleri sicili açısından yarışır.

⁵ İstanbul İSİG Meclisi'nin aylık ve senelik iş cinayeti raporlarında, sendikalı/sendikasızsız ayrımı da tutulmakta ve infografiklerle paylaşılmaktadır. Bkz. isigmeclisi.org/is-cinayetleri-raporlari

Şekil 2

İstanbul İSİG Meclisi'nin 11 Mart-10 Mayıs 2020 tarihleri arasında hazırladığı infografi.

2012'de yürürlüğe giren, isminde bile işçiden bahsetmeyen, 6331 sayılı İş Sağlığı ve Güvenliği Kanunu, 1. Maddesi'nde kanunun amacı "işyerlerinde iş sağlığı ve güvenliğinin sağlanması ve mevcut sağlık ve güvenlik şartlarının iyileştirilmesi için işveren ve çalışanların görev, yetki, sorumluluk, hak ve yükümlülüklerini düzenlemektir" olarak belirtilmesine rağmen işçilerin işyerlerinde yaşam haklarının korunması açısından görünür bir iyileşme sağlamadı. Mayıs 2017'de iş cinayetleri açısından bir katliam anıtı olan 3. Havalimanı inşaatında, Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanı, iş cinayetleri açısından sicilleri

bozuk inşaat şirketi sahipleri eşliğinde "İş Sağlığı ve Güvenliği Hedef Sıfır Deklarasyon" töreni yaptı. İstanbul İSİG Meclisi'nin raporlarına göre deklarasyonun üstünden geçen iki ayda en az 353 işçi öldü (Emek.org, 2017).

Nedenleri tekrar eden, önlemleri belli olan, ama alınmadığı için meydana gelen iş cinayeti (kaza, hastalık ve psiko-sosyal işyeri baskısı kaynaklı olan işyeri intiharları) verilerinin üzeri, sistematik olarak şirketlerin alanı olan halkla ilişkiler hamleleriyle örtülmeye çalışılmakta. Halkla ilişkiler hamlelerinin gürültülü sloganlarının sesini bastırdığı hakikat ise yalındır: İşçilerin borçlar, geçim derdi ile can ve sağlıkları arasındaki fiilî sıkışmışlıkları, "piyasa zoru" adı da verilen ekonomik ve sosyal eşitsizliklerden kaynaklanan yapısal şiddet ve baskı nedeniyle işyerlerinde yaşam haklarını savunamamaları, gene kanundan doğan hakları olan "tehlikeli işi reddetme / tehlikeli işten kaçınma", güvenli, sağlıklı ve onurlu çalışma koşulları için örgütlenme haklarını kullanamamaları. "Kalkınma, fitrat, kader, bireysel risk ve eksik bireysel iş

güvenliği kültürü” söylemlerinin gürültüsünün altında sesi kesilen ağıt ise şudur: İstanbul İSİG Meclisi'nin Mayıs 2011'den beri basına yansıyan haberleri tarayarak derlediği aylık ve senelik (çalışma kaynaklı ani ölüm teşkil eden) iş cinayeti raporlarına göre, 2012-2019 yılları arasında, neredeyse tamamı öngörülüp önlenemeyen iş cinayetlerinde en az 13.364 işçi; 2012-2019 yılları arasında çıkarılan *İş Cinayetleri Almancağı*'na göre ise en az 13.059 işçi çalışırken öldü.⁶ Türkiye'de meslek hastalıklarının tamamen sigorta sistemi bürokrasisine hapsedilmiş tanı süreçleri yüzünden 2013'ten beri neredeyse hiçbir çalışan meslek hastalığından ölmemiş gibi görünüyor. Bu yıpratıcı süreci aşır meslek hastalığı tanısı alabilen işçilerin sayısı ise, tahmin edilen rakamın binde birine bile ulaşmıyor. Uluslararası hesaplamalara göre meslek hastalıklarına, yani zamana yayılmış iş cinayetlerine bağlı ölümler, çalışmaya bağlı ani ölümlerin, “kazaların” en az 3 ila 6 misli oranında. Bu kayıtdışı kalan büyük alana bir de iş cinayeti yerine ölümleri trafik kazası, ev kazası olarak kayıt altına alınanlar, mevsimlik tarım işçisi olarak tarlalarda, evlerde, sokaklarda, merdivenaltı atölyelerde, kaçak inşaatlarda kayıtsız çalışanlar, psiko-sosyal işyeri baskısı kaynaklı intihar edenler de eklenince bu *en az* rakamının buzdacağının görünen ucu olduğu, bu “kalkınma bedelinin” verisinin ulaşabildiklerimizin en az 3 ila 6 katı olduğunu, yani her sene Türkiye'de çalışmaya bağlı, önlenemez ve engellenebilir nedenlerden on binden fazla çalışanın hayatını kaybettiğini ifade etmeliyiz.

Çalışmanın insan canına ve sağlığına olan bedeli bu kadar görünmez kılınırken işçi sağlığının, halk ve çevre sağlığı tehditlerine dair işaret fişeği rolü oynadığı da gözlerden kaçırılan bir diğer nokta. En az 4000 insanın anında hayatını kaybettiği Hindistan Bhopal Felaketi, Büyük Beyrut Limanı (Odman, 2020), Hendek Büyük Coşkunlar Havai Fişek Fabrikası, Davutpaşa kaçak maytap atölyesi, Gemlik Gübre Fabrikası⁷ patlaması vakalarında görüldüğü gibi, işyerlerinde alınmayan ve işçinin hayatına mal olan işçi sağlığı ve iş güvenliği önlemleri aynı zamanda büyük kent ve çevre ekosistemlerini ortadan kaldıracak kuvvette büyük sanayi felaketlerine dönüşebiliyorlar veya dönüşmelerine ramak kalıyor.

6 2012-2019 yılları arasında meydana gelen iş cinayetleri verileri için bkz. İSİG Meclisi'nin web sitesi isigmeclisi.org/ ve Bir Umud Yayınları'ndan çıkan *İş Cinayetleri Almancağı*.

7 Gene Adalet Arayan İşçi Aileleri'nin kolektif olarak takip ettiği bir diğer dava olan 19 Temmuz 2015'te Gemlik Gübre Fabrikası'nda C.A.N. (Kalsiyum Amonyum Nitrat) Pril Kulesi'nde meydana gelen patlamada Uğur Çavdar hayatını kaybetti, Mustafa Karakol yaralandı. Fabrikanın 1. derecede gayri sıhhi müessese statüsünde, ağır tehlikeli iş tanımı çevresinde faaliyet gösteren bir işletme olmasına, sistemin alarm vermesine rağmen üretime ara verilmedi, yaşam odası yapılması gerekirken yapılmadı, işçi sağlığı ve iş güvenliğine dair hiçbir önlem alınmadı. Prosese sonradan yapılan montaj, amonyum nitratın doğal akışını engellediği için patlama meydana geldi, fabrikanın bitişiğindeki bina amonyak tankının patlamasını engellediği için büyük bir katliamdan, çevresel bir felakete maruz kalmaktan Gemlik ilçesi şans eseri kurtuldu.

3. Ceza Davalarındaki “Hakikat ve Adalet” Talebi ile İş Cinayetlerine Karşı Ailelerin Mücadelesindeki “Vicdan ve Adalet” Talebi

Kısa da olsa “enkazda adalet arayışı” adını vereceğimiz süreçte kavramların dönüşmesine ve birbiriyle ilişkilenebilmesine paralel olarak mücadelenin nasıl katmanlandığına ve öznelerini de dönüştürdüğüne değinmek isteriz.

31 Ocak 2008’de Davutpaşa Patlaması’nda kaçak-ruhsatsız atölyenin sahibi de dahil olmak üzere 21 kişi öldü. İşçilerin çoğu patlamanın olduğu anda çalışmıyordu. Patlamayı duyunca dışarıya koşmuşlar, enkazdakilere yardım etmek isterken ikinci patlamada ölmüşlerdi. Yetkililer dahil, “Ölenlere rahmet, kalanlara başsağlığı” dilendi. Birkaç gün boyunca gazetelerin manşetleri Davutpaşa’ya ayrıldı. Yavaş yavaş diğer “manşetlerde yer bulan” birden çok işçinin öldüğü iş cinayetinde olduğu gibi, Davutpaşa Patlaması da unutulmaya terk edildi.

Patlama gününde o dönemde 1 Umut Derneği çatısı altında faaliyet gösteren gönüllülerin bir kısmı olay mahalline gitmiş, ablukaya alınan yere sokulmamıştı. Aynı günün akşamı dernekte toplantı yapıp “Davutpaşa Çalışma Grubu” kuruldu. Asıl soru “Ne yapabiliriz?” idi. Elden geldiğince cenazelere katılan gönüllüler, basına düşen haberleri topladı, patlamada sorumluluğu olanları belirlemeye çalıştı. Elde edilen bilgiler hazırlanıp bir dosya hâline getirildi. Aileler telefonla aranmaya başladı. 18 aile bu süreçte ziyaret edildi. 1999 Düzce Depremi sonrasında Dayanışma Gönüllüleri olarak benzer faaliyetlerde bulunan gönüllüler ailelere deneyimlerini aktardı. Bir ay sonra aileler davet edildikleri toplantıya katıldılar. Böylece kolektifleşme süreci başlamış oldu. Davutpaşa Aileleri ile görüşmenin gündeme alınmasının temel nedenleri, “ölenle ölmemez” algısını ve yalnız kalmanın artıracığı güvensizliği kırarak, yaşadıkları travma sonrası birlikte hareket ederek ayağa kalkmalarına yardımcı olmaya çalışmaktı. Hayatını kaybeden, her biri farklı bir atölyede, ofiste çalışan işçilere, en başta bu heterojenlikleri nedeni ile, mevcut herhangi bir emek örgütü kapsamında sahip çıkılamayacağı ve kimi avukatların olayın hemen akabinde vekalet toplayarak, sadece tazminat davası açmaya hazırlanacakları öngörüsüydü.

Davutpaşalı ailelerle yapılan toplantılar birbirini izledi. Birlikte düşünülen, sonra da adına “Vicdan ve Adalet” mücadelesi denilen sürecin yapı taşlarına adım adım karar verilen kesintisiz bir istişare başladı. Ailelerin ortak paydası yoğun bir acı, tek başına altından kalkılamayacak bir yas, hiçbir şey yapılmamasına duyulan öfkeydi. Patlamada yakınlarını kaybeden aileler ortak acıda buluşup yası birlikte tutup öfkelerini hep birlikte

mücadeleye dönüştürebilirler miydi? Davaya müdahil olup birlikte takip etmeleri, kapalı kapılar arkasında süren, kimselerin bilmediği şekillerde sonlanan kamu davalarının kaderini değiştirebilir miydi? Türkiye'de hukukun öngörülebilirliği olmadığı için, sadece kazanılması umulan hukuki zafere odaklanmadan, davanın kendisi süreci örmek için bir yol hâline getirilebilir miydi? Bir başka deyişle, mahkeme sürecinin kendisi bir hakikat politikasına dönüştürülebilir miydi? Sürecin asli sorularına dair kesin cevaplarımız yok. Fakat bunun için kolektifi başlatan sembol davanın gidişatının detaylarını betimlemek faydalı olabilir.

Patlamadan iki ay sonra Cumhuriyet Savcılığı'nın oluşturduğu bilirkişi heyeti raporunu hazırlamasına rağmen savcılık iddianamesi aradan 17 ay geçtiği hâlde bir türlü hazırlanmıyordu. Davutpaşalı aileler patlamanın hemen akabinde heyet oluşturup İstanbul Valiliği'yle görüştü. Davutpaşa'yı unutturmamak ve ceza davasının açılması için hazırladıkları dosyaları 14 Ocak 2009'da Cumhurbaşkanlığı, Başbakanlık, Adalet Bakanlığı, Hâkimler ve Savcılar Yüksek Kurulu'na sundular; Meclis'te grubu olan siyasi partilerle görüştüler. Bildikleri, ulaşabildikleri her kapıyı çalıp sonuç alamayınca sokağa çıkmaya karar verdiler. 20 Haziran 2009'da, 800 nöbeti aşan Cumartesi Anneleri'nden manen bir el alarak Taksim tramvay durağında ceza davası açılması için nöbet tutmaya başladılar. Siyasi görüş, köken, toplumsal cinsiyet algısı olarak farklı hanelerden oluşan, ortaklıkları kaçak bir maytap atölyesinin yanında, kıyısında çalışan sevdiklerini kaybetmeleri olan onlarca işçi ailesinin, "kaybettikleri/kaybedilenleri" için Cumartesi Anneleri'nden eylem ilhamı almış olmaları, tüm yönleriyle anlaşılması gereken bir emsal teşkil ediyor. O emsal ki, günümüzün pek çok parçaya bölünmüş sosyal hareketlerinin aralarında çapraz bağlar kurmak, "mağduriyeti temsil" sınırlılıklarını aşmak için çok gerekli olan nüveler içerebilir.⁸

Aileler, her cumartesi 12:00'de "Sorumlular yargılansın, adalet istiyoruz!" talebiyle, 35 hafta boyunca Taksim tramvay durağında tuttıkları nöbeti, ceza davasının ilk duruşmasının görüleceği 18 Şubat 2010'a kadar sürdürdüler. İlk duruşma patlamanın üstünden iki yıl geçmişken ancak görülebilmmişti.

Davutpaşalı aileler güçleri yettiği ölçüde iş cinayetlerinde yakınlarını kaybedenlere taziyeye ziyaretlerinde bulundular. Kendileriyle aynı acıyı yaşayan ailelere deneyimlerini anlattılar. Birlikte hareket etmeyi önerdiler. Yeni aileler, bazen tanıdıklıklar, bazen başka imkânlar üzerinden katıldılar: 3 Şubat 2011'de Ankara'da Ostim ve İvedik Organize

⁸ Vicdan ve Adalet Nöbeti için bkz. vicdanveadaletnobeti.wordpress.com/ ve iscinayetleriniunutma.org/

Sanayi Bölgeleri'nde aynı gün, birkaç saat farkla meydana gelen iki patlamada 20 işçi ölmüştü. Ostim-İvedik'te hayatını kaybeden işçilerden bazılarının aileleri Davutpaşalı ailelerle birlikte hareket etmeye başladılar. Gazetelerde görünür olmaları, kamuoyunda bir nebze de olsa bilinir hâle gelmeleri sayesinde kendilerine başka aileler de katıldı. BEDAŞ işçisi Erkan Keleş'in ailesi davasını takip etme kararı almıştı. 9 Kasım 2011'de Van'da meydana gelen ikinci depremde hasarlı olduğu saklanan Bayram Otel çökmüş, enkaz altında kalan 24 candan görev için Van'da bulunan DHA çalışanı gazeteciler Cem Emir ve Sebahattin Yılmaz, Elit World Teknik Müdürü Önal Erol ile Çelebi Hava Servisi İstasyon Müdürü Selman Kerimoğlu'nun aileleri adalet mücadelesi başlatmıştı. 11 Mart 2011'de "Burası Başka Bir Dünya" sloganıyla inşa edilen milyon dolarlık "galaksi konseptli" Marmara Park AVM inşaatında naylon çadırlarda barındırılan işçilerden 11'i yanarak ölmüş, aileleri sorumluların cezasız kalmaması için adalet aramaya başlamıştı.⁹ Aileler yan yana geliyor, birlikte hareket etmek istiyordu. İş Cinayetlerinde Hayatlarını Kaybedenlerin Yakınları ve Yaralananlar olarak kamuoyu önüne çıkan aileler, acının ve adalet arayışının ortaklaştığı bir kolektif hâline geldikçe kendilerine Adalet Arayan İşçi Aileleri demeye, eylemlerinde, açıklamalarında bu imzayı kullanmaya başladı.

15 Mayıs 2012'de Giresun Dereli'deki Aksu Vadisi Kayabaşı Baybahan Regülatörü ve Doruk HES inşaatında beton tünel kalıpları çakılırken meydana gelen heyelanda dört işçinin ölüm haberi gelince, aileler yaptıkları toplantıda ertesi gün Taksim tramvay durağında iş cinayeti için basın açıklaması yapmaya karar verdiler. "Biz bu ihmali de iş cinayetini de gördük!" pankartıyla iş cinayetini telin edip her hafta pazar günü 13:00'te Vicdan Nöbeti tutacaklarını deklare ettiler. Bir mekânda, bedenlerin yan yana duruşundan aldıkları güçle, ellerinde kaybettikleri yakınlarının fotoğraflarıyla, tıpkı Cumartesi Anneleri'nin yıllardır herkesin gözünün önünde tuttukları nöbet gibi bir nöbet tutarak, kanıksanmış hâle gelen iş cinayetlerinin ne kadar yaygın olduğunu, herkesin başına gelebileceğini, gerekli önlemler alınmazsa iş cinayetlerinin son bulmayacağını vurgulamak, adaleti sadece mahkeme salonlarında aramanın yetmediğini, kamuoyu desteği olmadan adaletin tecelli etmeyeceğinin altını çizmek için Galatasaray Meydanı'nda toplanmaya başladılar.

⁹ Yıllar içerisinde yeni katılan ailelerle genişleyen Adalet Arayan İşçi Aileleri'nin takip ettikleri davaların tamamına detaylı değinemesek de isimlerini not düşmek isteriz. Davutpaşa Davası (31 Ocak 2008), BEDAŞ İşçisi Erkan Keleş Davası (10 Eylül 2010), Ostim-İvedik Davası (3 Şubat 2011), Van Bayram Otel Davası (9 Kasım 2011), Esenyurt Marmara Park AVM İnşaatı Çadır Yangını Davası (11 Mart 2012), Set İşçisi Selin Erdem Davası (1 Mayıs 2012), Zonguldak / Kozlu Davası (7 Ocak 2013), Muğla / Milas - Güllük AKFEN Davası (17 Haziran 2013), Özel Doğa Hastanesi Eren Eroğlu Davası (31 Ekim 2013), Soma Davası (13 Mayıs 2014), Bursa / Gemlik Gübre İşçisi Uğur Çavdar Davası (19 Temmuz 2015).

Farklı siyasi görüşlerden gelen aileler, siyaset üstü bir kavram olan ve herkeste bulunduğu inandıkları vicdana seslenmek, her şeyden önce vicdanları harekete geçirmek gerektiğini düşündükleri için nöbetlerine "Vicdan Nöbeti" ismini seçtiler. Vicdanın tek başına dertlerini anlatmaya yetmediğine karar vermelerinin ardından, nöbetlerinin adını "Vicdan ve Adalet Nöbeti" olarak değiştirdiler. Aynı acıları her hafta tekrar etmenin ağırlığını da göz önünde bulundurarak 7 Ekim 2012'den itibaren haftalık nöbetleri aylık nöbetlere çevirdiler [Foto 1].

Her nöbet öncesinde gönüllüler, basın emekçileriyle yazışıp, buluşup nöbette ele alınacak konular ile ailelerin ve nöbetin öncelikleri hakkında kendilerini bilgilendiriyordu. Her iki tarafın da birbirinden öğrendiği, gazetecilerin de gönüllüler arasına katılmaya başladığı bir süreç inşa edilmeye başlamıştı. Basın emekçilerinin ağır baskıya maruz kalıp, işlerinden edildiği, hapse atıldığı 2016 yılından itibaren nöbetlere katılabilecek gazeteci bulmakta yaşanan güçlükler nedeniyle aileler ve gönüllüler yurttaş gazeteciliği eğitimi alarak kendi seslerini kendi çabalarıyla duyurmaya, kendi haberlerini yapmaya başladılar. 2 Eylül 2018'de, 75. Vicdan ve Adalet Nöbeti tutulmadan, Kaymakamlık tebliğiyle, "Milli güvenlik, kamu düzeni, suç işlenmesinin önlenmesi, genel sağlığın ve genel ahlakın veya başkalarının hak ve özgürlüklerinin korunması" gerekçesiyle

Foto 1

Vicdan ve Adalet Nöbeti'nden bir kare.

yasaklandı. Cumartesi Anneleri'nin nöbetinden devralınan, toplumsal bellekte kayıplar, yas ve adalet mücadelesinin mekânı olarak yer etmiş olan Galatasaray Meydanı'nın Cumartesi Anneleri'ne zorla kapatılıp, polis ile asker barikatına alınmasından sonraki 15 nöbet, 1 Umut Derneği'nin bulunduğu bir ara sokak olan Tel Sokak'ta tutuldu. Son nöbetlerde de aileler kamusal kürsü olarak Galatasaray Meydanı'ndaki nöbetlerden vazgeçmeyeceklerini tekrarladılar. Pandemi koşullarında nöbetlere ara verildi. Bu dönemde ayrıca mücadele ile dayanışan ekip de, kurumsal destekleri ve şartları da dönüştü.

Kaybettikleri canları unutturmamak için her yıldönümünde iş cinayet mahallerinde anma etkinlikleri düzenleyen aileler, yetkililerden buralarda uygun birer hafıza işareti konulmasını talep ettiler. Taleplerine olumlu yanıt alamayınca Esenyurt Marmara Park AVM şantiyesinde, Davutpaşa'da sembolik olarak fidan dikerek kendi parklarını oluşturdular. Başka iş cinayetleri olmaması için dünyanın birçok ülkesinde olduğu gibi Türkiye'de de şiarı "Ölenler için yas tutalım, kalanlar için mücadele!" olan 28 Nisan'ın İş Cinayetlerinde Hayatını Kaybedenleri Anma ve Yas Günü ilan edilmesi için salon toplantıları, imza kampanyası, yürüyüşler düzenlediler. Meclis'te grubu olan siyasi partilerle görüştüler. Ancak bugüne kadar 28 Nisan'ın Anma ve Yas Günü ilan edilmesi için herhangi bir adım atılmadı.

4. Bir Bellek Çalışması Olarak İş Cinayetleri Almanığı

İstanbul İSİG Meclisi, kurulduğu 2011'den beri iş cinayetlerinde kaybettiğimiz işçilerin unutulmaması, iş cinayetlerinin olağanlaştırılmaması ve iş cinayetlerine karşı etkin, veri bazlı bir politika oluşturulabilmesi için yaş, cinsiyet, işkolu, il, vatandaşlık durumu ve ölüm nedenlerine göre ayrıştırarak aylık rapor tutuyor. Yok denilenin verilerini, kalkınmanın kaybının verilerini, emek örgütlenmeleri ve bunun dışında daha geniş bir kamuoyuyla da paylaşıyor. Vicdan ve Adalet Nöbetleri'nde okunan basın açıklamalarında aileler de bu verileri paylaşmaya başladılar. İstanbul İSİG Meclisi'nin çalışmalarından ilham alan aileler iş cinayetlerinin duyulur, görünür olmasına katkı sunmak, ölen işçileri unutturmamak, "iş kazası" geçirince ne yapılacağıнын bilinmesini sağlamak, takip ettikleri dava süreçlerini aktarmak ve iş cinayetlerini birer adli ve dramatik vakaya indirgeyen basının diline dikkat çekmek için bir kitap hazırlama kararı verdi. Destek grubu gönüllüleri bu somut, "takvimli" iş etrafında akademisyenler, öğrenciler, grafiker ve tasarımcıları da kapsayacak şekilde genişledi. Gazetecilere, akademisyenlere danışıldı. İstanbul İSİG Meclisi'nin hazırladığı raporlardan da yararlanarak geride bırakılan yılın işçiler açısından nasıl geçtiğini yansıtabilmek için

kitabın almanak formatında çıkarılmasına karar verildi [Şekil 3]. İşçilerin nerede, nasıl, hangi koşullarda çalıştırılırken, hangi işçi sağlığı ve iş güvenliği önlemleri alınmadığı için öldüğünü, önlemler alınsaydı hiçbirinin ölmeyeceğini, raporda kayıt altına alınabilen işçilerin buzdağının ancak görünen yüzünü yansıttığını vurgulama çabasıyla, iş cinayetlerinin belleğini tutmaya çalışmanın iş cinayetlerinin önüne geçebilmek için atılması gereken adımların ilki olduğu düşünülerek kollar sıvandı. Farklı disiplinlerden onlarca gönüllünün aylarca haber tarayarak, ölen işçinin bir isim olarak kalmaması için hakkında toplayabildiği her detaya yer vermeye çalışarak hazırladığı raporlarla ölenlerin istatistiki veriler olmadığı, etten kemikten, hayalleri, umutları, özlemleri olan insanlar oldukları vurgulanmaya çalışıldı. Bir nevi iş cinayeti anatomisi çıkarılmaya çalışılan raporlarda, özellikle ana akım medyanın cinayet mahalli olan işyerlerini gizleyen, kusuru işçilere yükleyen dilini ters yüz ederek cinayet mahallerini faş etmeye, işçiden yana bir dil kullanmaya gayret edildi. Örneğin inşaat işçileri neden hep “bir anlık dikkatsizlik sonucu dengesini kaybederek” düşüyordu? Dikkatsizlik ve denge kaybı unsurları ön plana çıkarılarak patron sorumluluklarının, işçilerin uzun mesailer sonucunda yorgun düşmelerinin, yüksekte çalışmanın gerektirdiği kişisel koruyucu alet edevatların verilmemesinin, iskelelerin olması gerektiği gibi kurulmamasının vb. üstü örtülmüyor muydu?

Almanaklar hazırlanırken fark edilen ilk noktalardan biri, iş cinayetlerinin ancak çok küçük bir bölümünün basında yer bulabildiğiydi. İşçiler her gün birer ikişer ölürken gazete sayfalarında görünmüyor ya da ancak üçüncü sayfalarda üçer satır yer bulabiliyor, ancak onlarca işçi öldüğü için patron marifetiyle örtbas edilemeyen büyük felaketler gazetelerin birinci sayfalarına taşınıyordu. İkinci nokta, işyeri ve “iş kazası” kavramları olabilecek en dar tanımıyla ele alınıyor, vakalar işi yaparken ölümle sınırlanıyordu. Oysa kanun maddesi geniş tanımıyla yorumlanarak işçinin işyerindeyken veya işyerine giderken (işyeri kapsamına giren yatakhane, mola yeri, avlu, mesleki eğitim alınan mekânlar vs. de dahil edilerek) maruz kaldığı olayların yapılan işle alakalı olup olmadığına bakılmaksızın “iş kazası” sayılması gerekir.¹⁰ İşyeri ve “iş kazası” tanımına uyulduğunda işçinin mola verdiği, mesela bahçedeki ağaçtan meyve toplarken düşmesi, dinlendiği odada sobadan zehirlenmesi, traktörden düşmesi, işyerinde intihar etmesi, izinli olduğu gün iş arkadaşlarını ziyaret ederken “kaza” geçirmesi, işe sadece patronun sağladığı servisle değil, toplu taşımayla ya da herhangi bir araçla gidip gelirken

10 5510 sayılı Sosyal Sigortalar ve Genel Sağlık Sigortası Kanunu Madde 11'de işyeri “sigortalı sayılanların maddî olan ve olmayan unsurları ile birlikte işlerini yaptıkları yerlerdir. İşyerinde üretilen mal veya verilen hizmet ile nitelik yönünden bağılılığı bulunan ve aynı yönetim altında örgütlenen işyerine bağlı yerler, dinlenme, çocuk emzirme, yemek, uyku, yıkanma, muayene ve bakım, beden veya meslek eğitimi yerleri, avlu ve büro gibi diğer eklentiler ile araçlar da işyerinden sayılır” şeklinde tanımlanır. Bkz. www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.5510.pdf

geçirdiği kaza da “iş kazası” sayılmıyordu. Almanaklarda “iş kazası”na geniş tanımıyla yer verildi. Resmen işgücü içerisinde sayılmayan veya işyeri olarak tanımlanmayan yerlerde çalışan ev işçileri, mevsimlik tarım işçileri, kayıtdışı çalıştırılan göçmenler, çocuk işçiler, emekliler, kolluk kuvvetleri, henüz mücadelesi verilmediği için kavramı yerleşmeyen çalışma acısı kaynaklı intihar eden çalışanlar, az da olsa basına yansıyan meslek hastalığı tanısı mücadelesi verilememiş hastalıklar sonucu ölümlerin hepsi “iş cinayetleri / çalışma kaynaklı ölümler” çatısı altında Almanak kapakları arasında bulundu. Almananın iki kapağı arasına, binlerce “kalkınma zayıtı” olarak doğallaştırılarak, rakamlaştırılarak, adleştirilerek sunulan ölüm anında ortaya dökülen hayat hikâyesi sığıdı.

2012’den beri çıkan almanaklarda çeşitli dosyalar altında çocuk işçiliği, mülteci işçiler, inşaat suçları, kentsel dönüşüme bağlı halk sağlığı sorunu asbest, işyeri intiharları, dünyanın farklı ülkelerinde iş cinayetlerine karşı mücadele verenlerin örgütlenmeleri ele alındı, ailelerin mücadelesinden kesitlere, zamana yayılmış iş cinayeti olan meslek hastalığına maruz kalan işçiler ile “çalışırken ölmek istemiyoruz” diyerek direnen farklı sektörden işçilerin seslerine de yer verildi.

Şekil 3 2012-2019 yılları arasında çıkarılan *İş Cinayetleri Almanacağı* kapakları.

5. Hakikat ve Adalet: İş Cinayetinin “İş Cinayeti” Olduğunu Kanıtlamak

Yargı sistemimiz iş cinayeti meydana geldiğinde ölen işçinin en yakınındaki diğer işçiyi, işçinin ustasını, iş güvenliği uzmanını, yani yine bir işçiyi suçlama-cezalandırma yoluna gitmektedir. İşyeri yönetim şemasında hiyerarşik olarak sorumluluk silsilesi aşağıdan yukarıya doğru çalıştırılmamakta, iş akış şemasının en altındaki işçiler yargılanmaktadır. Hiyerarşinin üst basamaklarındaki müdür, genel müdür ve yönetim kurulu üyeleri gibi karar vericilere doğru sorumluluğun ilettilmesinin önü kesilerek, yargılama yolları da kapatılmaktadır. Benzer şekilde iş cinayetinden sorumlu ana firma / şirket çoğunlukla mahkeme huzuruna çıkartılamazken, ancak işin dışsallaştırıldığı, aktarıldığı taşeron ve alt taşeronlar yargılatılabilmektedir. Örneğin Esenyurt Marmara Park AVM inşaatında sıfırın altında soğukta, naylon çadırlarda barındırılan 11 işçinin yanarak ölmesine dair yürütülen davada, işin asıl sahibi çokuluslu Alman ECE firması yetkilileri yargılanmadı ve Türkiye’den Kayı İnşaat yetkilileri beraat etti. Bütün sorumluluk iş güvenliği uzmanları ve diğer işçilerin üzerinde kaldı. Çadırları kuranlar, demir işini yapanlar, elektrik kablosunu döşeyenler yargılanırken, işçilerin mümkün olan en düşük maliyetle barındırılması talimatını veren yönetici, dünyanın dört bir yanında AVM’ler inşa edip işleten Almanya’nın güçlü sermaye gruplarından Otto Group’un Türkiye’deki bu yatırımından sorumlu olan ana işverenler, sanık sandalyesine getirilemedi.

Bir diğer kolektif olarak takip edilen davada, Selin Erdem’in ölümünün çalışırken olduğunu kanıtlamak için ayrıca mücadele vermek gerekti. 1 Mayıs 2012’de *Arka Sıradakiler* dizi setinde çalışanlara mola verebilecekleri güvenli bir yer gösterilmediği, çekim aralarında bekleyebilecekleri bir alan sunulmadığı için setin kapısının önünde dinlenen işçilere sete yemek getiren Antik Catering’in aracı çarpmış, sette çalışan Selin Erdem ölmüştü. Yemek getiren aracın altında çekim yapılan alanın ortasına kadar sürülerek can vermiş olmasına rağmen, patronu mahkemede, Erdem’in ölümünün “iş kazası” olmadığı yönünde uzun savunmalar yaptı. Diziyi çeken BES Prodüksiyon yetkilileri maliyetleri düşürmek için işçilere mola yeri tesis etmemiş, catering firması ise benzer saiklerle ticari araç kullanma tecrübesi olmayan emekli bir çaycıyı şoför olarak çalıştırmıştı. Apaçık bir iş cinayeti olan bu dava mahkemede “trafik kazası” olarak görülmüş, sadece catering firmasının şoförü ceza almıştır.

6. Vakalardaki Öne Çıkan Cezasızlık - Ceza Davası - İş Cinayeti İlişkileri: Cezasızlık Ağlarını Nasıl Örüyor?

Çalışma mahalleri cinayet mahallerine dönüşürken, her yıl binlerce işçi ölürken açılan davalar bu korkunç tabloyla karşılaştırıldığında sembolik kalıyor. İş cinayetleri özellikle Ceza Hukuku'nun kullanım bulduğu kamu güvenliğine dair bir alan olarak ele alınması gerekirken, muhasebe ve tazminat alanına, Özel Hukuk alanına itiliyor. "Kan parası" ödenerek dava aşamasına gelmeden kapatılan davalar da bu "ikili sözleşme" alanında değerlendiriliyor. Davaları aileler ve kamuoyu takip edip basınç uygulamadığı sürece, ancak sorumluluk silsilesinin en sonundaki kişiler ceza alıyor. Kamu yetkililerini mahkeme huzuruna çıkarmak hem ciddi bir mücadeleyi gerektiriyor hem de kamu otoriteleri sorumlu kamu görevlilerini adalet karşısına çıkarmaktan imtina ediyor. Uzun süren yargılama süreçlerinin kendisi yakınlarını kaybedenler için neredeyse bir cezalandırma sürecine dönüşüyor. Aileler ve toplum nezdinde adalet duygusu yara alırken sorumlular yargılanmadığı ya da hak ettikleri cezaları almadığı ve bir sonraki cezasızlığa güvenebildikleri için işçiler ölmeye devam ediyor.

Adalet Arayan İşçi Aileleri'nin gönüllü avukatlarının 2008'den beri takip ettikleri davalarda yapmak istedikleri şöyle özetlenebilir: Aktif bir şekilde ceza davasına katılmak, disiplinli bir çalışmayla sürece müdahil olmak, tüm sorumluların yargılanmasını sağlamak, yıllardır yargıya yerleşmiş "taksir" geleneğini kırarak sorumluların bilinçli taksir ve olası kasttan ceza almalarını sağlamaya çalışmak. Bu yolda mücadele ederken karşılaşılan en büyük zorluk iş cinayetinde sorumluluğu olan kamu görevlilerinin yargılanmasını sağlamaktır. Kamu görevlilerinin bilirkişi raporlarıyla kusurlu olduğu açıkça saptanmış olsa bile, yargılanmaları için bağlı buldukları bakanlıktan yargılama izni almak gerekir. Adil bir yargılama sürecinde nesnel gerçekliğin ortaya çıkması için kamu görevlilerinin sanık olarak ifadelerinin alınmasını sağlamak uzun soluklu bir mücadele gerektirmektedir.

Örneğin Eren Eroğlu davasında, TEİAŞ, Esenyurt Belediyesi İmar Müdürü, İmar Müdür Yardımcısı ve İmar ve Şehircilikten Sorumlu Belediye Başkan Yardımcısına defalarca yazı yazarak, Özel Doğa Hastanesi'nin ruhsata aykırı kat çıktığını, yüksek gerilim hattının mutlak koruma alanına olan 5 metrelik mesafeye tecavüz ettiğini, bu durumun çok tehlikeli olduğunu, bu ihlal nedeniyle o bölgede can güvenliği olmadığını, derhal ihlalin giderilmesi gerektiğini bildirmiştir. Buna rağmen, uzun yıllar boyunca ihlal giderilmemiştir. Özel Doğa Hastanesi'ne tabela asmak için gönderilen Eren Eroğlu, hastanenin çatısından o bölgeye yüksek gerilim hattının ark yapması sonucunda akıma kapılarak 17 yaşında ölmüştür. Bu

dosyada yargı Eroğlu'nun ölümü ile kamu görevlisi sanıklar arasında illiyet bağı yoktur demiştir. Bahsi geöen kamu görevlileri, üç yıllık bir mücadele sonucunda sanık sıfatıyla mahkeme huzuruna çıkarılabilmıştır. Mahkeme kararında sanıklardan sadece Esenyurt Belediyesi İmar ve Şehircilikten Sorumlu Belediye Başkan Yardımcısı 2 yıl 6 ay ceza almış, ancak istinaf mahkemesinde bu ceza da ortadan kaldırılarak sanık beraat ettirilmiştir. Oysa bahsi geöen kamu görevlisinin kamudaki varlık sebebi, işinin esası, Eroğlu'nun ölümüne sebebiyet veren türden ihlalleri ortadan kaldırmaktır. Yetkisi olduğu hâlde ihlali ortadan kaldırma görevini yerine getirmemiştir. Üç yıllık bir mücadele sonucunda sanık sandalyesine oturtulabilse de kamu görevlisi sanık aklanmıştır.

İş cinayetleri davalarında etkin yargılama yapılmaması, sadece en alt kademedeki sorumluların cezalandırılması, yargılanmaları gereken asıl sorumluların, işin asıl yürütücülerinin, reklam, prestij harcamaları, halkla ilişkilere orantısız büyüklükte bütçe kalemleri ayırırken, işçi sağlığı ve iş güvenliğine yatırım bütçesi ayırmayan patronların yargı önüne çıkarılamaması; denetim yükümlülüğu olan kamu personellerinin bağlı oldukları bakanlıklarca “Ben memurumu yargılatmam” denilerek korunması, yargılanmasına izin verilmemesi; uzun mücadeleler sonucunda yargı önüne çıkarılabilenlerin ya beraat etmesi ya da caydırıcılıktan uzak cezalar alması, yargılamanın uzun yıllara yayılarak bir türlü bitirilememesi, mahkeme heyetlerinin sık sık değiştirilmesi, dosyayı bilmeyen hâkimlerin karar vermeleri gibi nedenler, ceza davalarından çıkacak adalet beklentisine gölge düşürmektedir.

Örneğin Bakırköy 3. Ağır Ceza Mahkemesi'nde yaklaşık beş yıl süren Eren Eroğlu Davası'nda 16 kez hâkim, 7 kez mahkeme başkanı değiştirilmiştir. Mahkeme başkanlarından biri üç yıl süren hukuki mücadele sonucunda sanık sıfatıyla mahkeme karşısına çıkartılabilen Esenyurt Belediyesi Başkan Yardımcısı ve İmar Müdürü'nü dinledikten sonra, yeni sanıklar eklendiği için dosyayı yeniden bilirkişiye göndermesi gerekirken kararını açıklamaya hazırlanmış, ailelerin avukatları duruma itiraz edince “Onları sizin tanığınız sanmıştım” diyerek dosyaya hâkimiyetini göstermiştir!

Soma Katliamı Davası'nda 5 terabaytlık boyuta ulaşan dosyaya hâkim olan tüm mahkeme heyeti ve savcı değiştirilmiş, yerlerine yenileri atanmıştır. Yeni heyetin, savcının bu büyüklükteki bir dosyayı okuyarak, yıllardır süren davaya ne derece hâkim olabildikleri şüphelidir. Tüm bu özensizlikler, iş bilmezlikler, acemilikler ve liyakatsizlik, etkin yargılamayı imkânsız hâlde getirmektedir. Yargıda liyakatsizlik, cezasızlık politikasının olmazsa olmaz istihdam kuralı hâline gelmiştir.

7. Ailelerin Ceza Davalarına Müdahil Olmaları ve Kolektif Dava Takibi Neden Önemlidir?

2008'de başlayan süreçle birlikte iş cinayetlerinde pek tanık olunmayan bir durum gündeme geldi. Ceza davaları daha önceleri genellikle kamu davası şeklinde kapalı kapılar arkasında, tabiri caizse kendi kendine yürüyordu. Sendikaların takip ettiği davalar olsa da, genellikle davalar aileye verilen "kan parası" göz önünde bulundurulurken en düşük cezalarla kapatılıyordu. Siyasi davalarda görülen, yıllar içinde mahkeme heyetlerinin de alıştığı bir pratik olan davaya yoğun katılım, kolektif takip ve kamuoyu baskısı oluşturma çabası, başlangıçta adalet saraylarında bir nebze de olsa garipsendi. Adliye kadroları iş kazalarının neden "politik bir meseleymiş" gibi ele alındığını anlamakta çoğu zaman zorlandı.

Adalet Arayan İşçi Aileleri'nin ceza davalarının yargılama süreçlerine birlikte, yoğun katılım göstermesi, salt duruşmalarda kalabalık oluşlarıyla ilintili bir durum da değildi. Davanın her aşamasında gönüllü avukatlarından bilgi aldılar, davanın işleyişinde düşünceleriyle, eylemleriyle sürece katkı koydular. Adalet Arayana Destek Grubu, ailelerin aktif olarak takip ettikleri davalara müdahale etmelerini teşvik ederek pasif müvekkil - aktif avukat ilişkisini kırmaya çalıştı, onların davanın nesnesi konumundan çıkarak özne konumuna gelmelerini amaçladı. "Mağdurun sözü"nü özneleri üzerinden mahkeme salonlarına da taşıdılar. Aileler, avukatlarıyla yaptıkları düzenli toplantılarda davanın seyrini, hukuki terimleri, karşılaşacakları durumları öğrenerek, duruşmalara hazırlanarak katıldılar. Mahkemede cinayet mahallerini, failleri, denetim yükümlülüğünü yerine getirmeyen kamu görevlilerini işaret ettiler. Duruşmalarda da vakayı iş cinayeti olarak nitelendirdiler. Hâkimlerin, savcılarının da kavrama "iş kazası" olarak değil iş cinayeti olarak bakmalarını, kararlarını bu doğrultuda vermelerini talep ettiler. Bilirkişi heyetiyle olay yeri keşfine katıldılar. Bilirkişileri, ölen işçiye kusur yükledikleri, patron ve kamu personelinin tarafını tuttukları için eleştirdiler. Onları bilimsel, adil ve meslek ahlâkına uyan raporlar yazmaya davet ettiler. Bu amaçla, genellikle raporları yazanlar İTÜ mensubu öğretim üyeleri olduğu için, İTÜ Rektörü'nü heyet olarak ziyaret edip olumsuz raporlara dair eleştirilerini doğrudan ilettiler. Tüm bu çabalara rağmen mahkemelerden çoğunlukla cezasızlık anlamına gelen kararlar çıksa da, hukuk sistemine yerleşmiş taksirden verilen cezalar, "iyi hâl indirimi", cezaların ertelenerek paraya çevrilmesi döngüsü tartışmaya açıldı, kimi durumlarda kırıldı, kimi durumlarda yeni bir yol açmanın ilk adımları atılmış oldu.

Davutpaşa Patlaması Davası'nda dönemin Zeytinburnu Belediye Başkanı, Başkan Danışmanı, Zabita Müdürü, İmar ve Şehircilik Müdürleri ile Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı İstanbul Çalışma Bölge Müdürü sanık sıfatıyla yargılandı. Belediye Başkanı ile Çalışma ve Sosyal Güvenlik İstanbul Bölge Müdürü için beraat, diğer sanıklar için taksirle ölüme sebebiyet vermekten ceza verildi. Bu karar mahkeme ile Yargıtay arasında hâlâ mekik dokuyor, sanıklar aklanıyor. Ancak aileler davaya müdahil olup ısrarla takip etmeselerdi denetim yükümlülüğü olan hiçbir kamu görevlisi yargılanmayacak, hiçbiri hürriyeti bağlayıcı ceza almayacaktı.

Benzer şekilde Eren Eroğlu Davası'nda Esenyurt Belediyesi İmar ve Şehircilikten Sorumlu Başkan Yardımcısı hürriyeti bağlayıcı ceza aldı. Bu kararlardan sonra tesadüfen bir taziye ziyaretinde, Davutpaşa ve Eren Eroğlu kararlarından sonra imar servisinde çalışanların bu tür işlerle ilgili izin ve ruhsatlara imza atmaktan imtina ettiklerini öğrenmek, bu dönemde bu tür "iğne ile kuyu kazılan" mücadelelerin şaşalı ve doğrudan kazanımları değil, hemen belirgin olmayan baskı alanları yarattığını düşündürdü, umutlandırdı.

Çok tehlikeli iş kategorisinde olan elektrik tamirine yollanan BEDAŞ işçisi Erkan Keleş'e kişisel koruyucu ekipman, güvenlik teçhizatı verilmediği tespit edilmişti. Tıpkı diğer işçilere verilmediği gibi. Keleş tamire giderken kendisini koruyabilmek için kendi parasıyla bulaşık eldiveni satın almıştı. İş arkadaşlarından biri savcılık ifadesinde bütün çalışanlarda olması gereken istankayı (uzaktan hatta elektrik olup olmadığını denetlemeye yarayan bir çeşit kontrol kalemi) sadece bir kez "iş güvenliği malzemeleri" yazan bir camekânın ardında gördüğünü söylemişti. Duruşmalar devam ederken işçiler davadan sonra, daha önce görmedikleri kadar "çok ve güzel" iş güvenliği malzemesinin kendilerine dağıtıldığını anlattı. Davanın takip edilmesi sayesinde kaç Erkan Keleş'in hayatının kurtulduğu "ölçülemez" de, zor yoldan da olsa işçilerin iş güvenliği malzemelerine kavuşması gene umut vericiydi.

7 Ocak 2013'te Türkiye Taşkömürü Kurumu'na (TTK) bağlı Kozlu Müessese Müdürlüğü faaliyet sahasındaki kömür ocağında taşeron Star İnşaat'ın galeri açma çalışmasında sekiz işçi öldü. Ailelerin avukatları TTK Genel Müdürü ve Yönetim Kurulu Üyeleri hakkında suç duyurusunda bulundu. Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı soruşturma izni vermedi. Ankara Bölge İdare Mahkemesi'ne yapılan itirazın reddedilmesi üzerine Anayasa Mahkemesi'ne (AYM) başvuru yapıldı. AYM Anayasa'nın 17. Maddesi'nde güvence altına alınan yaşam hakkının usûl boyutunun ihlal edildiğine karar verdi. Böylece soruşturmaya izin vermeyen Bakanlık kararı kaldırıldı. AYM'nin bu kararı, TTK'nın asıl işi olan

madenciliği taşeronla devretmesine, taşeronlaşma sistemine getirdiği eleştiri ve TTK üyelerinin yargılanacak olması nedeniyle emsal olup kıymetli bir kazanımdır.

Gene Adalet Arayan İşçi Aileleri'nin gönüllü avukatlarının da takip ettiği Soma Katliamı Davası'nda Yargıtay 12. Ceza Dairesi'nin, Yönetim Kurulu Başkanı Can Gürkan'ın olası kasttan yargılanması gerektiğine dair bozma kararının, Yönetim Kurulu Başkanı'nın cezalandırılması ve cezanın olası kast ile verilmesinin, karar alma yetkisiyle donatılmış Yönetim Kurulu Üyeleri ve Başkanı'nın cezai sorumluluğunun istisna olmayıp sistemli olmasının kararda teslim edilmesinin, iş cinayetlerinin önlenmesinde rolü çok olumlu olacaktır. Zira iş cinayetlerinin neredeyse tamamının önlenebilir nedenlerle, patronların işçi sağlığı ve iş güvenliğini maliyet unsuru olarak görüp bütçe ayırmadıkları için meydana geldiği göz önünde bulundurulursa bu kararın diğer iş cinayetleri davaları için de emsal olabileceği düşünülebilir.

Son Söz ya da Yeni Bir Eylem-Söz İmkânı ve Mekânı Kurmak Mümkün mü?

İçinden geçilen pandemi günlerinde işçiler için hayatta kalmak da mücadele etmek de gündün güne güçleşiyor. COVID-19 kendisini özellikle "evde kal"amayan işçi sınıfı hastalığı olarak gösteriyor. Toplumda halihazırda varolan sosyo-mekânsal fay hatlarını hem görünür kılıyor hem de derinleştiriyor. "Evde kal"an işçiler daha yoğun ve uzun mesai, ücret / yemek / yol parası kesintisi, sağlık sigortası iptali, ücretsiz izne çıkarılma, izin borçlandırma, "kendi işçi sağlığı ve güvenliğini" sağlamaya mecbur edilme gibi hak kayıplarıyla karşı karşıya kalırken, işten çıkarılma korkusu ile işe gidip gelirken ya da işyerinde hastalık kapma korkusu arasında sıkışıp sessizliğe mahkûm ediliyor. "Evde kal"amayan işçiler ise, "henüz enfekte olmayanların enfekte olanların hızla yerini doldurduğu, "kullan-at tipi istihdam"ın normalleştiği, bir kısmı toplama kampına dönen işyerlerinde fazla mesai, ücret kesintisi, sıkış tıkk alanlarda yemek yemek, barınmak, ekstra iş yüküne ses çıkaramamak, balık istifi araçlarda işe gidip gelmek, maişet ile hastalanıp ölmek arasında ölümlerden ölüm beğenmeye mecbur ediliyor. Bugün işyerlerindeki en akut işçi sağlığı ve iş güvenliği önlemi olan COVID-19 önlemleri alınmazken, iş müfettişlerinin teftişleri askıya alınmışken, işçiler bireysel önlem almaya çağrılıyor. Sağlık çalışanları için bile COVID-19, özel SGK genelgeleri, arkaik Meslek Hastalıkları listeleri bahane edilerek meslek hastalığı olarak kabul edilmemekte, çalışırken enfekte olup ölen işçiler "iş kazası" kapsamına alınmamaktadır. Çok daha yoğun çalıştırılan "henüz enfekte olmayan" işçiler ile, işsiz kalan hizmet sektörü çalışanları ve küçük esnaf / işçi arasındaki uçurum, hem işçi hem halk hem de çevre sağlığı tehdidini toplumsal barış zemininin altını oyacak kadar büyümüştür.

Kasım 2020'de İstanbul İSİG Meclisi'nin açıkladığı rapora göre son sekiz ayda en az 368 işçi COVID-19 nedeniyle ölmüştür. İşçiler açısından her geçen günün önceki günü arattığı bugünlerde daha insani çalışma koşulları için, çalışırken sakatlanmamak, hastalanmamak, ölmek için yeni sözler kurma, yeni eylem-söz ihtiyaçları, imkân ve mekânları üzerine kafa yormak, çalışarak hayatını kazanan hepimizin önünde bir görev olarak duruyor.

Kaynakça

Aydın, İsmail (2016) TÖB-DER Tarihi, Eğitim Sen Yayınları, Ankara.

Emek.org (2017) "Devlet ve Patronların 'Sıfır Kaza' Kampanyası: İki Ayda 353 İş Cinayeti", emek.org.tr/devlet-patronlarin-sifir-kaza-kampanyasi-iki-ayda-353-is-cinayeti.html, 19.7.2017.

Odman, Aslı (2020) "Beyrut'a bakıp fetih değil felaketi görebilmek", *Birgün*, www.birgun.net/haber/beyrut-a-bakip-fetih-degil-felaketi-gorebilmek-311185, 8.8.2020.

SİVİL HAKİKAT ARAYIŞI,

DÖNÜŞEN ÖZNELER VE

MÜCADELE DENEYİMLERİ

Felaketin temsili: 1915'e dair hakikat

arayışının yeni yöntem ve araçları

ASLI ECE KOÇAK

ZELAL PELİN DOĞAN

Giriş

Bir gün Hrant Dink, Fransa'dan Sivas'a gezmeye gelen 70 yaşındaki Beatris Hanım'ın hayatını kaybettiğine dair bir telefon alır. Hemen arar, bulur yakınlarını, sorar kızına "Nerede yaşar, hiç mi gelmez buralara" diye... Beatris Hanım'ın senede üç-dört kez Türkiye'ye geldiğini ama İstanbul'a ya uğradığını ya uğramadığını, Sivas'ta terk ettikleri köyüne gittiğini öğrenir. Ertesi gün annesinin naaşını tespit eden kızından bir telefon alır Hrant Dink, naaşı getirip getirmeyeceğini sorar. "Ben getireceğim de burada bir amca var" deyip ağlamaya başlar kızı ve telefonu o amcaya verir. "Amca niye ağlatıyorsun?" diye sorar Hrant Dink ve şu cevabı alır: "Oğlum bir şey demedim. Dedim ki, kızım anandır, malındır ama bana sorarsan bırak kalsın, burada gömülsün. Su çatlağını buldu." 24-25 Eylül 2005 tarihlerinde Bilgi Üniversitesi'nde düzenlenen "İmparatorluğun Çöküş Döneminde Osmanlı Ermenileri: Bilimsel Sorumluluk ve Demokrasi Sorunları" başlıklı konferansta Hrant Dink tarafından anlatılan bu anı (Dink, 2012: 85), hem 1915'ten günümüze Ermeni toplumunun hakikat arayışına dair somut bir örnek vermekte hem de bu arayışın bugüne kadar değişen ve hâlâ değişmekte olan özneleri ve araçlarını açık etmektedir. Artık hakikatin peşine düşen ve hafızası canlı tutulmaya çalışılan yalnızca mağdur değil, o toplumun kendisidir. Tek bir mağdurun yas hakkı talebi dahi toplumsal bir hakikat arayışı hareketinin ilk kıvılcımı olabilir. Bu anlamda, geçiş süreci adaleti nezdinde yas hakkı ile hakikat hakkının el ele yürüdüğünü söylemek doğru olacaktır. Zira yas talebi, hakikate erişimin engellenmesine yönelik her türlü engeli delip geçen bir güce sahiptir.

Türkiye'deki akrabalarını arayan diaspora Ermenilerinin çabalarının yanında Hrant Dink, *Agos* gazetesi, Hrant Dink Vakfı ve Anadolu Kültür başta olmak üzere birçok sivil toplum kurumunun çalışmaları, Ermeni toplumunun Türkiye'deki hakikat arayışına ve yüzleşme çabasına dair önemli katkılar sunmuştur. Günümüzde bu hakikat arayışı yönünü hayatta kalan akrabalara ulaşma çabasının yanında diyalog yoluyla geçmişle yüzleşmek, sanat aracılığıyla hafızanın yeniden canlandırılması ve Ermeni kültür

mirasının korunmasına da çevirmiştir. Bu çalışma, yakın Türkiye tarihinde Ermeni toplumunun hakikat arayışının öznelerini, araçlarını ve yöntemlerini, Türkiye'deki örnekleriyle incelemeyi amaçlamaktadır. Bu çerçevede, birinci bölümde, Türkiye topraklarında yok edilmiş Ermeni kültürel mirasına ve soykırım sırasında katledilenlere yönelik hakikat arayışına dair teorik bir arka plan sunarak 1915'e dair tanıklığın ve hakikat arayışının sınırları çizilmeye çalışılmıştır. İkinci bölümde, özellikle diasporada yaşayan ve kökleri Anadolu'ya dayanan Ermenilerin Türkiye'de sürdürdükleri hakikat arayışı için kullandıkları yöntemlere değinecek olan bu çalışma, başta *Agos* gazetesinde yayınlanan ilanlar olmak üzere, *Project 2015* adıyla yürütülen diyalog projesi ve benzer sanat, edebiyat çalışmaları kapsamında diaspora Ermenilerinin Anadolu'ya gelerek kökenlerine dair iz sürmesini teşvik eden programları ele almaktadır.

1915'ten Günümüze Bir Yüzleş(e)meme Meselesi

19. yüzyıl ortasından Cumhuriyet'in kurulmasına kadar yaşanan şiddet döngülerinden en önemlisi Anadolu'daki gayrimüslim nüfusun tamamen yok edilmesi olmuştur. 1915'te yaşanan soykırımı, Ermenilerden kalan mallara el konulması, Cumhuriyet'in ilk yıllarındaki ulus-devlet inşası çabasına hizmet eden yeni bir tarih yazımına girişilmesi, demografik yapının yeniden tasarlanması ve isyanların sert biçimde bastırılması izlemiştir. Türkiye Cumhuriyeti devletinin kuruluşunu ve sürdürülebilirliğini öngören bu ilkeler, coğrafyanın tektipleştirilmesi ve özellikle Ermeni kültür mirasının tamamen yok edilmesi üzerine dayandırılmıştır. Dünyada da faşizmin ve diktatörlüklerin güç kazanmasıyla birlikte 90'larda zorla kaybetme, köy boşaltma gibi ağır insan hakları ihlalleri yaşanmasına kadar Ermeni toplumu nezdinde bir sessizliğin hâkim olduğu söylenmektedir (Danzikyan, 2015: 247-248).

Bu süreç, 1915'te yaşanan soykırım ile kalmayarak günümüze kadar sembolik ve fiziksel şiddet döngülerini besleyerek devam etmiştir. Yakın dönemde Hrant Dink Vakfı'na yapılan tehditler, yaşlı Ermeni kadınların evlerinde öldürülmesi, Sevag Balıkcı cinayeti, Anadolu'da süren definecilik pratikleri ve kiliselerden haç sökülmesi gibi olaylar da bu bitmek bilmeyen şiddet döngüsünün tezahürleri olarak görülebilir. Bu şiddet döngüsü hem cezasızlık sorununu canlı tutmakta hem de 1915'ten bu yana süren yas gaspını sürekli olarak yeniden üretmektedir. İşte bu durum, yakın Türkiye tarihinde hatırlamayı ve yüzleşmeyi teşvik eden kendine özgü yöntemler oluşturmuştur. 1915'e dair tanıklıkları ve hakikat arayışını hangi çerçevede değerlendireceğimizi açmak gerekir; zira yas gaspı sonucunda ortaya çıkan hakikat arayışı, devlet organlarının resmî söylemlerine ve tarih yazımına da bir başkaldırı niteliği taşımaktadır.

“Belli bir dönemin iktidar sahipleri, daha önceki bütün galiplerin mirasçılarıdır. Bu durumda galip gelenle özdeşleşme, her zaman tüm iktidar sahiplerinin işine yaramaktadır” (Benjamin, 2011: 41) der Walter Benjamin. Tarih yazımının galip gelenle mütemadiyen bir suç ortaklığı içinde olmasından ziyade icra edilmiş biçimine karşı olan Benjamin’e (Nichanian, 2011: 14) göre kültür alanındaki her belge, aynı zamanda bir barbarlık belgesidir. Aynı bu belge gibi, belgenin kuşaktan kuşağa geçişini sağlayan gelenek süreci de barbarlıktan uzak sayılamaz. Tarihsel dokümanların barbarın iradesine boyun eğen, galibin hikâyesini güçlendiren nitelikleri olduğunu ifade eden Benjamin’in salık verdiği üzere, hakikat arayışının merkezine de “tarihin tüylerini tersine fırçalamayı kendine görev sayan” araçları ve metinleri koymak gerekmektedir (Benjamin, 2011: 41). Bunun sebebi, hakikat ve yas hakkının elde edilmesi için gerçeklerle ilgilenen tarih gibi disiplinlere değil, hakikatlerle ilgilenen disiplinlere yönelmenin daha onarıcı bir yanı olmasıdır.

Tanıklığın yapısının en temel öğelerinden birinin tanıklık etmenin imkânsızlığı olduğunu söyleyen filozof Marc Nichanian’ın provoke edici olarak görülen savlarından biri, hayatta kalmanın inkâr etmek olduğudur. Ermeni Soykırımı hakkında “insani bakımdan bilinebilecek olanların tümünü biliyoruz” diyen Nichanian’a göre sorun başka yerdedir. “Eğer inkârcılık [...] tarihin kökenine dayanıyorsa, tarihin gizli bir sınırı, tarih bilincinin ulaşamadığı bir sınır var demektir. Bu sınır göz önünde bulundurulmadığı sürece tarihçiler de gönül rahatlığıyla çalışmalarını sürdüreceklerdir. Elbette bu arada kendilerine şu soruyu da sorabilirler (ve sormalıdırlar): barışma ajanlarının, tarihçilerin tümünü bir masaya oturtmayı hararetle arzu etmelerinin nedeni nedir? Bütün tarihçiler için tek bir masa! Çalıştıkları bilim dalının barışma siyasetinde rolü olup olmadığını kendilerine sormalıdırlar” (Nichanian, 2011: 18). Tarih biliminin kapasitesini sorgulamanın yanı sıra felaket olayı, gücünü, insani herhangi bir dildeki her tür gösterimini imkânsız kılmak üzere, söz bütünlüğünü bozmaktan almaktadır. Nichanian’ın deyimiyle olay, tanığın ölümünü ve felaketi kapsar. Hayatta kalan Ermenilerin ve onların soyundan gelenlerin doksan yıldan beri, kendi kişisel anıları ya da sonraki kuşaklara miras bırakılanlar aracılığıyla, 1915-1916 olaylarını anlatmaktan hiç vazgeçmediklerini söyleyen Nichanian, Ermeni tanıklığı adına elimizde pek bir veri olmadığını da eklemektedir. O halde Nichanian gibi tanıklıkların okunduğu, hatta tanıklıklara ilişkin tarihsel bir tipolojiye sahip olunduğu varsayılsa bile olayın doğası, yani kendisinin Felaket olarak adlandırdığı şey, bunlar sayesinde daha iyi anlaşılacak mıdır sorusuna yanıt aramak gerekmektedir (2011: 36).

Marc Nichanian’ın “soykırım iradesi” olarak adlandırdığı olgu, eylemine tanıklık edebilecek tüm öznelere yok eder. Soykırım iradesinin başarılı olması, kurbanların

hikâyelerini anlatma yetisinden yoksun bırakılmış olması üzerine kuruludur. Hayatta kalanların varlığı ve tanıklık anlatıları, eylemin kapsamı ve şiddetine dair olgusal kanıt sunmaktan çok şüphe kaynağı hâline gelebilir. Hayatta kalanlar kendilerini ispatlamaya ve başlarına geleni önce ifşa etmeye, ardından doğrulamaya zorlandığı takdirde ise kendi varlıklarını “medeni dünya”ya bir delil olarak sunmak durumunda kalırlar. Hayatta kalanların tanıklık anlatıları, soykırımın gerçekleştiğine dair tarihçilerin kullandığı bir belge olarak araçsallaştırılır. Nichanian’a göre “günümüz medeni toplumunda felaket olayının gerçekleştiğine dair herhangi bir referans, celladın mantığına boyun eğmek zorundadır” (2011: 95). 1915 sonrası yazınının eleştirel bir gözle, edebi değeri için okunmak yerine yalnızca tarihsel yorum ve belgelendirme kıskacı içinde değerlendirilmesi, bu metinlerin dönüştürücü gücünü de eksilterek hakikat arayışına yönelik açtıkları yolu tıkamaktadır. Nichanian’a göre tanıklığa dair metinlerin tarih yazımı için bir araca indirgenmesindeki sorun, gerçek bir olguyu kanıtlamaya dair niyetin hakikat ve yas hakkı ile çelişkili bir durum yarattığıdır. *Historiographic Perversion* [Tarihyazımı Sapkınlığı] kitabında 1915 sonrasında hayatta kalan (başta Zabel Yesayan ve Hagop Oshagan olmak üzere) Ermeni yazar ve aydınlarının, tanıklıkları toplayarak kayıt altına alma çabasının aslında onları hakikatten uzaklaştırdığını, bir arşiv katibine çevirdiğini söylemektedir. Nichanian’ın deyimiyle soykırımın varlığını kanıtlamak için hiçbir arşive, hukuki ya da tarihsel delile ihtiyaç yoktur çünkü “Soykırım bir olgu [fact] değildir. Soykırım eylemine yönelik her referans kendini sorguya çekmelidir” (2009: 96).

Marc Nichanian’ın 2009 yılının Şubat ve Haziran ayları arasında İstanbul’da verdiği konferansların Türkçe çevirisi *Edebiyat ve Felaket* başlığı ile İletişim Yayınları tarafından 2011 yılında basıldı. Soykırımdan hayatta kaldıktan sonra Paris’e yerleşen bir aileye doğan filozof Nichanian’ın 2009 yılına kadar ayak basmadığı Türkiye’ye Sabancı Üniversitesi’nde ders vermek üzere gelmesi de şüphesiz 1915 ile yüzleşme üzerine düşünmek için Türkiye’de önemli bir alan açtı. *Edebiyat ve Felaket*’in “Geçiş: Hakikat ve Barış” başlıklı kısmında Güney Amerika’daki Barış ve Hakikat Komisyonları örneğine değinen Nichanian, “Yerlinin yas hakkı, sonsuza dek onun elinden alınmamış mıdır? Çağdaş hukuk gereği yerli, her seferinde ve daima kendi yasını bir Komisyon önünde doğrulamak zorunda mı kalacaktır? Durum ne olursa olsun manipüle edilen şey yastır. Yası manipüle etmeden barışma da mümkün olmaz” (2011: 204) demektedir. Önünde yasin kanıtlanması mecbur kılınan komisyon, çoğu zaman uluslararası kamuoyu ya da fail hükümet biçimlerine de girebilmektedir. Soykırım şiddetinin hayatta kalanların yas kapasitesini yok etmek üzerine kurulu olduğunu ifade eden Nichanian’a göre “barışmanın mümkün olmasının tek koşulu, karşılıklı anlaşmayla yas yasağının yasaklanmasıdır” (2011: 17).

Tarih yazımı ile hukuk mekanizmalarının geçmişle yüzleşme ve barışma konusunda kimi zaman yetersiz kalması, hakikat arayışının yöntem ve arayışlarının yönünü de değiştirmiştir.

Hakikat Arayışının Yöntem ve Araçları

Uzun bir süredir dünyanın birçok yerinde yaşanan geçmişle hesaplaşma deneyimleri toplumsal barışın oluşturulmasına, mağdurların ve mağdur yakınlarının adalete erişmesine önemli katkılar sunmuştur. Geçiş dönemi adaletinin mutlak bir parçası olan hakikat arayışı, gerçeklerin açığa çıkarılmasını ve böylelikle toplumların yeni bir başlangıç yapmasını sağlamıştır. Bu süreçler sayesinde gerçeklerin açığa kavuşturulması sadece hakikat talebi aracılığıyla değil, aynı zamanda cezasızlığa karşı insan hakları ve toplumsal hafızanın korunması için yürütülen mücadeleler, yapılan çalışmalar ve hakikat arayışını sürdüren çabalar sayesinde de olmuştur. Geçmişle yüzleşme çabasının özünde, tarihsel olayların olumsuz etkileriyle uğraşmanın ötesinde, geçmişin yıkıcı tahakkümüne son vermeye yönelik bir gelecek inşası amacı yatmaktadır.

Fakat bu sürecin sonunda varılacak nihai hedefin “gerçek” olarak adlandırılması da beraberinde çeşitli sorunlar getirmektedir. Felaketin tanığı yok etmesinin en önemli sonucu, “gerçek olgu”nun hiçbir tanıklık ya da edebi anlatım ile yeniden inşa edilemeyecek olmasıdır. Tanıklığın lağvedilmesi, “tarihsel olanın” dil tarafından da temsil edilemeyeceği bir düzlem yaratmıştır. Judith Butler, 2003 yılında yayınlanan *Loss: The Politics of Mourning* başlıklı antolojinin son sözünde “eğer felaket, tarihe ‘anlam kazandıran’ anlatı şablonlarına göre temsil edilebilir değilse, kendimizle ilgili anlam üretmek ve geleceği inşa etmek imkânsız değildir” demektedir (Butler, 2003: 472). Kaybın temsiliyeti parçaladığını ve yeni bir ifade biçimine sürat kazandırdığını söyleyen Butler’a göre kayıp karşısında sendeleyeni ve ufalarak dağılan kurulu anlatı biçimleri, kaybın kendisini de içerebilecek anlatıların bir zamanlar mümkün olduğunu bize göstermektedir. Bu açıdan yasın yalnızca kişisel bir süreç değil, aynı zamanda politik bir alan sunduğunu öne süren Butler’ın savı, 1915’e dair yas hakkının geri alınmasına dair mücadelede de ortaya çıkmaktadır. Yas hakkı gasp edilen nesillerin talepleri ve başvurdukları yöntemler, hukuk ve siyaset tarafından çizilebilecek olan yoldan daha etkin bir yöntem öne sürmektedir. “Geçmiş, ‘bitmiş’ anlamında bir geçmiş değildir çünkü yokluğa şimdiki zamanda canlılık vermeyi sürdürür, kendini anakronizmin varlığını sürdürmesi ile görünür kılar” (Butler, 2003: 468) diyen Butler’a göre, geçmişin bugüne olan tezahürünü ve bir hayalet gibi nasıl her birimizin arasında süzülüğünü anlamak gerekir. “Gerçek” olgusuna yönelik saplantı, geçmişin bitmiş olduğunu

varsayarken, hakikat arayıcısı ise geçmiş ile şimdinin hep birbirine karışmış bir yumak olduğunun farkındadır. Bu nedenle hakikat arayışı, tarihe ispat yükümlülüğü taşımadan, bugüne dair anlam üretme çabasını merkezine almaktadır.

1915'ten sonra tüm dünyaya yayılan diaspora Ermenileri, ulusal ve uluslararası düzlemde tanınma, geçmişle yüzleşme ve hafızayı canlandırmak için çabalara giriştiler. Bunlar, 1975 yılında Amerika Birleşik Devletleri Kongresi'nde soykırımın anısına saygı için kararların alınması ile konuyu kayıtlara geçirme çabalarıyla başlamıştır. 1987 yılında Avrupa Parlamentosu tarafından 1915 olaylarının soykırım oluşturduğunu belirten bir kararın kabulü ile daha geniş bir tanıma sağlanmıştır. Sonraki yıllarda Belçika, Kanada, Kıbrıs, Fransa, Yunanistan ve Rusya gibi ülkelerin parlamentolarında 1915'te yaşananların soykırım olduğunu kabul eden kararlar alınmıştır. Türkiye hâlâ resmî olarak soykırımı tanımıyor ve olanları soykırım olarak kabul edip açıklayan birçok yazar ve politikacıya, Türk Ceza Kanunu'nun 301. maddesine dayanarak dava açıldı. Bu kısa tarihsel bakış bize hemen hemen 2000'lere kadar yürütülen hafıza politikalarının daha çok hukuki olarak tanınması ve mağdurlara yönelik onarım ve giderim sağlaması amacına yönelik olduğunu göstermektedir. Bu anlayışa yönelik olarak ilk kırılma, Latin Amerika'da askerî diktatörlük tarafından insanların zorla kaybedilmesiyle gerçekleştirilen insan hakları ihlalleri karşısında kayıp yakınlarının kayıplarının akıbetine dair giriştikleri arayış olmuştur. Halihazırda af yasalarıyla hukuki müdahalelerin neredeyse imkânsız olduğu bir dönemde hakikat arayışı kayıpları aramak gibi daha somut bir amaca yönelmiştir. Bununla birlikte her geçen gün değişen ve gelişen imkân ve araçlarla hakikat arayışının yöntemleri ve özneleri de değişip gelişmektedir.

Türkiye de uzun bir süredir geçmişte yaşananlara karşı gerçeğin bilinmesi ve gelecek kuşaklara aktarılması için çalışmaların yürütüldüğü yerlerden, Ermeni toplumu ve özellikle diaspora Ermenileri de bu hakikat arayışının öznelerinden birisidir. Türkiye'de de Agos'un kurulması ile başlayan süreç, geçmiş belirsizlikten kurtarmanın ve geleceği inşa etmenin yolu olarak hakikati bilmenin ve bunu aramanın önemini bir kez daha ortaya koymuştur. 1915'te yaşananların hukuki olarak ve devletler nezdinde soykırım ismiyle tanınmasından ziyade Ermeni kimliğinin inşası ve yaşananların gelecek kuşaklara aktarılması ile hem toplum hem de mağdurlar açısından gerçek bir onarım sağlamak için yeni yöntem ve araçlar ortaya çıkmıştır.

Hrant Dink'in hakikat anlatıcılığı ve diaspora Ermenilerinin dünyanın farklı yerlerinde Türkiye'de kalan yakınlarını arama çabaları için *Agos* gazetesi çok önemli bir araç

olmuştur. 1996 yılında yayın hayatına başlayan gazete, yayınlanan ilanlar aracılığıyla kişilerin yaşayan kayıp aile üyelerini bulmalarına yönelik hakikat arayışına öncülük etmiştir. Türkiyeli Ermeni toplumunun sorunlarını hem iç kamuoyunda hem de dış kamuoyunda duyurmayı başaran *Agos*, soykırım ve tehcir sürecinde Türkiye'de kalan akrabaları olduğunu bilen diaspora Ermenileri tarafından gazeteye verilen ilanlar aracılığıyla 1915'te parçalanan pek çok ailenin tekrar biraraya gelmesini, kayıpların izlerinin sürülmesini mümkün kılmıştır. Bu yöntemin Türkiye kamuoyu nezdinde daha bilinir kılınması Fethiye Çetin'in ilk kez 2004 yılında basılan *Anneannem* adlı kitabı ile mümkün olmuştur. Çetin'in anneannesinin ölümü üzerine gazetede verdiği ilan ile ABD'de yaşayan akrabalarına ulaşması, *Anneannem* metni sayesinde giderek yaygın bir şekilde konuşulan bir hikâye halini almıştı. Paris'te 1925 yılında Şavars Misakyan tarafından kurulan *Haraç* gazetesi, ölüm ilanını sayfalarına taşımış fakat Çetin'in girişimini küçümseyerek beyhude bulmuştu. Fakat gazetede bu ilanı gören ve Hayranuş Hanım ile aynı köyden olan Başpiskopos Mesrob Aşçıyan, bu ilan üzerine bir yazı yazarak Çetin'i Amerika'daki akrabaları ile biraraya getirmeyi başardı. "*Haraç* gazetesinin 24 Mayıs 2000 tarihli sayısında yayınlanan Başpiskopos M. Aşçıyan'ın yazısı 9 Haziran 2000 tarihli *Agos*'ta özet olarak yayınlandı. Aileyi Mesrob Aşçıyan buluşturdu. Mesrob Aşçıyan *Haraç* gazetesinde yayınlanan, bir nüshasını da Margaret'e gönderdiği yazının bir yerinde şöyle diyordu: '...Tanrım, bu ne acı yazgıydı? Biz burada Richard olmuşuz; Deborah olmuşuz. Nancy, Sylvia olmuşuz, Virginia olmuşuz. O da orada kalmış Fethiye olmuş, Mahmut olmuş ve 1915 yılı bir kez daha tüm korkunçluğu ile çökmüştü ailemizin tepesine...'" (Çetin, 2016: 104).

9 Haziran 2000 tarihli
Agos gazetesi

Fethiye Çetin AGOS'a verdiği bir ilanla aslen Ermeni olan ninesinin akrabalarını Amerika'da buldu

Buruk bir sevinç...

İstanbul Barosu avukatlarından Fethiye Çetin Şubat ayında AGOS'a verdiği bir vefat ilanı sayesinde yıllardır aradığı akrabalarının izini buldu. Gazetemize elektronik posta aracılığıyla ulaşarak Fethiye Çetin'in verdiği bilgileri doğrulayan Richard Bedrosyan, ölen yaşlı ninenin kendi annesi Markrid'in kuzkardeşi olduğunu bildirdi ve Fethiye Çetin ile gazetemiz aracılığıyla bağlantı kurdu.

Bu gelişme üzerine buruk sevincini gazetemiz çalışanlarıyla paylaşan Çetin, duygularını şöyle dile getirdi: "Ninemin sağlığında da akrabalarının izini bulmak için çok gayret sarfettim, ancak biraz yol aldığım

halde bir türlü sonuca ulaşamadım. Şimdi benimle bağlantı kurmalarına ise elbette çok sevindim. Ama benimkisi biraz buruk bir sevinç. Keşke çok sevgili ninem Heranuş (Fethiye) de bunu görebilseydi."

İlanın yanısıra

Fransa'da Ermenice yayın yapan *Haraç* gazetesi, sözkonusu ilanı gazetemizden alınılarak haber yapmış, ardından menfi bir yorumda bulunarak, Fethiye Çetin'in girişimini küçümseyen bir tavr almıştı. 18 Şubat tarihli gazetede

Bir dilim tatlı yürek

Fransa'da yayımlanan *Haraç* gazetesinde Başpiskopos Mesrob Aşçıyan imzasıyla Fethiye Çetin için kaleme alınan makalenin özet çevirisi.

YAZISI 12. SAYFADA
DEVAMI 11. SAYFADA

Avukat Fethiye Çetin şimdiki buruk bir sevinç yayıyor

Çetin'in metninin açtığı yol, pek çok Türkiyelinin soykırımdan hayatta kalanların torunları olduğu gerçeğini fark etmesine ve kucaklamasına sebep oldu. Bu hikâyeler, herhangi bir tarih kitabının ya da arşivden çıkarılacak herhangi bir belgenin sağlayacağından daha güçlü bir anlatının temellerini attı. 1915'te yaşananların Türkiye'de resmî bir şekilde tanınmasının hukuki yolunu açmaktansa, kolektif bilinçaltı nezdinde Müslümanlaştırılmış Ermenileri, içinde soykırımdan hayatta kalmış üyeler barındıran aileleri, sahnenin önüne çıkardı ve yalnız olmadıklarını gösterdi. Hayranuş Hanım'ın Çetin'in deyimiyle "her acı hatırayı bitirirken" söylediği şu söz, metnin içinde birden fazla kez karşımıza çıkıyor: "O günler gitsin, bir daha geri gelmesin." Çetin'in 11 Şubat 2000 tarihinde *Agos*'a verdiği ölüm ilanında da tekrarlanan bu söz, onarıcı adalet ve affetme ihtimali için "o günlerde" ne yaşandığı ile çok da ilgilenmeye gerek olmadığını vurguluyor. O günlere geri dönmek ya da o günlerde neler yaşandığını doğrulamak yerine bugün ile ilgilenen bu hakikat arayışı, geçmişi yeniden inşanın mümkün olmadığını da kabul etmiş oluyor. Onarıcı adalet ve barış inşası da bu hakikat arayışı tarafından mümkün kınıyor.

28 Haziran 1999 tarihli *Agos*'ta "Stanoslu Garabed Balıkcıyan'ın torunu Gregory Türkiye'deydi: Dedesinin izlerini arıyor" başlığıyla yayınlanan haber, Fransa'nın Montpellier kentindeki bir lisede bir tarih hocasının öğrencilerin kökenlerine dair yaptığı bir anketle başlayan hakikat serüvenini ortaya çıkarıyor. Dört sınıf arkadaşı, tarih hocası ve Fransız Kanal 5 televizyonu ile birlikte dedesinin hikâyesini kısa bir televizyon belgeseline dönüştürmek üzere Türkiye'ye gelen Gregory'yi bu yola

28 Haziran 1999 tarihli *Agos* gazetesi

Stanoslu Garabed Balıkcıyan'ın torunu Gregory Türkiye'deydi

Dedesinin izlerini arıyor

Herşey Fransa'nın Montpellier kentindeki bir lisede tarih hocasının bir anketiyle başlamış. Anket sorucusu 30 kişilik bir sınıfta 12 yabancı kökenli çocuk olunca, tarih öğretmeni, bu çocukları kendi kökenlerini aramaya yönlendirmiş. İşte Ermeni kökenli Gregory (Kirkor) bu yüzden, sınıfından 4 arkadaş, tarih hocası ve Fransız Kanal 5 televizyonu ekibi ile birlikte, dedesinin doğum yeri olan Türkiye'ye gelmiş.

Tamamıyla genç öğrencilerin kendi çabalarıyla yürütülen, profesyonellerin sadece gereken zamanlarda yardım ettiği bu araştırma, sonuçta da minik bir televizyon belgeseli olacak. Araştırmanın asıl amacı, farklı kültürleri ve farklı etnik kökenleri büyüteç altına almak, bireysel kimlik üzerinde yarattığı etkileri, kökenlerinden uzaklaşmanın yarattığı etkileri ortaya çıkarmak.

Gençler kökenlerinin nerelerden, hangi yarıtlar altında geldiğini, göçlerin anlamını, kültürel değerlerin bir kuşaktan diğerine nasıl geçtiğini araştırarak ve kendilerine şu soruları soracaklar. Ben kimim, nereden geliyorum, nereye gidiyorum?

İşte 16 yaşındaki bu 5 genç, tarih hocaları ve 3 kişilik televizyon ekibi ile birlikte, Gregory'nin dedesi Garabed Balıkcıyan'ın izini sürerken bu sorulara da yanıt arıyorlar.

Belgeselin çekimleri Garabed Balıkcıyan'ın doğum yeri olan Stanos'da, (Ankara yakınlarında bir köy) başladı. Büyük bir heyecanla Stanos'a ayak basan Gregory, dedesinin anılarında büyük yer tutan o 'dere kenarındaki bağlar ve bahçelerle bezenmiş şirin köy'ün yerinde kurak bir arazi görünce büyük bir hayal kırıklığına kapıldı. Komşu köylerden birkaç bilgi kırntısı topladıktan sonra kafilie İstanbul'a vardı.

İstanbul'dan panoramik görüntü kaydedildi ve ardından, hep beraber Garabed'in 1925-29 yılları arasında okuduğu Getronogan Lisesi'ne gidildi. Okulun müdiresi Silva Kayumcuyan tarafından ağırlanan öğrenciler çeşitli çekimler yaptıktan sonra Kmalada'ya geçtiler. Kmalada'da 100'e yakın Ermeni genci ile biraraya gelip söyleşen Gregory, Türkiye'de yetişen bu gençlerle arasındaki benzerlikleri ve farklılıkları saptamaya çalıştı.

Gregory'nin dedesi Garabed Balıkcıyan, köyünden İstanbul'dan göç ettikten sonra ilk olarak, bugüne dek 100 binlerce göçmene kucak açan Marsilya'ya gitmiş. Dolayısıyla Gregory ve arkadaşlarının İstanbul'dan sonraki durağı da Marsilya... Gezi Garabed Balıkcıyan'ın şu anda ikamet ettiği, Paris yakınlarındaki Velişy kasa-basında noktalanacak.

düşüren projenin asıl amacı “Fransız gençlerinin köklerinin nerelerden, hangi şartlar altında geldiğini, göçlerin anlamını, kültürel değerlerin bir kuşaktan diğerine nasıl geçtiğini araştırmak ve şu soruları sormak: Ben kimim, nereden geliyorum, nereye gidiyorum?” Gregory, bu sorulara yanıt bulmak için Ankara yakınlarındaki Stanos isimli köyü, komşu köyleri, İstanbul’da dedesinin okuduğu lise olan Getronagan Lisesi’ni ve Kınalıada’yı ziyaret ediyor. Haberde ayrıca Gregory’nin, “dere kenarındaki bağlar ve bahçelerle bezenmiş şirin köy” olarak anlatılan Stanos’un yerine kurak bir arazi gördüğünde büyük bir hayal kırıklığına kapıldığı vurgulanıyor. Bağ ve bahçelerle bezenmiş köyün Gregory’nin karşısına kurak bir arazi olarak çıkması, gerçek ve hakikat arasındaki muğlak çizgiyi de ilan ediyor. Gregory’nin dedesinin notlarında ve hatıralarında “bağlar içinde” bir gerçeklik var iken, 1999 yılında peşine düştüğü “gerçek”, onu Ankara bozkırı hakikati ile karşılaştırıyor.

Tarihin yıkıcı gücüne meydan okuyan iki örneğe daha bakalım. 14 Ağustos 2004 tarihli Agos’ta İzmir’den Tacettin Toprak’ın “Akrabalarımı Arıyorum” başlıklı ilanı göze çarpıyor. Sivas’ın İmranlı ilçesinde bulunan eski adıyla Karagöl, yeni adıyla Karaboğaz köyünde 1915 olaylarında yitirdiği akrabalarını bulmak isteyen Toprak, dedesinin isminin Armenak, dedesinin demircilik yapan babasının isminin ise Vahan olduğunu söylüyor. 7 Ekim 2005 tarihli Agos’ta “Bir istirhamım olacak” başlığıyla yayınlanan

7 Ekim 2005 tarihli
Agos gazetesi

AKRABALARIMI ARIYORUM

Sivas İmranlı, eski adıyla Karagöl, yeni adıyla Karaboğaz köyünde 1915 olaylarında yitirmiş olduğumuz akrabalarımı bulmak istiyorum.
Dedemin ismi Armenak, dedemin demircilik yapmakta olan babasının ismi Vahan, annesinin ismi Marta, soyadları ise Karaboğaz olarak bilinmekte.

Tacettin Toprak/İzmir
irtibat: 0533 773 68 10

Bir istirhamım olacak

Büyükbabam 1915'teki soykırımdan sağ kurtulmuş bir Ermeni'dir. Büyükbabamın ailesi Harput'a Bağlı Hoğul (Şimdiki adı Yurtbaşı) köyünde yaşamakta idi. Büyükbabamın olaylardan kısa bir zaman önce (tahminen 1914'te) Amerika'ya göç et-

miş iki ağabeyini ve ailelerini aramaktayız.

Büyükbabamın babam ve amcamın verdiği bilgilerden hatırlananlar büyükbabamın asıl isminin AGOP, aile lakablarının MÜLKİK (MALKİT de olabilir), babasının adının BALYOZ, annesinin adının OSTİK ağabeylerinden yaşça büyük olanının isminin SARKİS, Sarkis'in eşinin adının MARIAM, kızkardeşinin adının TIMMAM olduğudur. Bu bilgiler ışığında bu akrabalarımıza ulaşabilmemiz için yardımlarınızı bekliyorum. İlginize şimdiden teşekkür eder iyi çalışmalar dilerim.

M. Güler

1915'teki soykırımdan sağ kurtulmuş bir Ermeni olduğunu ifade ediyor. Büyükbabasının ailesinin Harput'a bağlı Hoğul (şimdiki adı ile Yurtbaşı) köyünde yaşadığını aktaran Güler, büyükbabasının tahminen 1914 yılında Amerika'ya göç etmiş olan iki ağabeyini ve onların ailelerini aradığını duyuruyor.

Agos'a verilen bu ilanların hakikat arayışına yönelik dönüştürücü gücü, Nichanian'ın deyişiyle soykırım iradesine ya da celladın mantığına boyun eğmiyor olmalarından geliyor. Hatta boyun eğmek bir yana, bu ilanlar celladı hiçbir şekilde dikkate almayan ve varlığını dahi tanımayan bir anlatı kurulmasını sağlıyor. 1915'te yaşanan soykırımı tanıtmak, kanıtlamak ya da doğrulamak gibi bir gayeleri yok; yaşanan olayın gerçekliği, ilanların diline içkin bir şekilde karşımıza çıkıyor.

*Agos'un çalışmaları ve Hrant Dink'in diyalog çağrısı, tarihle yüzleşmenin yolunu açtığı gibi Türkiyeli Ermeniler, diaspora Ermenileri ve Türkiyeliler arasında gitgide artan bir etkileşim ve işbirliği sürecini de başlatmıştır. Kayıp yakınlarının aranmasına yönelik hakikat arayışı yönünü daha sonra, Ermeni kültür mirasının yeniden keşfedilmesine, bir zamanlar terk edilmek zorunda kalınan köylerin, birkaç eşya alınıp arkada bırakılan evlerin, okulların, kiliselerin yeniden keşfedilmesine çevirmiştir. Sanatın değişik alanlarından, iş dünyasından ve sivil toplumdan kişilerin, kültür ve sanatın İstanbul dışındaki şehirlerde üretilmesi ve izlenmesini desteklemek için biraraya gelmesiyle 2002'de kurulan Anadolu Kültür, hakikat arayışını teşvik etmek için çeşitli diyalog programları yürütmüştür. Anadolu kentlerinin yerel müzik geleneğinin, geçmişte o coğrafyada yaşamış olan Ermenilerin geleneklerinin izlerini sürmek ve hâlâ var olan fakat kaybolmaya yüz tutmuş olanları kayıt altına alıp korumayı ve ayrıca, Ermenistanlı müzisyenleri Türkiyeli müzisyenlerle buluşturup, bir bilgi ve deneyim alışverişi sağlayarak diyalog yolu oluşturmayı amaçlayan *Van Project* (2011-2012); yetişkin eğitimi, kültürlerarası değişim ve sözlü tarih çalışmalarını kullanarak Türkiye ve Ermeni toplumları arasında bir köprü oluşturmayı, böylelikle iki toplumun uzlaşma sürecine katkıda bulunmayı amaçlayan *Birbirimizle Konuşmak Projesi* (2009-2013); Türkiye ve Ermenistan'daki sivil toplumun güçlendirilmesi ve bu iki toplumun bölgesel barış ve istikrar, demokratik çoğulculuk ve sosyal içerme konularına katkıda bulunmalarını sağlamayı amaçlayan *Ermenistan-Türkiye Normalleşme Süreci Destek Programı I ve II* (2014-2015 ve 2016-2017), bu programlardan bazılarıdır. Bu programlar, hakikat arayışına yaptığı katkı ile bu arayışı sanat, yerel yönetimler, sivil toplum gibi katılımcı demokrasinin daha etkin olarak yürütülebileceği sahalara indirmiş ve kapsayıcılığı ile diyalog sürecine yeni aktörlerin katılımını teşvik etmiş ve desteklemiştir. Böylece hakikat arayışının öznelere yalnızca 1915'in mağdurları değil, toplumun her kesiminden bu tarih ile yüzleşmek isteyen kişiler olmaya başlamıştır.*

2015 yılında soykırımın yüzüncü yılını anmak için bir dizi etkinlik düzenlemek üzere biraraya gelen *Project 2015* ekibi ise, diasporadaki Ermenileri 24 Nisan'da İstanbul'a çağırarak bir "eve dönüş" ve yüzleşme çağrısı yapmıştır. Bu gibi çağrılar ve ziyaret organizasyonları hem onarıcı adalet hem de hakikat arayışı için büyük anlam taşımaktadır. Hale Tenger'in yüzüncü yıl anmaları kapsamında ürettiği eseri "Dilek Ağacı" önce İstiklal Caddesi'ndeki 24 Nisan anmasında, daha sonra da Depo'da sergilenmiştir; Amerikalı romancı Nancy Kricorian, soykırımdan kurtulan büyükannesi Mariam Kodjababian'ın mutfak önlüklerinden bir kumaş parçasını getirerek bu dilek ağacına bağlamıştır. Bu gibi örneklerin yanında bugün hâlâ sanat, edebiyat ve diyalog yoluyla barış inşasına önemli katkılar sunan çalışmalar yapılmaya devam etmektedir.

Sonuç

Dil, kültürel yapılar, 1915 anlatıları, tarihin ve Ermeni kimliğinin önemli parçalarını oluşturmaktadır. Türkiye'de Ermeniler için kolektif hafızanın inşası, büyük ölçüde bu parçalar çerçevesinde olmuştur. Bu kolektif hafızanın inşası çabasının iki sonucu vardır: ilki yaşananların anlatılması, kültür mirasının keşfedilmesi, olayların aydınlatılması ile hafızanın canlandırılması; ikincisi kayıpların bulunması, yaşananların gelecek kuşaklara aktarılması ve böylece geçmişle yüzleşmenin sağlanmasıdır. Ermeni toplumunun son otuz yıllık hakikat arayışını ise, kayıpların akrabalarının bulunması, terk ettikleri köylerine tekrar giderek hafızanın canlandırılması, kültürel mirasın çeşitli yollarla yeniden keşfi oluşturmuştur.

Yas hakkının talebi, soykırımı bir olay ya da gerçek olgu olarak tanımaya ve tanımlamaya değil birlikte yaşamaya devam etmenin mümkün olmasını sağlayacak tanıklığın inşa edilmesine yöneliktir. Bu açıdan, halihazırda var olan yas hakkı talepleri hukuk ve tarih disiplinlerinin bir adım önündedir. Tam da bu yüzden, hukuk ve tarih disiplinlerinin bu mevcut taleplere daha fazla kulak vermesi gerekmektedir.

Kaynakça

Agos gazetesi dijital arşivi 28 Haziran 1996, 14 Ağustos 2014, 7 Ekim 2005 tarihli nüshaları.

Benjamin, W. (2011) "Tarih kavramı üzerine", *Pasajlar* içinde, çev. Ahmet Cemal, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, s. 37 – 49.

Butler, J. (2003) "Afterword: After loss, what then?", *Loss: The Politics of Mourning* içinde, David E. Eng ve David Kazanjian (der.), University of California Press, s. 467-473.

Çetin, F. (2012) *Anneannem*, Metis Kitap, İstanbul.

Danzikyan, Y. (2015) "İnkâr siyasetinde kırılma: Hrant Dink'in kendisi ve öldürülmesi", *Mülkiye Dergisi*, 39(1): 247-251.

Dink, H. (2012) *İki Yakın Halk İki Uzak Komşu*, Hrant Dink Vakfı Yayınları, İstanbul.

Joint resolution to designate April 24, 1975, as National Day of Remembrance of Man's Inhumanity to Man. 94th Congress (1975-1976), H.J.Res.148

Nichanian, M. (2009) *Historiographic Perversion*, Columbia University Press, NY.

Nichanian, M. (2011) *Edebiyat ve Felaket*, İletişim Yayınları, İstanbul.

Resolution on a political solution to the Armenian question, 18 June 1987, OJEC. 20.07.1987, n° C 190.

12 Eylül Kadınları: Cunta gölgesinde

sevgi, değişim ve karşı eylemlilik

GÖKSU ÖZAHISHALI

*“Öyle bir devir geçirdik ki,
geldi geçti ama yıktı geçti”*

MELAHAT SARPTUNALI, 2015¹

12 Eylül 1980 darbesi, Türkiye tarihindeki en şiddetli dönemlerden birini temsil ediyor şüphesiz. Günümüzde hâlâ darbe döneminde yürürlüğe giren anayasayı kullanıyor olmamızın yanı sıra; 12 Eylül dönemi, ülkenin insan hakları ve özgürlükler bakımından da geldiği geleneği temsil ediyor. Döneme dair bir yüzleşmenin gerçekleştiğinden ne yazık ki söz edemiyoruz. Sadece ülkenin siyasal ve hukuki geçmişi açısından değil, dönemin nüfusunun büyük çoğunun hayatlarına değdiği için ve hâlâ dönemin tanıklarının hayatlarında yön verici bir süreç olmasından da Türkiye'nin 1980 dönemi ve kanlı geçmişiyle hesaplaşması henüz bitmedi. Darbe anayasası nedeniyle, sorumlulara ancak 7 Nisan 2011 tarihinde soruşturma açılabilir, darbeden sorumlu generallerin hayatlarını kaybetmeleri üzerine dava düştü. Yüz binlerce insanın doğrudan hayatını etkileyen insan hakları ihlalleri silsilesi, cezasızlıkla son buldu. Arkasında ise şiddete ve işkenceye maruz kalan ve hiçbir şekilde onarım sürecinde desteklenmeyen sayısız insan bıraktı.

İnsan Hakları Derneği'nin verilerine göre (2019), '80 darbesiyle beraber 650 binden fazla insan gözaltına alındı; bunların büyük bir kısmı resmî olarak 90 gün, gayri resmî olarak 150 gün gözaltında tutuldu; 1 milyon 683 bin kişi fişlendi; 98 bini aşkın kişi “örgüt üyesi” olmaktan yargılandı; 517 kişi ölüm cezasına çarptırıldı; 49'unun cezası infaz edildi. Cezaevinde belirsiz nedenlerle hayatını kaybeden 299 kişi varken işkence sebebiyle ölen 171 kişi olduğu kaydedildi.

Uluslararası Af Örgütü'nün 1988'de yayınladığı Türkiye raporuna göre (1988), 1985'te Türkiye nüfusu 50 milyon 664 bin 458 kişiydi. Bu da bize darbenin doğrudan etkilediği insan sayısının oranı konusunda iyi bir veri sağlıyor. Raporda gözaltına alınan insanların neredeyse hepsinin sayısız işkencelere maruz kaldığı ve birçoğunun darbeden önce serbest olan

¹ Bu metinde sadece isim ve tarih verilerek alıntılanan anlatıların hepsi saha çalışmasına ve bu sıradaki kişisel iletişimlere dayanmaktadır.

örgütlere ve siyasi partilere üye olmak, kitap çevirileri yapmak, gazetecilik ve sendikal faaliyet gibi barışçıl eylemleri sebebiyle tutuklandığı aktarılıyor. Ayrıca, Türkiye'nin o dönemki ceza kanununda insanların toplanma ve ifade özgürlüğünü engellemeye yönelik büyük bir bölüm olduğu da raporlanmış. Bu dönemde gözaltına alınan ve tutuklanan birçok insanın, uluslararası standartlara göre adil yargılanma hakkından yararlanamadığı belirtiliyor. Yine Uluslararası Af Örgütü'nün 1989 yılına ait yıllık raporunda (1990), Türkiye'de sekiz yılı bulan tutuklu yargılanmaların olduğu raporlanmış.

Sadece bu aktarılanların bile dönemin insan hakları ihlalleri bakımından genel çerçeveyi çizdiği düşünülebilir. Ancak bu veriler darbenin ve cunta rejiminin getirdiği acıların, yarattığı tahribatın anlaşılmasında yeterli olamıyor. On binlerce insan siyasi görüşleri nedeniyle yıllarca ağır işkence ve şiddet koşullarında hapis yattı. Birçoğu dışarı çıktığında günlük hayata adapte olmakta zorlandı, çünkü onlar içeri girdiğinde bildikleri Türkiye'den eser yoktu. '80 öncesinde evlerinde telefon olmadığı için telefonla konuşmanın "adabını" bilmiyor, eğitimlerini tamamlayamadıkları için iş bulmakta zorlanıyor ya da onlar için yeni gelişen ilişkilene biçimlerine adapte olamıyorlardı. Onlar içerideyken, dışarıda hayat akmış ve yeni bir dönem başlamıştı.

Darbenin yıkımına doğrudan maruz kalanlar için hayat kolay olmadı. Hayatlarında belki hiç kapanmayacak yaralar açıldı. Birçok insanı, çok yönlü ve her biri de üzerine düşünülmesi, konuşulması ve araştırılması gereken şekillerde etkiledi. Araştırdıkça katmanlaşan ve geri bakılarak anlamının çok da kolay olmadığı bu dönem, elbette çok ilginç soruları da beraberinde getiriyor. Bu makalenin limitleri ve kapsamı düşünüldüğünde, tüm bu yönleri ve soruları cevaplamak imkânsızlaşıyor. Bu sebeple ben yönümü gerek hapisane kapılarında gerek meydanlarda gerekse bürokratların odalarında sevdikleri için mücadele eden kadınlara çevirdim.

Politik olarak aktif, örgütlü insanların yanı sıra birçok anne, baba, eş, kardeş, akraba kendini hiç beklemediği bir direnişin içinde buldu. Akrabalık, kan bağı, aile ilişkileri üzerinden siyasal yaşama çekilenlerin durumu, örgütlenerek ve siyasi bir ideoloji ile bu yola girenlerin halinden oldukça farklı oldu. Darbe öncesi bir örgütlenme içinde olanlar, risklerin bilincinde olarak -aslında tehlikelerin farkında olmalarının yanı sıra birçok riski göze aldıkları söylenebilir, ancak bu kadar uzun ve şiddetli bir sürecin tam olarak neleri getirebileceğini öngörmeleri mümkün değildi- faaliyetlerini sürdürdü. Düşünceleri ve ideolojileri için çalıştılar. Ancak aileler için durum bundan epey farklı gelişti. İleride daha detaylı aktaracağım üzere, aileler polisin evlerine gelmesiyle, sevdiklerinin tutuklanma kararı ve aranma emirleriyle, kendilerini bir anda bitmeyen bir mücadelenin içinde buldu.

Bu bağlamda 1980 darbesi, siyasi kaygılardan çok, sevdiklerinin ölümlerini durdurmaya çalışan, adil yargılanma talep eden politik özneler oluşturdu. Bu yazıda, bu dönüşümün hikâyesine, özel alandan kamusal alana geçen bir bakım emeğine ve literatürde annelik aktivizmi diye adlandırılan mücadelelere değinilecek. Cuntanın tutukladığı sol örgüt üyelerinin kamusal alanda onlar için ses çıkaran kadın akrabaları üzerinden bir toplumsal hafıza okuması hedeflenmekte. Akrabalar içinden özellikle annelerin çocukları için verdikleri akıl almaz mücadele ile sembolleşmeleri ve toplumsal direnişin öncüleri olmaları, devletin toplumsal cinsiyet ve aileye dair politikaları göz önünde tutularak incelenecek. Bütün bunların ortak gayesi ise yüzleşmenin ve onarım adaletinin sadece şiddete doğrudan maruz kaldığını bildiklerimiz için değil, başka şekillerde ve seviyelerde mağduriyete uğramışlar için de bir gereklilik olduğunu gösterebilmek. Böylece bu kadar şiddetli ve ağır geçen bir dönemin gerçek etkisini değışen hayatlar üzerinden de sunabilmek.

Metodolojiye Dair

Analizimin dayandığı noktaları daha açık şekilde gösterebilmek için, durduğum konumu aktarmam doğru olacaktır. Kendimi bu araştırmayı yaparken hem içeriden biri hem de dışarıda kalan olarak konumlandırıyorum. Beni bu araştırmaya yönelten aile geçmişim oldu. Çocukken hapisane hikâyeleri ile büyüdüm; dayanışmayı, mücadeleyi duydum. Doğrusu hapisanede olmaya özenirdim; düşününce, sürekli arkadaşlarıyla olduğun, güldüğün, eğlendiğin bir ortam olarak anlatıldı hep. Gerçek yüzünü anlamam, merak etmem uzun zaman aldı. Sorular sormaya başladığımda bunun ailemdeki kadınlar tarafından o kadar da hevesle anlatılmadığını fark ettim. Oysa hapis yatanlara sorduğumda daha farklıydı durum. Tabii burada bir not düşmek gerekir: Herkesin deneyimi birbirinden farklı. Herkes için bu süreç farklı yaşandı, farklı hafızalaştı ve farklı çözümlendi ya da bastırıldı.

Benim hikâyeyi gördüğüm yer ulaşabildiğim insanların deneyimleriyle sınırlı. Çoğu İstanbul'da yaşayan ya da 12 Eylül dönemine İstanbul'da yaşarken yakalanmış insanlarla temasım oldu. Bu insanlar belli bir çevre ve siyasi görüş geleneğinden geliyordu. Oysa 12 Eylül öncesi çok sayıda sol örgüt ve fraksiyon bulunuyordu. Bununla beraber Kürt mücadelesi vardı. Ülkenin merkezinde ve kırsallarında çeşitli deneyimler yaşandı, hepsi birbirinden farklıydı. Şunu da göz önünde bulundurmak gerekir: Cinsiyet kimliği, etnik köken, sınıf ve coğrafi konum da insanların darbe tecrübelerini epey etkileyen, yaşadıklarını doğrudan değıştiren katmanlar ve kesişimsellikler yarattı.

Ayrıca vurgulamak isterim ki burada hayatlarına değindiğim tutuklu yakınları özellikle tutuklu yakını olmadan önce aktif bir siyasal yaşam içinde olmayan ya da sadece ideolojik olarak belirli bir görüşü destekleyen kadınlar. Politik olarak aktif kadınların deneyimleri yine yukarıda bahsettiğim gibi oldukça farklıdır.

Bu makalede sunduğum hikâyeleri ve deneyimleri aktarırken 2015, 2017 ve 2018 yıllarında çeşitli araştırma sorularıyla yürüttüğüm görüşmelerden, incelediğim kişisel mektup arşivlerinden, döneme ait gazete kupürleri ve çevrimiçi arşivlerden, döneme ait biyografilerden ve belgesellerden yararlandım.

Araştırmanın ve araştırmam sırasında benimle yaşamlarının belki de en sıkıntılı dönemlerini paylaşan insanların ailemle bir bağı olması beni motive ederken, aynı zamanda beni duygusal olarak belirli bir pozisyona da konumlandırıyor. İncelemeler sırasında oluşan duygusal yükün ve aktarılan hafızanın bazı zorlukları oldu. Görüşmelerimi gerçekleştirirken yarı yapılandırılmış sorular kullandım, ancak görüşmeler benim önceden tahayyül ettiğim yöne gitmediğinde herhangi bir müdahalede bulunmadım. Asıl olanın hikâyelerin anlatılması olduğunu düşünüyorum; tarihe başka bir gerçeklik sunarak başka deneyimleri ortaya çıkarmak... Sol tarihin yazımı sırasında oldukça göz ardı edilen bir konu, çünkü yeterince politik görülüyor. Feminist tarih yazımında ise aileye dair bir hareket olduğundan '80 döneminin kadın hareketlerinin dışında kalmış. Şimdilerde ise çok daha geniş açılı yaklaşılan bir konu ve bu alanda sözlü tarih çalışmaları yürütülüyor.

Anne Aktivizmi: Özel Alandan Kamusala Geçiş - Dönüşüm

“12 Eylül öncesi normal bir anneydim, işte evimin kadını, çocuklarımla annesi, onların bir vazifesini yapan, onlara yemek yapan, onları giydiren, onları okula yollayan, yolarını bekleyen... Ha kalan zamanımda komşulara gezmeye giderdim. Çocuklarım içeriye alındıktan sonra özellikle 12 Eylül'den sonra artık ben evde hiç oturamaz oldum.”

ŞÜKRİYE NAZARİ – 2007 (HORUZ VE YOLERİ, 2015: 53)

“Ben yaşamımı söyleyeyim önce. 1934'te doğdum. 73 yaşındayım ve ben yaşamımı ikiye böldüm. Yaşadığım iki dönem var. Ben aslında ilk döneminde burjuva bir aileden gelen burjuvaya yakın bir asker eşi olarak yaşadım. O yılların da kendine göre onuru vardı falan ama, esas yaşamı 12 Eylül'le karşılaştığım gün ve ondan sonraki yıllarda yaşadım kabul ediyorum kendimi. Gerçek yaşamımla yüzleşmem

12 Eylül'le oldu. ... Beni cezaevine götürmedi eşim. ... Cezaevinden çıktığı gün ben kızımı gördüm. Yani eşim o kadar kararlıydı ki tanıştırmadı beni cezaeviyle, götürmedi. Ben de o zaman biraz da sessiz ve itaatkâr bir tavırdıydım. Benim ikinci yaşamım, hayata başkaldırdığım yıl 12 Eylül oldu. 12 Eylül'den sonra başkaldırdım. Kızım 1,5 yıl sonra falan yakalandı. Ondan sonra ne zaman ben İHD'ye (İnsan Hakları Derneği) girdim ve ben yaşadım.”

SÜMER DEMİREL – 2010 (HORUZ VE YOLERİ, 2015: 78-9)

'80 darbesi ve darbeyi gerçekleştirenlerin hedef aldıkları sadece dönemin ifade ve toplanma özgürlüklerini, anayasal düzenini ve insan haklarını sekteye uğratmadı. Hiç hesaba katılmayan bir şekilde, geleneksel aile rollerinde ve ilişkilerinde de kırılma yarattı. Özellikle kadınları kırılğan durumlara, alıştıklarının dışında bulunmaya itti. Hayatla ilgili en büyük gayeleri bir anda sevdiklerinin hayatta kalması için bir mücadeleye dönüştü.

Yukarıda iki annenin aktarımından çıkarabileceğimiz gibi, her şey normal akışında gitmiş olsaydı; çocukları devlet aygıtlarınca apar topar ve belirsizlikler içinde onlardan koparılmasaydı bu insanların kamusal alanda eylem düzenlemek, ölüm cezasına karşı imza toplamak ya da hapis hane yollarına düşmek gibi deneyimleri muhtemelen olmayacaktı. Maja Davidovic, zorla kaybedilen yakınları için adalet arayan Kürt kadınların Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi başvuru süreçlerindeki anne aktivizmini anlattığı makalesinde (Davidovic, 2018), ailelerindeki erkeklerin kaybedilmesinden kaynaklı belirsizliğin ve toplumsal cinsiyet ayrımcılığına neden olan yapıların kadınlar üzerinde, zorla kaybedilmelerin ötesinde bir baskı yaratmasını inceliyor. Bejarano'dan ödünç alarak, kadınların eylemliliğinin bu şartlar altında bir annelik reaksiyonu olduğunu ve görece “doğal” görüldüğünü söylüyor Davidovic. Benim konuştuğum insanların da ilk tepkisi bu oldu. İster kadın ister erkek; bu süreci ister içeride ister dışarıda geçirmiş olsun, herkes anneliğin doğal olarak koruyucu bir tarafı olduğunu ve çocuklarının yaşamları söz konusuysen başka bir yolun mümkün olmadığını düşündüklerini söylediler.

Genel bakış açısı anneler üzerinden ilerlese de diğer kadınların yaptıklarının annelik deneyimi olarak aktarılmadığını söylemek gerekir. Büyük fedakârlıkların farkında olmalarına rağmen, annelerin yaptıkları ile aynı görülmüyordu diğer kadınların deneyimi. Burada annelerin bu dönem öncesi apolitik olmaları ve “normal” olarak çocuklarını koruma “içgüdü” ile hareket ettikleri varsayılıyor. Çocukları içeride, açlık grevinde, veya eziyete maruz kalırken, anneler duramıyor. Minnet elbette duyuluyor

ama bir yandan da ön kabulle sindirilmiş bir algı var ortada. Oysa eşler, sevgililer ve kardeşlerinki de bir vicdan meselesinden bir bakım yüküne dönüşüyor. Dışarıdaki ile içerideki hayatı dengelemek, içeridekilere dışarıdaki sıkıntıları yansıtmamak, kendine harcama yapmadan hep içeridekilere yetirmek gibi bir dert oluşmuş. Annelerin artık hayatlarında rutin ve sakin yıllara geldiklerini düşündükleri bir zamanda gelen dönüşümleri başka, diğer kadınların hayat boyu taşıyacakları alışkanlıkları edinme hikâyeleri başka anlatılar sunuyor.

Anne aktivizmini incelediği kitap bölümünde Elva Orozco da bu kavramı kadınların anne kimliklerini öne çıkaran eylemliliklerini açıklamak için kullanıyor (Orozco, 2016). Anne aktivizminin çeşitliliğine ve dönüştürücü gücüne vurgu yaparken anneliğin, olağandışı şiddet koşullarının yaratıldığı ülkelerde, adaletsizliği ve siyasi değişimi talep etmede manevi bir ses olarak karşımıza çıktığını anlatıyor. Bunu yaparken de toplumsal cinsiyet rollerinin getirdiği işbölümünde kadınları, hafızanın bekçileri olarak tanımlıyor. Annelikten doğan acının kamusal alanda sergilenmesinin, korkunç boyutlarda şiddete maruz kalanların isimleri, hikâyeleri ve yaşanmışlıkları olduğunu, bir aileleri ve sevdikleri olduğunu geri kalanlara hatırlattığını söylüyor. Böylece annelik hem özel alana ait kişisel hem de kamusal ve kolektif bir olgu halini alıyor.²

Başka bir makalesinde Orozco (2019), anne aktivizmine dair yürütülen akademik çalışmaları değişik açılardan inceliyor. Orozco, anne aktivizmini Meksika örneği üzerinden ele alıyor ancak deneyimleri ve aileleri³ kamusal alana iten sebeplerin 12 Eylül'dekilere oldukça benzediği görülüyor. Bu makalesinde özellikle teorik tartışmalarda anne aktivizmini destekleyen ve güçlendirici yönünü ortaya çıkaranlar ile eleştirel yaklaşanların görüşlerine yer vermesi kıymetli. Bir taraf barış için mücadele eden devrimsel bir güç olarak görülürken, diğer taraf devlet politikaları ve özel/kamusal ayrımı ile şekillenmiş sonuçlar ve kimlikler bütünü olarak negatif bir yerden tanımlıyor (Orozco, 2019: 225).

2 Burada tabii ki "özel olan politiktir" savunusunu ve feminist politikaları değerlendirmek gerekir. Anneliğin özel alana kısıtlanması, devletin ve patriyarkanın amacı olmasına rağmen, oldukça politik bu yerden de kolektif içinde durur.

3 Anne aktivizmini burada ve genel anlamıyla bir çatı terim olarak görmek gerekir. Anne aktivizmi, toplumsal olarak biçilmiş rollerin özellikle kadınlar üzerinde oluşturduğu bakım yükünü ve bu sebeple yakınları için daha farklı bir sorumlulukla hareket etmelerini anlatıyor benim için. Bu noktada aslında annelik ve kadınlık deneyimlerinin de çeşitliliğinden bahsetmek gerekir. Her ne kadar makale boyunca ve de verilen referanslarda bütünsel ve homojen bir deneyim olarak aktarılsa da her toplumun, coğrafyanın ve zamanın kendine ait ve o duruma özgü tanımları olduğunu not etmek gerekir. Ben anlatmak istediğim konu gereği ortak özelliklere odaklansam da annelik deneyimlerinin çeşitliliği üzerine birçok çalışma bulunabilir. Bunların en bilindiklerinden biri için Nancy Scheper-Hughes'un 1992 yılında yayımladığı *Death Without Weeping: The Violence of Everyday Life in Brazil* kitabına bakabilirsiniz (Scheper-Hughes, 2014).

Meltem Ahıska, “Kayıp Annelerinin Şiddete Tanıklığı” başlıklı yazısında (Ahıska, 2006), “Kayıp anneleriyle ilgili yazılmış çeşitli kitaplarda ve anlatılarda dile geldiği gibi, kadınları kendi öznelliklerini dönüştürerek kamusal alana taşıyan, onlara politik bir dayanışmanın kapısını açan bu muhalefet biçiminin anneler tarafından yaratılması bir tesadüf olamaz. İlginçtir ki tüm örneklerde bu süreçte erkeklerin ve babaların çok daha geri planda kaldığı görülüyor. ... Türkiye’de darbe sonrası harekete geçen tutuklu anneleri, daha sonra da kayıp anneleri ‘işkence’, ‘kayıp’ gibi hayatları yok etmeye yönelik şiddet biçimlerine karşı önemli bir muhalefet alanı açtılar. Şiddeti iyi tanıyan kadınların yine aile içindeki şiddet içinde şekillenmiş ‘bakım’ görevlerini toplumsal şiddete karşı evrenselleştirme biçimlerini feminist politika içinde sahiplenmek ve düşünmeye açmak çok önemli görülüyor” diyor.

Peki bu noktada kadınların ön plana çıkmasına neden olan, hepsinin hayatını, tutuklanan ya da uzun süreler yerlerinden haberdar olamadıkları sevdiklerine göre yeniden inşa etmesini sağlayan, onları politik öznelere dönüştüren bu toplumsal cinsiyet rolleri tam olarak nereden geliyor?

İşte bunu anlamak için biraz ulus-devlet kavramına ve milletlerin oluşumlarına bakmak gerekiyor. Nira Yuval-Davis, ulus devletlerin oluşumunda toplum tarafından kadınlara milletlerin soyunu devam ettirme ve kültürünü yeniden üretme görevi atandığını aktarır. Kadınların da erkekler gibi toplumun bir parçası olduğunu ancak her daim kadınların bedenleri üzerinde yasal ve söylemsel düzenlemeler yapıldığını söyler (Yuval-Davis, 1997). Nükhet Sirman ise millet-devlet-toplumsal cinsiyet ilişkilerinin okumasını Türkiye üzerinden yapar (Sirman, 2005). Modern bir toplum ve devlet yaratmak için kadının rolünün nasıl belirlendiğini, milliyetçiliğin aile kurumu üzerinde nasıl kurucu bir güç olduğunu inceler ve özellikle de kadınların yurttaşlık bağlamında ancak ailedeki görevleri ile değerlendirildiğini ve iyi bir anne olmalarıyla görevlerini yerine getirdiklerinin düşünüldüğünü ifade eder.

Ne yazık ki Türkiye, modern bir devlet olarak kurulduğundan beri bu rollerin belli kalıplara oturtulması ve bu kalıpların desteklenmesi ile ilgili çok büyük değişimlere gidemedi. Birleşmiş Milletler Kadına Yönelik Her Türlü Ayrımcılığın Önlenmesi (CEDAW) Komitesi, Türkiye ile ilgili hazırladığı 7. dönem raporunda, kadının ailedeki ve toplumdaki rolü ile sorumluluklarına dair ayrımcı düşüncelerin varlığından ve özellikle devlet yetkililerinin kadınlara yönelik ayrımcı açıklamalarından ve kadının birey olarak değil de anne ya da eş olarak resmedilmesinden büyük endişe duyduklarını aktardı (2014: 6). Tam olarak bu kökleşmiş algılar, kadınların kendilerinde daha büyük

sorumluluklar hissetmelerine ve bakım görevlerini bazen bilinçli bazen de bilinçsiz şekilde yükledikleri sevdikleri için, erkeklere göre daha fazla bir mücadele içine girmelerine neden oluyor.

“Bütün hayatın cezaevine ve mahkeme sürecine odaklı oluyor. Senin kendine ait bir hayatın olmuyor o süreçte... Kendine ilişkin planlar yapamıyorsun, kendi hayatını yoluna koymak gibi bir şansın olamıyor çünkü cezaevindeki o insanları orada canlı tutmak gibi bir misyonun oluyor.”

ALİYE – 2015

“Evi polisler basmış ben sokakta iken. Kızım orta ikide 11-12 yaşlarında ... Evde yalnız. Bir sürü polis ayakkabıları ile girmişler, her yeri dağıtmışlardı. Ne aradılar bilemiyorum... Kızım çok korkmuş, ‘ayakkabılarıyla girdiler anne’ dedi ama onu düşünemiyorum o anda. Çünkü öteki yok ortada... Büyük oğluma da eve gelmemesini söyledik. Hangisini düşünüyüm üç evladım var ama biri yok ortada... Delirmek üzereyim.”

MELAHAT SARPTUNALI – 2015

Sevdiklerinin ortadan kaybolmasıyla, bildikleri hayat bir kırılma yaşıyor. Yakalanmayı öğrenir öğrenmez ilgili polis şubesine giderek bir haber alma telaşına giriyorlar. Daha önce de bahsettiğim gibi, resmî olarak 90 gün olsa da 150 güne kadar uzayabilen gözaltı sürelerinde aileler yakınlarından haber alamadı. Polis merkezlerine giderek aranan listelerinde olan çocuklarının merkezlerde tutulup tutulmadığını öğrenmek için çaba gösterdikleri sırada, ilk önce inkâr edildi, daha sonra ise fiziksel şiddete maruz bırakıldılar. İnsanların buralarda olmadığını söylemelerinin nedeni, hukuki bir sürecin başlamaması ve işkence yöntemlerinin kullanılmasını kolaylaştırmaktı. Eğer ki içeride tutukluların varlığı kabul edilirse, sorumluluk almak ve hesap verebilmek gerecekti. Tam bu sebeple bilinçli bir şekilde gizleme kararı aldıklarını düşünüyorum.

Avery Gordon, devlet destekli bir yöntem olarak tanımladığı zorla kaybetmelerin özellikleri arasında; polis, ordu ve paramiliter ekipler tarafından kaçırılma, gizli merkezlerde gözaltı, işkence ve genellikle ölüm, uygunsuz gömme ve yetkililer tarafından inkâr edilmeyi sayar. Bu bakımdan da zorla kaybetmeyi organize bir suç olarak adlandırır (Gordon, 2008: 72). Gözaltına alınmayı kanıtlamak imkânsız olduğu için, yaşanan deneyimin yarattığı korku ve çaresizliği tarif etmek de güçtür. 12 Eylül ve sonrasında sevdikleri için her gün polis merkezlerine giden ve en küçük bir bilgi edinebilmek için çabalayan tutuklu yakınları için bu hal yeni bir rutin haline geldi.

“Ve bu bir annenin durup dururken evladının kaybolmasıydı. Ona bakarken başımı kaldırıp bakardım. Koskoca bir insan birdenbire kayboldu. 15 gün hiç haber alamadık. Öldü mü, sağ mı, nerede?”

MELAHAT SARPTUNALI – 2015

Çoğu hikâye bu merkezlere gidip gelmekle başlayan bir yolculuğun değiştirdikleriyle şekilleniyor. Erkeklerin günlük yaşamın bir parçası halini alan bu arayış sonrasında evlerinin anahtarlarını taşımaya başladıkları aktarılıyor. Çünkü kadınlar artık evde değiller, sokaklarda çocuklarını, yakınlarını arıyorlar. Tutuklu yakını olmadan önce polisle karşılaşmaktan bile korkan kadınlar, polise kafa tutmaya başlıyor. Aileler bayramlarda biraraya geldiğinde, artık bu kadınların hikâyelerini, yaptıklarını konuşur oldular. Hayal edemeyecekleri bir şiddete maruz kalıyorlardı, ama içeridekilerin hayatları onlara bağlıydı. Bu yüzden pes etme gibi bir seçenekleri yoktu.

“Çok yalnız hissediyorsun. Cüzamlı gibisin, aslında kendi yakınlarını da bulaşmasın diye uzak tutuyorsun. Herkes hemen ilişkiyi kesmişti, onun yarasını hatırlıyorum. Liseden devrimci arkadaşlar bile selam vermezdi. Oysa o kadar da cüzamlı değildik, bir selam verilebilirdi. Ama belki de haklılardı, öyle bir dönemdi ki... Çok sonraları ilişkiler tekrar biraz biraz kurulmaya başladı.”

ÜMIT – 2018

Karşı Direniş ve Stratejiler

Günlük rutinler artık çok daha farklı bir şekilde kurgulanıyordu. Evde neler oluyor, ev işi var mı, yemek yapılacak mı gibi kaygılar artık hayatlarının bir parçası değildi anneler için. Eşler, sevgililer, kardeşler için ise hayat tutuklu olanı merkez alarak devam ediyor, dünya onların ihtiyaçlarıyla dönüyordu. Yaşam ve ölüm mevzu bahis olduğunda düzenlerin böyle radikal bir değişime uğraması çok şaşırtıcı gelmeyebilir. Ancak bu durum yıllarca süren bir mücadeleye evirildiğinde doğru bilinen rollerde ve davranışlarda köklü değişiklikler yaratıyor.

Bayramlar, resmî tatiller, yılbaşı gibi geleneksel günler artık yeni bir anlam ifade etmeye başlıyor. Bunlar genelde geniş ailelerin biraraya gelerek hasret giderdikleri, bir önceki bayram veya tatilden sonra olanları konuştukları zamanları temsil ederken, 1980 sonrası tutuklu yakınları için açık ziyaretleri temsil eder oldu. Açık görüşe izin verilen yıllarda, aileler ellerinde yemek ve temiz kıyafetle, sarılıp özlem giderir oldular içeride ziyaret ettikleri yakınlarıyla.

Eskiden evlerinde ya da bildikleri insanların evinde yemek yiyen, ev dışı mekânlarda rahat edemeyen, oturup kalkarken pislikten tedirgin olan anneler, hapishane kapısına gide gele başka alışkanlıklar ve dostluk modelleri deneyimledi. Yakınları içeride dört duvar arasındaydı ve onların hayat kalitelerini artırabilecek her şey öncelik halini aldı.

Dışarıdaki hayat artık zorunlu rutinler dışında tek bir amaca bağlanıyor. Okula gitmek, çalışmak, uyumak gibi birkaç bilindik görev dışında her zaman hazır olmak ihtiyacı doğuyor. Aileler yıllarca yakınlarını göremedikleri halde, her görüş günü hapishanenin yolunu tutuyorlar mesela. Tutukluların dışarıda onları görmeye gelenler olduğunu bilmeleri için saatlerce kapılarda bekliyorlar.

“O günden sonra bitkisel hayat başladı artık bizim için. Ölmek için biraz su biraz yiyecek biraz uyku. ... Oğlumuz yoktu ama biz onsuz değildik ki. Her anımızı onunla yaşadık, içimizde, aklımızda taşıdık. Onunla oturduk, onunla uyuduk ve yine onunla başladık ertesi güne.” (Çekmecı, 1987: 17)

Bu hali anlayabilmek için yine Avery Gordon'ın “hayaletli” diye Türkçeleştirdiğim terimini ödünç almak iyi olacaktır. Gordon bu hayaletli hali anlatırken, özel bir bilme hali olduğunu söyler (Gordon, 2008: 63). Hayaletin ele geçirdiği ortamı etkilediğini, böylece de bilinen ile hareket arasında bir sınır çizdiğini aktarır. Hayalet böylece hem kaybedileni temsil eder hem de bir umut sembolü olur. Son olarak bu hayaletin canlı olduğunu ve adalet endişesi ile tatsız bir hatıra yarattığını söyler. Burada baktığımızda tutuklu yakınları, içeride yatan sevdiklerinin hayaletleriyle çevrilmiştir.

Bazen aylarca göremedikleri, haber bile alamadıkları tutuklular için, mektuplarının ulaşip ulaşamayacağını bilmeden, ulaşsa dönüşünün olacağından emin olmadan mücadelelerini sürdürdüler. Üstelik diğer yakınlarla biraraya gelerek örgütlendikten sonra artık sadece kendi sevdikleri için değil; haksız yere içeride yatan, işkence gören ve adil koşullarda yargılanmayan herkes için devam ettiler seslerini yükseltmeye.

“Eşi olarak girdim, bilmiyorum kadınlığımı kullandım ya da belki de işime geldi.”

ÜMİT – 2018

Günlük alışkanlıklarındaki değişimler yanı sıra siyasi özneler olarak kendilerini kurmaları bu yeni hale alışınca ve karşı stratejiler oluşturunca tamamlandı diyebiliriz. Şiddetin olağanüstü hallerine tanıklık edince, her geçen gün aralarına yeni insanların katıldığını ve sevdiklerini ararken yaşadıkları o acemice şok durumunu gördükçe,

değiştiler. İçeridekilerin çamaşırlarını almak onlar için şiddetle birebir yüzleşmeyi gerektirdi. Temiz çamaşırlar içeri gönderilir, kirli poşeti eve götürülürdü. En büyük korku o torbaların içinden kanlı çamaşırların çıkmasıydı, çünkü o zaman işkence gördüklerine kanıtla tanıklık ederlerdi.

Görüşmelerim sırasında bana, “Nasıl bir anne buna dayanabilir ki?” diye soruldu. Anneler eğer aramaz ve hesap sormazlarsa çocuklarının kaybedileceğinden korkuyorlardı. İçeridekiler bazen “Beni aramaya devam edin” diye notlar gönderirmiş. Aileler onlardan vazgeçmesin, zorla kaybedilmesinler diye.

“Bizim mücadelemiz buydu. Çıksınlar diye bir mücadelemiz yoktu. Çünkü içerideki 100 kişinin 80’i idamla yargılanıyordu. Sağ olsun, ben göreyim çocuğumu... İsteğimiz buydu. Açsınlar kapıları, çıksınlar diye bir beklentimiz yoktu. Çünkü yaşadığımız şartlar insanlık dışıydı.”

MELAHAT SARPTUNALI – 2015

Normal hayatlarından başka bir hayat kurmak durumunda kaldılar çünkü onlar dışında darbenin yıkıcı gücüne kimse ses çıkaramıyordu. Herkes biliyor, ama yazmaya, konuşmaya korkuyordu. İçeridekiler ölüyor, eziyet çekiyordu ama toplumun geri kalanı, bu durum yaşanmıyor gibi davranıyordu. Askerî düzenden etkilenmeyen yoktu ama şiddetine karşı koymak olanaksızdı. Bir gecede tüm anayasal haklar, ifade özgürlüğü, toplanma özgürlüğü, basın özgürlüğü silinmişti.

Yakınlar bir şeyler yapmalıydı. İnsanların dikkatini çekmek zorundaydılar çünkü başka türlü sevdiklerinin hayatta kalacağına garantisi yoktu. Bunun için bazı taktikler geliştirdiler. Polisle ve cunta hükümetiyle yüz yüze geldikçe öğrendiler ve stratejiler oluşturdular.

Bir aile yakını, eylemlerini bilerek Sultanahmet Meydanı’nda düzenlediklerini hatırlıyor. Böylece belki uluslararası bir görünürlük kazanırız diye düşünüyorlar. Şaziment Sülekoğlu, verdiği bir röportajda, “Biz çok cahildik olayların içinde kendimizi bulduğumuzda...” diyor (Horoz ve Yoleri, 2015: 71). Ancak hapishane kapılarında bir çeşit usta çirak ilişkisiyle cuntaya karşı gelmeyi öğrendiklerini anlatıyor dönemin tanıkları. Yeni bir bilme hali oluşuyor, artık kader ortağı oluyorlar.

Daha sonraları, polisin erkeklere ve gençlere daha sert saldırdığını fark ediyorlar. Erkekleri “pert ediyorlardı” diyor biri, o yüzden anneler hemen kendilerini öne atıyor.

Öğrenilmişlikle polisin ve kolluğun “annelere” zarar vermekten kaçındığını fark eden tutuklu yakınları, bilhassa da anneler, bunu onlara karşı bir strateji olarak kullanıyor.

Medya görünürlüğü için de büyük yürüyüşler düzenlediklerini aktardılar. “Ama bu yürüyüşler yetmiyordu, bazen bilerek polisleri kışkırtıyorduk, dayak yemek için. Çünkü ancak o zaman gazetede iki satır yazabiliyorlardı hakkımızda. Yazmak isteyen gazeteciler vardı aslında, hep yanımızdalar ama izin vermiyorlardı bir olay olmadan” diye hatırlıyor Aliye (2015) o zamanki mücadelelerini.

Devletin bir bakanını uzaktan görmeyi bile hayal edemeyenler, bakanların kapılarında hak aradılar. Okuma yazma bilmeyen anne babalar, sadece çocukları ile konuşabilmek için okuma yazma öğrendiler bu dönemde. Ancak böyle haberleşebildiler çocuklarıyla. Şiirler yazdılar içlerindeki acıları dökmek için, kitaplar yazdılar. Daha sonraki yıllarda, organize olma ihtiyacıyla ve “başlarında bir çatı” bulunması iyi olacağından dernek kurdular. İnsan Hakları Derneği adı altında aydınları da yanlarına çektiler, sadece tutuklu yakınlarının derneği olmasın, insan haklarını temsil etsin istediler.

Bir görüşme sırasında gazete kupürlerine bakarken, bir haber geçiyor elimize. 17 Temmuz 1989’dan, İstanbul Bayrampaşa Cezaevi’nin önünden. Anlatılanlara göre artık cuntanın baskısının görece hafiflediği zamanlar, aileler daha organize, daha bilinçli; askerler de daha “yumuşak.” O gün bayram görüşü var, aileler heyecanla bayramlaşmaya gidiyor. Ayrıca bayram sebebiyle açık görüş var. Ancak daha uzun süre ve daha geniş alan istenildiği için polis görüşü iptal etme kararı alıyor. Olay yerinde olanlar bu kararın, aileler ama özellikle de anneler için bardağı taşıran son damla olduğunu söylüyor. En nazik, en naif anneler bile “canavara” dönüşmüş, polise taş atmaya başlamış karşı direniş olarak.

Gazete kupürünü gösteriyor Ümit, sesi çok heyecanlı:

“Bak anneannen, benim kurtarıcı meleğim. İkimiz de yerdeyiz, hiç unutmuyorum onu Göksu. Düşün beni polis sürükleyerek araca koydu. Ama anneannen o nasıl bir kuvvet o, nasıl bir şeydir o. ‘O benim gelinim’ diye bir tuttu, alamadılar elinden. Belime kadar da polis otosundayım anneannen de belimden tutmuş. En sonunda anneannen galip geldi, aynen bu vaziyette ben onun üstüne düştüm, alamadılar (gülüyor).”

ÜMIT – 2015

Zamanda Bir Boşluk, Hayal ile Yaşamak

“Nihat oğlum, bak orası evin değil arkanı topla.”

Bir annenin cezaevindeki oğluna mektubunda yazıyor bu cümle, istiyor ki 20’li yaşlarındaki oğlu içeride nasıl davranacağını bilsin. Bilsin çünkü orası evi değil ve kimse arkasından dağınıklıklarını toplamayacak.

Dönemi inceledikten sonra biraz da günümüze bakmak gerekir. Aradan 40 yıl geçti. Bilgiler, birikimler, alışkanlıklar değişti. Ancak bu ailelerin yakınları cezaevinden çıktı. Çoğu sevdikleri içeriden çıktıktan sonra bir daha mahpus kapısına gitmediklerini söyledi. İHD’ye gitmeye devam edenler olmuş, bu süreçte edindikleri dostlarıyla görüşmüşler. Ama hapishane kapısına dönmemişler. Sadece normallerine geri dönmek, bu katastrofik süreci geride bırakmak istemişler.

O yıllar düğünlere bile gidemediklerinden bahsetti biri. Çünkü düğüne gitmek, kıyafet almak, takı takmak, masraf etmek demektir. Oysa paranın içeri gönderilmesi gerekli, bir paket sigara, peynir, ekme alınmalı.

Kadınlar anılarını anlatırken, özellikle de tansiyonu yüksek anıları, birden anlatı şimdiki zamana dönüyor. Tekrar tüm olay bana anlatılan o anda yaşanıyor. Mesela, polise bağırdıkları bir anıyı anlatırken, gerçekten kalkıyor bağılıyor biri. Bu geçiş, Alessandro Portelli tarafından “geçmiş zamandan tarihsel şimdiki zamana geçiş” olarak tanımlanıyor (Portelli, 1991: 4). Bütün geçmiş şimdiki zamana akıyor, o anda tekrar canlandırılıyor.

Bu geçişin, kişinin hayatında bu denli büyük yer kaplayan dönemleri hafızalaştırmasında önemli rol aldığı görülüyor. Öyle ki, bu tür ani zaman değiştirmeler, Maurice Halbwachs’a göre bir anıyı, yaşayan bir canlı haline getiriyor (akt. Zamponi, 2003: 50).

Anıyı yeniden yaşama hali, şimdiki zamanda bir kırılma yaratıyor. Bazen geçmişini anarken insanlar duruyor, susuyor. Gözleri buğulanıyor. Derin bir iç çekiyorlar.

Bu anlar Nadia Seremetakis tarafından çok doğru ve güzel anlatılıyor (Seremetakis, 1994: 12). Seremetakis’e göre bu anlar, tarihin tozları arasından çıktığı anlardır. O sükûnet anı, gömülmüş, unutulmuş, göz ardı edilmiş olanın, farkındalığın toplumsalın yüzeyine çıktığı andır. Tıpkı yaşamı destekleyen oksijen gibidir.

İlk görüşmelerimden biri sırasında, aceleci davrandım konuya girmek için. “Başlayalım mı?” dedim. “O iş o kadar kolay değil, önce havaya girmek lazım” cevabı geldi hemen. Yaşananlar bir yerlere gizlenmiş, ancak onlara ulaşmak zaman alıyor. Çünkü her daim o yükü yaşamak imkânsız.

Bir anne, oğlunun ona içerideyken yazdığı ilk notu hâlâ Kur’an’ının arasında sakladığını söyledi. Ne zaman o notu görse bir rahatlama hissedermiş. O not çocuğunun hayatta olduğunu hatırlatmış ona.

Melahat Sarptunalı ise şöyle diyor: “Bazen üstüme bir yorgunluk çöker. Kanepeye uzanırım. O anlarda eskiden ne kadar güçlü olduğumu hatırlarım, nasıl dayanmışım o kadar baskıya...”

Sonuç Yerine: Yüzleşme

“Yorgunum işte, bak yorgunluklarım burada, bu yüzden yorgunum. Belki de okumak gerek, yüzleşmek gerek. O da yorulmuş ama. Vicdan diye de bir şey var, nasıl dengelemişim o hayatı...”

ÜMIT – 2018

Trinh T. Minh-ha, her mimiği kişinin geçmişinin, şimdiki ânının ve geleceğinin bir kombinasyonu olarak tarif eder (Minh-ha, 1989: 123). Maalesef ki bu mimikler, nefes alma anları, sessizlikler yazıyla aktarılamıyor. Ancak hâlâ arka plana attıkları bir geçmiş var dönemin tanıklarında ve bu da görüşmeler sırasında açığa çıkıyor.

12 Eylül darbesinin ve akabinde işlenen insan hakları ihlallerinin yarattığı mağduriyetleri biraz olsun hafifletebilmek için zor yolu seçip geçmişle yüzleşmek gerekli.

İnsanların adalet beklentisi karşılanmadı; 2011’de göstermelik olarak açılan dava faillerin vefat etmesiyle kapanarak cezasızlıkla son buldu. Geçmişle yüzleşebilmek için önce cezasızlığın ortadan kaldırılması gerekiyor.

40 yıl kadar geç kalınmış da olsa, onarım mekanizmaları geliştirilmeli. Bir daha bu denli büyük ihlallerin yaşanmaması için yollar bulunmalı. Günümüz şartlarında devam eden insan hakları ihlallerini düşününce, Türkiye’nin bir geçiş dönemi adaleti sağlaması oldukça uzak bir olasılık gibi görünüyor.

Hüsnü Öndül, "Geçmişle Yüzleşme: 12 Eylül Travmasını Aşmak" başlıklı yazısında (2017), darbenin Türkiye'nin hukuki yapısındaki etkilerinden bahseder. Yazısını yazdığı tarih olan 2017'de 12 Eylül Anayasası'nda 17 kez değişikliğe gidildiğini ancak köklü bir değişimin sağlanmadığını aktarır. Anayasanın insan haklarını merkeze alan bir yapıya ihtiyacı olduğunu da ekler.

Geçiş dönemi adaletinin, sadece hukuki süreçlerle sağlanması mümkün değildir. Çok yönlü bir barış ve onarım fikrine, geçmişin bir daha yaşanmayacağını göstergelerine, geçmişte yaşanan mağduriyetlerin tanınmasına ihtiyaç vardır.

Bunun için de tanıklıkların duyulması gerekir. Farklı deneyimler, kesişimsellikler ve toplumsal cinsiyet gözetilmelidir. Ana anlatıya karşı bireylerin deneyimlerine dayalı bir tarihî yüzleşme gerekir. Hikâyelerin duyulması, o suskunluk, durgunluk anlarının görülmesi, geçmişle yüzleşebilmek için büyük önem taşır.

Bu süreç eğer bir gün sağlanırsa, hikâyelerini dinlediğim, deneyimlerini okuduğum herkes ve niceleri, tanıklıklarına başvururken desteklenmelidir. Özellikle bu kadar ağır ve acı bir süreci hatırlamak, üzerinden bu kadar yıl geçmişken başka travmalara neden olabilir. Hafızanın o kadar derinine gömülü ki çoğu deneyim, bir mekân, bir gazete kupürü, bir anı bile bir anda çok fazla duyguyu tetikleyebilir.

Kaynakça

"12 Eylül Karanlığına Hayır!" (2019, Eylül 12). <https://www.ihd.org.tr/12-eylul-karanligina-hayir/>.

Ahıska, M. (2006) "Kayıp Annelerinin Şiddete Tanıklığı", *Amargi Üç Aylık Feminist Teori ve Politika Dergisi*, Güz, <https://bianet.org/bianet/kadin/159451-kayip-annelerinin-siddete-tanikligi>.

Birleşmiş Milletler Kadına Yönelik Her Türlü Ayrımcılığın Önlenmesi (CEDAW) (2017) Türkiye, Yedinci Periyodik Rapor, 2 Aralık 2014, CEDAW/C/TUR/7

Çekmecci, S. (1987) *Nizamiye Kapısında*, Doğu Matbası.

Davidovic, M. (2018) "Mother-activism before the European Court of Human Rights: Gender sensitivity towards Kurdish mothers and wives in enforced disappearance cases", *Kurdish Studies*, 6(1): 133-153.

Gordon, A. (2008) "The Other Door, It's Flood of Tears with Consolation Enclosed", *Ghostly Matters: Haunting and the Sociological Imagination* içinde, University of Minnesota Press, s. 63-136.

Horoz, M., ve Yoleri, G. (der) (2015) *12 Eylül Anneleri (Röportajlar)*, DolicheYayıncılık.

Minh-ha, T. T. (1989) "Grandma's Story", *Woman, Native, Other: Writing Postcoloniality and Feminism* içinde, Indiana University Press, s. 119-152.

Orozco, E. (2016, Nisan) "Maternal Activism", https://www.researchgate.net/publication/316363998_Maternal_Activism.

- Orozco, E. (2019, Nisan) "Las Madres De Chihuahua: Maternal Activism, Public Disclosure, and the Politics of Visibility", <https://www.tandfonline.com/eprint/34P4Puu3mZDII8WB32D9/full?target=10.1080%2F07393148.2019.1595290>.
- Öndül, H. (2017, Eylül 14) "Geçmişle Yüzleşme: 12 Eylül Travmasını Aşmak", <https://www.ihd.org.tr/gecmisle-yuzlesme-12-eylul-travmasini-asmak/>.
- Portelli, A. (1991) "The Death of Luigi Trastulli: Memory and the Event", *The Death of Luigi Trastulli, and Other Stories: Form and Meaning in Oral History* içinde, State University of New York Press, s. 1-29.
- Scheper-Hughes, N. (2014) *Death without Weeping: The Violence of Everyday Life in Brazil*, University of California Press.
- Serematakis, N. (1994) "The Memory of the Senses, Part I: Marks of the Transitory", *The Senses Still: Perception and Memory as Material Culture in Modernity* içinde, The University of Chicago, s. 1-19.
- Sirman, N. (2005) "The Making of Familial Citizenship", F. Keyman ve A. İçduygu (der.), *Challenges to Citizenship in a Globalizing World: European Questions and Turkish Experiences* içinde, Routledge, s. 147-172.
- Uluslararası Af Örgütü (1988) (rapor) *Turkey Briefing*, Amnesty International Publications, Londra, s. 1-3.
- Uluslararası Af Örgütü (1990) (yıllık rapor) *1990 Report*, Amnesty International Publications, Londra, s. 238-241.
- Yuval-Davis, N. (1997) *Gender and Nation*, Sage Publications.
- Zamponi, S. F. (2003) "Of Storytellers and Master Narratives: Modernity, Memory, and History in Fascist Italy", Olick, J. K. (der.) *States of Memory: Continuities, Conflicts, and Transformations in National Retrospection* içinde, Duke University Press, s. 43-72.

Uluslararası sözleşmeler etrafında

yürütülen feminist mücadele pratikleri

ELİF EGE

Yalnızca mahkeme salonlarında duyulduğu, avukat dilekçelerinde geçtiği ve geçirilebilirse belki mahkeme tutanaklarına geçirildiği varsayılan uluslararası sözleşmelerden biri, İstanbul Sözleşmesi, bugün gündelik hayatımızda bir pencereye asılmış A4 kağıtta, kadınların el işleriyle yaptıkları bir kumaşta, sosyal medyada bir “meydan okuma” akımında karşımıza çıkıyor. Sadece hukukçuların okuduğu düşünülen sözleşmeyi (ya da en azından en çok tartışılan belirli maddelerini) sözleşmeye karşı çıkan ya da destekleyen toplumun farklı kesimlerinden birçok kişi okudu; üzerine tartışmalar yürüttü. Artan saldırılara karşı, feminist hareketin etrafında örgütlediği çeşitli kampanyalar ile İstanbul Sözleşmesi toplumsallaştı ve bu mücadele başarılı bir hukuki mobilizasyon örneği olarak ortaya çıktı. Böyle güncel bir örnekten yola çıkarak bu çalışma şöyle sorulara yanıt arar: Türkiye’de feministler neden ve nasıl uluslararası sözleşmeler etrafında mücadele yürütürler? Mücadele süreçlerinde hangi farklı dinamikler işler ve kadınlar bu dinamiklerle nasıl müzakere ederler?

Bu sorular ışığında araştırma Türkiye’de feminist hareketin başka bir uluslararası sözleşme olan Birleşmiş Milletler Kadına Yönelik Ayrımcılığı Ortadan Kaldırmaya Yönelik Sözleşmesi (CEDAW)¹ etrafında yürüttüğü eylemlilikleri odağına alır. Bu eylemlilikler Sözleşme’nin onaylanması, uygulanmasının izlenmesi, gölge raporlarının yazılması, izleme toplantılarının takibi ve ulusal düzeyde savunuculuğunun yapılması gibi çalışmalarını kapsar. Dolayısıyla bu çalışma kadınların uluslararası sözleşmeler etrafında yürüttükleri, mahkeme salonlarına ya da uluslararası kurumların elit ve hiyerarşik resmî izleme prosedürlerine indirgenmesi mümkün olmayan mücadele pratiklerini ele alma amacı taşır.

Hukuki mobilizasyonlar üzerine yazılmış çalışmalarda araştırmacılar hukuk ve etrafında örülen toplumsal mücadelenin birbirini var eden ilişki halini vurguladılar. (McCann, 1994; Lovell, McCann ve Taylor, 2015) Uluslararası hukuk metinlerinin ve izleme mekanizmalarının sosyal hareketlere nasıl “siyasi fırsat alanları” açtığını (Tarrow ve Tilly, 2007) meşruiyet sağladığını, kaynak oluşturduğunu ve eylemlilikleri güçlendirdiğini

¹ CEDAW (Birleşmiş Milletler Kadına Yönelik Ayrımcılığı Ortadan Kaldırmaya Yönelik Sözleşmesi) 1979 yılında kabul edildi. Türkiye tarafından 1985’te onaylandı.

yazdılar (Keck ve Sikkink, 1998; Brysk, 2002; Engle-Merry, 2006; Snyder, 2006; Simmons, 2009; Zwingel, 2016). Özellikle insan hakları normlarının toplumsallaşmasında aktivistlerin “çevirmen” rolünü vurgulayan bir yaklaşım da “yerelleştirme” (vernakülarizasyon) kavramsallaştırması ile tartışıldı (Engle-Merry, 2006; Levitt ve Merry, 2009; Chua, 2015).

Türkiye özelinde de hukuki mobilizasyonlar, uluslararası hukuk mekanizmaları, uluslararası sözleşmeler ve insan hakları söylemi etrafında örgütlenen hak mücadeleleri üzerine araştırmalar yürütüldü. Kürtlerin hak ve hakikat mücadelesi tarafından AİHM'in nasıl kullanıldığı (Çalı, 2010; Kurban, 2016) ve yerel mahkemeler etrafında aşağıdan yukarıya örgütlenen mücadelelerin bazı demokratik kararların kazanılmasındaki rolü (Tezcür, 2009) üzerine zihin açıcı analizler yapıldı. İşçi hareketleri tarafından “insan hakları dilinin stratejik olarak kampanyalara dahil edilmesinin” hareketin taleplerinin kamuoyunda dönüşüm geçirmesini ve yaygınlaşmasını sağladığı vurgulandı (Kahraman, 2018). Çevre hareketleri tarafından hidroelektrik santrallere karşı verilen mücadelelerde kullanılırken taşıdığı karşı-hegemonya potansiyeli üzerine tartışmalar yürütüldü (Kıvılcım, 2018). Ayrıca insan hakları normları etrafında örgütlenen mücadelenin kısıtlılıkları, teknik ve profesyonel bir “iyi yönetim” yaklaşımında sınırlı kalması ve gerçekle yüzleşme ve toplumsal yüzleşme gibi daha köklü değişiklikleri gerçekleştirmesinin önündeki engeller üzerine yazıldı (Çalı, 2010; Kurban ve Gülalp, 2013; Babül, 2017).

Aklımda bu bilgilerle giriştiğim doktora tezi araştırmamda ilk olarak, CEDAW ve başka uluslararası sözleşmeler ve izleme mekanizmaları etrafında yürütülen çalışmalarda aktif yer alan yerel ve ulusal düzeydeki örgütlenmelerden feminist kadınlara, bu mekanizmaların ve sözleşmelerin onların mücadelesi açısından “anlam ve önemini”, onlar için nasıl alanlar açtığını sordum. Oysa feminist kadınlar sıklıkla sorunun kendisine itiraz ederek söze başladılar. Onlardan biri, diğer birçok kadının da yanıtını özetleyen bir şekilde, itirazını şöyle ifade etti:

“Bu uluslararası sözleşmeler aslında pek uluslararası şeyler değiller. Daha çok iç hukuka yönelik şeyler. İç hukukun düzenlenmesi ve uluslararası mevzuata taraf olunması için devlete baskı yapılmasını sağlıyorlar. Ve uluslararası arenada yapılmıyor, esas olarak ulusal düzeyde, yerelde yapılıyorlar. Uluslararası hukuk dediğimiz şey zaten iç hukukun bir parçası ve iç hukukun ona göre düzenlenmesi gerekiyor. İç hukukta olmayanı biz uluslararası hukuka yerleştirmeye çalışıyoruz ki sonradan getirip kendi iç hukukumuzda kullanalım.”

Burada anlatının sahibine ve görüştüğüm diğer birçok feminist kadına göre Türkiye'deki feminist hareket zaten uluslararası sözleşmeleri *yapan* ana aktördür ve sözleşmeleri *yaptıktan* sonra devlete baskı yapmak için onların etrafında örgütlenirler. Bu nedenle feministler bu sözleşmeleri Türkiye'de yürüttükleri politika açısından önemli ya da gerekli olan dışsal "kaynaklar" olarak algılamazlar. Onun yerine, uluslararası sözleşmeleri hali hazırda kendi katkıları ile yazılmış, kendilerine ait metinler olarak görürler. Yukarıda değinilen yerleşmiş analizlerin ötesine geçerek, kendilerini eşzamanlı olarak sözleşmelerin yazımında, yerel/ulusal ölçekte bu sözleşmelerin uygulanmasında ve sözleşmelerin uluslararası izleme süreçlerinde esas aktör olarak konumlandırırlar. Alanda yürüttükleri çalışmalarda ortaya çıkan eksiklerin tespiti, bu tespitlerin adım adım gölge raporlar veya diğer uluslararası mekanizmalar etrafında yürütülen mobilizasyonlar aracılığıyla sözleşmelere aktarılması ve devamında bu sözleşmelerin ülke içinde mevcut politikaları iyileştirmek, yeni politikalar üretmek ve uygulamak için kullanılması dahil dönüşüm süreçlerinin "sahibi" olma konumunu üstlenirler.

Türkiye'de feminist hareket üzerine yazılmış çalışmalarda bugüne kadar uluslararası sözleşmelerin ve izleme süreçlerinin devletlere dayattığı yaptırımlar sayesinde kamusal alanda feminist mücadeleyi güçlendirdiği ifade edildi (Tekeli, 1998; Işık, 2002; Kerestecioğlu, 2004; Uçan Çubukçu, 2004; Ertürk, 2006). Bunu söylerken, kadın araştırmacılar yalnızca bu yaptırım gücü ile değişimin gerçekleşmesinin mümkün olmadığını, Türkiye devletinin yaptırımlara görece en çok uyum gösterdiği dönemlerde bile feministlerin eşitlik mücadelesinin "yokuş yukarı bir mücadele" (Kandiyoti, 2011) olduğunu ve ulusal ölçekte kadınların sahiplenmeleri ve alanda verdikleri çoklu mücadele olmadan iyileşme gerçekleşmeyeceğini tekrar tekrar vurguladılar (Berktay ve İlkaracan, 2002; Gökalp, 2010; Özdemir, 2014; Akçabay, 2020; Büyükgöze, 2020). Buradan aldığı destekle benim çalışmam, uluslararası sözleşmeler etrafında yürütülen mücadeleleri devletler ve uluslararası kurumlar arasındaki ilişkiye sıkıştıran, sözleşmeleri alandaki mücadelenin elini güçlendiren bir "araç" olarak sınırlı bir yaklaşımla ele alan hâkim görüşe karşı feministlerin görünmeyen sözünü ve emeğini öne çıkaran feminist yaklaşımlara (Reilly, 2011) katkı sunar. Bunu söylerken de feministlerin, uluslararası sözleşmeler etrafında yürüttükleri mücadelede normlar ve uygulama arasındaki çelişkiler ve izleme mekanizmalarına içkin hiyerarşik ve resmî prosedürlerin getirdiği engeller ile devamlı olarak farklı yönlerden müzakere ve mücadele etmek zorunda olduğunun altını çizer.

Araştırmanın yöntemi

Haziran 2017'den Temmuz 2019'a kadar İstanbul, Ankara, İzmir, Diyarbakır, Van ve Bodrum'da yürütülen bu araştırmada kadın örgütleri, feminist örgütler ve karma insan hakları örgütlerinden kadınlar ve bağımsız politika yapan kadınlarla derinlemesine görüşmeler yaptım; ayrıca katılımcı gözlem yöntemini uyguladım. Bunun yanı sıra yürüttüğüm arşiv çalışması ile gazete, dergi, broşür/kitap vs. gibi yayınlar, basın açıklamaları ve sesli-görüntülü materyalleri taradım.

Yöntem üzerine yazarken vurgulamam gereken önemli bir nokta da araştırmacı olarak pozisyonum hakkında. Kendimi bildim bileli feministim; ancak aktif olarak feminist politika yapmaya başlamam saha araştırmam ile eşzamanlı olarak başladı. Türkiye'ye döndüğüm Aralık 2017'den itibaren, 8 Mart ve diğer başka feminist eylemlerin örgütlenmesi alanına 2018'den itibaren Mor Çatı gönüllüsü olmam da eklendi. Bu süreçte hem feminist kadınlarla örgütlediğimiz eylemlerde hem de gönüllü ve ücretli çalışmamda, araştırmamı yaptığım şeyin örgütleyicilerinden biri haline gelmiş oldum. Bu ikili pozisyon içindeyken deneyimlediğim gerilimler/tezatlar içinde en öne çıkanı alandaki kadınların mücadelesi ile literatürde süren tartışmalar arasındaki boşluk oldu. Sadece çok kısa bir zamandır parçası olduğum, bugüne kadar üzerine harcanmış olan yoğun emek ve çabayı feminist kadınlardan öğrendiğim uluslararası sözleşmeler etrafında örülen politik mücadele ile hali hazırda yapılan akademik tartışmalarda tekrar eden, yalnızca "yukarıdan-aşağıya" tek yönlü bir etkileşme halini görünür kılan analizler arasındaki uyumsuzluğu anlamlandırmakta zorlandım. Tabii aynı anda parçası haline geldiğim alana eleştirel ve mesafeli yaklaşmak da başka bir zorluk olarak karşıma çıktı. Akademiden uzaklaşmış olsam da bu pozisyonlanmalarımaya dair kafa yormaya devam ediyorum.

Feminist Hareketin İlk Yılları ve Uluslararası Sözleşmeler

Türkiye'de feminist hareketin tarihine hızlı bir bakış, yasalar etrafında yürütülen mobilizasyonların bu mücadele pratiğinin tam merkezinde olduğunu gösterir. Türkiye'deki ilk kamusal feminist eylemlerden biri CEDAW'ın uygulanması için 1986 yılında düzenlenen bir imza kampanyasıydı. Kadınlar metni 100-200 kişinin imzalamasını beklerken yaklaşık 4000 kişi imzaladı (Tekeli, 1989). 1990'ların başlarında, CEDAW'ın getirdiği yükümlülüklerden birinin kadın sorunları özelinde çalışan merkezî bir kamu kurumu olması nedeniyle Kadının Statüsü ve Sorunları Genel Müdürlüğü (KSSGM) kuruldu; ve feministler bu kamu kurumunda çalışmaya başlayarak ilk kez devlet içinde politika yapmaya başladılar. Bu yolla ilk kez 1993 yılında, Taraf Devlet grubunun (Türk hükümet yetkilileri

grubu) bir parçası olarak CEDAW izleme toplantısına katıldılar. 1995 yılında Türkiye'den kadınlar BM Dördüncü Dünya Kadın Konferansı'na katılmak için Pekin'e gitti. Daha sonra 1997'de feministler, CEDAW izleme toplantısına, bu kez Taraf Devlet grubunun bir parçası olarak değil, bağımsız bir STK grubu oluşturarak katılmaya başladı; devletin CEDAW'ın uygulamasındaki eksikliklerini raporlayıp Komite'ye sundu. Yani küreselleşen kadın hakları hareketi ile senkronize biçimde Türkiye'de kadınlar hareket alanlarını genişletti ve güçlendi. 1980 darbesi sonrası baskıcı politik atmosferde kadınlar dünyada büyüyen kadın hareketi ile güçlendiler. Uluslararası hukuku ve izleme mekanizmalarını kullanarak kamusal alanda devlet içinde ve dışında feminist politika geliştirmeye başladılar. Ancak modernlik ve geleneksellik ikiliğine sıkıştırılmaya çalışılan kadınlar (Kandiyoti, 1991), feminist mücadelelerinde en başından itibaren (halen devam ettiği gibi) sıklıkla "halka yabancı" olmakla, "yerli olmamakla", "Batı'yı taklit etmekle" vb. suçlandı (Tekeli, 1989).

"İç İçe Yürüyen Süreçler": Uluslararası Sözleşmeler ve İç Hukuktaki Dönüşümler

Feminist kadınların uluslararası sözleşmeleri ve izleme mekanizmalarını "dışarıdan" "destekleyici" bir kaynak olarak görmediklerine, kendilerini bunların yazımında ve işleyişinde yer alan/var olan/katkı sunan aktörler olarak konumlandıklarına dair söylemlerini ele alırken birkaç nokta öne çıkıyor.

Bunlardan biri, yalnızca sözleşmeler ve izleme mekanizmalarına sınırlı kalmadan, küresel feminist hareketin içinde kendilerini konumlandıkları pozisyon. Kadınlar Türkiye'deki hareket ile küresel feminist hareket arasında geçişli bir zamansallık ve karşılıklı ilişkili olma haline vurgu yapıyor. Örneğin, Türkiye'de yürütülen CEDAW 2005 gölge rapor yazım süreci ile ilgili sorular sormak üzere bulduğum, uzun yıllardır feminist mücadele içinde yer alan bir feminist kadın CEDAW 2005'i anlayabilmek için bana hikâyeyi "en başından" anlatması gerektiğini söyledi ve hikâyenin başı olarak 1975 yılında Birleşmiş Milletler Kadın On Yılı'nın ilan edilmesini belirledi:

"Bu hareketin tarihini incelersek, 1975 yılında BM Kadın On Yılı çok önemli. Kadın meselesi bu olayla evrensel olarak kabul edildi. Buradaki açıklama ile ulus-devletlere tebliğ edildi ve devletler ona uymak zorunda kaldı. Türkiye'de o zamanlar İlerici Kadınlar Derneği'nin bir parçasıydım. Sonra Nairobi oldu. (1985 yılında Birleşmiş Milletler tarafından Nairobi'de düzenlenen İkinci Dünya Kadın Konferansı'nı kastediyor.) Bu küresel platformlarda kadınlara taleplerini kendi sözleriyle dile getirme şansı verildi. Hatta ben de Pekin'deki 1995 Dördüncü Dünya Kadın Konferansı'na katıldım. Çok canlı bir ortam vardı orada."

Burada dikkatimi çeken, Türkiye’de İlerici Kadın Derneği’nde yürüttüğü mücadele ile global bir buluşma olan 1985 İkinci Dünya Kadın Konferansı arasında kurduğu geçişken anlatı. Klasik bir ilerlemeci Batı merkezli tarih anlatısından ziyade (“Batı’da doğan ve dünyanın diğer taraflarına yayılan bir mücadele” gibi), Türkiye’de o sırada var olan kadın örgütlenmesi ile dünyadaki kadın örgütlenme hareketini yan yana koyarak anlama ve anlatma hali öne çıkıyor. Ve hatta kendisini bütün bu global dönüşüm ve kadın meselesinin evrenselleşmesi hikâyesinde, Pekin’deki varlığı ile, onun tanığı olarak konumlandırıyor.

Daha spesifik olarak bu çalışmanın odağında olan CEDAW izleme süreçlerine baktığımızda da benzer bir geçişkenlik ve ilişkisellik vurgusu öne çıkıyor. Feminist kadınlar iç hukuktaki reformlar ile uluslararası izleme ve raporlama süreçlerini, birbiriyle iç içe geçen şekilde analiz ediyor. Örneğin, Türkiye’de kadınlara ilişkin belli başlı kanunların yazımında aktif yer almış olan tecrübeli bir feminist avukat, 2000’lerdeki CEDAW izleme süreçlerine dair anlatısında ulusal ölçekteki yasal değişimler ile CEDAW izleme süreçleri arasındaki karşılıklı ilişkili hali vurguluyor:

“Biliyorsun 2001-2005 arası Medeni Kanun değişti; Ceza Kanunu değişti. Anayasa’nın 10. Maddesi’nin yani eşitlik maddesinin değişmesi var; ki bunlar hep bizim başarımız. Bu çalışmalar devam ederken CEDAW da yürüyor, o yüzden bunları beraber anlatıyorum. 95’te Pekin vardı; CEDAW’a biz rapor yazmadan önceydi o. Pekin+5 oldu sonra 2000’de. Onun için ilk büyük toplantı Ankara’da yapıldı; rapor yazdık orada. Yani iç içe yürüdü bu yasal düzenlemeler, raporlar ve CEDAW.”

Bu anlatıda öne çıkan ulusal ve uluslararası hukukun “iç içe yürüme” halini, örnek olarak verilen yasal değişikliklere tek tek odaklandığımızda daha iyi anlıyoruz. Pratikte bu ulusal ölçekteki yasal dönüşümler için kadın örgütleri ve LGBTİ örgütler arasında oluşturulan ortak platformların CEDAW izleme süreçleri için de kullanılan ortak alanlar olduğunu biliyoruz. Ulusal ve uluslararası savunuculuk alanlarında yıllardır emek veren Kadının İnsan Hakları - Yeni Çözümler Derneği, aktif olarak yürüttüğü 1997 ve 2005 CEDAW izleme süreçlerini ele aldığı bir yayınında bu uygulamayı şu şekilde aktarıyor:

2005’te Türkiye’den iki gölge rapor BM CEDAW Komitesi’ne gitti. Kadının İnsan Hakları - Yeni Çözümler 2002 yılında kurulmasına önyak olduğu Türk Ceza Kanunu (TCK) Kadın Platformu’nu oluşturan 27 örgüt ile yaklaşık üç yıldır ‘Kadın Bakış Açısından TCK Reformu Kampanyası’nı yürütmekteydi. Platformun kapsamlı ve başarılı kampanyası yeni TCK’da kadınları ilgilendiren 30 maddede değişiklik yapılması ile sonuçlanmış, Türkiye’de kadınların cinsel ve bedensel haklarının Ceza Kanunu’nda

güvence altına alınmasını sağlamıştı. Bu ivme içerisinde TCK Kadın Platformunu oluşturan 27 örgüt, Kadının İnsan Hakları - Yeni Çözümler Derneği'nin koordinasyonu ile, 1997 raporunun (1997 CEDAW Gölge Raporu'nu kastediyor) bir uzantısı olarak, o dönem kadın hareketinin gündeminde yer alan talepleri elle tutulur somut bir şekilde dile getiren kısa ve öz bir gölge rapor hazırladı (Kadının İnsan Hakları - Yeni Çözümler Derneği, 2008: 26).

Buna göre, örneğin Ceza Kanunu reformu için kurulan ortaklaşmalar ve üretilen çalışmalar, pratikte CEDAW izleme süreçlerini takip etmek için de kullanılıyor. Kazanılan politik güç ve eksiklere ilişkin yürütülen tespit ve analiz çalışmaları etrafında ulusal ölçekte yürütülen mobilizasyonlar uluslararası izleme süreçleri ile birleştirilerek eş zamanlı olarak yan yana yürütülüyor.

Bunu söylerken aynı zamanda vurgulamak gerekir ki izleme sürecine katılım yalnızca gölge rapor yazmak ile de sınırlı kalmıyor. O raporda yazılanların, izleme toplantılarında Komite ile yürütülen lobi çalışmaları ile izleme toplantılarının sonucunda, Komite tarafından yazılan Nihai Görüşler metnine geçirilmesi için bu toplantılara katılabilenler tarafından ayrıca bir çalışma yürütülüyor. Devamında da yine ulusal ölçekte Komite'nin Nihai Görüşler'ine atıf yapılarak mücadelenin sözü oluşturuluyor.

Buna bir örnek vermek gerekirse 2001'de gerçekleştirilen Medeni Kanun değişikliklerine giden yolda 1997 yılında yazılan gölge rapora baktığımızda Kanunun önceki halinde var olan "koca birliğin reisidir" ifadesinin sorunsallaştırıldığını görüyoruz. Kadının İnsan Hakları - Yeni Çözümler Derneği'nin, Eşitlik İzleme Komitesi ve Mor Çatı Kadın Sığınağı Vakfı'nın katkılarıyla hazırladığı gölge raporda kadınlar bu ifadenin Türkiye'nin CEDAW'ın 15. ve 16. maddelerine çekince koymasına neden olduğunun altını çizerek bu çekincenin kaldırılması gerektiğini vurguluyorlar (Kadının İnsan Hakları - Yeni Çözümler Derneği 2008: 41). Bu itirazı takip ederek 1997 izleme toplantıları sonucunda Komite'nin hazırladığı Nihai Görüşler'e baktığımızda Komite'nin de bu noktayı vurguladığını ve o dönemki hükümete bu maddeye konan çekincenin kaldırılması yönünde öneride bulunduğunu görüyoruz. Devamında da ülke içinde Medeni Kanun'da yapılacak değişiklikler için sürdürülen mücadelede Komitenin bu tavsiyesi öne çıkarılıyor.

Başka bir örnek olarak kadınlar, kadına yönelik şiddet konusunda da 1997 izleme sürecinden itibaren sistemli ve tekrar eden şekilde yasadaki eksikleri, uygulamadaki sorunları ve şiddetin önlenmesi için yapılması gerekenleri gölge raporlarında dile getirerek bunların Nihai Görüşler'e dahil edilmesi için çalışma yürütüyor. 1997'de yazılan gölge raporda o

dönem “namus cinayeti” denilen kadına yönelik şiddete dair yaptırımsızlığı vurguluyorlar (STK Gölge Raporu, 1997). Komite'nin Nihai Görüşleri'nde de vurgulanan bu mesele (Kadının İnsan Hakları - Yeni Çözümler Derneği 2008: 56) ile 2005 yılı izleme sürecini takip ederken tekrar karşılaşıyoruz. 2005 yılında yazılan gölge raporda 1998 yılında değiştirilen 4320 sayılı Kanunda yaptırım eksikliği sorununun çözülmediği vurgulanıyor (TCK Kadın Platformu Gölge Raporu, 2005); ve Komite'nin verdiği Nihai Görüşler'in 50. maddesinde de bu konu tekrar gündeme getiriliyor (Komite Nihai Görüşler, 2005). O zamandan bugüne de, özellikle şiddet alanında çalışan ve kadınlara birebir destek veren örgütler, şiddet ile toplumsal cinsiyet eşitsizliği ilişkisini ve uygulamadaki sorunları raporlaştırmaya devam ediyor.² Ayrıca, alandaki sorunları tespit, kurumların ve mekanizmaların işleyişini izleme ve gölge raporları ile bu tespitleri Komite'ye aktarıp Nihai Görüşler'e geçmesini sağlama çalışmaları ile birlikte feminist kadınlar, sözleşmenin bilinmesi ve avukatlar tarafından kullanılması için de atölyeler düzenliyor; broşür, kitap gibi yayınlar çıkarıyorlar.³

Bugüne geldiğimizde bu çalışmalar artık yalnızca CEDAW ve diğer BM sözleşmeleri ve mekanizmaları ile de sınırlı değil. İç hukuktaki düzenlemeler ile CEDAW izleme süreçlerini birlikte yürüten feminist hareket, 2011 yılında imzalanan İstanbul Sözleşmesi'ne geldiğimizde sözleşmelerin “sahibi”, “yazarı” olma halini, sözleşmeyi iç hukuka geçirmekteki ve uygulanmasındaki rolünü çok daha güçlü şekilde vurguluyor. Yukarıda CEDAW izleme süreçleri ile Medeni Hukuk ve Ceza Hukukundaki değişimlerin yan yana yürüdüğünü anlatan feminist avukat, söz İstanbul Sözleşmesi'ne geldiğinde Sözleşme'nin “hazırlık çalışmalarını” da üstleniyor; bu kez uluslararası hukuk ve iç hukukun yan yana yürümesinden öte “iç içe geçmiş” olmasının altını çiziyor:

“2012'den iki yıl önce İstanbul Sözleşmesi hazırlık dönemi idi o dönem ve yerelden buraya bilgileri topluyorduk. Feride Acar da bizimle idi. Yerelin nabzını anlamaya çalışıyorduk beraber. Yani İstanbul Sözleşmesi'nin hazırlık çalışmalarını biz yaptık, 2011'de imzaladık. Tam da bu sırada 6284'ü yazıyorduk. İstanbul Sözleşmesi'ne atıfta bulunduk bu yasayı yazarken. Ki daha sözleşme tamamlanmamıştı. Ama biz ikisinin de içinde yer aldığımız için ve yasada ona atıf olursa daha etkili olacağını bildiğimiz için böyle yaptık. İstanbul Sözleşmesi metninde de CEDAW'a referans var zaten. Her şey birbirine bağlı yani. Böyle ustaca işler yapmaya çalışıyoruz çünkü o kadar çok engel var ki önümüzde.”

2 Mor Çatı Kadın Sığınağı Vakfı, Kadın Dayanışma Vakfı ve CEİD Cinsiyet Eşitliği İzleme Derneği yayınlarından bu raporlara ulaşılabilir.

3 Örnek olarak Mor Çatı Kadın Sığınağı Vakfı ve Kadın Dayanışma Vakfı tarafından düzenlenen avukatlarla deneyim paylaşım atölyeleri ve Mor Çatı Yayınları'ndan Uluslararası Hukuk Mekanizmaları Pratik Bilgiler El Kitabı verilebilir.

Bu yan yana yürüyen çalışmaları takip ettiğimizde ortaya çıkan tablo şu şekilde: feministler alandaki eksiği tespit ettikten sonra onu adım adım çeşitli ölçeklerde ve formatlarda taşıyarak CEDAW Komitesi'nin önüne getiriyorlar; Komite tarafından Nihai Görüşler'e dahil edilmesi için uğraş veriyorlar; ve böylece yeniden ulusal ölçekte bu Görüşler etrafında örgütlenerek hem kısa vadede yasaların değişmesi hem de daha uzun soluklu olarak toplumsal dönüşüm için mücadele veriyorlar. Kadınların kendilerini uluslararası sözleşmelerin "sahibi" ve "yazarı" olarak konumlandıkları, "uluslararası şeyler aslında uluslararası şeyler değil" derken güç aldıkları nokta, bu tablo ile daha açıklıkla görünür oluyor. Yani sosyal hareketler ve hukuki mobilizasyonlar üzerine yazılmış olan çalışmalarda söylendiği üzere, Türkiyeli feministler de sözleşmelerin getirdiği yaptırımlar, sözleşmelerin devletler ve kamuoyu nezdindeki meşruiyeti, kadınlara açtığı "siyasi fırsat yapıları"ndan (Tarrow ve Tilly, 2007) faydalıyor. Ancak burada sözleşmeleri ve izleme mekanizmalarını yukarıdan aşağıya etki eden, kendileri dışında var olan bir "kaynak", sözleşme normlarını "yerelleştirilmesi" gereken bir dil ve kendilerini de "çevirmen" (Engle-Merry, 2006) olarak belirlemiyorlar. Aksine sözleşmenin yazımı ve uygulanması sürecinin her aşamasına sözleriyle ve pratikleriyle aktif katkıda bulduklarını iddia ediyor ve alanda yürüttükleri farklı tür ve ölçekteki çalışmalarıyla bu iddiayı destekliyorlar.

Sözleşmeler Etrafında Örgütlenmenin Sınırları

Hukuki mobilizasyonlar ve uluslararası sözleşmeler etrafında yürütülen mücadeleler üzerine düşünürken her ne kadar feministlerin sözleşmeler etrafında yürüttükleri mücadelenin aktörü rolünü üstlenmelerini merkeze alarak analiz yapmak gerekli olsa da, aynı esnada sözleşmeler ve izleme mekanizmalarına yerleşmiş sınır ve kısıtlamaları da akılda tutmak gerekiyor. Feministler uluslararası sözleşmeler etrafında yürüttükleri mücadelede, uluslararası mekanizmalara içkin elit hiyerarşik yapı ile kısıtlanırlar. Özellikle Birleşmiş Milletler binalarında New York'ta ya da Cenevre'de gerçekleştirilen resmî izleme toplantılarında bu sınırlamalar en görünür olur ve bu kısıtlılıklar şu alanlarda öne çıkar: CEDAW'ın normlara dayalı dilinin kısıtlamaları, dil ve çeviri sıkıntıları, gölge rapor yazma ve resmî izleme prosedürü formatlarının getirdiği sınırlar ve son olarak İzleme Komitesi üyeleri ve Türkiye'den kadınlar arasındaki hiyerarşik ilişki.

Kadınlar, uluslararası izleme mekanizmalarına içkin bürokrasi ve hiyerarşiyle ve uluslararası normlar ile sahadaki yerleşmiş gerçeklerin karmaşıklığı arasındaki tutarsızlıklarla (bazı yerlerde daha çok bazı yerlerde daha az, özellikle Kürt

bölgelerinde daha sık şekilde) karşı karşıya kalmaktadır. Sözleşmelerin sahibi ve izleme süreçlerinin aktif bir parçası olma halleri, bunların dayattığı normlar ve mekanizmalar ile sınırlanır ve düzenlenir. Bu nedenle, kadınlar gölge rapor yazma süreçleri etrafındaki örgütlenmelerinde yerel temelli bilgiyi/verileri tüm karmaşıklığı ve nüansları ile yansıtmak ve süreçlere herhangi bir kısıtlama olmadan erişebilmek konularında hâkim olan resmî hak temelli söylem ile etnik, dinî gerilimler, sınıf ve eğitimle ilgili farklılıklar vb. dahil yerel gerçeklikler arasında müzakere yürütmek durumunda kalırlar. Kadınlar bu kısıtlamalara itiraz ederek, onları eleştirerek vs. onlarla müzakere ederler. Yerel bilgileri ve uygulamalarıyla bu normları ve standartları değiştirirken/yeniden yazarken, izleme mekanizmalarının formalitelerini ve normlar ile yerel gerçekler arasındaki tutarsızlıkları eleştirir ve bunlara meydan okurlar.

Sonuç

Bu çalışma, uluslararası sözleşmeler ve izleme mekanizmaları çevresinde oluşturulan mücadeleyi değerlendirirken bu belgelerin oluşturulmasında, geliştirilmesinde ve uygulanmasında feministlerin temel kurucu rolünü ve iradesini gören bir bakışın gerekli olduğunu iddia eder. Böylece sözleşmeler ve diğer tüm uluslararası belge ve mekanizmaların incelenmesinde konuyu yalnızca devlet ve uluslararası kurum arasındaki ilişkiye sıkıştıran, yukarıdan aşağıya tek yönlü bir etki öngören, dolayısıyla kadınların bu süreçlerdeki etkisini ve emeğini görünmezleştiren erkek egemen yaklaşımlara karşı koyar. Sözleşmelerin alanda mücadele eden kadınların deneyimlerinden, karşılaştıkları zorluklardan beslenerek, bu alanda çalışan kadınların katılımları, geribildirimleri, AİHM'de açtıkları stratejik davalar, yazdıkları gölge raporlar, diğer uluslararası mekanizmalarda yürüttükleri çalışmalara dayanan bilgi ve deneyim aktarımları ile yazıldığını ve yine uygulanmasında da aynı kadınların rol oynadığını vurgular. Yani sözleşmelerin yapılmasında ve uygulanmasındaki çok boyutlu ilişkiselliğin (sadece “dışarıda” var olan normların uygulanması gibi yukarıdan aşağıya olmayan bir ilişkisellik) altını çizer. Ancak bu hâkim söylemlere karşı feminist itirazı görünür kılarken aynı zamanda izleme mekanizmalarına içkin hiyerarşik ve resmî prosedürlerin getirdiği engeller ve uluslararası normlar ve uygulama arasındaki gelişmelerin getirdiği yapısal kısıtlamalar ve kadınların bu kısıtlamalarla farklı yönlerden yürüttükleri müzakere ve mücadelelerin göz ardı edilemeyeceğini söyler.

Burada daha genel amaç, uluslararası sözleşmeler etrafında yürütülen hak ve hakikat mücadelelerine kadınların sözünü “katmak”tan öte (Scott, 1986) bu mücadelelere dair bilgi üretiminde feminist bir perspektif oluşturulmasına katkı sunabilmektir (Narayan,

1989). Sürecin esas aktörlerinin rolünü ve görünmez emeğini Cynthia Enloe'nun ifadesiyle bir "detektif çalışması gibi kazıyarak" (Enloe, 2014: 4), mücadelenin "başarı" ölçüsünün yavaş ve kademeli olarak ilerleyen bir sosyal dönüşüm hedefi olduğunu göz önünde tutarak ve sözleşmeleri yaşayan belgeler olarak ele alıp yapılmasının ve uygulanmasının iç içe geçtiğini görerek bir yaklaşım geliştirilmesine katkı sunmaktadır.

Kaynakça

- Akçabay C. (2020) "Toplumsal Cinsiyete Dayalı Şiddetle Mücadele, Hukuk ve Feminist Mücadele", İnsan Hakları Okulu Çalışma Metinleri, no. 23, <https://insanhaklariokulu.org/calisma-metinleri-no-23/#page-content>
- Babül, E. (2017) *Bureaucratic Intimacies: Translating Human Rights in Turkey*, Stanford University Press.
- Berktaş, A. ve İlkaracan, O. (2002) "Women In Turkey Finally Gain Full Equality In Family: The New Civil Code In Turkey", *Association For Middle East Women's Studies*, 1&2: 19-22.
- Brysk, Alison (2002) *Globalization and Human Rights*, University of California Press.
- Büyükgöze, S. (2020, Ekim 5) "İstanbul Sözleşmesi: Bir Feminist Mücadele Hikayesi", Heinrich Böll Stiftung Derneği Türkiye Temsilciliği, <https://tr.boell.org/tr/2020/10/05/istanbul-sozlesmesi-bir-feminist-mucadele-hikayesi>
- CEDAW Komitesi (1997) CEDAW Komitesi Nihai Görüşler.
- CEDAW Komitesi (2005) CEDAW Komitesi Nihai Görüşler.
- Chua, L. J. (2015) "The Vernacular Mobilization of Human Rights in Myanmar's Sexual Orientation and Gender Identity Movement", *Law & Society Review*, 49(2): 299-332.
- Çalı, B. (2010) "The Logics of Supranational Human Rights Litigation, Official Acknowledgment, and Human Rights Reform: The Southeast Turkey Cases before the European Court of Human Rights 1996-2006", *Law & Social Inquiry*, 35(2): 311-337.
- Engle-Merry, S. (2006) *Human Rights and Gender Violence: Translating International Law into Local Justice*, The University of Chicago Press.
- Enloe, C. (1989) *Bananas, Beaches, and Bases: Making Feminist Sense of International Politics*, Pandora.
- Ertürk, Y. (2006) "Turkey's Modern Paradoxes: Identity Politics, Women's Agency, and Universal Rights", M. Marx-Ferree ve A.Tripp (der.) *Global Feminism: Transnational Women's Activism, Organizing And Human Rights* içinde, New York University Press, s.79-110.
- Gökalp, D. (2010) "A Gendered Analysis of Violence, Justice and Citizenship: Kurdish Women Facing War and Displacement in Turkey", *Women's Studies International Forum*, 33: 561-569.
- Işık, S. N. (2002) "1990'larda Kadına Yönelik Aile İçi Şiddetle Mücadele Hareketi İçinde Oluşmuş Bazı Gözlem ve Düşünceler", A. Bora, ve A. Günel (der.), *90'larda Türkiye'de Feminizm içinde*, İletişim Yayınları.
- Kadının İnsan Hakları Yeni Çözümler Derneği (2008) *Birleşmiş Milletler CEDAW Sürecinde Sivil Toplum Örgütleri ile Savunuculuk ve Lobcilik, Türkiye Gölge Raporlar: 1997 & 2005 Deneyimleri*.
- Kadının İnsan Hakları - Yeni Çözümler Derneği, Mor Çatı Kadın Sığınağı Vakfı, Eşitlik İzleme Komitesi (1997) 1997 CEDAW STK Gölge Raporu.
- Kandiyoti, D. (1991) "Introduction", D. Kandiyoti, *Women, Islam and the State* içinde, Temple University Press, s. 1-22.

- Kandiyoti, D. (2011, Ocak 5) "A Tangled Web: The Politics of Gender in Turkey", *OpenDemocracy*, <https://www.opendemocracy.net/en/5050/tangled-web-politics-of-gender-in-turkey/>
- Kahraman, F. (2018) "A New Era for Labor Activism? Strategic Mobilization of Human Rights Against Blacklisting", *Law & Social Inquiry*, 43(4): 1141-1741.
- Keck, M., ve Sikkink, K. (1998) *Activists Beyond Borders: Advocacy Networks in International Politics*, Cornell University Press.
- Keresteciođlu, İ. (2004) "The Women's Movement in the 1990s: Demand for Democracy and Equality", F. Berktaý (der.) *The Position of Women in Turkey and in the European Union: Achievements, Problems, Prospects* içinde, Ka-Der Press.
- Kıvılcım, Z. (2018) "Articulating Human Rights Discourse in Local Struggles in a Neoliberal Age", B. Golder ve D. McLoughlin (der.) *The Politics of Legality in a Neoliberal Age* içinde, Routledge.
- Kurban, D. (2016) "Forsaking Individual Justice: The Implications of the European Court of Human Rights' Pilot Judgment Procedure for Victims of Gross and Systematic Violations", *Human Rights Law Review*, 16: 731-769.
- Kurban, D., ve Güllalp, H. (2013) "A Complicated Affair: Turkey's Kurds and the European Court of Human Rights", D. Anagnostou (der.), *The European Court of Human Rights: Implementing Strasbourg's Judgments on Domestic Policy* içinde, Edinburgh University Press, s. 166-187.
- Levitt, P. ve Merry, S. (2009) "Vernacularization on the Ground: Local Uses of Global Women's Rights in Peru, China, India and the United States", *Global Networks*, 9(4): 441-61.
- Lovell, G. I., McCann, M., Taylor, K. (2015) "Covering Legal Mobilization: A Bottom-Up Analysis of Wards Cove v. Atonio", *Law & Social Inquiry*, 41(1): 61-99.
- McCann, Michael. (1994) *Rights At Work: Pay Equity Reform and The Politics Of Legal Mobilization*, The University of Chicago Press.
- Narayan, U. (1989) "The Project of Feminist Epistemology: Perspectives From a Nonwestern Feminist", A. M. Jaggar ve S. Bordo (der.), *Gender/Body/Knowledge: Feminist Reconstructions of Being and Knowing* içinde, Rutgers University Press, s. 256-269.
- Özdemir, B. (2014) "The Role of the EU in Turkey's Legislative Reforms for Eliminating Violence against Women: A Bottom-Up Approach", *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*, 16(1): 119-136.
- Reilly, N. (2011) "Doing Transnational Feminism, Transforming Human Rights: The Emancipatory Possibilities Revisited", *Irish Journal of Sociology*, 19(2): 60-76.
- Scott, J. W. (1986) "Gender: A Useful Category of Historical Analysis", *The American Historical Review*, 91(5): 1053-1075.
- Simmons, B. A. (2009) *Mobilizing For Human Rights: International Law in Domestic Politics*, Cambridge University Press.
- Synder, Margaret (2006) "Unlikely Godmother: The UN And The Global Women's Movement", M. Marx-Ferree ve A. Tripp (der.) *Global Feminism: Transnational Women's Activism, Organizing And Human Rights* içinde, New York University Press, s. 24-50.
- Tarrow, S., ve Tilly, C. (2007) *Contentious Politics and Social Movements*, Paradigm Publishers.
- TCK Kadın Platformu (2005) The 2005 CEDAW STK Gölge Raporu.
- Tekeli, Şirin (1989) "80'lerde Türkiye'de Kadınların Kurtuluşu Hareketinin Gelişmesi", *Birikim*, no. 3.
- Tekeli, Şirin (1998) "Birinci ve İkinci Dalga Feminist Hareketlerin Karşılaştırılmalı İncelemesi Üzerine Bir Deneme", A. Berktaý (der.) *75. Yılda Kadınlar ve Erkekler* içinde, İş Bankası Yayınları.

Tezcür, G. M. (2009) "Judicial Activism in Perilous Times: The Turkish Case", *Law & Society Review*, 43(2): 305-336.

Uçan-Çubukçu, S. (2004) "Post 1980s Women's Movement in Turkey: A Challenge to Patriarchy", F. Berktaş (der.), *The Position of Women in Turkey and in the European Union: Achievements, Problems, Prospects* içinde, Ka-Der Press.

Zwingel, Susanne (2016) *Translating International Women's Rights: The CEDAW Convention in Context*, Palgrave Macmillan.

ÇATIŞAN HAFIZALAR VE

HAKİKAT ANLATILARI

Bir Karşı-Anıt Olarak

10 Ekim Anıt Ağaçları^{1*}

HANİFE KARDELEN IŞIK

“Çağın en karmaşık yerinde durduk

Biri bizi yazsın, kendimiz değilse

Kim yazacak

Sustukça köreldi

Kaba günü yonttuğumuz ince bıçak”

LEKE, GÜLTEN AKIN

10 Ekim 2015'te, Kamu Emekçileri Sendikaları Konfederasyonu (KESK), Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu (DİSK), Türk Mühendis ve Mimar Odaları Birliği (TMMOB), Türk Tabipleri Birliği (TTB) ve çeşitli sivil toplum kuruluşlarının çağrısıyla düzenlenen Emek, Demokrasi ve Barış Mitingi'ne katılmak üzere Ankara Garı önünde biraraya gelen topluluğa düzenlenen bombalı saldırıda Cumhuriyet Türkiye'si tarihinin en büyük katliamlarından biri yaşandı. Öncesinde 20 Temmuz 2015'te Suruç'ta, ardından yine Ankara'da 17 Şubat'ta Merasim Sokak ve 23 Mart'ta Güvenpark'ta yaşanan üç katliamda yüzlerce insan hayatını kaybetti, yaralandı. Bu “süreçte(n) geride kalanlar” kamusal alandan menedilen bir yas, unutturmama borcu, utanma ve hatırlatma sorumluluğu gibi duygular etrafında bu katliamların tekrar tekrar dolaşıma sokulan nefret temsilleriyle baş başa kaldı.

10 Ekim Ankara Katliamı davasında avukatların ve ailelerin olağanüstü dirayeti ve çabalarının sonucunda tutuklu bir sanık için TCK 77. Madde'de düzenlenen “insanlığa karşı suç” fiili üzerinden bir ek iddianame hazırlandı. Uluslararası Ceza Mahkemesi'ni kuran, insanlığa karşı suçun dört suç kategorisinden biri olarak yer aldığı Türkiye'nin taraf olmadığı, Roma Statüsünün dibacesi “tahayyül gücünü aşan kötülöklere/zulümlere yanıt verme ihtiyacından” bahseder. İnsanın tahayyül gücünü zorlayan bir kötölökle karşılaşıldığında onu ifade edilebilir, konuşulabilir terimlerle söylemek yani tahayyül edilemeyen kötölüğün karşılığını hukukta aramak doğal gözüküyor (Vernon, 2002). Ancak

¹ *Bu yazının ilk ve daha kısa bir versiyonu Birikim Güncel'de yayınlanmıştır. “Barış Ayrıcalığı ve 10 Ekim Anıt-Ağaçları (I)”, Birikim Güncel, 20.01.2020, <https://www.birikimdergisi.com/guncel/9892/baris-ayricaligi-ve-10-ekim-anit-agaclari-i>

19 sanığın ceza aldığı, 16 sanığın firari olduğu ve Ağustos 2018'de karara bağlanan soruşturma ve dava süreci için dava avukatlarından Nuray Özdoğan "meselenin ölenlerin, yaralananların adaletinin gerçekleştirilmesi, sanıkların ceza alması olmadığını; meselenin katliamlara giden süreci ören politik yönelimlerin sonucu olan işbirliklerinin ortaya çıkmaması" (Özdoğan, 2019) olduğunu söylüyordu. Bu durumda, tahayyül edilemez kötülüğün karşılığını aramanın anlamı hukukun o durumlara atfettiği tanımlarla sınırlı mıdır? 10 Ekim 2015, saat 10:04'te gerçekten var olduğu biçimiyle, hukukta kendine bir yer bulamayan bu tahayyüle sığmaz hale dair varılan hükmün, yalnızca böyle bir nedenle, "hakikat" olduğu söylenebilir mi? Yine Nuray Özdoğan'ın sözleriyle: "Katliamın ayak seslerini biz duy(a)madık, duyanlar bilenler ise hiç duymamış gibi davrandılar." Böylesi bir adalet arayışında "duyanlar bilenler" tarafından bir suçun tanınması, failinin yargısal süreçlerde belirlenmesi, tanıklık ve belgelerin ortaya çıkarılması, suçluların ve sorumluların belirlenmesinde varılacak nokta ne olabilir? Verilen hüküm hakikat, varılan yer adalet midir?

Kosselleck "düşünülemeyeni düşünmek, telaffuz edilemeyeni telaffuz etmeyi öğrenmek ve tasavvur edilemeyeni tasavvur etmeye çalışmak" ve "negatif hatırlama"nın sadece maruz kalanların acılarının hatırdaki tutulmasıyla kolektifleşemeyeceğini, bunun için faillerin, fiillerin ve bunların hedeflerinin de sürekli hatırlanmasını sağlayacak biçim ve yöntemlere ihtiyaç olduğunu belirtir (Kosselleck, 2002, akt. Sancar, 2008). Nitekim insanlığa karşı suçtan iddianame düzenlendiği sıralarda dönemin başbakanı Davutoğlu hafızaları yoklamayı salık veriyordu: "Gelin hafızanızı bir yoklayın. İleride Türkiye Cumhuriyeti tarihi yazıldığı zaman, eminim en kritik dönemlerden, birkaç aydan biri 7 Haziran ile 1 Kasım arasındaki dönem olarak yazılacaktır."² Beş yıldır her ayın onuncu günü saat 10:04'te kayıplarını anmak için Ankara Garı'na giden ailelerin, her yıldönümünde anmaya gittiğinde polis engeliyle karşılaşanların, yargı mücadelesinde hakikat işçiliği yapanların, o günkü buluşmaya birkaç dakika geciktiği ya da birkaç metre ötede durduğu için öl(dürül)memiş olanların, gidememiş olmanın sorumluluğunu taşıyanların, anıt ısrarından vazgeçmeyenlerin, 10 Ekim'in hafızasını ilmek ilmek işleyenlerin hafızasında yokladıklarının aynı olmadığı açık.

Devlet aklının "hafızamıza" büyük ölçüde damgasını vurmuş bir süreklilik noktası var, öyle ki bütün siyasal özneleşme süreçlerimizi önüne "siyasi" sıfatı getirilen davalarda adalet arayışında, hakikat mücadelemizi ise Rancière'in "çifte ortadan

² "Davutoğlu'nun 'terör defterleri açılırsa' diye işaret ettiği 7 Haziran - 1 Kasım 2015 tarihleri arasında neler yaşandı?", <https://t24.com.tr/haber/davutoglu-nun-teror-defterleri-acilirsa-diye-isaret-ettigi-7-haziran-1-kasim-2015-tarihleri-arasinda-neler-yasandi,836278>, T24, 24 Ağustos 2019.

kaldırma süreci" dediği (Ranci re, 2014): ortadan kaldırılmanın ortadan kaldırılması ve ortadan kaldırılmalarının izlerinin, kendinin adının kaybolması"na maruz bırakılmış katliamlardan hasıl bir süreklilik bu. Cumhuriyet Türkiyesi tarihinin "bilinen" can kaybı bakımından en ağır olaylarının yaşandığı, 7 Haziran'ın hemen öncesinde (5 Haziran 2015) HDP'nin Diyarbakır mitinginde patlayan bombayla başlayan "süreçte(n) geride kalanlar" yas, unutturmama borcu, utanma ve hatırlatma sorumluluğu gibi duygular etrafında bu tahayyüle sığmaz k t l ğ n tekrar tekrar dolaşıma sokulan nefret temsilleriyle, böylelikle de "yaşayanın dokunamadığı bir geçmişle" birlikte bir hayatla baş başa kaldı. Zira daha o zaman memento mori haline sıkıştırılanlara hafızasında neyi "yoklaması gerektiği" hatırlatılmıştı! Derrida, k t l ğ n geldiği yer, daha kötüsünün gelme olasılığıysa, yas çalışması yapma imkânı bırakmayan bir travma olduğu konusunda uyarıyordu bizleri (Derrida, 2008): "travma 'olup bitmiş' bir saldırıdan ziyade, gelecek tarafından, gel-ecek tarafından, daha kötüsünün geleceği tehdidi tarafından meydana getirilir." Zira, Davutoğlu'nun Van'daki mitingde "AK Parti iktidardan indirilirse buralarda terör çeteleri dolaşacak, beyaz Toroslar dolaşacak" sözleri de geçmişte olan bitenin gözlerden saklanmış izlerine dair hatırlatıcı amillerin tortularının bu süreklilikten tasfiye edilmemiş olduğunu ve işe koyulabileceğini söylüyordu.

Hafızamızı imleyen hatırlatıcılara, barış isteyen ve bunun uğrunda katledilen insanların öldürülebilir fakat yası tutulamaz görülmesine, tahayyül gücümüzü aşan kötülüklerin muhakememizi fel  etmesine karşı bu "süreklilik" içerisinde barış kavramına *gelecek zamanın hikâyesinde(n)* ayrıca bir şerh düşmeyi denemek gerek. Judith Butler'ın (2009c) hüküm süren yasaya karşı çıkmak pahasına, kardeşinin ölümünün yasını herkesin gözü önünde tutan Antigone'den bu yana kamusal yasin ayrımcı dağılımının muazzam önemde bir siyasal mesele olduğu teşhisinden devamla bir yas sürecinin devlet ve hükümetlerce kolayca "gasp edilip" veya soğurulup iktidar stratejilerine dâhil edilebilecek siyasal potansiyeline bir de "suç ortaklığını" eklemeli. "Savaşa inat barış, hemen şimdi" diyebilmek için biraraya gelen insanların katli sonrasında, "kokteyl terör" açıklaması, "kimlerin yasinin tutulabilir olduğu"nu tayin ediyordu. "Ulusal" ile  er velenen  c günlük yas ilanı ardından Konya'daki milli ma  sırasında hayatını kaybedenler için yapılan "saygı duruşu" sırasında yaşananlar, insanı kırılganlığı içinde görünür kılan, değerini savunmamıza, hayatlar aşağılandığında ya da hayat/can olarak değerlerine hiç saygı duyulmadan i leri boşaltıldığında tepki vermemize yol açabilecek  er veleme biçimlerinden bu süreklilikte neye işaret ediyordu (Butler, 2009b: 77)?

Beatriz Sarlo (2012: 19) devlet terörü karşısında hatırlama ve unutmanın bunun içine

dahil olan kavramların öznel anlatımlarının sınırlarını tartıştığı çalışmayı yazma amacını “anlamak, hatırlamaktan daha önemlidir, her ne kadar anlamak için mutlaka hatırlamak gerekse de” diye özetliyor. Bu anlamda, hatırlamak önemli ve ilk koşul elbette; fakat kolektif hafıza ve unutmaya üzerine düşünürken aynı zamanda o toplumsal yapının içinde bulunduğu koşulları da göz önünde bulundurmak gerekiyor. Zira hatırlama daima belirli hafıza toplulukları etrafında gerçekleşir. Bu bakımdan yekpare bir kamusal hafızadan, yani geçmişte olan bitenin ayırım yapılmaksızın ve/veya aynıyle muhafaza edildiği bir alandan, bir hatırlama-unutmadan söz edilmez. “Tanıklığın” bugünde belirli bir tarzda yorumlanması ve hatırlanması gerekir. Bu anlamda, hafıza bir mücadele alanı, tarihe yön verebilme kabiliyetine sahip olsa da mücadelenin niteliğine ve verildiği koşullara bağlı. Türkiye’de artık söylemenin malumun ilamı haline geldiği siyasal iktidarın baskıcı karakteriyle öne çıktığı süreçlerde, katliam sonrasında pek çok biçimiyle yüzleşmek zorunda bırakıldığımız nefret temsillerinin olduğu, bir bakıma kötülüğün sıradanlaştığı böylesi bağlamlarda mücadeleyi yalnızca “unutmama-unutturmamadan” kurmak, “nasıl?”ı ihmal edebiliyor: “Nasıl olmuştur da, aynı ülkede yaşayanların önemli bir çoğunluğu, ‘ötekiler’in katlini (‘yok olmalarını’) bir ‘ideal’ olarak benimsemiş ve ideali makul ve makbul kılan kuşatıcı bir ‘tarih’ okuması ile (‘kolektif hafıza’) biraraya gelmişlerdir?”³ 10 Ekim 2015’teki katliamdan kısa bir süre sonra yazdığı kısa yazıda Necmi Erdoğan (2015), Türkiye toplumunu birarada tutanın ne olduğu sorusuna cevaben, beraber yas tutamamanın aynı zamanda bir toplum olamamanın işareti olduğunu söylüyor; birarada durduran şeyin ise olan bitene tanıklık eden ancak bunlarla ilgili sorumluluk taşımadan, “gündelik hayatın hiçbir şey olmuyormuş gibi devam ettirilebildiği” koşullarda suç ortaklığı olduğunu hatırlatıyordu. Öyleyse bu suç ortaklığında biraraya gelenlerin Katliam’a dair hatırladıkları ve/veya hatırlattıkları geride kalanlar için ilkinde eklenen ikinci bir adaletsizliğe mi işaret eder? Zafer Yılmaz da (2016), tanıklığın yükünü taşıyacak olanlar için yalnızca katliam değil katliamın ardından hükümetin yaptığı açıklamalar, kamusal alandan menedilen yasa karşı verilen tepkiler, sosyal medyada katledilenler için olağan hale gelen “nefret şovları”nı, hatırlatarak, “ölülere karşı sergilenen bu tutumun, nefret gösterisi yapanların gözünde tam da biz geride kalanların yaşamının da bir sorun olduğunu gösterdiğini” söylüyordu.

Kırılganlık, yaralanabilir, zarar görebilir, öldürülebilir olmak tüm canlıların paylaştığı ortak ve bizi birbirimize bağımlı kılan bir durum olsa da hepimizin aynı oranda kırılgan olduğunun söylenemeyeceğinin altını çiziyordu Butler. Bunun belirleyicisi

³ Soru, 10 Ekim Katliamı’nın ardından Haluk Sunat’ın hafızanın kuruluşu ve işleyişinin hakikatle ilişkisinde belirleyiciliğini değerlendirdiği *Varlık* dergisinin Aralık 2016 tarihli sayısında yayınlanan “Hafıza, hakikat ve hakikatlilik” yazısından. <https://haluksunat.com/2016/12/13/hafiza-hakikat-ve-hakikatlilik/>

olan politikalar, yani kimlerin özne sayılacağına, kimlerin yaşamlarının yaşanmaya, ölümlerinin yası tutulmaya değer görüleceğine karar veren çerçeveler bunları belirleyen normlarla ilişkili olarak belirli tanımlayıcı alanlarda ortaya çıkarlar. Bu tanımlayıcı alanda kamusal yas ulusal kimliği inşa eden yastır.⁴ Peki ya barış talebiyle biraraya gelen ötekilerin kamusal ol(a)mayan yası nasıl bir yasa işaret eder?⁵ Barış, her şeyden önce, savaşın karşıtıysa toplumsal barış talebiyle biraraya gelen insanlar için yası, bunu belirleyen yani özne olarak tanınmanın sınırlarını çizen çerçevenin yargısını barış kavramı için bu *süreklilik* içerisinde nereye koyacağız, “çifte ortadan kaldırma süreci”nin imleyenleriyle nasıl hatırlayacağız? Toplumsal barış talebiyle biraraya gelen insanların katlinin üzerinden geçen beş yılda, muktedirin bu talebin dile getirilmesine karşılık olarak daimî cevabı olan terör söylemi işletilmeye, bunun yanında bir de beraber yas tutamadıklarımızın “suç ortaklığı” da devam ediyorsa? Buna, askerî bir harekâtın “barışla” kurulan bir tamlamayla adlandırılabilir olması eklemek gerek. Öyleyse, bu çerçevelenme biçiminde barış, tanık olunan şiddetin yalnızca daha fazla kayıp getirdiği kırılğan hayat talebini dikkate almayanların, bir adım daha ötede “kırılğanlığı tanımayanların” ayrıcalığı olmalı. Oysa barış, yalnızca savaşın karşıtı değildir, Spinozacı düsturla söyleyecek olursak: barış bir erdemdir, iyiliğe, güvene, adalete meylettir, bir zihinsel tutumdur. Bu nedenle, barış diyen kayıplarımızın yasını tutabilmek, yas tutma yetimizi yeniden kazanabilmek, ne uğruna katledildiklerini unutturmama borcumuzdan, adalet talebinden, hakikat mücadelesinden ayrı düşünülemez. Nitekim yas her zaman geri çekilme anlamına gelmeyebilir: kayıplar karşısında yaralanabilir, kırılğan oluşumuz da hatırlama görevimiz, unutturmama borcumuz zemininde bizi ortaklaştırabilir.

İngilizce’de “tanık olmak”ın Türkçe’de doğrudan bir karşılığı, “tanıklığı taşımak” ya da “tanıklığa dayanmak” (to bear witness) olarak geçer. Hannah Arendt (1961), Faulkner’in “Geçmiş asla ölü değildir, hatta geçmiş bile değildir” sözünden hareketle geçmişin yükünün geleceğe doğru ilerleyen insanların sırtlarından bırakabilecekleri bir yük olmadığını, nitekim buna gerek de duyulmadığını söylüyordu bizlere. Diğer yandan, barış talebiyle biraraya gelen insanların katlinin, hatırlamanın, unutturmamanın ve dolayısıyla tanıklığı taşımanın yüküyle baş edebilme ve/veya baş etmeye çalışma deneyiminin tahayyül edilemeyen kötülüğe karşı bir adaletsizlik deneyimini de kapsamaması, geçmişin geçmişte kalamadığı, dolayısıyla *hatırlanayışanan* bir şimdi

⁴ Varoluşsal ve ortaklaşılın kırılğanlık hâli ve kırılğanlığın farklılaştırılmış/hiyerarşik dağılımı arasındaki ayırım hakkında bkz. Butler, 2005: 10-12, 44, 111 ve Butler, 2009a. Judith Butler, “Kötü Bir Hayatta İyi Bir Hayat Sürmek Mümkün müdür?” başlıklı Adorno Ödülü konuşması.

⁵ Serhat Celâl Birdal’ın Leslie Jo Frazier’in karşı-yas (countermourning) kavramı üzerinden, Hrant Dink’in katli ardından yapılan anmaların anlamını sorguladığı, bu yazının tefekkürünün de bir parçası olan çalışması için Birdal, 2013.

karşısında Butler'ın "kırılgnlık" kavramlaştırmasını, yas hiyerarşisinde barış ayrıcalığına sahip olmamak olarak genişletebiliriz. Dahası, kırılgnlıkların eşitsiz dağılımında *yaralanabilirlik* durumunda olup buna direnenleri düşündüğümüzde, yasin birleştiriciliğiyle dahi mücadelelerinin haysiyeti teslim edilmiyorsa suç ortaklığı da ayrıcalıklı bir konumu işaret ediyor olmalı. Zira Butler da yaşanan bir kayba tanıklığın ardından, biraradalıkla kurulabilen bir yasin taşıdığı siyasal eyleyebilme kabiliyetinin somut yer ve zamanda baskı ve şiddet halihazırda fiilen devam ediyorsa nasıl gerçekleştirilebileceğine dair bir öneride bulunmaz.

Öyleyse, unutturmanın/unutturanın zulmü, tanıklığın yükü altında, bu süreklilikle/te nasıl yas tutacağız, yaşayacağız? "İnsanın iktidara karşı mücadelesi, hafızanın unutmaya karşı mücadelesidir"den mülhem, hatırlama ve hatırlatmanın bizatihi kendisinin bir direniş eylemi haline gelebildiği baskıcı unutturma rejiminde⁶ bizi iyileştiren, kırılgnlığımızı birlikte dönüştüren bir hafızalaştırma pratiği geliştirebilir miyiz? Kırılgnlık, bize başkalarına bağımlı olduğumuzu hatırlatıyorsa, böylelikle başkalarına bağımlı olduğumuzu kabul etmek, yasin ortaklaştırıcılığında birleşmek barış ayrıcalığına sahip olmayanlar için yeni siyasal topluluk biçimlerine zemin oluşturabilir mi? Tam da bu nedenle, bu *süreklilikte "artık"* hakiki bir barış talebi imkânını yaratan şey yas siyaseti oluşturabilmenin olanaklarıyla birarada özneleşilen bir hafızalaştırma eyleminde aranabilir mi? Bu noktada, bu satırların yazarının da 10 Ekim'in ardından, tanıklığının yükünü, gel-ecek tarafından *belirlenmiş olan* yasını nereye koyacağını bilemeyenlerden biri olarak, barış talebinde ve iyileşmekte ısrarcı olan "içeriden" bir özdüşünüm gerçekleştirmeye çalıştığını da eklemek gerek.

Örgülü Mücadele

Türkiye'de 2013'teki "barış süreci" dönemiyle birlikte göreceli bir barışçıl hava oluştuysa da bu ortam militarizmi geriletmedi. Nitekim 2013-2015 arasındaki bu "her an askıya alınabilir süreci", Haziran 2015 sonrası IŞİD'in de faili olduğu travmatik bir şiddet dönemi takip etti. Temmuz 2015'te, hükümetin Türkiye'yi Suriye'deki savaşa dahil etmesiyle pek çok kesim "barış talebini" tekrar dillendirmek istedi. Bu koşullar altında, 10 Ekim'de Ankara Garı önünde Emek, Barış, Demokrasi Mitingi çağrıları yapıldı. Türkiye'nin dört bir yanından insanlar barış talebiyle 10 Ekim'de Ankara'da biraraya geldi. 10 Ekim Ankara Katliamı Davası avukatlarından İlke Işık o günü şu sözlerle anlatıyor:

⁶ "Baskıcı unutturma" (repressive erasure) kavramını Paul Connerton'dan ödünç alıyorum (Connerton, 2008: 61-63).

“On binlerce, belki yüz binlerce insan, hayatını ‘10 Ekim’den Önce’ ve ‘10 Ekim’den Sonra’ diye ayırıyor. Sadece orada olanlar değil, gelemeyenler, yetişemeyenler, televizyonlarını açıp bir mitingde katliam olduğunu öğrenenler için de durum bu. Korkunç bir şey! Patlamalar, on binlerce insanın birarada olduğu mitingin başında gerçekleşti. Biz ne olduğunu anlamaya çalıştığımız kısa bir ânın ardından herkes gibi bir şeyler yapmaya çalıştık. Ama yapamadık! Yaralılara yardım etmek yerine gaz bombalarıyla, çevik kuvvetle, TOMA, akrep denen araçlarla alana girmek gibi akıl almaz şeyler yapanları gördük, dehşetin devamını yaşadık. Ama çok kıymetli ve hâlâ devam eden bir şeye de tanıklık ettik: O gün orada başlayan dayanışma! Bir patlama olduğunu anlıyorsunuz. Tahmin ettiğinizden çok daha vahim bir tablo... İnsanların öldüğünü, yerde ağır yaralılar olduğunu fark ediyorsunuz. Bir iki dakika bile geçmeden sağ kalanlar, yaralananlara yardım etmeye çalıştı. Bu, kolay tarif edilebilecek bir şey değil! Daha kendinize bile gelemeden yardıma koşuyorsunuz. Benim unutmadığım şeylerden biridir: pankartlar sedye yapıldı. En acil durumdakiler, ses araçları ile hastaneye yetiştirildi. Alandaki sağlıkçılar insanüstü bir çabayla yaralılara müdahale etti. Onlar olmasaydı, belki çok daha fazla arkadaşımızı kaybedecektik. Çok hızlı örgütlenmiş bir dayanışmaydı ve halen devam ediyor. Hukuk alanını takip etmek için de birbirimizle dayanışarak yaralarımızı sarmak, ‘yola devam edeceğiz ve hesabını soracağız’ demek için de devam ediyor” (akt. Büyükbeşe, 2020).

Avukat İlke Işık’ın hukuk mücadelesindeki her bir insanın olağanüstü uğraşlarıyla ortaya çıkarılanlara da atıfla “neredeyse her türlü koşulu/iklimi sağlanmış bir katliam” olarak nitelediği bir olay sonrasında hem her bir insanın yaşadığı deneyimin hem de bütün bunlara karşı hissedilenin, tanık olunanın biricikliği nedeniyle yazarak tüketmek mümkün değil. Yine de hatırlatmalı: Katliam sonrası “hiçbir şey olmamışçasına” hızla gündelik hayatın “normalleştirildiğini”, daha ertesi gününden itibaren katliamın yaşandığı yere giderek karanfil bırakmak isteyen insanlara polisin gazla müdahale ettiğini, bir lütuf gibi ara verildiği söylenen seçim çalışmalarına devam edildiğini -ki dönemin başbakanı Ahmet Davutoğlu katliamın ardından katıldığı bir televizyon programında: “Şimdi Ankara’daki terör saldırısı sonrasında anket yaptık ve kamuoyunun nabzını tutuyoruz oylarımızda bir yükseliş trendi var” dedi- mukteditir ivedilikle getirdiği yayın yasağına karşı hakikati anlatmak için devletin raporlarının haberini yapan gazetecilere soruşturma açıldığını, katliamda ihmali ve sorumluluğu bulunan kamu görevlileri hakkında ailelerin yaptığı suç duyurusunun reddedilmesinin ardından Emniyet Genel Müdürlüğü’nün 10 Ekim davası avukatlarına dava açtığını, kayıp yakınlarının, cenazelere ve taziyelere katılanların çeşitli gerekçelerle gözaltına

alındığını, yıldönümlerinde izin verilse dahi anmaların engellendiğini, katliamın yaşandığı meydana yerleştirilen geçici anıt olan fotoğraflı panonun saldırıya uğradığını, Ankara Garı önünde yapılacak anıt ve meydan düzenlemesi için beş yıldır mücadele verildiğini, katliamın üzerinden geçen beş yılda her ayın onuncu günü, 10:04'te o meydana barış mücadelesinde yitirilen canları anmak için 10 Ekim Barış ve Dayanışma Derneği'nin çağrısıyla biraraya gelinmeye devam edildiğini...⁷

Ağır, yakıcı, altüst edici, mahfazasına sığmayan olaylar hafıza dizgesinin içerisine yerleşse dahi bütünlüğünü bozar. Peki ya böylesi müspet bir anı olarak travmalar söz konusu olduğunda hem geçmişin hem de şimdinin tanıklıklarıyla yas tutabilmenin olanakları, geçmiş hatırlamanın ve hatırlatmanın imkânları nelerdir? Siyasal iktidarın kurucu ve yıkıcı hafıza siyasetinin işleyişi içerisinde kaybın acısını, tanıklığın yükünü taşıyanlar, barış talebinde ısrarcı olanlar için şimdide nasıl bir yüzleşme mümkündür? En önemlisi de kimler için nasıl ve neyi hatırlatmak istiyoruz?

10 Ekim Dayanışması gönüllüleri olarak, 10 Ekim Ankara Katliamının 3. Yılında Bellek, Yüzleşme ve İyileşme Paneli ardından yaptığımız atölyede "10 Ekim'in ve diğer katliamların kamusal hafızasını canlı tutmaya yönelik 'gayri resmî' hafıza çalışmaları neler olabilir ve nasıl hayata geçirilebilir? Bu çalışmaların kolektif iyileşme ile hakikat ve adalet talepleriyle bağlarını nasıl güçlü kılabiliriz?" sorularıyla biraraya geldik. Bu sorular etrafında biraraya geliştirdiklerimiz, düzenlediğimiz etkinlikler "10 Ekim'in belleğini neler oluşturuyor?" sorusu etrafında devam etti. Her birimiz bu soruyu, 10 Ekim'in çok katmanlı hafızasını, farklı bir veçhesinden tattuk; kişisel yapabilirliğimiz, yeterliliğimizce üzerine düşünmeye ve üretmeye çabalamaya devam ettik.⁸

Bu noktada, biraraya geliştirdiklerimizin başka bir yatay kesitine daha dikkat çekmeliyim: unutturmama borcumuzla beraber haysiyeti teslim edilmiş bir yas tutabilmeye, daha özelde de iyileşmeye olan ihtiyacımız. Geçmişin, geçmişte kalamadığı bu süreklilikte hatırladıklarımızla, hatırlatıcılarla yaşayabilmek bunun için de dayanışmayla iyileşmeye çalışmak, en önemlisi de barış diyenleri adlarıyla unutturmamak için "Örgülü Mücadeleye", kolektif şekilde battaniyeler örmeye, 10 Ekim ailelerine, katliamın ardından bu ailelerde doğan bebeklere ve katliamda ağır yaralananlara iletmeye

⁷ 10 Ekim 2015 Ankara Katliamı sonrasında, beş yıl boyunca yaşananların bir dökümünün yer aldığı almanak için: <https://www.onekim.org/tr/2020/11/5-yilda-10-ekim-ankara-katliami/>

⁸ Emine Kart'ın hazırladığı 10 Ekim Ankara Katliamı'nda yaşamını yitiren ailelerin ve yaralıların yitirdikleri canlara ve hayata mektuplarından oluşan *Ardakalan* kitabı ile Gül Büyükbeşe ve Sibel Tekin tarafından hazırlanan Diyarbakır, Suruç ve Ankara katliamlarını konu alan "Ölüm Ne Yana Düşer Usta" filmi Örgülü Mücadele'de de yer alan insanların hafızalaştırma çalışmaları arasında yer alıyor.

başladık. Battaniyeyi geride kalan bizleri ve gittiği yeri ısıtan, iyileştiren bir araç/eşya olarak seçtik. İlmek ilmek ördükçe, parçaları birbirine teyelleyerek battaniye haline getirdikçe, böylelikle biraraya gelerek eyledikçe, insanın insana “her şeyi” yapabildiği bir zulüm altında geride kalanlarda hatırlamanın ve hatırlanılmanın verdiği direnme gücünün, yalnız kalmamızın, yasımızı yaşamamızın, ezcümle Deleuze’den mülhemle “dünyaya inancımızı yenilemek, bu dünyaya yeniden inanmak için nedenler bulmanın” bir aracı oldu (Deleuze, 1989). En yalın ifadeyle, kendileri için katliamdan sonra iyinin, güzelin tanımının değiştiği insanların biraraya geldiği Örgülü Mücadele’den Hatice Kapusuz’un sözleriyle: “Battaniye ördükçe çatık kaşlarımız gevşedi, bazen gözlerimiz doldu, bazen içimizdeki acı söküldü de battaniye oldu” (akt. Cantek, 2019).

Hatırlama yasağını belli konularda bir idare tekniği olarak kullanan baskıcı unutturma rejimlerinde kamusal alandan menedilmeyen, haysiyeti teslim edilen bir yas tutabilmek, travmatik geçmişin sorgulanması, tartışılması ve adalet arayışında hesaba çekilmesi kolay değil. Buna karşılık, hatırlamayı sürdüren, toplumu da hatırlamaya davet eden öznelerin mücadele ısrarı güçlü bir toplumsal talep yaratmak, geçmişle hesaplaşma sürecini başlatabilmenin ilk adımını oluşturuyor. Derrida’ya göre yas tutmanın ve yasin işlevi, yaşamın gerekliliğine ve aynı zamanda da kayıpla başa çıkmanın sorumluluğuna işaret eder; yas sürecini yakın bir dostunun kaybı üzerinden okurken yalnızca kaybın değil aynı zamanda kendimizin bir parçasının da yasını tuttuğumuzu söyleyerek kayba sadakatin borcunu ve sorumluluğumuzu dile getirir. Kaybın ismini anmak ayrıca önemlidir, çünkü kaybedilenin adı öncelikle dünya üzerindeki varlığını, devamla da yası yaşanan, ismi duyulanın ölümünün tanınacağını ifade eder (Derrida, 2001: 107-130; 139-165) 10 Ekim 2015’te Ankara’da yaşananlara “Katliam” diyebilmek, katledilen insanların “yokluğunun varlığını” adıyla hatırlamak ve böylelikle yasını tutmak ancak şimdide dile getirilmesiyle mümkün. Nitekim, geçmiş hafızada saf bir biçimde bulunmaz, dile getirilerek anı haline gelmesi yani temsil edilmesi gerekir. Benjamin’in aktarılan deneyim-yaşanmış deneyim ayrımını biraz daha sadeleştirerek ve değiştirerek söylemek gerekirse, aktarılamayan deneyim nedeniyle “bulutlar dışında hiçbir şeyin tanıdık olmadığı bir manzaraya dahil olan kırılğan insan bedenlerini” kendi travmatik hakikatini kurmak zorunda bırakılanları, çatlaklardan sızarak -resmî tarihin unutturduklarına karşı- tarihin kefarete beklentisine çağırır: “geçmişte bir tek insanın acısının unutulduğu yerde kurtuluş mümkün değildir” (Traverso, 2019: 11-12 ve Löwy, 2005: 33-35).

Bu doğrultuda, Örgülü Mücadele olarak, 10 Ekim 2015 gününden itibaren yalnızca toplumsal hafızamıza hayaletvari bir biçimde musallat olanı değil; süreklilik içerisinde, bugünümüzde ve geleceğimizde de yerini daha o günden almış olan kaybın adını

hakıyla yaşatmak, katledilenlerin biricikliğini anlatmak, sadece sayılar olarak değil isimleriyle de anılmalarını sağlamak, unutturmama borcumuzla birlikte dayanışarak iyileşme çabamızda yaşatabilmek için, katliamın dördüncü yılında alternatif anma ve hafızalaştırma pratikleri üzerine yoğunlaşmaya başladık. Hafızalaştırma, hatırlanan bir geçmişin, seçilen bir olayın veya kişilerin toplumsal hafızada canlı tutulabilmesini sağlamak, unutturmamak, resmî tarih anlatısını güçlendirmek ve/veya onu sorgulamaya açmak, dönüştürmek gibi nedenlerle yeniden kurulmasını, mekânsallaştırılmasını ya da kamuoyunun seçilen olay veya insanlarla ilgili bir tutum/tavır geliştirmesi için yapılan pratiklerin tamamını belirtir. Hatırlananların ve hafızayı tetikleyenlerin dış dünyadan gelen uyarıcılarla devreye girdiğini, içeriğinin, biçiminin, toplumsal ve/veya siyasal bağlamlarda ortaya çıkarıldığını da göz önünde bulundurarak kırılğanlıkların eşitsiz dağılımında payımıza düşene dair tefekkürümüzün, bulunduğumuz şehir olan Ankara'ya dair kısmına da dikkat çekmeliyim; zira anma ve hafızalaştırmanın imkânları ve örnekleri üzerine düşünürken bu şehirde yaşanan katliamlarda iki yüze yakın insanın hayatını kaybetmiş olmasına rağmen katliamların kamusal alandaki izlerinin ortadan kaldırıldığını ve insanların hiçbir somut hatırlatıcı olmaksızın hayatlarına devam ettiklerini göz önünde bulundurduk. Bunun yanı sıra, katliamın yaşandığı Ankara Garı önündeki meydanda bir anıt yapılabilmesi için verilen mücadeleyi de eklemeli.⁹ Bütün bunlardan yola çıkarak, bir yandan battaniye parçaları örülmeye, Türkiye'nin ve hatta Avrupa'nın pek çok şehirden battaniye parçaları gönderilmeye devam edilirken ikisini biraraya getirerek bir anıt, anma mekânı oluşturmak istedik. 103 insanın her birinin adını motiflerin üzerine işleyerek biraraya getirdiğimiz battaniye parçalarını kamusal alanda, gündelik hayatın içerisinde insan dışında başka bir canlı tanığa, ağaçlara sararak/giydirerek 10 Ekim anıtı oluşturmaya/yapmaya başladık. Ağaç köklerini saldıkça üstünde, kaybettiklerimiz isimleriyle birlikte yaşasın, kamusal alandaki varlıklarıyla hatırlansınlar istedik.

Hatırlama-unutma sarkacında, kolektif hafızada geçmişte olan bitenin ayırım yapılmaksızın ve/veya aynıyle muhafaza edilmediğini de akılda tutarak, bir devletin kimliğini tanımlamak, bir toplumsal grup için önemli olan bir tarihsel olayı veya kişiyi anmak için yaratılan ve benimsenen/benimsetilen geleneksel anıtlar, yine geçmişin muktedirlerce belirlenen bir yönüne, kolektif hafıza söylemine kamusal ve kutsal bir cisim sunar. Bu anlamda, anıtlar hakkında konuşmak, bir toplumun geçmişini nasıl ve ne aracılığıyla hatırladığını anlatır. Gerçek veya mitleştirilen bir "resmî geçmiş anlatısı/tarih"

⁹ Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu (DİSK), Kamu Emekçileri Sendikaları Konfederasyonu (KESK), Türk Mühendis ve Mimar Odaları Birliği (TMMOB), Türk Tabipleri Birliği (TTB) ve 10 Ekim-Der, 10 Ekim 2015'te 103 kişinin hayatını kaybettiği IŞİD saldırısının gerçekleştiği Ankara Garı önünün anıt meydan haline dönüştürülmesi için "Emek, Barış, Demokrasi Anıt Meydanı ve Anma Yeri Uluslararası Fikir ve Tasarım Projesi Yarışması" düzenleyerek "Zamansız Kabuk/Bitmemiş Hikayeler" adlı projenin yapılmasına karar verdi. Ankara Büyükşehir Belediye Başkanlığı ile görüşmeler sürüyor, ancak anıt ve meydanın düzenlenmesi bu yazının yazıldığı tarih itibarıyla henüz hayata geçirilmedi.

etrafında belirli bir topluluğun kimi kurumlarına, “zaferlerine” meşruiyet kazandırmayı, başka deyişle devletin değerlerini, sembollerini, inançlarını, yani “geleneğinin icadını”¹⁰ sembolleştirmeyi amaçlar. Karşı-anıtlar ise, anıt formunu kutsallıktan çıkarıp, geçmişin gündelik içindeki varoluşunu/varlığını yorumlamayı amaçlar (Young, 1992). Çoğunlukla devasa ve durağan olan, cevapları doğrudan veren didaktik geleneksel anıtların aksine, insanları katılıma teşvik ederek ve onlara geçmiş hakkında özel olarak ne hissetmeleri/bilmeleri gerektiğini söylemekten ziyade geçmişle eleştirel bir biçimde sorgulamanın, bireysel olarak yüzleşmenin, başa çıkmanın olanaklarını sağlamaya çalışırlar. Anıtların bu karşı/negatif formu, artık var olmayanın, varlığının yokluğunun anısına yapılan insanların yalnızca hayatlarını nasıl kaybettiklerini değil; geride kalanlar için de nasıl eşsiz ve yeri doldurulamaz bir şekilde hayatlarını kaybetmiş olduklarını düşünmeye ve hatırlatmaya izin verir (Young, 1993).

Bir karşı-anıt olarak 10 Ekim Anıt Ağaçlarını, toplumsal barış talebiyle biraraya gelen insanlar için özne olarak tanınmanın sınırlarını çizmek, kişisel ve kolektif düzeyde biraraya gelerek travmatik mirasla ilgilenmek, yas ve iyileştirme süreçlerini kolaylaştırmak, unutturmama borcunu, dayanışmayla birlikte iyileşme çabasıyla birleştirmek, hayatını kaybeden insanların, sadece sayılar olarak değil, hikâyeleriyle hatırlanmasını sağlama çabasıyla yapmaya ilk olarak Ankara Garı önünde bilyelerin hedefi olan bir ağaçla başladık. Her bir motifin üzerine katledilen 103 insanın adlarını işlerken, birlikte ördüğümüz ve işlediğimiz 10 Ekim ailelerinden sevdiklerinin hikâyelerini dinledik. Süreç boyunca bir yandan da her bir insanın yaşamı hakkında öğrendiklerimizi, bildiklerimizi paylaştık. Böylelikle hem her bir motifin renklerini ve işlemesini yapan farklı insanlar olarak hem de her bir insanın can değeriyile, hikâyesiyle, iplerinin rengiyle, ilmiğinin biçimiyle, adının işlemesiyle biricik, hiçbiri birbirine benzemez olarak oluşturulan parçaları tek bir battaniyede biraraya getirdik. Ağaçları giydirirken kimi zaman yanımızdan geçen, meraklı bakışlarıyla ne yaptığımızı anlamaya çalışanlarla, durup izleyenlerle, üzüntüsünü ve o günün anısını bizlerle paylaşanlarla karşılaştık. Bazen de bir ilmeğin ucundan tutanlar, bizlerle birlikte ağaçları sarıp sarmalayarak 10 Ekim Anıtına dönüştürenler oldu. Her anıt ağacımızın yerini ayrıca düşünerek, seçerek oluşturmaya çalıştık. Unutturmamak isteyen zulumü, tanıklığın yükü altında sabırla, sebatla, inatla birlikte iyileşebilmek için, barış diyenler hiç unutulmasın diye sırasıyla, ilk anıt ağacımızı Ankara Garı önünde, ikincisini dertleşmek, örmek, battaniyeleri birleştirmek için biraraya geldiğimiz 10 Ekim Barış ve Dayanışma Derneği'nin bahçesinde giydirerek 10 Ekim'in ikinci anıt ağacını yaptık.

¹⁰ “Geleneğin icadı” hakkında bkz. Hobsbawn, 1983: 9.

Fotoğraf: Sibel Tekin, 6 Aralık 2019, Ankara Gari

103 barış güvercininin adının birarada işlendiği ilk büyük örgüyü her 10 Ekim'de anmaya gelen insanların gölgesinde beklediği, Ankara Tren Gari önünde katliamın tanığı olan asırlık bir çınar ağacına; bir diğerini cezaevlerine kitap ve mektup göndermek için biraraya gelen gönüllülerle beraber Bardacık Sokak'ta bir ağaca; sonrakini katliamda yaşamını yitiren Hacı Kıvrak, Uygur Coşgun ve Sevgi Öztekin'in yaşadığı Tuzluçayır'da Tekmezar Hacı Bektaş Veli Parkı'nda bir ağaca; cenazelerin kaldırıldığı Batıkent Meydanı'nda bir ağaca; karlar altında bir Şubat günü Ankara'nın en işlek yerlerinden biri olan Kuşulu Park'taki iki ağaca; 8 Mart haftasında katliamda yaşamını yitiren kadınların isimlerinin işlendiği battaniye ile yine katliamda yaşamını kaybeden İdil Güneyi'nin adının verildiği Ümitköy İdil Güneyi Parkı'ndaki bir ağaca; son olarak da 53. Ay anmasının ardından Konur Sokak'ta TMMOB Mimarlar Odası Ankara Şubesi bahçesindeki iki ağaca giydirdik.

Hayatlarını "10 Ekim'den Önce" ve "10 Ekim'den Sonra" olarak ayıran insanlar için beş yılın ardından unutturmama borcu, dayanışmayla birlikte iyileşmeye, ilmek ilmek hafıza emeğine, en sonunda da barış diyenlerin anısı adlarıyla kök salsın, unutulmasın diye, 103

Fotoğraf: Emine Kart, 9 Şubat 2019, Kuşlu Park

insanın her birinin adının işlendiği battaniye parçalarını birleştirerek giydirilen/sarılan ağaçlara, 10 Ekim'in Anıt-Ağacına/Ağaçlarına dönüştü.

103 barış güvercinin dünyadaki varlığına, yaşamına, anısına saygıyla.

Kaynakça

Arendt, H. (1961) *Between Past and Future: Six Exercises in Political Thought*, The Viking Press, NY.

Birdal, Serhat Celâl (2013) "Bir 'Karşı-Yas' Çalışması Olarak Hrant Dink Anması", Pınar Melis Yelsalı Parmaksız (der.) *Neye Yarar Hatıralar? Bellek ve Siyaset Çalışmaları* içinde, Phoenix Yayınları, Ankara, s.251-278.

Butler, J. (2005) *Kırılgan Hayat*, çev. Başak Ertür, Metis Yayınları, İstanbul.

Butler, J. (2009a) "Introduction: Precarious Life, Grievable Life", *Frames of War: When is Life Grievable?* içinde, Verso, Londra, s.1-33.

Butler, J. (2009b) "Survivability, Vulnerability, Affect", *Frames of War: When Is Life Grivable?* içinde, Verso, Londra, s. 38-77.

Butler, J. (2009c) "Torture and the Ethics of Photography: Thinking with Sontag", *Frames of War: When Is Life Grievable?* içinde, Verso, Londra.

- Büyükbeşe, G. (2020, Ekim 2020) "Bu Katliam, Neredeyse Her Türlü Koşulu/İklimi Sağlanmış Bir Katliam", *Birikim online*, <https://birikimdergisi.com/guncel/10304/bu-katliam-baris-mitingi-icin-toplanmis-ulke-muhalefetine-karsi-gerceklestirilmis-ve-neredeyse-her-turlu-kosulu-iklimi-saglanmis-bir-katliam>
- Cantek, Funda (2019) "Örgülü Mücadele", *Gazete Duvar*, 20 Aralık, https://www.gazeteduvar.com.tr/yazarlar/2019/12/20/orgulu-mucadele?fbclid=IwAR3CAzCvweKZChazraYh0BbErc0aGot6dbJFtwsVNmvd_DxWzKxi25m1JyQ
- Connerton, Paul (2008) "Seven Types of Forgetting", *Memory Studies*, 1(1): 59-71.
- Deleuze, G. (1989) *Cinema II - Time-Image*, University of Minnesota Press, Minneapolis.
- Derrida, J. (2001) *The Work of Mourning*, University of Chicago, Chicago.
- Derrida, J. (2008) "Otoimmünite: Gerçek ve Simgesel İntiharlar - Jacques Derrida'yla Söyleşi", Giovanna Borradori (ed.), *Terör Günlerinde Felsefe: Jürgen Habermas ve Jacques Derrida ile Diyaloglar* içinde, YKY, İstanbul.
- Erdoğan, N. (2015, Ekim 18) "Türkiye bir toplum mu?", *BirGün*: <https://www.birgun.net/haber/turkiye-bir-toplum-mu-92688>.
- Hobsbawn, Eric (1983) "Introduction", *Inventing Traditions* içinde, Cambridge University Press, Cambridge.
- Löwy, M. (2005) *Fire Alarm: Reading Walter Benjamin's "On the Concept of History"*, Verso, Londra.
- Özdoğan, N. (2019, Ekim 10) "Dördüncü yılında 10 Ekim Ankara Katliamı davası", *Gazete Duvar*: <https://www.gazeteduvar.com.tr/forum/2019/10/10/dorduncu-yilinda-10-ekim-ankara-katliami-davasi/>
- Rancière, J. (2014) "In the face of disappearance", J. Rancière *Figures of History* içinde, Polity Press.
- Sancar, M. (2008) *Geçmişle Hesaplaşma: Unutma Kültüründen Hatırlama Kültürüne*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Sarlo, B. (2012) "Geçmiş Zaman Bellek Kültürü ve Özneye Dönüş Üzerine Bir Tartışma", *Geçmiş Zaman Bellek Kültürü ve Özneye Dönüş Üzerine Bir Tartışma* içinde, çev. Peral Bayaz Charum, Metis Yayınları, İstanbul.
- Traverso, E. (2019) *Geçmiş Kullanma Kılavuzu: Tarih, Bellek, Politika*, çev. I. Ergüden, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Vernon, R. (2002) "What is Crime against Humanity?", *The Journal of Political Philosophy*, 10(3): 231-249. <https://doi.org/10.1111/1467-9760.00151>
- Yılmaz, Z. (2016, Şubat 4) "Ankara katliamı, kötülüğün sıradanlığı ve yas siyaseti", KaosGL: <https://kaosgl.org/haber/ankara-katliami-kotulugun-siradanligi-ve-yas-siyaseti>
- Young, J. E. (1992, Winter) "The Counter-Monument: Memory against Itself in Germany Today", *Critical Inquiry*, 18(2): 267-296.
- Young, J. E. (1993) *The Texture of Memory: Holocaust Memorials and Meaning*, Yale University Press, New Haven.

Bir hafızalaştırma örneği olarak Ulucanlar

Cezaevi Müzesi: Kimin hafızası, hangi

geçmişle yüzleşme?

ESİN GÜLSEN

1925 yılında faaliyete geçen Ulucanlar Cezaevi, Nazım Hikmet, Yılmaz Güney, Behice Boran, Leyla Zana, Bülent Ecevit, Ahmed Arif, Necip Fazıl Kısakürek gibi Türkiye'nin siyasi ve kültürel hayatında yer etmiş pek çok tanınmış ismin çeşitli dönemlerde uzun yıllarını geçirdiği bir cezaevi olarak Türkiye tarihinde önemli bir yer tutar. Ulucanlar Cezaevi, tutsakların yaşadığı ağır insan hakları ihlalleriyle, özellikle Deniz Gezmiş, Yusuf Aslan ve Hüseyin İnan'ın da içlerinde olduğu 18 kişinin bu cezaevinin avlusunda asılmasıyla ve 1999 yılında 10 kişinin katledildiği ve onlarca mahkûmun yaralandığı Ulucanlar Katliamı ile toplumsal hafızada yer etmiştir.

Cezaevi, 2006 yılında kapatıldıktan sonra TMMOB'un öncülüğündeki çabalar sonucunda Altındağ Belediyesi tarafından müzeye çevrilerek 2011 yılında halka açıldı. Ankara'nın en çok ziyaret edilen yerlerinden biri olan Ulucanlar Cezaevi'nin müzeye dönüştürülmesi sırasında AKP'li Altındağ Belediyesi'nin müdahalesiyle mağdurların ve ilgili kurumların süreçten dışlanması sonucunda müzeleştirmenin yöntemi, içeriği ve biçimi büyük ölçüde iktidarın ideolojisi çerçevesinde belirlendi. Cezaevinin müzeleştirilmesi, katılımcı ve şeffaf olmaktan uzak bir biçimde gerçekleştirildi. Aynı zamanda, tarihçiler, mimarlar, sosyologlar, psikologlar gibi sürece mutlaka dahil olması gereken profesyoneller de restorasyon ve müzeleştirme sürecinin dışında tutuldu. Sonuç olarak, müzeyle ilgili nihai kararları bir ilçe belediye başkanının verdiği bir durum ortaya çıktı.

Ulucanlar Cezaevi Müzesi, mağdurlar, ilgili sivil toplum örgütleri ve profesyonellerin beklentileri ve görüşleri dikkate alınmaksızın yukarıdan aşağıya örgütlenen, hangi gerçekliğin sunulacağına, hangi hafızanın korunacağına AKP'li bir belediye başkanının tek başına karar verdiği bir müzeleştirme sürecinin sonunda orijinalliğini büyük oranda kaybetmiş, tarihsel gerçekliği yansıtmayan, turistik bir mekân olarak ziyaretçilere açıldı. Ulucanlar Cezaevi'nin müzeye dönüştürülmesi çok önemli bir hafızalaştırma çalışması olmakla birlikte müze, iktidarın istediği biçimde bir toplumsal hafıza yaratılmasına hizmet etmek üzere ve neyin, nasıl hatırlanacağına iktidarın karar verdiği bir biçimde

şekillendirildi. Müzede özellikle kadınların ve Kürt siyasetçilerin cezaevindeki varlıklarının neredeyse hiç temsil edilmemiş olması, bu kişilerin hafızalaştırma sürecinden dışlanması, solcuların ve sağcıların 12 Eylül darbesinden “eşit ölçüde” zarar görmüş kesimler olarak yansıtılma çabaları ve deneyimlerinin homojenleştirilmeye çalışılması, cezaevinin fiziki koşullarının restorasyon sırasında değiştirilmesi, orijinal haline aykırı olarak hijyenik ve ferah bir hale getirilmesi gibi önemli sorunlar dikkate alındığında müzenin bir hafızalaştırma çalışmasından beklenebilecek olan geçmişle yüzleşme, adalet beklentisini tatmin etme, toplumsal barışa hizmet etme, yeni kuşakları geçmişle ilgili eğitime, insan hakları ihlallerinin yeniden yaşanmasını önleme gibi amaçlara ne ölçüde hizmet ettiği tartışmalı hale gelmektedir.

Bu çalışmada, Türkiye’deki sayıları sınırlı olan hafızalaştırma çalışmalarının önemli bir örneği olarak Ulucanlar Cezaevi’nin müzeleştirilmesi sürecinin yöntemi, müzenin içeriği ve biçimi üzerine yaşanan tartışmalar ve farklı aktörler arasındaki çatışmaların yanı sıra, müzenin bu haliyle mağdurların adalet beklentisine, sonraki kuşakların eğitilmesi ihtiyacına ne kadar hizmet ettiği, gerçekliği ne ölçüde yansıttığı ve bir iktidar alanı olarak toplumsal hafızayı ne yönde şekillendirmeye çalıştığı gibi sorular tartışılmaya çalışılacaktır.

Müzeleştirme Süreci ve Aktörler

Ulucanlar Cezaevi, 1925 yılında ülkenin ilk modern cezaevi olarak inşa edildi. Siyaset ve kültür alanında pek çok ünlü isim bu cezaevinde kaldığı için “Sosyete Palas” olarak da anıldı ve Bülent Ecevit gibi isimlerin kaldığı, Ankara manzaralı iki koğuşuna “Hilton Koğuşu” adı verildi (Yıldırım, 2011: 62). Bir cezaevi için kulağa oldukça sempatik gelebilecek bu tanımlamalara karşın cezaevi, tarihi boyunca idamlara, işkencelere, isyanlara, açlık grevlerine, ölüm oruçlarına, katliamlara tanık oldu ve her dönemde muhalifler için büyük acıların yaşandığı bir yer olarak hafızalara kazındı.

2006 yılında kapatılmasının ardından, cezaevinin yıkılacağı ve yerine ayakkabıcılar çarşısı yapılacağı yönünde haberler yayınlanınca yıkımı önlemek için harekete geçen TMMOB’un başvurusu üzerine cezaevi, 2007 yılında Kültür Bakanlığı Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu tarafından tescillendi ve koruma altına alındı (“Bir mimarlık etkinliği”, 2012). Böylece ülkenin Cumhuriyet sonrası toplumsal ve siyasal hafızasını taşıyan en önemli mekânlarından biri olan Ulucanlar Cezaevi’nin “toplumsal belleğin abidesi” olarak korunması sağlandı (Sevgili, 2012: 29). Mimarlar Odası Ankara Şubesi’nin girişimleriyle cezaevi, 2007 yılında iki hafta boyunca halkın ziyaretine

açıldı ve burada çeşitli söyleşiler, paneller ve atölyeler düzenlendi. 2008 yılında Adalet Bakanlığı, Ankara Barosu, Mimarlar Odası Ankara Şubesi ve Altındağ Belediyesi arasında cezaevinin bir müze ve kültür merkezine dönüştürülmesi için bir protokol imzalandı (Ünalın, 2008: 6). Mimarlar Odası Ankara Şubesi'nin açtığı, cezaevinin müzeye dönüştürülmesi için uygulama projelerinin yarıştığı Kent Düşleri yarışmasına 600'e yakın çalışma başvurdu ve bunların içerisinde yüksek lisans öğrencilerinin hazırladığı bir uygulama projesi seçilerek uygulamada bu projenin kullanılması kabul edildi ("Bir mimarlık etkinliği", 2012). Ancak Altındağ Belediyesi'nin yoğun müdahaleleri sonucunda hazırlanan uygulama projesiyle fiilî uygulama arasında cezaevindeki bazı yapıların yıkılması gibi çok fazla fark oluştu ve sonrasında Mimarlar Odası ve belediye arasındaki ilişki de koptu (a.g.e.). Cezaevi Müzesi'nin 2011 yılında halka açılmasından sonra bütün sürecin yönetimi Altındağ Belediyesi'ne geçti.

Ulucanlar Cezaevi'nin müzeye dönüştürülmesi sırasında müzeleştirme ve restorasyonun yöntemi, müzenin içeriği ve yönetimiyle ilgili bütün kararların özellikle 2011 yılı sonrasında neredeyse tamamen Altındağ Belediyesi Başkanı Veysel Tiryaki tarafından verilmesi, bütünlüklü, katılımcı ve şeffaf bir şekilde yönetilmesi gereken önemli bir hafızalaştırma sürecini oldukça sorunlu bir hale getirdi. 81 yıllık tarihi ve önemli tanıklıklarıyla Türkiye'nin siyasal ve toplumsal hafızasının önemli bir parçasını teşkil eden bir cezaevinin müzeye dönüştürülmesi sürecine başta cezaevinde kalmış olan eski mahkûmlar, onların aileleri ve yakınları olmak üzere tarihçilerin, siyaset bilimcilerin, mimarların, sosyologların, psikologların, müze bilimcilerin, küratörlerin ve alanla ilgili diğer profesyonellerin, sivil toplum örgütlerinin, meslek odalarının, baroların vs. katılımı gerekirken bazıları hiç dâhil edilmedi, diğerleri ise olabildiğince süreçten dışlandı. Katılımcılık ve şeffaflıktan uzak bir şekilde yönetilen süreçte cezaevinde kalmış mahkûmlar ve aileleriyle nasıl bir müze istediklerine dair iletişim kurulmadı; konunun uzmanları ve STK'lar süreçten dışlandı. Sonuçta, her dönemde iktidarın ve belediyenin siyasi tavrına göre içeriği değişebilecek, müdahaleye açık, orijinalliğini kaybetmiş bir müze ortaya çıktı. Müzenin en çok eleştirilen yönlerinden biri, bazı yapıların yıkılması ve geri kalanların da orijinalliği korunmadan restore edilmesi nedeniyle geçmişi doğru bir şekilde yansıtmamasıdır. Ayrıca, cezaevinde yaşanan katliamların ve şiddetin neredeyse tüm izleri de ortadan kaldırılmış durumdadır.

2011 yılında cezaevini henüz müze olarak halka açılmadan önce ziyaret eden Eray Çaylı, müzenin idari görevlisine, nelerin sergileneceği, duvarların hangi renge boyanacağı gibi konulara kimin karar verdiğini sorduğunda görevlinin kendisine, bir ekibin ayrıntılı rapor hazırlayıp öneriler sunduğunu ancak tüm nihai kararların belediye başkanı tarafından

alındığını söylediğini belirtiyor (Çaylı, 2011: 388). Her dönem farklı bir siyasi partiden seçilmesi ve kendi siyasi görüşüne göre müzeye yön vermesi mümkün olan tek bir kişinin müzeyle ilgili bütün yetkileri kendinde toplamış olması ve kararları tek başına vermesi müzenin geleceği açısından da oldukça sorunludur. Çaylı'nın da belirttiği gibi, müzeleştirme sürecini karakterize eden şey, anıları ve fikirleriyle sürece katkıda bulunmak isteyen pek çok insanın dışlanmasıdır (Çaylı, 2011: 393-394).

Cezaevinin müzeye dönüştürülmesi sürecinde ve sonrasında, ikisi de AKP'li olan Altındağ Belediyesi ve Ankara Büyükşehir Belediyesi arasında da bir işbirliği olmadığı görülüyor. Cezaevini yıkıp yerine ayakkabıcılar çarşısı yapmayı planlayan dönemin büyükşehir belediye başkanı Melih Gökçek, Ulucanlar Cezaevi Müzesi'ni yok sayan bir tavra sahipti. 2014 yılında Ankara Büyükşehir Belediyesi'nin hazırladığı kent rehberinde, Ankara'daki tüm müzelerin ve "Ankara tavşanı" gibi Ankara'nın maddi olmayan kültürel mirası ve sembollerinin listelenmesine karşın şehrin yüzbinlerce kez ziyaret edilen en önemli müzelerinden biri olan Ulucanlar Cezaevi Müzesi'nden tek kelimeyle bile bahsedilmemiştir (Okuroğlu, 2014). Tek başına bu örnek bile, müzenin içeriğinin ve tanıtımının, siyasi aktörlerin tercihlerine, düşüncelerine ve politik değişimlere ne kadar bağlı olduğunu göstermek için yeterlidir.

Yukarıda bahsedilen, sorunlu ve tartışmaya açık yönleri olan bir müzeleştirme sürecinin sonunda, mevcut haliyle Ulucanlar Cezaevi Müzesi, geçmişle yüzleşmeye hizmet edebilecek bir hafıza mekânından ziyade, turistik bir gezi yeri gibi rağbet görüyor. Ankara'nın oldukça merkezî bir yerinde, yerleşimin yoğun olduğu bir bölgede yer alan cezaevi, açılmasından bu yana Altındağ Belediyesi tarafından Ankara'nın en önemli "turistik" mekânlarından ve görülmesi gereken yerlerinden biri olarak tanıtılıyor. Müze çok farklı yaş gruplarından, farklı politik görüşlere sahip insanlar tarafından yoğun bir şekilde ziyaret ediliyor. Hem Ankara'dan hem de il dışından lise ve üniversite öğrencileri okulların düzenlediği turlarla müzeyi ziyarete geliyor. Günlük ziyaretçi sayısı özellikle tatil günlerinde binleri aşıyor ve giriş kısmında kuyruklar oluşabiliyor. Altındağ Belediye Başkanı, Nisan 2018'e kadar müzenin 1,3 milyon kişi tarafından ziyaret edildiğini belirtiyor ("Ulucanlar Cezaevi Müzesinde", 2018).

Altındağ Belediyesi tarafından aktif bir şekilde tanıtımı yapılan ve yoğun bir şekilde ziyaret edilen Ulucanlar Cezaevi Müzesi'nin, özellikle orijinalliğini kaybetmesi, geçmişî doğru ve gerçekçi bir şekilde yansıtmaktan uzak oluşu, hangi hafızanın korunacağı, hangi geçmişle yüzleşileceği konusundaki seçici ve dışlayıcı içeriğiyle geçmişle yüzleşmeye hizmet edebilecek bir hafıza mekânı olma imkânını büyük ölçüde kaybettiği

söylenbilir. Restorasyon sırasında cezaevindeki bazı önemli bölümler yıkıldığı, pek çok yer boyandığı ve yenilendiği için mevcut haliyle cezaevi müzesi, eski mahkûmların yaşadığı ve hatırladığı orijinal halinden oldukça uzak bir durumda. Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu'nun cezaevinin 1924 yılından sonra yapılan kısımlarının “tarihî” olmadığı gerekçesiyle yıkılması yönündeki kararı, pek çok eklentinin ve sonradan yapılan koşulların yıkılmasıyla sonuçlandı. Bir cezaevinin müzeleştirilmesi sırasında önemli olanın yalnızca binaların mimari ve tarihî değeri değil, aynı zamanda oradaki yaşanmışlıklar ve mekânın temsil ettiği siyasi, kültürel ve toplumsal geçmiş olduğu açıktır. Müzeleştirme sırasında tarihî ve mimari değeri olan yapılara önem atfetmek, diğerlerini yıktırmak süreci yönetenler tarafından neyin korunmaya değer görüldüğü konusunda da fikir veriyor. Cezaevinin yıkılmaktan kurtulmasının da aslında tarihî ve mimari değerine bağlı olduğu, yapının biriktirdiği toplumsal ve siyasal hafızanın birincil önemde olmadığı görülüyor. Bu anlayışın bir sonucu olarak, cezaevinde yıkılan yapılardan sonra kalan kısımda neredeyse bütün duvarlar boyanmış, zeminler düzeltilmiş, pencereler yenilenmiş durumda. Bu haliyle bir restorasyon sürecinden çok güzelleştirilmiş, temizlenmiş, ferah hale getirilmiş bir cezaevi buluyoruz karşımızda. İçerikten bağımsız olmayan bu biçim, kuşkusuz, müzenin nasıl bir geçmişi yansıttığını, neyi kapsayıp neyi dışladığını ve geçmişle yüzleşmeye ne kadar ve nasıl hizmet edebileceğini de belirliyor.

Hangi Geçmiş, Kimin Hafızası?

İnsan hakları ihlallerini ve şiddeti temsil eden belirli mekânların hafıza mekânı haline dönüştürülmesi ve halka açılması geçmişle yüzleşme sürecinde önemli adımlardır. Bu mekânların içeriği, biçimi, bunlara karar verme süreçleri, sürece dâhil edilen aktörler gibi etkenler, söz konusu hafıza mekânlarının mağdurların, onların yakınlarının ve genel olarak toplumun beklentilerini karşılama potansiyelini etkiler. Dolayısıyla bir hafıza mekânını incelerken bu mekânın etkilerini anlamak için çeşitli sorular sorulabilir: Hafızalaştırma sürecini kim başlattı? Neyin, nasıl yapılacağına kim karar veriyor? Hangi yerler veya olayların hatırlatılması, temsil edilmesi ve sergilenmesi tercih ediliyor? Mekân, geçmişin unutturulmasının engellenmesine katkı sunuyor mu? Mağdurlar ve onların yakınları bu mekânla ilgili ne hissediyor? Ziyaretçiler nasıl etkileniyor? Bu hafıza mekânları geçmişte yaşananlarla ilgili olarak resmî bir özür olarak kabul edilebilir mi? Mağdurlar, bu mekânın geçmişle yüzleşmeye hizmet ettiğini düşünüyor mu, onu bir özür olarak kabul ediyor mu veya bu müze toplumsal ve bireysel yas tutmanın bir vesilesi olabilir mi? Ulucanlar Cezaevi Müzesi için bu soruların önemli bir kısmının cevabını yukarıda bahsi geçen restorasyon sürecinde ve müzenin mevcut halinde bulmak mümkün.

Ulucanlar Cezaevi Müzesi'ne demir bir kapıdan giriş yapıldıktan sonra, ziyaretçilerin karşısına uzun bir koridor çıkıyor. İlk olarak Hilton koğuşları olarak adlandırılan, diğer koğuşlara göre oldukça ferah ve konforlu olan, Ankara manzaralı 9. ve 10. koğuşlar görülüyor. Sonrasında dar ve karanlık bir koridordan tecrit hücrelerine giriliyor. Bu hücrelerin bazılarında balmumundan heykeller ve fareler var. Koridordan geçerken mahkûmların seslerinin canlandırıldığı bir ses kaydı duyuluyor; ziyaretçilere "gardiyan, gardiyan, kapıyı aç!", "duvarlar üzerime geliyor", "ben bir şey yapmadım, sadece namusumu korudum" gibi sesler dinletiliyor. Tecrit hücrelerinin ardından 4. ve 5. koğuşlara giriliyor. 4. koğuşta balmumu heykeller ve demir ranzalar var. Bu koğuşun duvarları orijinal halini kısmen koruyor ve bazı yerlerinde mahkûmların yazıları duruyor. 5. koğuşta Ulucanlar Cezaevi'nde kalmış bazı ünlü kişilerin biyografileri sergileniyor. Koğuş, içerisinde bulunan 19 ranzayla toplamda 38 kişinin kaldığı, ferah bir yer gibi görünüyor. Eski fotoğraflarla karşılaştırıldığında tavanların, zeminin, pencerelerin ve duvarların yenilediği, temizlendiği, bu haliyle müzenin cezaevinin gerçek halini hiç yansıtmadığı açıkça görülüyor. Mutfak kısmına mermerler konulmuş ve alaturka tuvaletlerin taşları değiştirilmiş. Müzeyi ziyaret eden biri gerçek halini bilmediğinde bu koğuşlar oldukça ferah görünebilir ancak cezaevinde farklı dönemlerde kalan kişilerin aktardıkları gibi koğuşlarda ortalama 90-100 kişi kaldığı düşünülduğünde bu tasarım da cezaevinin gerçek halini yansıtmıyor. Bunun örneklerinden biri, bu cezaevinde kalmış olan Yılmaz Güney'in *Soba, Pencere Camı ve İki Ekmek İstiyoruz* adlı romanında, "Ulucanlar Raporu" başlığı altında cezaevini anlattığı kısımdır:

1, 2, 3, 4, 5, 6 no'lu koğuşlar sözde 70 kişiliktir. Fakat bu koğuşlarda genellikle, 130 ila 150 civarı kişi kalır. Yiyecek ve eşya dolabı olarak kullanılan çelik dolapların üstünde ise, düşüp sakatlanma pahasına da olsa mahkûmlar yatmayı göze alırlar. Kuru betonda yatmaktan daha iyidir çünkü. 130-150 kişi, aşağı yukarı üç metre eninde, yedi metre boyunda olan daracık bir yerde, banyo-tuvalet ve mutfak ihtiyaçlarını karşılamaya çalışırlar. Sular günlerce kesilir, tuvaletler sık sık tıkanır. Pislik ve koku içinde kalır her yan. Böylesine kalabalık bir koğuşa üç-dört gaz ocağı ancak verilir. Bu gaz ocakları da çoğunlukla bozuktur ve çalışmazlar (Güney, 2019: 11).

7. Koğuş, sinema salonu olarak kullanılıyor ve cezaeviyle ilgili bir belgesel sürekli olarak izlenebiliyor. 2. ve 6. koğuşlarda ise eski mahkûmların kişisel eşyaları sergileniyor. Bunların arasında Deniz Gezmiş'in kazağı, Muhsin Yazıcıoğlu'nun tespihi, Ahmed Arif'in ayakkabıları gibi çeşitli eşyalar bulunuyor. Cezaevi müzesinde bu koğuşlar dışında yüz kızartıcı suç işleyenlerin kaldığı belirtilen dört tane disiplin hücresi, hamam, sübyan koğuşu (kütüphane ve kafeterya olarak kullanılıyor), kapalı görüş kabinleri ve 18 kişinin

asıldığı darağacı var. Orijinal halinde sıkışık olan ancak restorasyon sırasında bazı yapıların yıkılması sonucu genişlemiş ve ferahlamış bir meydandan geçilerek son olarak darağacının olduğu yere çıkılıyor ve gezi sonlandırılıyor.

Restorasyon sırasında mekânda yapılan maddi değişikliklerin, tadilat ve yenileme çalışmalarının gerçekliğe ve hafızaya önemli ölçüde zarar verdiği müzenin genelinde açıkça görülebiliyor. Karacan, travmatik geçmişli mahkûmların deneyimlerine benzer bir şekilde temsil edebilmeleri için bu tarz yerlerin genellikle güzelleştirilmeden, süslenmeden korunduğunu ve her türlü müdahalenin hafızanın temel taşları olan tanıdıklık ve gerçekliği tahrip ettiğini belirtiyor (Karacan, 2014: 107). Çaylı da restorasyon ve yenileme çalışmalarının, bazı maddi onarımlar yapma iddiasıyla hafızayı zayıflattığına dikkat çekiyor (Çaylı, 2011: 394). AKP'nin mekânsal politikası hakkında yazdığı tezinde Dorroll, Ulucanlar Cezaevi Müzesi'ne yaptığı ziyarette bir gerçeklik hissi alamadığını belirtiyor. Mekânda kir ve toz bulunmadığını, binanın yeniden yapılandırılıp boyandığını, cezaevi kapandıktan hemen sonra çekilen fotoğraflarla karşılaştırıldığında cezaevinin oldukça temiz ve ferah olduğunu ve bu nedenle müzenin sadece Türkiye'deki cezaevi hayatının "idealleştirilmiş bir versiyonu" olduğu hissine kapıldığını belirtiyor (Dorroll, 2015: 207). Gerçekliğin üstünün kapatıldığına işaret eden Dorroll, insanların duygularına hitap etmek için tecrit odalarının bulunduğu koridor boyunca duyulan sesler ve çığlıkların da oldukça zorlama ve yapmacık olduğunu vurguluyor (Dorroll, 2015: 208).

Akbaş ve Kelekçi, Ulucanlar Cezaevi'nin müzeleştirilmesi sürecini politik hafızanın cisimleştiği bir cezaevinin tüketilmesi ve ticarileştirilmesi olarak tanımlıyor (Akbaş ve Kelekçi, 2019: 49). Yazarlar, cezaevinde biriken toplumsal hafızanın dönüştürülmesi için belirli mekânsal stratejiler yürütüldüğünden bahsediyor. Yazarların da dikkat çektiği gibi bu dönüşümlerin en önemlilerinden biri hamam kısmında gerçekleşmiştir (Akbaş ve Kelekçi, 2019: 49). 1999 yılında Ulucanlar Cezaevi'nde yaşanan katliamda hamam pek çok tutuklunun işkence gördüğü ve öldürüldüğü bir yer olmuştur. Duvarlardaki ve tavandaki kan izleri daha sonra boyanarak kapatılmış, hamam restore edilmiş, belli yerlere havlu ve peştamal konularak normal bir hamam görünümüne kavuşturulmuştur. Şüphesiz, cezaevinin en şiddetli dönemlerine tanıklık etmiş olan ve normal zamanlarda da tutukluların hijyen ve temizlik ihtiyaçlarını karşılamaktan uzak olan hamamın mevcut hali mekânın gerçekliğini hiçbir şekilde yansıtmamaktadır.

Müzenin içeriğine karar verenler aslında hangi olayların, dönemlerin, hangi mahkûmların kapsanacağına, hangilerinin dışlanacağına da karar veriyor. Örneğin eski mahkûmların bazılarının sergilenen biyografilerine bakıldığı zaman Ulucanlar

Cezaevi'nde yıllarca yatmış olan Kürt milletvekillerinin dışlanması çok bariz bir şekilde göze çarpıyor. Karacan'ın da belirttiği gibi dışlama ve görmezden gelme stratejileriyle geçmiş manipüle ediliyor veya yok sayılıyor (Karacan, 2014: 105). Bu dışlama politikasının çarpıcı örneklerinden biri cezaevinde 1985 yılında 11 ay kalan ve daha sonra HDP milletvekili olan Sırrı Süreyya Önder'in biyografisinin, 2018 yılında terör propagandası yapma suçlamasıyla ceza almasının ardından 2019 yılında kaldırılmasıdır (Alan, 2019). Sırrı Süreyya Önder'in kaldırılan biyografisinin yerine eski bir AKP milletvekili olan Selçuk Özdağ'ın biyografisi konulmuştur.

Restorasyon sürecinin en önemli özelliklerinden biri, 1924 yılındaki plana dâhil olmadığı ve sonradan yapıldığı için kadınlar koğuşunun müzenin dışında bırakılmasıdır. Sadece kadınlar koğuşu değil, kadın mahkûmların anıları da müzeden önemli ölçüde dışlanmıştır. Cezaevinde kalmış olan kadınlarla ilgili sadece ufak izler vardır ve müzeyi ziyaret eden herhangi biri, ziyaretin sonunda cezaevinde sadece erkeklerin kaldığını düşünebilir. Kadın mahkûmlara dair müzede karşılaşılan şeyler, cezaevinde kalmış olan Sevim Onursal'ın duvarlara asılmış birkaç resmi, onlarca erkek mahkûmun biyografisine karşı sadece birkaç kadının (Sabiha Sertel, Feride Çiçekoğlu, Behice Boran ve İpek Çalışlar) biyografisi ve Sabiha Sertel, Behice Boran ve Feride Çiçekoğlu'nun bazı fotoğraflarıdır. Yine erkek mahkûmların pek çok kişisel eşyası sergilenirken kadın mahkûmların tek bir kişisel eşyası bile sergilenmemektedir. Müzenin resmî internet sitesinde 27 erkek mahkûmun adı ve fotoğrafı paylaşılmış olmasına karşın, tek bir kadın mahkûmun bile adı veya fotoğrafı paylaşılmamıştır ("Mahkumlar", t.y.). Müze açıldıktan sonra burayı ziyaret eden, Sevim Onursal'ın kızı Berrin Alganer, kadınlara ait neredeyse hiçbir şeyin olmadığını görünce annesinin resimlerini içeren bir CD'yi örnek olması için cezaevi yönetimine verdiğini, ancak yönetimin kendisinden herhangi bir izin almadan ve bilgilendirmeden bu CD'de bulunan resimleri basıp duvarlara astığını, resimlerin asıllarının çocuklarında olduğunu ve cezaevine hibe edilmediğini, bu durumu saygısızlık olarak kabul ettiğini anlatıyor (Sazak, 2012). Bu örnek, hem kadınların varlığının nasıl yok sayıldığının hem de daha önce de vurgulandığı gibi eski mahkûmların aileleri ve yakınlarının süreçten nasıl dışlandığının açık bir örneğidir.

Akbaş ve Kelekçi, birbirinden bağımsız nesnelerin, fotoğrafların, hayat hikâyelerinin aynı koşullarda, yan yana sergilendiğini ve cezaevinde kalmış olan kadınların hikâyelerinin bu arada kaybolduğunu, orada hiç kalmamışlar gibi bir izlenim oluştuğunu belirtiyor (Akbaş ve Kelekçi, 2019: 53). Müzenin dışında bırakılan kadınlar koğuşu ise mevcut haliyle bir restorana dönüştürülmüş durumda. Burası sadece belirli günlerde ve özel davetlerde açılıyor ve kadınlar koğuşunun orijinal haline dair hiçbir emare

taşıyor. Ayrıca, açık olan koğuşlarda bulunan balmumundan heykellerin ve içeride gardiyanları anımsatan görevlilerin de hepsi erkek. Kadınların müzeden bu şekilde dışlanmış olması, müzeleştirme sürecinde toplumsal cinsiyete duyarlı bir yaklaşımın benimsenmediğini de açıkça gösteriyor.

Özellikle 1980 darbesinin ardından cezaevinde hem solcular hem de sağcılar kaldığı için Ulucanlar Cezaevi Türkiye siyasetinde önemli bir yer teşkil ediyor. Müzede, siyasi tutsakların tümü, çeşitli gruplar arasındaki politik farkları ve çatışmaları silmek için aynı politikanın mağdurları gibi sergileniyor. Herzog'un belirttiği gibi, bütün ulusun mağdur olduğu mesajını vermek için cezaevindeki İslâmcı, solcu ve sağcı mahkûmların ideolojik çeşitliliği özellikle vurgulanıyor. Yazara göre bu anlatı aynı zamanda, geçmişte acı çekilen ve insanların baskı gördüğü otoriter dönemlerin yeni, demokratik rejimde ancak müzelerde sergilenen bir şey olduğunu göstermeye hizmet ediyor (Herzog, 2013: 37). Çaylı da, cezaevinde kalmış olan siyasi figürleri politik düşüncelerinden ayırdığı ve tarihi doğrusal bir şekilde yorumladığı için müzenin tasarımını eleştiriyor (Çaylı, 2011: 394).

Sağcıların da solcularla birlikte çok acı çektiği yönündeki söylem, sembolik olarak Necip Fazıl Kısakürek'le Nazım Hikmet'i eşitleme benzeri çabalar, nihayetinde solcuların, devrimcilerin, Kürtlerin yaşadığı acıları sağcılarla eşitlemeye ve hafızalardan silmeye yönelik bir hamle olarak düşünülebilir. Nitekim 90'lı yıllarda cezaevinde yatmış olan Kürt parlamenterlerin adının müzede hiçbir yerde geçmemesi ve 1999 yılında 10 kişinin katledildiği "Hayata Dönüş" operasyonunun mahkûmları isyancılar olarak yansıtan gazete kupürleriyle anılıyor olması da bu politikanın bir sonucudur. Karacan, AKP Hükümeti ve solcu gruplar arasında geçmişin nasıl yeniden inşa edileceğine dair 12 Eylül'ün hafıza mekânları üzerinde bir "savaş" olduğunu ve bunun bir örneğinin de Ulucanlar Cezaevi Müzesi'nde görülebileceğini belirtiyor (Karacan, 2014: 103).

"Müzenin bu haliyle verdiği mesajların şekillenmesinde cezaevinin müzeye dönüştürüldüğü dönemin siyasal atmosferinin etkisi açıkça görülebiliyor. AKP'nin cezaevinin müzeye dönüşümünün tamamlandığı 2011 yılına kadar geçen sürede aynı zamanda Kürt sorunu, Diyarbakır Cezaevi ve Dersim'de yaşanan katliamla ilgili söylemleri düşünüldüğünde, bu dönem, geçmişle yüzleşmenin siyasi amaçlar uğruna ve sembolik de olsa bir şekilde gündeme gelme ihtimalinin belirttiği bir dönemdi. Çaylı, bu süreçte, geçmişle yüzleşme lehine olan siyasal ortamla bunun pratik yansımaları arasında bir gerilim olduğunu, bir yandan bu ortamın tanıklık sahaları olarak

adlandırdığı mekânlara anma rolü verilmesi yönündeki fikirleri canlandırırken öte yandan ülkenin karmaşık dinamiklerinin bu fikirlerin gerçekte uygulanmasına henüz tam olarak olanak vermediği bir durumun mevcut olduğunu belirtiyor (Çaylı, 2011: 377).

Müzenin açıldığı dönem dikkate alındığında cezaevinin müzeye dönüştürülmesinin ve bu müzeyle verilen mesajların siyasi olarak AKP'nin demokratikleşme söylemine hizmet ettiği söylenebilir. Karacan'a göre müze, herhangi bir belirli dönem veya olaya odaklanmadan geçmişteki tüm hükümetlerin anti-demokratik eylemlerini kapsayan, homojen bir anlatı oluşturma niyeti taşıyor (Karacan, 2014: 104). Dorroll ise, müzenin AKP'nin kendisini insan haklarına bağlı ve Kemalist baskı rejimine karşı bir parti gibi sunan anlatısının bir parçası olduğunu savunuyor. Bu anlatı içerisinde, müze, Ulucanlar Cezaevi'nde kalan siyasi tutsakları geçmişe ait bir şey gibi yansıtırken Türkiye'deki mevcut siyasi tutuklularla herhangi bir bağlantı kurmuyor (Dorroll, 2015: 216). Nitekim bir yandan eski bir cezaevi müzeye dönüştürülürken diğer yandan 2020 yılı itibariyle faaliyette olan toplam 443 cezaevine ek olarak 114 yeni cezaevinin de inşaat halinde olduğu belirtiliyor (Turan, 2020)."

Müzenin bu haliyle bir resmî özür olarak kabul edilmesi ve mağdurların yas tutmasına vesile olacak bir yer olarak düşünülmesi de çok zor. Öncelikle, bir özür olarak kabul edilebilmesi için yaşananların geçmişte kalmış olması, bütünlüklü bir geçmişle yüzleşme sürecinin yürütülmesi gereklidir. Geçmişte yaşananlara benzer insan hakları ihlallerinin ve kitlesel şiddetin devam ettiği ve insanların düşüncelerinden dolayı tutuklanmaya devam ettiği bir ortamda bu müzenin hem mağdurlar hem de genel olarak toplum açısından iyileştirici bir rol oynaması zor görünüyor. Müzede bir yandan darağacı sergilenip, idam cezasının kaldırılmış olması vurgulanırken, diğer yandan siyasetçiler hâlâ idam cezasının geri getirilmesi yönünde çağrılar yapmaya devam ediyor. Bütün bu tartışmaların ortasında darağacının çok uzak bir geçmişe ait bir nesne olmaması, her an hayatımıza yeniden girme ihtimali, sadece idam cezası bağlamında bile geçmişle yüzleşme imkânını ortadan kaldırıyor.

Gerçekliğini kaybeden, önemli ölçüde karikatürize ve steril bir hale getirilmiş olan müzede yaşanan şiddetin ve acıların izlerinin silinmiş olması, bunların ziyaretçiler tarafından da görülüp tanınmasını, dolayısıyla mağdurlar açısından iyileştirici bir rol oynamasını da engelliyor. Örneğin, koşu alanlarının duvarlarındaki politik yazıların silinmesi, ama "laf taşıma, taş taşı" gibi cezaevi yönetimi tarafından ya da adli tutuklular tarafından yazılan sözlerin bir kısmının silinmeden bırakılmış olması, hamamdaki kan izlerinin silinmesi, koşu alanlarının az sayıda ranzayla ferah hale getirilmesi gibi uygulamalar

mahkûmların kendi yakınlarına bile yaşadıkları acıyı aktarmalarını engelleyen bir şey haline gelebiliyor. 2007 yılında Mimarlar Odası Ankara Şubesi tarafından cezaevinin kapatılmasının ardından burada düzenlenen sözlü tarih atölyelerinin birinde, oturma başkanı, koğuşlardaki eşyalar ve ranzalar boşaltıldıktan sonra, cezaevini halka açıldığı süreçte ziyaret eden eski bir mahkûmla eşi arasındaki diyalogu şöyle anlatıyor: "Adam da anlatıyor hanımına hapis hayatını, kadın baktı böyle bomboş, ferah ferah, adama döndü 'o kadar senedir anlatıyorsun ama bayağı da ferahmış' dedi. Adam döndü, kızgınlıkla baktı eşinin yüzüne, ne söyleyeceğini bilemedi" (Ünalın, 2008: 87). Benzer şekilde, cezaevinin müze haline getirilmesinden sonra da eski bir mahkûmun, yaşadıklarını bu haliyle yakınlarına bile anlatması ve anlaşıldığını hissetmesi çok zordur. Ziyaretçilerin büyük bir kısmı, özellikle 1980 dönemini yaşamamış olan genç kuşaklar için müze çoğu zaman okul gezileriyle mecburi olarak geldikleri, gezerken çoğunlukla gülüp eğlendikleri, balmumu heykellerle veya darağacının önünde selfie çektikleri bir turistik mekânın ötesine geçmiyor. Pek çok insan için de Anıtkabir, Gençlik Parkı veya Ankara'daki herhangi bir müzeye gitmekle Ulucanlar Cezaevi Müzesi'ne gitmek arasında pek fark yok. İnsanlar genellikle ücretli beşerli gruplar halinde müzeyi gezip, hızlıca etrafa bakıp kısa sürede müzeden ayrılıyor.

Müzenin genç kuşaklar açısından eğitici rolü de oldukça zayıf kalıyor. Burayı ziyaret eden ve geçmişte yaşananlarla ilgili çok fazla bilgisi olmayan gençler için koğuşların girişinde sergilenen gazete kupürleri ve avlularda sergilenen bazı fotoğraflar dışında eğitici bir materyal yok. Müzenin amaçladığı şeyler düşünüldüğünde, yeni kuşakları eğitme ve onların geçmişten ders çıkarmasına katkıda bulunma yolunda da ciddi bir potansiyel taşıdığı söylenemez. Geçmişte neyin yaşandığı ve neyin yanlış olduğuna dair güçlü bir duygu yaratmadığı sürece gençleri eğitme ve dönüştürme rolü oynaması mümkün görünmüyor. Bütün bunlar birlikte düşünüldüğünde ne yazık ki, müzenin geçmişle yüzleşmeye hizmet etme potansiyelinin önemli ölçüde budanmış olduğu söylenebilir.

Sonuç

Ulucanlar Cezaevi Müzesi'nin restorasyonu ve müzeye dönüştürülmesi sırasında farklı aktörlerin süreçten dışlanması, müzenin içeriğinin ve yönetiminin mağdurlar, konunun uzmanları, ilgili STK'lar gibi katılımcıları dışlayarak siyasi saiklerle belirlenmesi, politik müdahalelere açık olması gibi etkenler, müzenin, mağdurların adalet beklentisini tatmin etme ve geçmişle yüzleşme potansiyeline zarar vermektedir. Çalışmada bahsedilen pek çok eksiklikten dolayı, müze, bu tarz bir hafıza mekânının sahip olması beklenen iyileştirici rolünü de büyük ölçüde kaybetmektedir.

Müzenin geçmişle yüzleşmede samimi bir rol oynayamamasının en önemli nedenlerinden biri bunun, bütünlüklü ve istikrarlı bir geçmişle yüzleşme ve demokratikleşme sürecinin bir parçası olmamasıdır. Ülkedeki genel siyasi ortam değişmediği ve buna eşlik eden şekilde resmî özür dilenmesi, sorumluların yargılanması, mağdurların tazmin edilmesi gibi adımlar atılmadığı sürece müzenin tek başına böyle bir rol üstlenmesi beklenemez. Ancak bu tür adım ve uygulamaların eşlik etmesi durumunda, geçmişte ağır insan hakları ihlallerini ve şiddeti yaşamış olan kişiler açısından müze daha farklı bir anlam ifade edebilir. Aksi takdirde, tek başına böylesi bir mekânı, yukarıdan aşağıya şekillenen bir yöntemle müzeleştirmenin etkileri sınırlı olacak hatta ters etki bile yaratabilecektir.

Bütün bu sorun ve eksikliklerine rağmen, siyasi tutsakların bir şekilde anıldığı başka bir örneği olmadığı için müzenin tek başına varlığı bile önemli hale gelmektedir. Bununla birlikte, müzenin adaletin tesis edilmesine ve geçmişle yüzleşmeye katkıda bulunabilmesi için pek çok değişiklik yapılması gereklidir ve orijinal halini kaybetmiş olmasına rağmen yine de bazı sorunların düzeltilmesi mümkündür. Öncelikle cezaevinin tarihiyle ilgili daha fazla fotoğraf, yazılı bilgi, video, broşür gibi materyallerle ziyaretçilerin tarihî gerçekleri ve cezaevinin orijinal halini öğrenmeleri sağlanabilir. İkinci olarak, eski mahkûmların müzede rehber olarak istihdam edilmesi hem eğitici bir rol oynayabilir hem de insanlara kendi hikâyelerini anlatma ve başkaları tarafından anlaşılma fırsatı vererek bu kişiler açısından iyileştirici olabilir. Üçüncüsü, müzenin yönetim politikası eski mahkûmları, ilgili kurum ve kuruluşları ve uzmanları şeffaf ve katılımcı bir karar verme mekanizmasına dayalı olarak kapsayacak şekilde değiştirilebilir. Profesyonel, bağımsız ve kapsayıcı bir müze yönetimi mevcut sorunları çözmeye ve müzeyi, adaletin tesis edilmesi, geçmişle yüzleşilmesi, genç kuşakların eğitilmesi, mekânın mağdurlar ve yakınları için bir yas tutma ve iyileşme yeri haline getirilebilmesi gibi amaçlar açısından daha uygun bir yer haline getirmeye katkıda bulunabilir.

Kaynakça

- Akbaş, M. ve Kelekçi, Ö. (2019) "Geriyeye kalan: Yıkıldı, çünkü tarihi eser değildi", M. Akkent ve S. N. Kovar (der.), *Feminist Pedagoji: Müzeler, Hafıza Mekânları ve Hatırlama Pratikleri* içinde, İstos Yayınları, İstanbul, s. 44-55.
- Alan, S. (17.05.2019) "Sırrı Süreyya Önder'in ismi Ulucanlar Müzesi'nden kaldırıldı", <https://www.gazeteduvar.com.tr/gundem/2019/05/17/sirri-sureyya-onderin-ismi-ulucanlar-muzesinden-kaldirildi>.
- "Bir mimarlık etkinliği olarak Ulucanlar Cezaevinin müzeye dönüşüm serüveni", (01.10.2012), <http://mimdap.org/2012/10/ulucanlar-cezaevini-muzeye-donuthturulme-sureci-dedherlendirelim/>
- Çaylı, E. (2011) "Architecture, politics and memory work: Fieldnotes from the Ulucanlar Prison Museum", G. Bix (der.) *Museums of Ideas: Commitment and Conflict* içinde, Edinburgh: MuseumsEtc., s. 368-397.
- Dorroll, C. M. (2015) "The Spatial Politics of Turkey's Justice and Development Party (AK Party): On Erdoganian Neo-Ottomanism", yayımlanmamış doktora tezi, University of Arizona, Arizona. <http://hdl.handle.net/10150/556854>.
- Güney, Y. (2019) *Soba, Pencere Camı ve İki Ekmek İstiyoruz*, İthaki Yayınları, İstanbul.
- Herzog, M. (2013) "Contested histories and their musealisation at Ulucanlar Prison Museum", *Heritage Turkey*, 3: 37-38. <https://biaa.ac.uk/ht3>.
- Karacan, E. (2014) "Remembering the Turkish military coup d'etat of 12 September 1980: a comparison between the memories of revolutionaries in exile and of those who stayed", yayımlanmamış doktora tezi, University of Siegen, Siegen.
- Mahkumlar (t.y.) <https://www.ulucanlarcezaevimuzesi.com.tr/mahkumlar/>
- Okuroğlu, S. (ed.) (2014) *Ankara Kent Rehberi*, Ankara Büyükşehir Belediyesi, Ankara.
- Sazak, D. (16.07.2012) "'Kadınlar koğuşu' resimlerine itiraz", <https://www.milliyet.com.tr/the-others/kadinlar-kogusu-resimlerine-itaraz-1567382>
- Sevgili, T.A. (2012) *Ulucanlar: Büyük Yüzleşme*, TMMOB Mimarlar Odası Ankara Şubesi, Ankara.
- Turan, R. (21.01.2020) "Türkiye cezaevi mi?" <https://www.sozcu.com.tr/2020/yazarlar/rahmi-turan/turkiye-cezaevi-mi-5578666/>
- "Ulucanlar Cezaevi Müzesinde bir koğuş daha ziyarete açıldı" (Nisan 2018) *Gazete Altındağ*, 174, 3.
- Ünalın, Ç. (2008) *Tanıkların Ulucanları*, TMMOB Mimarlar Odası Ankara Şubesi, Ankara.
- Yıldırım, G. (2011) "Ulucanlar", *Hukuk Gündemi*, 1: 62-65. <http://www.ankarabarasu.org.tr/siteler/ankarabarasu/hgdmakale/2011-1/14.pdf>.

Tarih ve hafıza arasında gençlik:

Geçmişle kurulan ilişkilere

kavramsal bir sorgulama

ELİF CAN

Giriş

Sınıfta oturup ders dinleyen bir öğrencinin aklından geçenleri anlamaya çalışmanın "kara kutuyu" açmaya eşdeğer olduğunu söylüyor birçok eğitim teorisyeni. Söz konusu olan tarih dersleri olduğunda, objenin çok boyutlu yapısından ötürü sorgulama daha karmaşık hale geliyor. Tarihsel bilgi, bazı öğrenciler için sadece üniversite sınavlarında çıkacak soruları yanıtlanacak bir dersken, bazıları için kültürel bir merak konusu, bazıları için politik bir araç olabiliyor. Bütün bu ilişki biçimlerinin aynı öğrencide toplanması, okulda öğretilen tarihi ve kendi okuma pratikleriyle öğrendiği tarihî bilgileri ayrıştırma ve tarihsel bilgiyle çok boyutlu bir ilişki kurma durumu söz konusu olabiliyor. Aynı şekilde, güncel siyasetin sorunsallaştırdığı tarihsel olaylar/fenomenler, tarihsel bilginin politik alanla iç içe geçmesine yol açıyor, dolayısıyla (özellikle çeşitli tartışma programları kanalıyla) politik ve kamusal kullanımlar tarihsel bilgiyle kurulan ilişki biçimlerini çok boyutlu ve karmaşık kılıyor (Kechriotis, 2013).

Bu metnin amacı, devam etmekte olan bir doktora çalışması aracılığıyla elde edilen veriler ışığında okul ve diğer tarihsel bilgi edinme kanalları karşısında öğrencilerin geçmişle ilgili kurdukları ilişkileri, özellikle öğrencilerin resmî tarihsel söyleme karşı kurdukları eleştirel ve alternatif söylemlere odaklanarak incelemektir. Bu çerçevede, Gazi mahallesi ve Kâzımkarabekir mahallesinde (Gaziosmanpaşa) iki farklı eğitim kurumundaki lise öğrencileriyle toplam 40 yarı yapılandırılmış görüşme gerçekleştirildi. Okul bağlamındaki etkileşimler, mahallede kurulan yakınlıklar ve bağlar, çekirdek ve geniş aile tarafından gerçekleştirilen aktarımlar, akranlarla ilişkiler, kültürel alışkanlıklar (kitap okuma, tartışma programı ya da film izleme) gibi çoklu bir faktörün tarihsel bilginin öğrenilmesi sürecindeki etkilerine odaklanıldı. Görüşmelerde bir olay dizisi ve zamansal bir limit üzerinden yönlendirme söz konusu olmamıştır; bunun sebebi hangi öğrencinin hangi olaydan/fenomenden bahsettiğinin, üstünde durduğunun ve hangilerini söyleminde

tamamen gölgede bıraktığının analiz açısından anlamlı olmasıdır. Amaç, öğrencileri kendi algıladıkları biçimiyle tarih üzerine konuşurmak ve kendi anlatılarını inşa ederken kurdukları önem hiyerarşisini anlamaktır. Özellikle çeşitli şiddet olaylarına (öğrencilerin kendi aile tarihlerindeki şiddetle yüz yüze gelme durumlarında ya da başka kanallarla öğrendikleri politik şiddetin) eğilerek, resmî anlatıyla çatışan noktalar üzerine eğilmeyi ve eleştirel, alternatif söylem üretiminin mümkünâtının somut koşullarını ortaya koymayı amaçlıyor bu çalışma. Bu sebeple, bu metinde eleştirel söylemlerde bulunan (ailelerinde ve/veya kendi yaşam güzergâhlarında sol eğilimli toplumsal hareketlere katılıma bağlı bir toplumsal hafıza sahibi olan) öğrencilerin görüşmelerine yoğunlaşarak analizlerimi sürdüreceğim.

1. Okulda Tarih Öğrenmek

Fransa'da okulun, özellikle dilsel bir birlik sağlama yoluyla, vatandaş yetiştirme ve ortak ulusal bir kimlik inşa etme gibi toplumsal bir fonksiyonu olduğu birçok araştırmacı tarafından ortaya konmuştur (Déloye, 1994). Özellikle Üçüncü Cumhuriyet'in amblematik "Petit Lavisse" kitaplarının duygusal bir düzlemde öğrencilerin zihinlerinde "Fransa'yı sevdirmek" gibi bir etki amaçladığı ve "Atalarımız Galyalılar" söylemiyle de -antropolojik bulguların bu söylemin tersine, etnik köken bakımından bir çokluk göstermesine rağmen- ortak bir köken inşa etme çabası ortaya konmuştur (Bourdon, 2017). 90'ların sonundan itibaren akademik alanda, hem Fransa'da¹ hem Türkiye'de, okul kitaplarına, tarih kitaplarına özel bir ilgi dikkat çekiyor. Bu çalışmaların neredeyse hepsinin odak noktası, okul kanalıyla resmîleştirilen ve yeniden üretimi hedeflenen bir geçmiş anlatısının siyasi boyutlarını açığa çıkarmak. Bu çalışmaların en önemlilerinden biri Büşra Ersanlı tarafından yürütülmüştür; Ersanlı, siyaset bilimi perspektifinden siyasi iktidar ve tarih yazımı arasındaki ilişkiyi incelemiştir (Ersanlı, 2009). Aynı şekilde Étienne Copeaux, tarih yazımı konusundaki oldukça kapsamlı olan doktora tezinde, okul kitaplarını söylemsel olarak, Türk Tarih Vakfı'nın kurulduğu 1931 yılından, 90'lı yıllara değin uzun bir tarihsel ölçekte incelemiştir (Copeaux, 2006). Diğer taraftan, Füsun Üstel vatandaşlık bilgisi ve tarih derslerini birbirine tamamlayıcı

1 Fransa bağlamında, Ersanlı'nın ve Copeaux'nunkine benzer bir yol izleyen Laurence de Cock ve Emmanuelle Picard'ın derledikleri kitaptaki yazılar da tarih müfredatlarının geliştirilmesi, ders kitaplarının yazım süreci, söz konusu kitapların öğretmenler tarafından nasıl karşılandığı ve nasıl yorumlandığına odaklanıyor. Genel manada, derlemenin alt başlığının da ifade ettiği gibi, *roman national*'in (milli anlatı) illüzyonlarından, inşası süreçlerindeki politik seçimleri ortaya konarak kurtulmak amaçlanmıştır (bkz. De Cock vd., 2009). Bu tarihsel söylem inşası ve iktidar ilişkilerini merkeze alan problematikler son yıllarda hız kazanmış olmakla birlikte, yeni değildir; çok daha önce Michel de Certeau ve Paul Veyne, tarih yazımı süreçlerinde belirgin olan paradigmalara ve bunların tarihsel söylem üretimine olan etkilerine odaklanmıştır (bkz. de Certeau, 2011 ve Veyne, 1996).

olarak görerek, İkinci Meşrutiyet'ten 90'lı yılların sonuna kadar okul aracılığıyla yetiştirilmek istenen vatandaş figürünün özelliklerini incelemiş, bu çerçevede tarih müfredatlarıyla ilgili analizler sunmuştur (Üstel, 2004). Tarih Vakfı'nın inisiyatifiyle ortaya konan, lise öğrencileriyle gerçekleştirilen resmî anlatıya alternatif söylemler geliştirmeyi amaçlayan projeler de Türkiye ve Dünya tarihindeki, Lozan Antlaşması, 6-7 Eylül Olayları, 1980 Darbesi vb. "sıcak", tartışmalı olaylara odaklanmıştır (Toplumsal Tarih Dergisi, no. 297, 9/2018).

Cumhuriyet'in ilanını izleyen ilk eğitim reformlarından sonra 1931 yılında, Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti'nin oluşturduğu bir komisyon, "Türk Tarih Tezi'ni" yansıtan ilk tarih kitaplarını yazmıştır. 1931 sonrası tarih müfredatı değişiklikleri 1950'lerde başlamıştır. Bu yıllarda antik tarihe ve medeniyetlere yer vermeyi amaçlayan değişiklikleri, Copeaux Türk tarih yazımında kısa bir parantez olarak görmektedir (Copeaux, 1996). Bunu izleyen majör değişiklikler sırasıyla 1976, 1983, 1993, 2009, 2014 ve 2018² yıllarında gerçekleştirilmiştir.

Bütün bu kıymetli çalışmaların, Türkiye'de tarih eğitimiyle ilgili vardıkları noktaları kısaca özetlemek, öğrencilerin söylemlerini bu programların özellikleriyle birlikte düşünmek, çapraz bakışla resmî söylemden ayrışan taraflarını algılamak için zemin sunacaktır:

■ 1976 değişiklikleri tarihsel söylemde önemli bir dönüm noktası oluştururken, önceki müfredatlardaki tarihsel söylemle bazı devamlılıklar da gösterir, tam olarak bir kopuştan bahsetmek söz konusu olamaz. Bu dönemde geliştirilen programların öncüsü ve birçok tarih okul kitabının yazarı, Orta Çağ tarihçisi ve Aydınlar Ocağı kurucusu olan İbrahim Kafesoğlu'dur. Söz konusu programlarda, Sünni İslam vurgusu dikkat çekmektedir, Osmanlı Devleti'nin ağırlığı da oransal olarak artmıştır.

■ 1983 değişiklikleri, darbe sonrası dönemin atmosferini yansıtmaya ve 1976 müfredat reformlarıyla getirilen değişiklikleri yerleşik hâle getirmesi bakımından oldukça ilginçtir. Bu dönemde basılan kitapların karakteristikleri arasında milli, siyasi tarihe odaklanması dikkat çekmektedir. Sonraki yıllarda, toplumsal ve kültürel tarihe odaklanılmadığı, askerî ve siyasi tarihin öne çıkarıldığı eleştirileri gelmiştir.

² Taslakları hazırlanmaya Şubat 2017'de başlanmış, 18 Temmuz 2017 tarihli basın toplantısıyla tanıtılmış olan yeni müfredatlar, 2018-2019 öğretim yılında lise 10 ve 11, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi ve Çağdaş Türk ve Dünya Tarihi kitaplarının basımıyla bütün lise düzeyindeki okullarda uygulamaya geçirilmiştir.

■ 1993 değişikliklerinde, özellikle Copeaux'nun vurguladığı üzere, Sovyetler Birliği'nin çöküşünden sonra, "Dışarıdaki Türkler'in keşfi" (Copeaux, 2000) söz konusu olmuş ve ders kitaplarında genişletilmiş bir "Türk Coğrafyası" vurgusu dikkat çekmektedir.

■ 90'lı yılların tamamı ve 2000'lerde ders kitaplarına köklü eleştiriler getirildi. Bu dönemde, Ersanlı'nın da üstünde durduğu gibi, değer yargısı bildiren ifadelerin kaldırılması için akademik çalışmalar ve uluslararası projeler geliştirilir fakat bunların çok da etkili olduğu söylenemez (Ersanlı, 2019).

■ 2018 değişikliklerinin en ilgi çekici tarafı, 15 Temmuz Darbe girişimi ve Suriye İç Savaşı gibi yakın dönemli olayların müfredatta "Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi" dersi kapsamında eklenmiş olmasıdır. Yine aynı şekilde, daha önce müfredatta bulunmayan Türkiye'deki sol öğrenci hareketleri, Dünya'daki 68 hareketine eklenerek "Çağdaş Türk ve Dünya Tarihi" dersi kapsamında, hareketlerin antiemperyalist karakterine vurguda bulunularak anlatılmıştır. Fakat kitapta bu toplumsal hareketlere oransal olarak verilen yerin kısıtlılığı dikkat çekmektedir. Bu içeriğe ayrılan toplam sayfa sayısı ikidir. Bununla bağlantılı olarak, benim açımdan, sol hareketlerdeki kadın karakterlerin tamamen görünmez kılınmış olması önemli bir eleştiri konusudur. Sol toplumsal hareketler bağlamında kitaplarda ismi geçen tek kadın karakter Behice Boran'dır.

Kısacası, söz konusu çalışmalarda muktedirlerin toplumsal hafızayı okul yoluyla inşa etmek amacıyla izledikleri "bellek politikaları"³ ortaya konurken, bu politikaların toplumsal alanda somut olarak neler ürettiğini ve resmî anlatının etrafında oluşan toplumsal temsilleri anlamayı sorgulamalarının merkezine taşıyan çalışmaların oldukça nadir olduğu göze çarpıyor. Başka bir deyişle, birçok çalışma bize politik iktidarın vatandaş inşa ederken amaçladıklarını, izledikleri politikaları, yeniden üretimini planladığı söylemler ve temsilleri anlatıyor, fakat bu politikaların hedefinde olanların, yani öğrencilerin ve gençlerin dünyasındaki karşılığını göstermiyor. Tezime bu temel soruya cevap verme amacıyla başladım: *Gençler tarihi nasıl öğreniyor?* Bu soru basit göründüğü kadar da karmaşık bir soru, çünkü bugün hepimiz açık bir şekilde politik oryantasyonlarıyla ilişkili olarak öğrencilerin okul tipi tarih söylemine aynı tepkileri vermeyeceğini biliriz. Gazi mahallesinde büyüyen bir çocuğun resmî anlatıya alternatif bir söyleme erişme imkânın aşikâr

3 "Bellek politikaları", Sarah Gensburger ve Sandrine Lefranc tarafından, anma ve hatırlatma amaçlı çeşitli bağlamlarda düzenlenen törenlerin, bu amaçlarla oluşturulan müzelerin, medya kanalıyla gerçekleştirilen programların ve insaniğe karşı işlenen tarihsel suçların kamuya açık yargılamalarının tümünü kapsayacak biçimde tanımlanmıştır (bkz. Gensburger ve Lefranc, 2017).

da olduğunu söyleyebiliriz. Fakat bu düzlemde -en azından benim açımdan- bunları saptamak yeterli olmadığı gibi, kimi zaman bilginin aşikârlığına kendini bırakmak, tarihi algılama ve politik eğilimler arasındaki ilişkilere totolojik açıklamalar getirmek ya da tek boyutlu basit nedensellik ilişkileri kurmak yanıltıcı olabiliyor. Pierre Bourdieu'nün de dediği gibi, en olağan, doğal ve aşikâr gibi görünen şeyler, temelde güç ilişkilerini en etkili biçimde gizleyen ideolojik etkiler ve ona eşlik eden işbirlikçi bir sessizlik içerir (Bourdieu, 1980: 230). Bu durumda yapılması gereken, sözü öğrencilerin kendilerine bırakmak, sahip oldukları temsilleri anlamak için onlardan tarihi, kendi algıladıkları biçimde anlatmalarını istemek gibi görünmektedir. Bu anlamda, araştırmamın sorunsalı politik alanın inşa ettiği ve okul aracılığıyla yeniden üretimini öngördüğü resmî anlatının öğrenciler tarafından nasıl alımlandığını ve geçmişle kurdukları ilişki tiplerini tarih-bellek ikilisi üzerine kavramsal bir sorgulama da yürüterek anlamayı amaçlıyor.

2. Tarih ve Hafıza Kavramları

Tezde ilerlerken bir taraftan da kavramsal bir sorgulamaya giriştim. Tarih, tarih dersleri, hafıza, bunlar ne demek ve literatürde bulduğumuz ayrımlar aslında ne ifade ediyor somut olarak? Bu çerçevede konuşmamda, okul kitaplarını ve öğrencilerin geçmişle kurdukları ilişkiyi anlamlandırmaya çalışırken dolaşımda olan kavramlara da bir geri dönüş yapmayı istedim. Bireysel, kolektif, toplumsal, sosyal, kültürel, politik gibi önüne birçok sıfat alan hafıza kavramını, birçok teorisyen muğlak bulmuş ve somutlaştırma çabası içine girmiştir (Assman, 2010 ve Lavabre, 1994). Aynı şekilde, günlük dil içerisinde “tarih” ve “tarih dersleri” olarak adlandırılan kavramların neleri içerdiği ve neleri dışarıda bıraktığı da oldukça muğlaktır. Tarih ve hafızayı birbirinden kati şekilde ayıran yazarların, üstünde durdukları temel nokta kritik bir tarihsel çalışmanın genel, hafızanın ise tikel ve seçici olarak inşa edildiğidir (Nora ve Goff, 2011). Ancak söz konusu okul kitapları olduğunda, anlatının bazı olayları hatırlatıp bazılarını sessizliğe gömerek inşa edildiği, bu anlamda da “milli hafıza” olarak adlandırılabilir. Aynı şekilde Assmann, okul müfredatlarının kültürel hafızanın kalıcı parçalarından biri olduğunu söyler (Assman, 2010: 43). Bu anlamda tarih dersleri de spesifik bir hafıza inşası girişiminin ürünüdür; resmî bir tarih tezi pedagojik ve kimliksel amaçlarla vatandaşları üzerinde birtakım toplumsal etkiler yaratmayı amaçlar.

Özellikle Pierre Nora tarafından ortaya konan, tarih ve hafızayı birbirine zıt biçimde tanımlamaya meyilli olan ve tarihe yazım biçimi bakımından bir “evrensellik”,

hafızaya da tikel bir karakter atfeden yaklaşımlar sonraki yıllarda kurdukları kavramsal ayrımın normatif olmaları sebebiyle birçok eleştirinin hedefi oldu. Astrid Erll, kavramsal ayrımın oldukça arkaik olduğuna işaret ediyor (Erll, 2011). Kültürel hafıza kavramını yeniden gözden geçiren Erll, Aleida Asmann ve Jan Asmann'ı kültürü katı bir yapı olarak gördükleri ve kültür içindeki çoklukları, heterojen yapıyı görünmez kıldıkları için eleştiriyor. Başka bir deyişle, söz konusu yaklaşımın ve alandaki birçok çalışmanın, kültürü tek boyutlu görmeye eğilimli olduğundan ve sınıfsal, etnik ve dinsel aidiyetleri ve bazı alt kültürleri görünmez kıldığından bahsediyor (Becker'in *Hariciler*'de tanımladığına yakın bir biçimde, kendi normları ve aidiyetin belirli aşamaları olan gruplardan bahsediyor, mesela caz müzisyeni olmak tikel bir alt kültür aidiyetini ifade edebilir). Bu anlamda Erll'in önerisi, alanda kurucu sayılan Halbwachs'ın hafızanın "toplumsal çerçeveleri" kavramını analizlerde işlevsel kılmak için, söz konusu çerçeveleri bireysel ölçekte değerlendirip aralarındaki ilişkiler bütününe incelemek (Erll, 2011).

Kısacası, aktörün kendi kategorilerine ve kendi yaşam güzergâhının dinamiklerine dikkat kesilmek gerekir. Bunun içindir ki, "Türkiye'de lise öğrencilerinin bellekleri" konusu "Hangi lise öğrencileri?" sorusunu beraberinde getirir. Aynı şekilde, Gazi mahallesinde oturan, Türk, Kürt, Alevi, Sünni ailelerden gelen öğrenciler için de, kimliklerine bağlı biçimde verili olarak bir tarihsel aktarıma sahip olduklarını varsaymak bir hata olacaktır. Toplumsallaşma (*socialisation*) sürecinde ailelerinden, okuldan ve yakın çevrelerinden olan somut etkileri ancak aktörlerin kendilerine konuşma alanı açacak ve yaşam güzergâhlarına odaklanacak görüşmeler gerçekleştirerek anlayabiliriz (Neyzi, 1999). Örnek vermek gerekirse, Gazi mahallesinde oturan, politik alanda çok aktif biçimde angaje Maraşlı ve Şırnaklı Kürt bir aileden gelen 18 yaşındaki lise son sınıf öğrencisi Rojhat (takma isim), bana zamanının çoğunu Gazi mahallesinin dışında geçirdiğini anlatıyor. Ailesinden tarihsel olarak okulda öğrendiklerinden farklı bir anlatı aktarımı söz konusu olup olmadığını anlamak için sorduğum çeşitli sorular sonucunda fark ediyorum ki, bazı *kesitlerin* birleşiminden oluşan, derli toplu bir biçimde inşa edilmemiş bir hikâyeler bütünü söz konusu. Fakat bu kesitler, öğrenciler okulda öğrenilen tarihi algılarken önemli etkilerde bulunuyor. Rojhat, özellikle Maraş katliamından ve Gazi mahallesi katliamından şöyle bahsediyor:

Elif: Hiç aileden duyduğun kendilerinin Türkiye'de, Türkiye tarihinde gördükleri önemli olaylar var mı? Sana anlattıkları...

Rojhat: Çok anlatmadılar. Annem Maraşlı, Maraş katliamını görmüş olabilir, bir de Gazi'delerdi galiba Gazi katliamı sırasında. O da olabilir belki.

Görüşmenin ilerleyen kısımlarında, yakın tarih üzerine konuşurken, konu darbelere geldiğinde soruyorum, sorum çağrışım yapıyor ve daha önce üstteki kısımda aklına gelmeyen bir anekdot anlatıyor:

E: Hiç darbeler üzerine bir şeyler okudun mu, duydun mu?

R: Birazcık işte şeyi biliyorum; Maraşlıyız anne tarafından. Annemler Maraş'tayken mesela, bizim köyde sadece annemler solcuymuş, bu yüzden komşularımız çok kötü davranıyormuş, çok dışlıyorlarmış onları falan. Evet neden bunu söylemedim bilmiyorum, ilk şeyi sorduğunuzda. Aklıma şimdi geldi.

E: '80 Darbesi döneminde mi olmuş bu?

R: '80 Darbesi döneminde. İki tane dayım hapse girmiş falan (sesi alçalıyor).

Görüşmenin çok büyük bir kısmında okul başarısından, özellikle Tarih ve Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi derslerinin işleniş biçiminin onu rahatsız ettiğinden ve muhafazakâr bulduğu okul ortamının ne kadar bunaltıcı olduğundan bahsediyor. Kendisinin oldukça başarılı bir öğrenci olduğunu ve özellikle mahallenin geneline oranla daha yüksek bir eğitim düzeyine sahip olan annesinin onun eğitimiyle ilgili konuları dikkatle takip ettiğini eklemek yerinde olacaktır. Okuldakiyle çatışan bir tarihsel anlatı aktarımına ve resmî anlatıya eleştirel bir bakış açısına sahip olmakla birlikte politik alanla mesafeli olduğu ve hayatındaki en önemli dinamiğin okul yoluyla sınıfsal konumunu yükseltme isteği olduğu görülüyor. Ailesinin politik alanda aktif olması, öğrenci için de otomatik olarak bir politik angajman mirası sahibi olacağı anlamına gelmiyor; aile “koruma” refleksiyle kendisini politik alandan uzak tutuyor. Bu anlamda, aile içi ilişkilerin dinamikleri hem politik etkinlik alanları hem de tarihi algılayış bakımından en az sınıfsal ve kimliksel dinamikler kadar etkili görünüyor.

3. Peki Öğrenciler Programlar İçin Ne Söylüyor?

Yukarıda da belirttiğim gibi, bu metnin temel amacı, resmî anlatıyla çatışan noktaları ve alternatif bir söyleme erişimi mümkün kılan koşulların ve toplumsal mekanizmaların neler olduğunu anlamaktır. Tikel olayların alımlanması üzerine analizler sunmadan önce, öğrencilerin tarih müfredatlarının karakteristikleriyle (bkz. 1. Bölüm) ilgili birkaç nokta üzerinde durmak istiyorum. Öncelikle öğrencilerin çok büyük bir kısmı, programların sadece Türkiye'ye odaklanmasından, “başka ülkelerin üzerine bir şeyler öğrenmemekten” rahatsızlıklarını ifade etmiştir. Karşılaştığım bu tip söylemler için temsilî olduğunu düşündüğüm bir örnek

vermek gerekirse; Sivaslı bir aileden gelen, Gazi mahallesinde bir liseden mezun ve üniversite sınavına tekrar hazırlanan, 18 yaşındaki Nilsu (takma isim), Kore dizilerini izlemeyi çok sevdiği için kültüre karşı bir merak geliştirdiğini ve internet üzerinden Koreli arkadaşlar edindiğini anlatıyor. Sonrasında, yaşlılarıyla girdiği bu sanal etkileşimin okulda öğrendiği tarihsel anlatıya karşı eleştirel bir bakış için kapı araladığını görüyoruz:

“Mesela benim yabancı bir arkadaşım var, Koreli, mesela o şöyle demişti. Ben dünya tarihini görüyorum demişti. O zaman Atatürk’ü öğrenmişti o bizim, o dünya tarihinden. Bana sormuştu hatta ama ben onların hakkında hiçbir şey bilmiyordum. Mesela onların neden bu kadar geliştiğini ya da önceki kahraman gibi gördükleri kişilerin, neler olduğunu hiç bilmiyordum. Ben bu yüzden ortaokula kadar hep şeyi düşünüyorum. Birinci Dünya Savaşı’nda Osmanlı bu kadar kötü etkilendi ya, herkesin Osmanlı’ya karşı bir şey yaptığını sanıyordum. Almanya’nın... Belki de Almanya Osmanlı’dan daha kötü etkilenmişti ama Almanya’nın o kadar kötü etkilendiğini bilmiyordum. Mesela Japonya’nın böyle olmamasını filan... O yönden şikâyetçiyim. Neden diğer ülkeleri anlatmıyorlar da sadece Osmanlı üzerinden gidiyorlar? Neden dünya tarihini görmüyoruz? Mesela Afrika’da Atatürk’ün... Hindistan’da Gandhi gibi birisini biz görmüyoruz. Neden hep böyle Türkiye odaklı çalışıyoruz diye.”

Lahire’in de bahsettiği gibi, öğrenme ve toplumsallaşma (*socialisation*) süreçlerinde, ailenin tek belirleyici olduğunu düşünmek aldatıcıdır; bireyler birçok etkileşimde bulunur ve birbiriyle ilişkisiz, hatta çatışan eğilimlere sahip olabilirler (Lahire, 2005). Nilsu’nun durumunda da, akranlarla ilişkilerin yarattığı etkiler gözlemlenebilir. Yukarıda da görüldüğü gibi, programlardaki Osmanlı Devleti’ne verilen ağırlık da önemli bir eleştiri konusu. Diğer taraftan, programlara gelen eleştiriler, sadece Türkiye tarihine odaklanmakla sınırlı değil, odaklanış biçimlerinin milliyetçi olması da eleştiri hedefi. Aşağıdaki görüşme kesiti de bunu doğrular nitelikte ve görüşmecim olan başka birçok öğrencinin de üzerinde durduğu, tarih eğitiminden beklenen objektiflik ilkesinin milliyetçi bir söylemle bağdaşmadığı fikri öne çıkıyor:

“*Elif*: Sovyetler Birliği’nden mi bahsediyorsunuz daha çok? (Kendisinin ve yakın bir arkadaşının ilgisinden bahsettiği için soruyorum.)

Mehmet (takma isim): Hayır, sadece ilgi duyduğumuz alanları şey yapmıyoruz açıkçası. Ben mesela karşıt tarihi de çok fazla okumuşumdur. Bana tam tersi,

tam fikrimin tam tersini söyleyen tarihi de okumuşumdur, etmişimdir ama bunları pek konuşmuyoruz. Ne konuşabiliriz ki bunlar hakkında? Zaten ikimiz de “Aynen yanlış, aynen yanlış” diyerek, pek konuşacak bir taraf kalmıyor (gülerek).

E: Karşıt tarihten kastın nedir? Bunu biraz açabilir misin?

M: Mesela milliyetçiliğe karşıyım. Milliyetçilerin de bu coğrafyadaki tarihini mesela detaylı okumuşumdur.

E: Nasıl okuyorlar onlar sence tarihi?

M: Bence zaten başlı başına milliyetçilik gereksiz bir şey. İnsana verilen değeri düşürdüğünü, düşünüyorum, ki öyle zaten. Somut örnekleri de var, milliyetçilik adı altında yapılmış katliamlar illa ki vardır. Bu yüzden genel olarak yanlış baktığını... taraflı bakıyor, örneğin bizim tarih derslerimiz, müfredatlarımız mesela işte, gençleri işte şey yapsınlar, Osmanlı şöyleydi, böyleydi... (...) Fazla taraflı anlatılıyor bence.

E: Sen mesela müfredatları düzenlemek istesen nasıl yapmak isterdin? (...)

M: Böyle milli duyguları çok çok coşturacak bir tarih anlayışı istemezdim. Objektif olması gerekir. Bu zaten çok söyleniyor ama hiç uygulanmıyor. Herkes bunu savunuyor gibi duruyor ama (gülerek).

E: Hatırladığın kadarıyla sınıf ortamı nasıl oluyordu tarih derslerinde?

M: İşte tek taraflı anlatılıyordu, tüm isyanlar şeytan işiymiş gibi anlatılıyordu."

Mehmet (19), Gazi mahallesinde oturuyor ve orada bir liseden mezun, üniversite sınavına tekrar hazırlanıyor. Muşlu Alevi ve Kürt bir aileden gelen Mehmet, aktif olarak genç bir Marksist toplulukta bulunuyor. Topluluğa katılmasının, yukarıda bahsettiği (benim de görüştüğüm), yine mahallede oturan arkadaşı aracılığıyla gerçekleştiğini söylüyor.

Bu görüşme kesiti başka bir açıdan da anlamlı görünüyor: mahallede edinilen arkadaşların, politik gruplara katılımdaki etkisi. Öğrenci, milli duyguları coşturma amaçlı inşa edilen anlatıyla, nesnellik eksikliği ve buna bağlı olarak da katliamlar ve şiddet olayları arasında bir devamlılık gördüğünü ifade ediyor. İsyancının hepsinin olumsuz değer yargıları içeren ifadelerle aktarıldığını, disiplinden beklenen objektivitenin neden pratikte gerçekleşmediğini anlatmak için ekliyor. Yine görüşme gerçekleştirdiğim arkadaşı İrfan'ın söylemleri de bu noktada benzer. Politik kültürlenme süreçleri birbirine yakın olan bu iki öğrencinin de Gazi'de doğup büyüdüğünü, ailelerinin Gazi Olaylarını yaşadığını öğreniyorum.

İki öğrenci de aynı Rojhat'ın durumunda olduğu gibi, ailelerinden derli toplu bir biçimde hikâyeleştirilmiş, inşa edilmiş bir anlatı miras almamış (çoğu zaman detaylar silik, tarihler net değil, ailelerin söz konusu olaylardan nasıl etkilendikleri üzerine net bilgiler yok vb.). Bunun yerine söz konusu olan aktarım, bazı tarihsel olayların kesitleriyle desteklenmiş, bir eğilimler bütünü (Bourdieu ve Lahire'in tanımladığı biçimde *disposition sociale*) olarak karşımıza çıkıyor. Başka bir deyişle aileler çocuklarına hem politik alanla hem de resmî anlatıyla eleştirel bir ilişki kurmalarına yardımcı olacak toplumsal kodlar aktarmış ve bu eğilimler mahalle ve akranlar tarafından da güçlendirilmiş. Mesela İrfan'ın (takma isim) tarihsel bilgiyi algılayışı, karşıt görüşlü ve resmî tarih tezine yakın arkadaşlarıyla etkileşimlerinde mobilize ettiği bir politik araç olmasıyla yakından ilişkili görülüyor:

E: Senin kadar bilgili olan var mı bu konuda? Ekim Devrimi konusunda veya işte bu anlattığın konular hakkında...

İ: Ya, sol ve sosyalizmle ilgilenen insanlar da var, evet.

E: Mahalleden arkadaşların mı daha çok, okuldan mı... Komşularınız mı?

İ: Mahalleden tanıdığım da var. Okuldan olmuştu işte yani çevrede... Toplumsal alanlarda... Bunlarla ilgilenen insanlar olunca, illa ki bilgili olanlar oluyor. Çünkü bir yerden sonra, sonunda sosyalizm ile ilgileniyorsun, tamam ama konuşman gerekiyor. Bir de şey var yani tamam, evet kabul ediyorsun, sol, sosyalizm ama bilmen lazım. Bunun için işte... (...) Mesela milliyetçi bir insanın ya işte "Stalin Türkleri katletti" falan muhabbeti olduğu için (gülüyor). İlla ki yanıtlaman ve benimsediğin şeyi bilmen lazım.

E: Okul ortamında falan böyle bir söylem üretecek insanlarla karşılaşıyordun belki de...

İ: Tabii ki de! (vurgulu bir biçimde). "Ötüken yolu yokuştur, kafaları tokuştur" diyen bir milliyetçi ekip vardı yani (birden karşılıklı gülmeye başlıyoruz).

E: Nasıl yani? Ötüken yolları yokuştur, kafaları tokuştur?

İ: Evet öyle bir şey var.

E: Peki bu kişilerle diyalogunda, tarih üzerine mi konuşuyordunuz?

İ: Onlar örnek veremezdi, bilmiyorlardı. Biz veriyoruz yani. Biz daha bilgi sahibiyiz (gülerek).

E: Neler veriyordunuz mesela?

S: Mesela kim daha çok dış mihraklara karşıdır meselesinde, mesela biz 6. Filo'yu örnek verirdik. Sizin insanların işte o dönem, 6. Filo önünde secde ettiler. Namaz kıldılar onun önünde. Ama işte bizimkiler gittiler, 6. Filo'yu denize döktüler örneğini verdiğimiz zaman, adamın yüzü falan düşüyordu.

Şimdi böyle olunca, verince bilgili olmak çok daha iyi. Çünkü bir kelimeyle ezip götürüyorsun, istediğin kadar çok olsunlar karşında. O da ezilip bükülüyor, yanındaki insanlara da meşruluğunu kanıtlayamıyor. Orada rahatsin işte (gülerek).”

19 yaşındaki İrfan, Sivaslı Alevi bir aileden geliyor, Gazi mahallesinde doğmuş ve büyümüş. Liseye Gaziosmanpaşa'da bir Anadolu Lisesi'nde gitmiş. Şu anda tekrar sınava hazırlanıyor.

Birinci bölümde bahsettiğim gibi, sol hareketlerin ders kitaplarına girmesi oldukça yeni bir fenomen. Bu içeriğe verilen yerin kısıtlı olmasıyla birlikte; görüşmelerime bağlı olarak, dahil edildiği dersin pratikte hem öğrenciler hem de öğretmenler tarafından, üniversite sınavında sadece sözel öğrencilerinin soru cevaplamaları gerektiği sebebiyle daha az önemsendiği sonucuna vardım. Başka bir deyişle, söz konusu dersin bilgi hiyerarşisindeki yeri üniversite sınavındaki ağırlığına bağlı olarak epey aşağıda. Bununla birlikte, Dünya Tarihi öğrenciler için önemli bir kültürel merak konusu. Politik eğilimler bakımından heterojen bir okul ortamında bulunmuş İrfan'ın durumundaysa, çağdaş Türkiye ve Dünya tarihi, siyasi görüşlerinin meşruiyetini desteklemek açısından temel gibi görünüyor.

Birçok öğrencinin, yaşları itibariyle (17-19 yaş aralığında) ilk toplumsal harekete katılım deneyimi aileleriyle ya da sınıf arkadaşlarıyla Gezi Parkı'na gitmek gibi görünüyor. Hem çoğu öğrencinin kendilerinin deneyimledikleri bir toplumsal hareket olması bakımından hem de söz konusu olayların 2018'de basılan Çağdaş Türk ve Dünya Tarihi kitaplarında yer bulmasından ötürü, öğrencilerin söylemleri açısından Gezi Parkı eylemleri dikkate değer bir örnek oluşturuyor. 2019 (2018 değişiklikleri çerçevesinde hazırlanmış) baskısı kitaplar irdelenirse, söylemin oldukça çelişkili ifadelerle yer verdiği dikkat çekecektir:

Türkiye'nin son yıllarda dış siyasetteki etkin yapısı, iç siyasetteki toplumsal barışı sağlamaya yönelik politikaları ve ekonomik verilerdeki yükselişin sürece etki ettiği söylenebilir. Aynı zamanda hükümetin politikalarından rahatsız olan bazı iş çevreleri, medya organları aracılığıyla halkı kışkırtmaya çalışmışlardır. Gezi Parkı eylemlerinde farklı sermaye gruplarının iş birliğinin ve yabancı istihbarat güçlerinin etkisi olsa da eylemcilerin büyük kısmı, bu etkilerden habersiz olarak kendi istekleri doğrultusunda eylemlere katılmışlardır. (Orta Öğretim Çağdaş Türk ve Dünya Tarihi Ders Kitabı, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Yardımcı ve Kaynak Kitap Dizisi, 2018, sayfa 245).

Görölmektedir ki, eylemciler “dış güçler tarafından kışkırtılmış bir kalabalık” olarak tanımlanmaktadır, diğer taraftan çoğunluğun dış etkilerden habersiz olduğu notu da düşünölmüştür. Sayfanın alt kısmında verilen bir egzersizle, öğrenciler eylemlerin ekonomik sonuçları üzerine düşünmeye davet edilmiştir. Öğrencilerin çok büyük bir kısmı, yukarıda ele aldığım kitaplardaki ve dolayısıyla resmî söylemdeki “objektivite eksikliği” eleştirisini getirirken, kendi Gezi deneyimlerine gönderme yapmakta ve bunu bir örnek olarak sunmaktadır. Diğer taraftan olayların çok yakın tarihli olması sebebiyle (görüşmeler gerçekleştirildiğinde üzerinden 5 yıl geçmişti), tarih kitaplarında yerinin olmadığı fikri de öğrencilerin söylemlerinde belirgin biçimde vardır. “Okuyunca güldük”, “Bizzat benim yaşadığım bir olay neden tarih kitaplarında var?” gibi ifadelerle, kendi belleklerindeki olay ve ders kitabı arasında bir çatışma noktasını dışa vururken, genel olarak kitapların nesnellik eksikliği konusunda da şikâyetlerini dile getirmişlerdir. Başka bir deyişle Gezi eylemlerinin, politik alanın resmî söylem inşasındaki tutumuna karşı eleştirel yaklaşımlarını ifade etmek için öne sürölen somut örneklerden biri olduğu söylenebilir.

Sonuç

Bu metnin temel amacı, “Öğrenciler tarihi nasıl öğreniyor? Öğrencilerin söylemlerinde resmî tarihsel anlatıyla çatışan noktalar neler olarak görölmektedir?” sorularına ailelerinden, okul arkadaşlarından ve mahalleden edindikleri bilgiler, eğilimler, tarihsel aktarımları göz önünde bulundurarak cevap vermektir. Gazi mahallesinde oturan lise öğrencilerinin söylemlerine odaklanan bu metin, tarih müfredatlarına olan yaklaşımlarını ele almıştır.

Tarih ve hafıza kavramlarına bir geri dönüşle, bunların sahada nasıl işlevsel hale getirilebileceğini tartışırken, özellikle Bourdieu’nün ve Lahire’in sunduğu teorik araçlardan faydalanarak çeşitli toplumsal alanlarda elde edilen bilginin politik toplumsallaşma (*socialisation*) süreciyle ilişkisini irdedim. Kavramsal alandaki tarih ve hafıza tartışmasını sahada işlevsel kılmak için öğrencilerin kendi eleştirel / resmî anlatıyla çatışan söylemlerine odaklanıp yaşam güzergâhlarına ve içinde buldukları somut toplumsal koşullara dikkat kesildim.

Görüşmelerinden kesitler sunduğum öğrencilerin aile ilişkileri, akranlarıyla etkileşimleri ve tikel bir tarihsel mirasa sahip olan Gazi mahallesinin sunduğu sosyal bağlarından bahsederek hem tarihsel bilgiyle hem de politik alanla ilişkilerini anlamaya çalıştım. Söz konusu kesitleri, diğer görüşmelerin de büyük bir kısmıyla ilgili fikir verici olduğundan araştırmanın temel argümanlarını

desteklemek amacıyla seçtim. Aile bağlamında gerçekleşen tarihsel aktarımı incelemeye özel bir dikkat gösterdim. Anlatımlarında Gazi katliamı, Maraş katliamı, Gezi eylemleri öne çıkarken, müfredatların Türkiye odaklı olmasına ve söylemin tipine eleştiriler getirmişlerdir. Aktarımın biçimi söz konusu olduğundaysa, detaylı biçimde inşa edilmiş hikâyelerin olmaması, bunun yerine aktarımın kesintili ve detaysız olması dikkat çekmektedir. Buna rağmen, bu tip kesintili aktarımın öğrencilerin tarihsel bilgiyle kurdukları ilişkiler üzerinde ve resmî anlatıya eleştirel bir söylem geliştirmelerinde önemli etkileri olduğu görülmektedir.

Kaynakça

- Assmann, A. (2010) "Re-framing memory", K. Tilmans, F. van Vree, ve J. Winter (der.), *Performing the Past* içinde, Amsterdam University Press, <http://www.jstor.org/stable/j.ctt45kdkd.6>, s. 35-50.
- Bourdieu, P. (1980) *Le sens pratique*, Éditions de Minuit.
- Bourdon, É. (2017) *La forge gauloise de la nation: Ernest Lavisse et la fabrique des ancêtres*. ENS éditions.
- Copeaux, E. (1996) "Hizmet : A Keyword in the Turkish Historical Narrative", *New Perspectives on Turkey*, 14: 97-114. <https://doi.org/10.1017/S0896634600006269>
- Copeaux, E. (2000) *Une vision turque du monde à travers les cartes de 1931 à nos jours*, CNRS.
- Copeaux, E. (2006) *Tarih Ders Kitaplarında (1931-1993): Türk Tarih Tezinden Türk-İslâm Sentezine*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- de Certeau, M. de. (2011) *L'écriture de l'histoire*, Gallimard.
- De Cock, L., Picard, E., & Comité de vigilance face aux usages publics de l'histoire (der.) (2009) *La fabrique scolaire de l'histoire: Illusions et désillusions du roman national*, Agone.
- Déloye, Y. (1994) "École et citoyenneté", Presses de Sciences Po. <https://www.cairn.info/ecole-et-citoyennete--9782724606553.htm>
- Erlil, A. (2011) "Travelling Memory", *Parallax*, 17(4): 4-18. <https://doi.org/10.1080/13534645.2011.605570>
- Ersanlı, B. (2009) *İktidar ve Tarih: Türkiyede "Resmî Tarih" Tezinin Oluşumu: (1929-1937)*. İletişim Yayınları, İstanbul.
- Ersanlı, B. (2019) *Tarih eğitiminde « Sen Kimsin? » Siyaseti : Türkiyeden Orta Asya'ya*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları
- Gensburger, S., ve Lefranc, S. (2017) *A quoi servent les politiques de mémoire?* Presses de Sciences Po.
- Kechriotis, V. (2013) "Tarihi herkes seviyor, ya tarihçiyi?", *Sosyal Bilimler Ne İşe Yarar?* içinde, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, s. 51-75.
- Lahire, B. (2005) *L'homme pluriel: Les ressorts de l'action*, Armand Colin.
- Lavabre, M.-C. (1994) "Usages du passé, usages de la mémoire", *Revue française de science politique*, 44(3): 480-493.

Neyzi, L. (1999) "Gülümser's Story: Life History Narratives, Memory and Belonging in Turkey", *New Perspectives on Turkey*, 20: 1-26. <https://doi.org/10.1017/S0896634600003113>

Nora, P., ve Goff, J. L. (2011) *Faire de l'histoire: Nouveaux problèmes, nouvelles approches, nouveaux objets*, Folio.

Üstel, F. (2004) *Makbul Vatandaşın Peşinde*, İletişim Yayınları, İstanbul.

Veyne, P. (1996) *Comment on écrit l'histoire: Texte intégral* (Nouv. éd.), Ed. du Seuil.

MEKÂN, ŞİDDET VE HAFIZA

Toplumsal belleği “restore” etmek:

Dersim Askerî Kışlası'nın müzeye

dönüşümü

MEHTAP TOSUN

“Dewrê Tajimati (Tanzimat devrini)

Dewrê Hurati (Hürriyet devrini)

Dewrê Cumrati (Cumhuriyet devrini)

Pêro ki mî di (Hepsini gördüm)

Bara ma rê bi tertele u afati. (Payımıza sadece kırım, katliam ve afet düştü.)”¹

Müzelerin modernleşmenin bir sonucu olduğu ve modernleşmenin tahribatına uğramış bilgileri ve nesnelere muhafaza ettikleri bilinir. Müzeler aynı zamanda gizlenmiş ve bastırılmış geçmişlerin izini süren birer hafıza kurumudur. Kentin hafızasına ve toplumsal tarihine tanıklık eden bu kurumlar, bir yanıyla da iktidarların, hafıza ile bastırma ve anımsama ile unutma gibi bellek politikalarının ve müzeleştirme stratejilerinin sergilendiği yerler olmuştur. Diğer bir ifadeyle, müzeler siyasal olanın yaptırımlarından kaçamadığı zamanlarda, ideolojik sınırları aşan ve hegemonya karşıtı anımsamaya alan açan birer alan olamamıştır. Bu araştırmaya konu olan Dersim Askerî Kışlası ve bu kışlanın müzeleştirilme süreci, klasik bir müze hikâyesi sunmanın çok ötesinde ulus-devlet hafızasının kolektif hafıza karşısında konumlanışını hikâye etmektedir.

Bu araştırma Dersim'in kentsel ve toplumsal tarihine tanıklık eden, militarizmin simgesi olan askerî kışla binasının yerel ve mekânsal kurgusuna, kolektif bellekteki yerine ve dönüşümüne çeşitli tarihî, toplumsal ve politik olaylar ve gelişmeler paralelinde odaklanıyor. Yapımı 1937 yılında tamamlanan askerî kışla, Dersim 1938 harekâtında kale/üs ve toplama yeri olarak kullanılmış, 1949 yılından 1990'lara kadar memur lojmanı olarak tahsis edilmiştir. 1990'lar sonrasında da yine memurlara lojman olarak verilmesinin yanı sıra, 90'lı yılların OHAL ve sıkıyönetim dönemlerinde Dersim'deki köy boşaltmaları nedeniyle evsiz kalanlar ve kentin yoksul insanları da bu binada kalmaya

¹ Bu dizeler Dersim'in ünkü halk şairi/ozanı Sey Qajî (1860-1936) tarafından yazılmıştır (Dalkılıç, 2015: 223).

devam etmiştir. 2005 yılında ise müzeleştirilmek üzere Kültür ve Turizm Bakanlığı, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü'ne Tunceli Müzesi olarak kullanılmak üzere tahsis edilmiştir. Restorasyonu tamamlanan müze binasının 2020 yılında açıldığı belirtildiği² halde ziyaretçi kabulüne başlanmamıştır. Dersim Askerî Kışla binasının temelini atılmaya başlandığı günden restore edilip müzeye dönüştürüldüğü bugüne kadar geçen süreçlerin her birinin toplumsal belleği ne şekilde etkilediğine dair bir anlama çabası, bu araştırmanın ana hattını belirlemektedir. Buradan hareketle, araştırma boyunca şu sorulara cevap aranmıştır: Dersim Askerî Kışla binası ve şimdiki adıyla Tunceli Müzesi yadsınan belleğe ve anımsamaya dair bir alan mı açıyor, yoksa yeni bir hafıza mı inşa etmeye çalışıyor? Bu müze ulus-devletin imgesini vurgulayan, onun ulusal kimlik geliştirme çabaları yolunda kullanılan bir araç mıdır? Bu askerî kışla binasının dönüşümünün tepede kurgulanan unutma ve anımsama süreçleriyle ilişkisi nedir? Araştırma bu sorulara cevap ararken nitel araştırma yönteminin kılavuzluğunda hem yukarıdan aşağıya işleyen iktidar/bilgi/ideoloji çizgisini eleştirel bir incelemeye tâbi tutmuş, hem de müzenin hitap ettiği seyirci tepkisini aşağıdan yukarıya bir bakış açısıyla ele almıştır. Bu bağlamda ilk olarak Askerî Kışla'nın inşasının tarihsel seyrine ve inşa edildikten sonraki sürece dair verileri toplayabilmek için çeşitli arşivlere bakılmış ve ikinci olarak ise, Askerî Kışla binasının geçmişine ve bugününe tanıklık edenlerle sözlü tarih görüşmeleri yapılmış, onların anlatılarına başvurulmuştur.

“Medeniyetin” Tezahürü: Dersim 1937-38

Dersim, Osmanlı'dan Cumhuriyet'in kuruluşuna kadar devletin bölgesel bekası için hep bir sorun olarak görülmüştür. Dersim'i zapt u rabt altına almak için Osmanlı 19. yüzyılın son çeyreğinden (1877'den) itibaren Cumhuriyet'in kuruluşuna dek 11 askerî harekât düzenlemiş ve Cumhuriyet'in kuruluşundan sonra da bu harekâtlar devam etmiştir. Ancak düzenlenen bu harekâtlar ile etkili bir sonuç alınmadığını 1935 yılında Dahiliye Vekilliği'nin yayınladığı *Jandarma* adlı kitapçıkta görüyoruz (Tarih Vakfı Kütüphanesi, 2010):

Yurdun güvenliği bakımından göz önünde tuttuğumuz önemli bir durum da Dersim'dir. Kamunun bildiği gibi bu mıntıkada değişik rejimler kurununda (zamanında) birçok teşebbüsler yapılmış, süel (askerî) hareketlerle Dersimliler yola getirilmek istenmiştir. Lakin bunlardan beklenen sonuç elde edilememiştir. Çünkü süel (askerî) hareketleri sosyal önlemler tamamlamamıştır. Dersimli bu yüzden herhangi bir rejimin kendine faydalı yardımını duymamıştır... Dersimli'ye Cumhurluğun yurdun her köşesine yaydığı refahı duyurmak gerekir.

² Tunceli Müzesi'ne 10/2020 tarihinde girip gezme imkânı bulduğumda müze girişinde asılı olan "Kışladan Müzeye Tunceli Müzesi" başlıklı tanıtım panosunda yazılıdır.

Kitapçıkta yer alan bu cümleler açıkça sadece askerî harekâtlarla Dersim'e hâkim olunamayacağını, bu harekâtların “sosyal önlemlerle” tamamlanması gerektiğini belirtmiştir. Dolayısıyla kurucu devletin Dersim için “sosyal önemi”, ıslah etme ve vazife-i temdin (“medenileştirme”) politikaları ve stratejileri olmuştur. Jandarma Umum Kumandanlığınca (JUK) 1933-34 yılında hazırlanan resmî raporda³ “Islahattan maksadın Dersim'de hükümet nüfuzunu normal vilayetler derecesinde tesis etmektir” deniyor. (225) Çünkü “harekâtı ciddi bir ıslahat takip etmezse, şimdiye kadar olduğu gibi bir netice alınmasına imkân yoktur.” Bu ıslahatların uygulamaya konulması için öncelikle Dersim'in Ankara'ya bağlanması gerekiyordu, bu nedenle 25 Aralık 1935 tarihli “Tunceli Kanunu” ile “Dersim” adı “Tunçeli” olarak değiştirildi. Bu tarihten itibaren kurucu devlet “uygarlaştırma” görevine Dersim'e yollar, köprüler, kışlalar ve hükümet konakları inşa ederek başladı. Bütün bu binaların yapımında devlet baskı uygulayarak ve çok düşük ücretlerle Dersimlileri çalıştırdı (Kalman, 1995: 231). 1935-1938 yılları boyunca Dersim'de gözlem yapan ve bölgede 1938 harekâtını izleyen gazeteci ve milletvekili Naşit Hakkı Uluğ (2007), *Tunceli Medeniyete Açılıyor* adlı kitabında genel olarak Dersim'in “medeniyete” açılması için yapılanları aktarıyor:

1938 yılına girerken devletin imar ve medenileştirme kolu çıkarılan bütün engellere rağmen durmadan işliyor, Dersimlinin kesesine para akıyordu. (...) Mameki (Dersim merkez), Nazmiye, Pülümür, Deşt, Hozat ve Ovacık'ta kışlalar, hükümet konakları inşa ediliyordu (Uluğ, 2007: 187).

Tunceli adıyla resmî olarak vilayet kurulduktan itibaren iki sene içerisinde bölgede toplam dokuz kışla yapılmıştır (Uluğ, 2007:231). Bu dokuz kışladan biri de o zaman Mameki/Dersim kışlası denilen Tunceli Askerî Kışla binasıdır. Dönemin en önemli gazetelerinden biri olan Ulus gazetesi inşa edilen bu binaları “Tuncelinde yeni binalar ve köprüler” manşetiyle haberleştirmişti:

Tunceli vilayetinin umumi emniyetini temin edecek olan asker ve jandarma kuvvetleri için kışlalar ve hükümet otoritesinin sembolü olan hükümet konakları inşaatı oldukça ilerlemiştir. (...) Pülür, Mameki ve Sin'deki kışlaların iki ay evvel temeli atılmıştır.⁴

³ Bahsi geçen raporun bir nüshası İstiklal Savaşı kumandanlarından Org. İzzettin Çalışlar tarafından paylaşılmıştır. Tarih tahmini 1933-34 yılı olarak verilmiş. İçişleri Bakanlığı'na bağlı Jandarma Umum Kumandanlığı'nca kayıt altında basılmış. Dolayısıyla bu rapor, yakın tarihin bu döneminin askerî yetkililerce nasıl değerlendirildiğini gösteriyor. Bkz. Çalışlar, 2011: 260 ve Tarih Vakfı Kütüphanesi, 2010: 235.

⁴ Ulus gazetesi, 12 Eylül 1937.

Uluğ (2007) 1937-39 yılları arasında Dersim'e dair gözlemlerinde inşa edilen kışlaların bölgenin "medenileştirilmesine" katkısını aktarır:

Bu muazzam kışlalar Cumhuriyet'in imar ve medenileştirme çalışmalarını koruyacak kuvvetlerin çatısıdır (2007: 213).

Kışlaları, "medenileştirme" politikalarının koruyucu gücü olarak tasvir eden Uluğ (2007), Dersim'deki askerî kışla binasını şöyle anlatmıştı:

Tepedeki kışlanın yapısı bitmek üzere idi. Bunlar henüz memleketin başka kısımlarında nadir rastlanacak büyüklük ve güzellikteydi. Kışlanın önünde vadiye bakan tepeden Munzur'un akışının tatlı sesi duyuluyordu... (2007: 229)

Kışla binası, bir medenileştirme hamlesi olarak sahiplenilmesinin yanısıra, bu misyonun taraftarı olan kişilerde hayranlık uyandırmıştı. Kışlanın imarının Dersimli'yi gayri medeni halden kurtardığı düşünüldüğünden "doğal olarak" halkın da kışla binalarına onlar kadar hayran kalması bekleniyordu. Naşit Hakkı Uluğ (2007) Dersim'in "medeniyete açılmış" haline halkın verdiği tepkiyi şu şekilde ifade etmiştir:

Kışlaları, hükümet konaklarını ve mahalleleri, azı dişleri görünecek kadar ağzını açarak seyreden ve ancak gözüyle algılayan Dersimli, büyüklüğünü dar aklına sığdıramadığı bu varlıklar karşısında devletin kudretini anlıyor; dünyanın dağdan taştan ibaret olmadığına artık inanıyordu (2007: 230).

Müellifin bu ifadelerinde "medenileştirme" hikâyelerinin genel kurgusunun izlerine rastlanıyor. Bu hikâye, ötekinin kirli, vahşi, barbar, düşman, hain vs. olduğu anlatısıyla başlar. Yukarıdaki cümlelerde de görüleceği gibi Dersimli medeniyetsel merdivenin gerisinde kalan, "dar akıllı" olarak nitelendirilmiş ve yerel halkın devletin gücünü ve "medeniyet" götürmesini hayranlıkla takip ettiği öne sürülmüştür. Ancak bu hikâyenin bir kurgudan ibaret olduğu, 1937-38 Dersim harekâtından ve bu harekâtın ardından gelen tedip (yola getirip uslandırmak), tehcir (sürgün), tenkil (herkese ders olacak bir ceza verme), hukuk koruması dışına çıkarma, ortadan kaldırma / katliam gibi strateji ve uygulamalardan anlaşılmaktadır. 1937 harekâtının gerekçesini Başbakan İsmet İnönü, Meclis kürsüsünden şöyle açıklamıştır:

Hükümet iki seneden beri Tunceli bölgesinde özel ıslahat programı takip etmektedir. Bu program bu bölgeyi medenileştirmek için bütün vasıtalarla ve

özel hükümler dahilinde orada geniş bir çalışma ayrıntılarını içermektedir. Bunu şimdye kadar orada kanuna muhalefetten kuvvet ve zevk almış bazı reisler iyi karşılamadılar. İslahat programına mukavemet ve muhalefet etmek istediler. Bu bizim özel askerî tedbirler almamızı icap ettirdi (Uluğ, 2007: 185).

Açık bir şekilde anlaşılıyor ki bu harekâtın gerekçesi “uygarlaştırmak”tı. Dersim'in “medenileştirmesinden” kastedilen, esasında bölgede devletin otoritesinin sağlanması demektir (Kürkçügil, 2011: 39). Bu otoritenin sağlanması ve Dersim'in “ıslah” edilmesi için devletin her türlü “zorlukla” mücadele edeceğini yine İsmet İnönü'nün şu sözlerinden anlıyoruz:

Tunceli'de ıslahat programı olarak düşündüğümüz tedbirler ara görmeksizin devam etmektedir. Yol yapıyoruz, mektep yapıyoruz, karakol yapıyoruz. (...) Oradaki vatandaşların işitmelerini isterim ki, Cumhuriyet hükümeti oraya ıslah programını süs olarak, heves olarak götürmedi. Zorluklara uğrasa da, yaz ve kış bu programı biz orada uygulayacağız! (Uluğ, 2007: 185).

İnönü'nün meclis konuşmasındaki “Dersimli vatandaşlara” yönelik bu ifadelerini, ıslah etme (ıslahat) programına zorluk çıkarmaları halinde gereken yapılacaktır şeklinde okumak mümkün. Aslında İnönü'nün bu meclis konuşmasından bir yıl önce 1936 tarihli Şark Raporu'nda Celal Bayar askerî müdahalenin ipuçlarını vermişti:

Doğu illeri bizim rejimimize gelinceye kadar kati bir tarzda hâkimiyetimiz altına girmemiştir. (...) Doğu'da bugün için dahi tamamen yerleştiğimiz iddia olunamaz. Dayanacağımız en mühim kuvvet ordumuz ve jandarmamızdır (Bayar, 2006: 63).

Devletin bütün resmî söylemleri gösteriyor ki, Dersim'in yurt toprağına katılması ve orada daimî hâkimiyetin tesisi için ıslah etme ve vazife-i temdin (medenileştirme) politikaları uygulanmış ve bu politikalar 1937-38 harekâtına ve katliama “prestij” ve “ontolojik derinlik” katmak için kullanılmıştı. Dolayısıyla Dersim askerî kışla binasının inşa edilme hikâyesini, ulus-devletin otoritesini ve “medenileştirme” siyasetini meşru kılarak katliama kadar uzanan bir toplumsal yıkımı gerçekleştirme hikâyesi olarak okumak mümkündür.

Kışla'nın "Konukları" ve Hafıza Yolculuğu

Kışla'da Yaşamış Olanların Genel Profili

Dersim'deki askerî kışla sadece bir bina olmaktan öte, ulus-devlet ufku altında sürüp giden bir tarihi, katmanlaşmış hikâyeleri ve hakikatleri içerisinde barındırır. Kışlanın geçmişini bugüne bağlayabilmek için tarihsel krolonolojik süreçler kadar müzeleştirilmesine kadar geçen süre boyunca kışlada yaşayan yani kışlanın "konuğu" olmuş olanların tanıklıklarına, bellek aktarımlarına, anlatılarına başvurmak yol göstericidir. Çünkü, bireysel ya da kolektif bellekler daima "şimdiki zamanın filtre ettiği bir geçmiş görüntüsü" sunar (Traverso, 2019: 21).

Erken Cumhuriyet döneminde, birçok Alman mimar, mühendis ve şehir plancısının 1933'te Nazi rejiminin iktidara gelmesinden sonra Türkiye'ye göç ettiği ve modern şehirlerin, binaların kurulmasına öncülük ettiği bilinmektedir. Bu mimarlardan biri Dersim'de (Tunceli) 1936-37 yıllarında o dönem Mameki askerî

Dersim'deki askerî kışla binasının temel atma töreni. Bu inşaatın temeli Temmuz 1937 tarihinde atılmıştır (Ulus gazetesi, 12 Eylül 1937).

kışlası adı verilen bir bina inşa etmiştir. 1938 Dersim Harekâtı'nı yürüten askerlere barınak ve hazırlık yeri olarak kullanılan bu kışla binası, binlerce sivil insanın yaşamını yitirdiği ve zorunlu göçe tâbi tutulduğu harekâtın hazırlığının yapıldığı bina olmuştur.

Bu kışla binası 1938-49 yılları arasında askerî kışla olarak kullanılmıştır. 1949 yılına kadar askerî kışla binası olarak kullanıldıktan sonra Milli Savunma Bakanlığı'ndan Maliye Bakanlığı'na devredilmiştir. Maliye Bakanlığı'na devri yapıldıktan sonra da konut olarak kullanılmak üzere tadilattan geçirilmiş ve 1950-90 yılları arasında Milli Emlak'a devredilerek memurların lojman olarak kullanımına açılmıştır. Kışlanın memurlara tahsis edildiği ilk yıllarda orada kalmış olan bir anlatıcı o dönem kışlada yaşayanların profili hakkında bilgi vermişti:

“Annem ve babamla 1957-58 yıllarında kışlada oturduk. Babam tapu memuruydu, Nazmiye'de oturuyorduk, babamın merkeze tayini çıktı, sonra da lojman olarak kışlada oturduk. Daha sonra ben evlendim, eşim de memurdu, 1964-66 yılında tekrar kışlaya yerleştim. Kaldığım süre boyunca hep memurlar vardı kışlada”
(73 yaş, kadın, Ankara).

Dersim (1962 yılı); göze çarpan iki yapıdan önde olanı askerî kışla binası, arkada olan ise hükümet konağı.

Uzun bir süre, 60'lı ve 70'li yıllarda kışlada yaşamış olan bir başka anlatıcı ailesinin ve kendisinin kışla geçmişini şu cümlelerle aktarmıştır:

“1960'lı yıllarda kışlada yaşamaya başladık, 1978'de çıktık kışladan. Kışladaki evler özellikle devlet dairesinde çalışanlara veriliyordu, lojman olarak gösteriliyordu. Babam öğretmendi, Atatürk İlkokulu vardı o zamanlar, işte o okulun müdürüydü. 18 sene yaşadık kışlada, gençliğimiz çocukluğumuz orda geçti yani” (62 yaş, erkek, Dersim).

Daha sonraki yıllarda, 70'li yıllarda kışlada yaşamış olan bir başka görüşmeci ise o yıllarda kışlaya yerleşme durumunu şöyle ifade etmiştir:

“1974-75 yıllarında öğretemdim, bir vali yardımcısı vardı onun oğlu bizim okuldaydı. O zaman gerçekten herkes kışlaya alınmıyordu, memurlar alınıyordu sadece. Tabii o zamanlar Tunceli'de ev de azdı. O vali yardımcısı beni çağırırdı. Bana kışlada orta katta bir yer verdi, zannediyorum 2-3 sene kaldım” (78 yaş, erkek, Dersim).

Kışla'da 1960'lı ve 70'li yıllarda yaşamış olan bir ailenin 1968 yılında kışla binası önünde çekilmiş fotoğrafı.

Kaynak kişi: Malik Kaya

Kesişen Hafıza: Dersim 1938 ve Kışla Binası

Araştırma kapsamında yapılmış olan bütün görüşmeler, kışlada genel olarak 50'li yıllardan itibaren ikamet etmiş olanların çoğunluğunu memurların oluşturduğunu ortaya koymaktadır. Genel bir lojman havasında olan bu kışla binası her devlet kurumundan memurların kalabildiği bir yer olmuştur. Kışlaya yerleşmiş olan memurların büyük çoğunluğu Dersimli

olup, kente dışardan gelmiş memurların kışladaki sayısı oldukça azınlıktaydı. Tam da bu noktada sorulabilecek en önemli sorulardan biri şudur: 1938'de harekâta hazırlık amacıyla yapılan ve 1938'de de harekâtın merkezlerinden biri olan kışla binasında yaşamış olan Dersimlilerin bu mekâna dair zor geçmişle yüzleşme hikâyeleri var mıydı? Kışlanın geçmişini ve 1938'de yaşananları ailesinin anlattıklarıyla hatırlayan anlatıcının aktarımı şu şekildeydi:

“1938'de kışlada insanları toplamış, daha sonra da buradaki Munzur ile Harçık çayının birleştiği yere götürmüşler. Büyüklerimiz bizim yörede (Dersim merkezde) toplanan insanların iki çayın birleştiği yerde öldürüldüklerini söylüyordu. Orada öldürüldükleri doğru. Biz 38'den sonra doğmuşuz, ama tabii 38 harekâtı büyüklerimiz tarafından anlatılıyordu. Sütlüce nahiyesinden insanların nasıl toplandığını, insanları evlerinden birbirlerine bağlayıp buraya kadar, yani bu iki suyun birleştiği yere kadar, nasıl götürüldüklerini, burda taranıp nasıl öldürüldüklerini anlatıyorlardı. O dönemler harekâtın noktaları vardı, bu tarafın yani merkezin bölgesi bizim köyü de kapsayan Sütlüce nahiyesiydi” (78 yaş, erkek, Dersim).

Pierre Nora, *Hafıza Mekanları*'nda, “kuşak simgeseldir, çünkü hafızanın hem durulaşmasını hem de aktarılmasını sağlar” der (Nora, 2006: 37). Çünkü bir olay ya da küçük bir grubun yaşadığı deneyim sayesinde, bunlara hiç katılmamış koca bir çoğunluk nitelenir. Bu anlatıda da bir önceki kuşağın hafızası kışla aracılığıyla geri çağırılmış ve kışlanın kolektif bellekteki temsiliyeti açıklığa kavuşturulmuştur. Ancak kışlada yaşayan Dersimlilerde yaşadıkları süre boyunca bu mekân kimilerinde 1938 hafızasını geri çağırmamış, kışlanın konut olarak normalleştirilmesi, bireysel hayatları da normalleştirme çabasını beraberinde getirmişti:

“Kışlada yaşadığımız o dönemler (70'li yıllar) siyasi olaylar biraz daha yoğundu. Taa Dündül tepede atılan bir kurşun kışlada yaşayan bir arkadaşımın penceresine isabet etmişti. Hepimiz doluşmuştuk o pencereye. Yani şunu diyeyim, o dönem herkes kendisini korumak için çaba harcıyordu. Askerî kışla olduğunu biliyorduk ama hiç birşey hissetmiyorduk. Niye hissetmiyorduk? Abdullah (Alpdoğan) Paşa zamanında yapılan bu kışlayı normale çevirmişlerdi, 1938'den sonra tadilattan geçirip konut olarak tasarlanmıştı” (78 yaş, erkek, Dersim).

Bu anlatıda aktarılan bir olayla aslında 1938'den sonra da Dersim'de zaten hiçbir şeyin normal gitmediği, dolayısıyla artık hatırlamak yerine “kendini korumanın, kollamanın” daha önemli olduğu zamanlarda yaşanıldığı belirtilmiştir. Bir başka anlatıcı ise

“Kışlanın alt katların tavanı çok yüksekti, diyorlardı ki, iki ranzayı üst üste koymuşlar, ondan yüksekmiş askerler yatıyormuş çünkü orada. Kışlanın kimi yerlerinde at bağlama yerleri vardı, belliydi. Kışlanın hikâyesini, 1938 hikâyesini babam onlar anlatıyordu, bizim hafızamız küçüktü o zamanlar. Tabii kışlada yaşarken de etkileniyorum. Çünkü burada 1938’de insanları toplamışlar, bizi öldürenler burda yatıp kalkmış. İnsan korkuyordu, kışlada yaşayan herkes biliyordu bunu, buranın insanları sonuçta yabancı kimse yoktu. İlk gittiğim zaman niye geldik buraya dedim, kendi kendine insan bir tuhaf hissediyor” (54 yaş, kadın, Dersim).

Bu anlatıda hem kışlanın misyonu, orada kalan askerler ve askerler için dizayn edilmiş bir mekânın özellikleri hatırlanmış ve anlatıcının ifadeleriyle kışla tarih ve hakikat mekânı olarak somutlaştırılmıştır. Anlatıcının *“bizi öldürenler burda yatıp kalkmış”* ifadesiyle geçmiş deyim yerindeyse ete kemiğe büründürülmüştür.

Kışlada Yaşamak: “Kışlalılık”

Kışlada yaşamış olmanın bugünkü karşılığı orada yaşayanların gözünde kimi zaman “unutulmuş” geçmişi geri çağırarak yani 1938 Dersim hafızasına dönüş olmuşken, çoğu zaman da etrafındakilerin gerçek ve geçerli addettiği ikinci bir varoluş şeklini öğrenmek zorunda kalmaları ve onu yaşamaları üzerinden şekillenmiştir. Belleğin, anlatıların en önemli ve değerli etkisi burada ortaya çıkıyor, bastırıldığı ya da anımsamak istediği hangi öykü varsa onu ön plana çıkarmayı tercih ediyor. Kearney’in (2012:217) de ifade ettiği gibi “bazı öyküler dondurup hapsederken, bazıları gevşetip özgürleştirir”. Dersim 1938, tarif edilemez derecedeki korkunç eylemlerin tanığı olanların hafızasını dondurup hapsedmiş; kışlada yaşayan, bu mekânı kullanan ve burayı ev bilenlerin gözünde başkaca hatırlamalarla hikâye edilmişti. Kışlanın geçmişine dair sorular, bu mekânda yaşamış olanlar tarafından genel olarak hem kışladan kalan anılarla, hem de gündelik hayatın akışı içerisinde kullanılan bir mekân olması üzerinden cevap buluyordu:

“Kışla bu ildeki en önemli mekânlardan biriydi. Orada 85 hane vardı ama kalabalık bir aileyi düşünün, biz orda öyleydik. Dağıldıktan sonra da ordaki komşularımızla görüşmelerimiz devam etti, ediyor. O güzel insanlar gerek sosyal medyadan, gerekse de yüz yüze bir şekilde biraraya geliyorlar, anılarını paylaşıyorlar. Dışarda yaşayıp buraya tatile gelenler illa ki ziyaret ederler hem kışlayı hem de bizleri. Gerçekten bir aile gibiydik ya... Hem evlerin iç içe olmasından dolayı hem de o dönemlerle alakalı, o dönemle bu dönem zaten hiç kıyaslanmaz arada uçurum var.

Ben mesela yakın dönemlerde neler yaşadığımı hiç hatırlamıyorum ama kışlada yaşadığım çoğu şeyler karış karış aklımda yani. Ayrı bir dünyaydı yani...”
(62 yaş, erkek, Dersim).

Bu anlatıda görüleceği üzere kışla hayatı kocaman bir “aile” ve “başka bir dünya” olarak tasvir edilmiş, sonsuza kadar yitirilmiş bir anı dizisi olarak sunulmuştur. Bu anlatının devamında görüşmecî o dönemlerde (1960 ve 70’lerde) kışlada yaşamanın Dersim’de hem sınıfsal bir ayrıcalık olduğunu hem de “Kışlalı” olarak ayrı bir kimlik atfedilmesini de beraberinde getirdiğini belirtmiştir:

“Biz kışlada yaşayanlar lükstük. O zaman Dersim’de bir de dağ mahallesi vardı yani bir apartmanla bir gecekonduyu düşünün öyle bir fark vardı aramızda. Bize imreniyorlardı, biz orada hava atıyorduk. Hatta kentte biz kışlada yaşayanların ismi bile vardı: Kışlalı” (62 yaş, erkek, Dersim).

Kadınların Kışla Hayatı

Kışlalar bir mekân olarak çoğunluğunu erkeklerin oluşturduğu, “savaşçı erkek” kurgusunun pekiştirildiği, şiddet alanı olan yerlerdir. Konut haline getirilmiş olan bu kışla binasında bir hayatı deneyimleyen kadınlar için orada geçen zamanlar, kadınlar arasındaki komşuluk, dayanışma ilişkilerini ve sosyalleşme imkânını mümkün kılan bir yer olmuştu:

“Komşuluk ilişkileri ve ortamı çok güzeldi, hiç çıkmak istemiyorduk orda. Biz kadınlar orta bahçede çamaşır, halı filan yıkıyorduk, herkes birbirine yardım ediyordu. Ordaki komşuluk ilişkisi ve ortamı diğer mahallelerde yoktu. Kimse kimseden kendisini üstün tutmuyordu, fakir zengin ayrımı yoktu” (54 yaş, kadın, Dersim).

Kışlada yaşamış olan kadınlar kışla çevresinde kurulan sosyal hayat imkânından ve birlikte boş zaman etkinliklerinden de bahsetmişlerdi:

“Biz kadınlar alırdık kahvemizi kışlanın kapısının karşısında Munzur’a bakan bir tepe vardı orda otururduk, Munzur’u seyrederdik” (63 yaş, kadın, Dersim).

Anlatıcının “Munzur’a bakan tepe” olarak resmettiği bu buluşma yeri, başka bir anlatıcının hafızasında “kaya başı” olarak isimlendirilmişti:

“Evimiz kışlaydı. Kışlanın daha doğrusu şimdiki müzenin önüne kaya başı denirdi, aileler kaya başında otururdu, Munzur’a karşı çaylar içilirdi. Bu yıl ölmeden önce oraları görmek için gittim, kışla müze olmuş” (75 yaş, kadın, İstanbul).

Buraya kadar aktarılmış olan kışladaki hayata dair anlatılar göstermektedir ki, kışlada yaşamış olmak katmanlı bir anımsama halini beraberinde getiriyor. Buna ek olarak, anlatılar, bir askerî binada onun kendi tarihinden azade yaşamının ne şekilde mümkün olduğunu da gösteriyor. Dolayısıyla askerî kışla binası, bir savaşın, harekâtın, militarizmin ortaya koymuş olduğu hafıza-tarih denkleminin dışında başka bireysel ve toplumsal hikâyelere de mekân olmuştur. Bu mikro hikâyeler hakikati somutlaştırarak görünür kılmış ve kışlaya ve tarihine ilişkin sessizliğin tercüme edilmesine yardımcı olmuştur.

Bir Sonuç: Kolektif Belleği “Restore” Etme Çabası

Kışlanın konut olarak tahsisine 2015 tarihinde son verilmiş ve orada yaşayan insanlar bu evlerden çıkartılmıştı. Askerî kışla binasının 2015 yılında restore edilme çalışmaları başlamış

Kışlanın müzeleştirilmeden önceki zamanlarından kalma bir fotoğraf.

ve o dönemin hükümet yetkilileri tarafından 1938 ile yüzleşme mekânı olarak düşünüldüğünden Dersim Müzesi olarak faaliyet göstermesine karar verilmişti. Ancak daha sonrasında bu müzenin yüzleşme mekânı olarak müzeleştirilmesinden vazgeçilmiş ve adı Tunceli Müzesi olarak değiştirilmişti. 2019 yılında restorasyonu tamamlanan müze, 2020 yılı için açık olduğu ilan edilmesine rağmen hâlâ ziyaretçi kabul etmemektedir. Müzenin ilk başta verilen adına (Dersim Müzesi) yönelik siyasi müdahale, yani Tunceli olarak değiştirilmesi, müzenin içeriği ve kurgusu hakkında bir ipucu veriyor.

Müzeye girildiğinde, müzenin koridorlarında ve odalarında gezildikçe müze kurgusunun ulus-devletin imgesini vurgulayan, ideolojik sınırlara hapsolmuş, hegemonya kurgusunu devam ettiren, “normalleştirilmiş bir ulusal kimlik geliştiren” (Huysen, 1999: 36) bir mekân olduğu görülmektedir. Dolayısıyla bir hafıza ve diyalog mekânı olması beklenen bu müzenin, gerçekte toplumsal amnezi ve unutturma politikalarının bir aracı olarak kurgulandığı görülmektedir. “Tunceli Müzesi” adı

Kışla meydanı adı verilen yerde bulunan Seyit Rıza heykeli ve karşısında restore edilmiş olan Tunceli Müzesi.

verilen bu bina, her ne kadar tarihin ve hakikatin dışına savrulmuş gibi hissettirse de, bu araştırma devlet çevresinde düğümlemiş olan hafıza karşısında bir kolektif hafızanın konumlandığını çok net bir şekilde ortaya koymaktadır. Aşağıdaki fotoğraf da Dersim 1938'e dair devlet hafızası ve kolektif hafıza arasındaki konumlanışı simgesel bir şekilde görünürleştirmektedir.

Kaynakça

- Bayar, C. (2006) *Şark Raporu*, Kaynak Yayınları, İstanbul.
- Çalışlar, İ. (2011) *Dersim Raporu*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Dalkılıç, H. (2015) *Dersim'in Anadolu'daki Statüsü*, Kalkedon, İstanbul.
- Huyssen, A. (1999) *Alacakaranlık Anıları: Bellek Yitimi Kültüründe Zamanı Belirlemek*, Metis Yayınları, İstanbul.
- Kalman, M. (1995) *Belge ve Tanıklarıyla Dersim Direnişleri*, Nüjen Yayınları, İstanbul.
- Kearney, R. (2012) *Yabancılar, Tanrılar, Canavarlar*, Metis Yayınları, İstanbul.
- Kürkçügil, Masis (2011) "Dersim İsyan Değil Katliam", *NTV Tarih*, no. 35,
- Nora, P. (2006) *Hafıza Mekanları*, Dost Kitapevi, Ankara.
- Tarih Vakfı Kütüphanesi (2010) *Doğu Anadolu'da Toplumsal Mühendislik Dersim-Sason (1934-1946)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- Toprak, Z. (2010) "Sunuş", *Doğu Anadolu'da Toplumsal Mühendislik Dersim-Sason (1934-1946)* içinde, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- Tosun, M. (2020) "Kolektif Bellek Aracılığıyla Kimliğin Geri Çağrılması ve 'Kendi'nin Yeniden İnşası: Dersim Ermenileri", *21. Yüzyılda Ermeni Kimliğine Eleştirel Yaklaşımlar: Kırılma, Direnç ve Dönüşüm* içinde, Hrant Dink Vakfı Yayınları, İstanbul.
- Traverso, E. (2019) *Geçmiş Kullanma Kılavuzu: Tarih, Bellek, Politika*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Troillot, M.R. (2015) *Geçmiş Susturmak: Tarihin Üretilmesi ve İktidar*, İthaki Yayınları, İstanbul.
- Sarlo, B. (2012) *Geçmiş Zaman: Bellek Kültürü ve Özneye Dönüş Üzerine Bir Tartışma*, Metis Yayınları, İstanbul.
- Uluğ, N. H., (2007) *Tunceli Medeniyete Açılıyor*, Kaynak Yayınları, İstanbul.

İki şehrin hikâyesi:

Sur'un öncesi ve sonrası

İDİL ÖNEN

GÖKSU ÖZAHISKALI

Giriş

Antik çağlardan beri önemli bir yerleşim yeri olan, Türkiye'nin Güneydoğu illerinden Diyarbakır, yaklaşık 2.000 yıldır çeşitli medeniyetler tarafından iskân edildiğinden kültürel çeşitliliğe ve heterojen bir nüfusa ev sahipliği yapmaktadır. Bu zengin geçmiş, 2015 yılının başında Suriçi'nin eski müstahkem duvarları ve bitişiğindeki Hevsel Bahçeleri'nin UNESCO tarafından Dünya Mirası Listesi'ne girmesiyle dünyaca tanınırlık kazandı. Fakat aynı yıl, Suriçi'nin altı mahallesi, 2015 Aralık ayında başlayan ve 2016 Mart ayına kadar devam eden devlet güçleri ve Kürdistan İşçi Partisi (PKK) arasında yaşanan silahlı çatışmalarda ağır hasar aldı. Çatışmalar sona erdi ancak, Helenistik dönemden beri önemli bir merkez olan Sur'un yıkımı devletin iş makinalarını bölgeye sokmasıyla devam etti.

Uluslararası Af Örgütü'nün (2016) raporuna göre, çatışmaların yoğun yaşandığı 2015-2016 yılları arasında 24.000 kişi yerinden edildi. Ağır silahlı müdahalelerin sebep olduğu yıkım ve göçün ardından, 2009'da başlayan kentsel dönüşüm projeleri genişletilerek devam etti. Orijinal planlarda sadece Alipaşa ve Lalebey mahallelerinin kentsel dönüşümü öngörülse de 2016 sonrasında Sur'un diğer altı mahallesini de kapsayan ilçenin büyük ölçekli yeniden yapılanması ve inşasına başlandı. Bu süreçte ise kentsel dönüşüm projeleri Sur'u turizm ve ticaret merkezi haline getirme söylemleri üzerinden şekillendi.

Sur bölgesinde 2009 yılında başlayan ve halen devam eden bu dönüşümü, tarihte Paris'in yeniden yapılandırılmasına benzeterek askerî operasyonlar ile kentsel dönüşüm planları arasındaki bağı daha net bir şekilde görmek mümkün. Modern Paris'in kent dizaynının arkasındaki isim olarak değerlendirilen Haussmann, 19. yüzyılda kentin Ortaçağ'dan kalan mimarisini tamamen değiştirerek yeni bir kent kültürü yaratmıştır. Dar sokakların yerini geniş bulvarlarla değiştiren yeni anlayış, yıllarca araştırmalara konu oldu. Bu denli köklü bir değişim ise birçok eleştiriyi beraberinde getirdi. Dennis

Rodgers (2012), Haussmann'ın Paris'in yeniden inşasını protestoları ve sosyal huzursuzlukları daha iyi kontrol etmek ve özellikle daha kolay bastırabilmek için planladığının altını çizerken, Haussmanization'ı kötü şehircilik ve altyapı şiddeti olarak da tanımlar.

Bölgenin yoğun politik tarihselliğini de göz önüne alırsak Türkiye Cumhuriyeti'nin, Diyarbakır'da 2015-2016'da gerçekleşen askerî operasyon, protesto ve gösterilerin yoğunlukla yaşandığı Sur ilçesinin güvenlik kontrolünü Hausmann tarzı köklü bir mimari dönüşümle sağlamayı amaçladığını söyleyebiliriz. Sur'un askerî araçların rahatlıkla geçebileceği geniş sokaklarla planlanan yeni çehresinde, altı karakol hepsi birbirine bağlanacak şekilde tasarlandı.

Sur'da kentsel dönüşümle başlayan ve askerî operasyonlarla devam ederek birbirini tamamlayan bu süreçte şehrin tarihî, kültürel ve mimari dokularına da zarar verildiği gibi halkın kültürel, siyasi, ekonomik ve sosyal haklarına da müdahale edildi. Şehrin tarihî merkezi fiziki bir yıkıma uğrarken, bölgenin çoğunluğu Kürt olan halkının kültürü ve pratikleri de zarar gördü.

Bu metinde, güvenlikçi politikaları açıklamak için iki farklı terime referans verilecektir: doğal afet risk alanı ve terör. Terörizm söylemi ve askerî operasyonlar ile kentsel dönüşüm arasındaki sürekliliği göstermek için; 2009-2015, 2015-2016 ve sonrasında Sur'da meydana gelen kentsel dönüşüm projeleri incelenecektir. Böylece Sur'da planlanan kentsel dönüşümün, risk söylemi ile kültürel mirasın kasıtlı ve sistematik yıkımının bir parçası olduğunun altı çizilecektir.

Metod

2019 Temmuz ayında Diyarbakır'da gerçekleştirilen saha çalışması çıktıları doğrultusunda, Diyarbakır Suriçi'nde 2016 sonrasında meydana gelen sosyal, kültürel ve mimari değişimler, tarihî sürekliliği de katarak incelenecektir.

Bu saha araştırması Sur ilçesinin sakinleri, Diyarbakır Mimarlar Odası, Tabip Odası, Belediye Şehir Planlama Dairesi ve yerel STK'larla röportajları kapsamaktadır. Bu doğrultuda aralarında Sur'dan yerel ailelerin, Mimarlar Odası Diyarbakır Şube Başkanı'nın, Tabip Odası Diyarbakır Şube Başkanı'nın, Sur'la Dayanışma Platformu üyelerinin, DBB Kültürel Miras ve Turizm Daire eski Başkanı'nın, muhtarların, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Şehir Planlama Daire Başkanlığı temsilcilerinin, Sur Belediyesi

temsilcilerinin, Diyarbakır İnsan Hakları Derneği Başkanı'nın (İHD) ve Diyarbakır Barosu'ndan avukatların da olduğu 30 kişiyle görüşme gerçekleştirildi. Her görüşme, önceden belirlenmiş bir çerçeve ile yarı-yapılanmış şekilde düzenlendi; görüşmelerin yapısı, görüşmecilerin deneyimleri, beklentileri ve görüşlerini açıkça belirtmelerine izin verecek şekilde tasarlandı. Bunun yanında görüşülen kişilerden gerekli olduğunda belirli konuları detaylandırmalarını istememiz de bize daha geniş kapsamlı bir araştırma sundu. Görüşmeler, görüşmecilerin izniyle kayıt altına alındı. Saha çalışmamız sırasında kartopu örnekleme metodunu uyguladık. Doğrudan göçe zorlanan sakinlerle yerinden edilme hakkında konuşmak kolay olmadığından Sur Dayanışma Platformu ile işbirliği içinde, mahalle sakinlerine ve mahalle muhtarlarına ulaşarak öngörüşmeler gerçekleştirdik. Temmuz 2019 yılında kurulan bağlantılar sayesinde Kasım 2020'de de son gelişmeler hakkında detaylı bilgi almak için ek görüşmeler yaptık.

Bunun yanında, bölgedeki tarihsel çatışma sürekliliğini anlayabilmek için insan hakları raporları, hasar değerlendirme raporları, demografik veriler ve ikincil kaynaklardan yararlandık. Son olarak, önemli siyasi aktörlerin yayınlanan basın açıklamalarını, çıkarılan yasaları inceledik. Böylece askerî operasyonlar ve kentsel dönüşüm sonucunda ortaya çıkan zorunlu göçün hükümet tarafından resmî söylemlerle nasıl meşrulaştırıldığıнын aydınlatılması amaçladık.

Kürt Sorunu: Tarihsel Süreklilik

Diyarbakır Suriçi'nin günümüz politikasındaki yerini anlamlandırabilmek için 1980 ve sonrasındaki güvenlikçi politikalara ve bu politikaların nasıl uygulandığına bakmak gereklidir. Tarihsel devamlılık, günümüz politik karmaşalarını ve sorunlarını daha iyi anlamlandırmayı sağlayacaktır.

Ortadoğu'nun en büyük dördüncü etnik grubu olan Kürt nüfusu, Türkiye, İran, Irak ve Suriye'nin ulus-devlet kurma politikaları altında çeşitli şekillerde baskılara maruz kalmış ve devletlerin hedefi haline gelmiştir. Türkiye'de bu politikalar, cumhuriyetin kurulmasıyla başlayan yoğun ulusal asimilasyon politikaları aracılığıyla etnik açıdan karışık nüfusu tek bir birleşik ulusal kimliğe entegre etmek için tasarlanmıştır. David McDowall'a (2004) göre, yeni cumhuriyetin amacı ülkeyi "Türklük" şemsiyesi altında birleştirmektir. "Türkleştirme" olarak anılan bu birleşme çabası, Kürtçe'nin kullanımının, Kürt kültürel geleneklerinin yasaklanması ve Kürt şehir ve köylerinin adlarının değiştirilmesi yoluyla zorla gerçekleştirildi.

Bu politikaların bir sonucu olarak, yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti kısa süre sonra 1925 ve 1930'da Diyarbakır'da ve 1937'de Dersim'de etnik tanınma talep eden çok sayıda büyük çaplı Kürt isyanıyla karşı karşıya kaldı. Her isyan Türk askerî kuvvetleri tarafından bastırıldı. İsyanlardaki isteklere uymak yerine devletin asimilasyon politikaları daha da sertleşti. Bu artan baskıcı politikalar ve artan şiddet karşısında 1950'ler ve 1960'larda bölgede büyük çaplı isyanlar olmadı (Güneş, 2015: 9). Ancak, 1970'lerde güç kazanan sol görüşlü grupların ivmesiyle birlikte protestoların sayısı arttı. 1978'de bu faktörler, Kürdistan İşçi Partisi (PKK) adı altında aktif bir Kürt milliyetçi hareketinin yükselişine yol açtı (a.g.e.: 11). Kısa bir süre sonra, ülkenin genelinde yükselen sağ ve sol çatışmaları ve siyasi tansiyonu gerekçe gösteren Türk Silahlı Kuvvetleri tarafından, 12 Eylül 1980'de yönetime el kondu.

12 Eylül Askerî Darbesi sonrası tüm yurdu kapsayacak şekilde sıkıyönetim ilan edildi, anayasa askıya alındı, parlamento dağıtıldı, siyasi partiler ve sendikalar yasaklandı. 1980'de ilan edilen sıkıyönetim en son 1987'de Doğu ve Güneydoğu illerinde yürürlükten kalktı. Fakat sıkıyönetimin kalkması bu illerde devletin güvenlikçi politikaları sürdürmesini durdurmadı; sıkı güvenlikçi politikalar Güneydoğu bölgesinde ve özellikle Diyarbakır'da olağanüstü hal ilan edilmesiyle devam etti. Bölgedeki uzun süreli OHAL 2002'de son buldu.

1980 Askerî Darbesi sonrası Güneydoğu illerinde PKK ve Türk Silahlı Kuvvetleri arasında çatışmalar şiddetlenerek devam etti. 1990'lara gelindiğinde ise Kürt halkına iki seçenek bırakılmıştı: Devletle işbirliği içinde olup köy koruculuğu yapmak ya da zorunlu göç. Türkiye Devleti, "terörle mücadele" çatısı altında, Uluslararası Af Örgütü'nün 1996'ta yayınladığı rapordaki bilgilere ve İnsan Hakları İzleme Komitesi'nin (HRW) 2002 tarihli raporuna göre yaklaşık 3.000 köyü boşalttırdı ve yarım milyon insanı göçe zorladı (Bianet, 2002).

Bu köylerdeki göçe zorlanan halk İstanbul, Ankara, İzmir gibi büyükşehirlere, hatta yurtdışına göç etmeye başladıysa da en büyük göçü Diyarbakır'ın şehir merkezi aldı. Diyarbakır'ın Suriçi ilçesi ise zorla yerlerinden ettirilen halkın ortak buluşma noktası haline geldi.

Sur'un Sosyo-Ekonomik Yapısı

Sur'a yerleşen halk, Suriçi'nin geleneksel dar sokaklarının çok aileli evleriyle birleştiği yıllar içinde kendine özgü bir mahalle kültürü yarattı. Sur'a göç uzun yıllar boyunca kademeli olarak devam etti. Bu devamlı göç dalgası Sur'un tarihsel dokusunda

bozulmalara da yol açtı. Özellikle tarihî evlerin üzerine inşa edilen gecekondular türündeki yapılar, Sur'un yeni yüzü olmaya başladı.

Devlet açısından bakıldığında gecekondular gayri resmî yapılardır (Lovering ve Türkmen, 2011) ve bu nedenle kamulaştırma ve kentsel dönüşümün uygulanması için son derece uygundur. Ruhsatsız ve "plansız", mülkiyet olarak meşru statüleri zayıftır ve bu yapılar genellikle riskli olarak kabul edilir. Sur örneğinde, 1990'larda köylerden kentlere göç etmeye zorlanmış Kürtler tarafından inşa edilen gecekondular, güvensiz ve özellikle Sur'un tarihî dokusuna aykırı olarak resmedilir. Sur'da gecekonduda yaşayan halkın mülksüzleştirilmesi, bu yapıların yıkılması ve dönüştürülmesi sivil topluma ve kamu yararına bir hizmet olarak meşrulaştırıldı. Bu kentsel dönüşüm projesiyle Sur'da yaşayan yoksul halk şehrin merkezinden dış çeperine taşınmaya zorlandı. Gerçekleştirdiğimiz görüşmelerde, Sur'da yaşayanların 1990'lardan bugüne kadar dayanışmaya dayalı bir yaşam modeli benimsediği görüldü. Görüşmelerde yaş farkı ve cinsiyet kimliği gözetmeksizin verilen örnekler, bu yaşam modelinin Sur'daki her aile için vazgeçilmez bir önem taşıdığını gösterdi. 1992'de Sur'a göçen bir ailenin kızı olan A. 2019 yılında Sur'u ve ilişkileri şöyle tanımlıyor: "Burada komşuluk var, muhabbet var, ikram var, insanlık var diyeyim yani. Mahalle farklı bir şey. Apartmanla kıyaslanamaz, mümkün değil. Apartmanda yabancısın. Herkes birbirine yabancı. Selam sabah yok. Ama burası öyle değil. Geçiyorsun sokaktan bir sürü konu komşu 'uğurlar olsun, nasılsın, ne yapıyorsun, gel bir çay iç, bir otur yemek yiyelim' ikram var. Onun ayrıcalığı çok farklı (A., kişisel iletişim, Temmuz 2018)." Bu anlatı şehrin dışında hükümet tarafından inşa edilen apartmanlara itilen halkın kaybını sadece ekonomik nedenlerle açıklayamayacağımızın, psikolojik olarak da ağır kayıp yaşadıklarının göstergesidir.

2009'dan bu yana Sur'un nüfusu ve kentsel dokusu, ilk olarak kentsel dönüşüm projeleriyle, son olarak ise 2015-2016 yıllarında yaşanan çatışmalarla hedef haline geldi. 2009'daki kentsel dönüşüm projeleri yukarıda bahsedildiği gibi doğal afet ile bunun yaratabileceği risk ve güvensizlik söylemi üzerinden şekillendi. Marmara Depremi sonrası yapılan gerekli yasal düzenlemelerle beraber "risk", ülke çapında kazançlı kalkınma projelerinin itici bir faktörü haline de geldi. Türkiye'de bu tür gayrimenkul projeleri, Türkiye Toplu Konut İdaresi (TOKİ) tarafından gerçekleştirilmektedir. TOKİ, sosyal konutlara yatırım yapan kâr amacı gütmeyen bir kuruluş olarak konumlandırılmasına rağmen, yıllar içinde hükümetlerin kâr odaklı bir girişimi haline dönüştü (Işıkkaya, 2016). 1999 Marmara Depremi sonrası 2005-2012 yılları arasında, hükümete TOKİ ile işbirliği içinde doğal afet riski altındaki herhangi bir alanı kamulaştırma ve dönüştürme yetkisi veren çeşitli yasalar yürürlüğe girdi. Bu

kademeli değişiklikler, resmî olarak tanımlanmış riskli bölgelerden bağımsız olarak belediyelerin herhangi bir bölgeyi afet risk alanı olarak belirlemesine izin veren 6306 sayılı kanun ile son noktasına ulaştı. Bu kanun, bazı mahalleleri kentsel dönüşüme sokup kamusallaştırmak için bir bahane olarak riskin kullanılmasına yasal bir temel oluşturdu (Lovering ve Türkmen, 2011). Yasaların belirsiz olması ve risk bölgelerinin tanımını yoruma açık bırakması siyasi ve ticari motivasyonlara da zemin hazırladı. Sur, 6306 sayılı kanunun uygulandığı kâr odaklı kentsel dönüşümün bu bağlamdaki örneklerindedir.

2009 yılında başlayan hükümet destekli bu kentsel dönüşüm ve iyileştirme projeleri dönemin yerel belediyeleri tarafından da olumlu karşılandı ve desteklendi. Gecekondu tarzı risk teşkil eden yapıların yeniden tarihî dokularına uygun olarak yapılması Sur halkı tarafından da desteklendi. Özellikle uzun yıllar süren çatışmalarla yıpranan halk barışçıl söylemler ve yaşam koşullarının iyileşme olasılığıyla umutlandı. 1992'den beri Sur'da yaşayan N.'nin görüşleri ise şöyle: "Tabii ki de eski olduğu için bir geri dönüşüm şart. Bu evler için de şart. Eski haline gelmesini biz de çok istiyoruz (N., kişisel iletişim, Temmuz 2018)."

Çatışmadan yedi yıl önce, Kültür ve Turizm Bakanlığı ile Bayındırlık ve İskân Bakanlığı, ilk olarak Sur'un doğusunda iki mahallenin - Alipaşa ve Lalebey - kentsel dönüşüm projesini başlattı (SAMER, 2017). Bu plan, büyük ölçüde 1990'larda şehre kaçan yerinden edilmiş Kürtler tarafından inşa edilen gayri resmî konutların ve gecekonduların yıkılmasını ve tarihî konutların aslına uygun olarak yeniden inşasını öngördü. Ön Protokol TOKİ, Diyarbakır Valiliği ve Sur Belediyesi tarafından Ekim 2009'da imzalandı. Alipaşa-Lalebey projesi, enformel binaların yıkılması ve yeniden konumlandırılmasını öneren tepeden inme büyük ölçekli bir kentsel dönüşüm projesi olarak tasarlandı. Yerel belediyeler, uzun süredir Sur'daki mahallelerin dönüşüme ihtiyacı olduğunun bilincindeydi ve bu nedenle altyapı çalışmalarının gerekliliğini belirten dilekçeler yerel belediyeler tarafından verildi. Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi ve Sur Belediyesi, kentsel dönüşümde ortaya çıkabilecek zararları en aza indirmek ve inşaatın Sur'un geleneksel mimarisine uygun olmasını sağlamak amacıyla TOKİ ile protokolü kabul etti. Aynı zamanda sakinlerin TOKİ üzerindeki haklarını korumak da belediyeler için önemliydi.

Diğer taraftan kentsel dönüşüm projeleri ve belediyelerin projelere desteği, özellikle aktivistler ve yerel STK'lar tarafından büyük ölçüde eleştirildi. 2009-2012 yılları arasında belediye ile bakanlık arasında gerçekleşen uzun görüşmeler proje sürecini

yavaşlattı. Belediye, gelen eleştiriler üzerine Sur'un özgün yapısının ve mimari tasarımının korunmasında daha dikkatli davranmaya başladı. Bakanlar Kurulu ise bu gecikmeleri durdurmak ve projeyi hızlandırmak amacıyla Kasım 2012'de Sur'un tamamını doğal afet "risk alanı" ilan etti. Risk alanı ilanından iki ay sonra, Ocak 2013'te Bakanlar Kurulu, birkaç mahalle için "acil kamulaştırma kararı" verdi. Doğal afet risk alanı ve acil kamulaştırma kararları, belediyenin projeye katılımını 2012'den sonra çok sınırlı hale getirdi. Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi ve Sur Belediyesi 2014'te resmî olarak projeden çekildi.

Özellikle acil kamulaştırma kararları sonrası, yerel yetkililer ve kent sakinleri hem haklarını korumak için hem de şehrin geleneksel yüzünü bozacak projeyi engellemek için mücadeleye başladı.

Bu yoğun muhalefet nedeniyle hükümet, "acil kamulaştırma kararı" çıkarmasına rağmen planını tam anlamıyla gerçekleştiremedi. Bölgenin doğal afet "riskli bölge" olduğu gerekçesiyle 2009'daki kentsel dönüşüm projesi zorla kabul ettirildi, ancak bölgedeki büyük yıkım 2015'te başladı.

Yıkımın zamansal önemini anlamak için, dönemin politik ortamından da bahsetmek gerekir. Tarihsel sürekliliğin aktarıldığı bölümde devletin Kürtler üzerindeki baskılarından bahsedildi. Özellikle 1970'li yılların sonundan itibaren devlet ve çeşitli talepleri olan gruplar arasındaki gerilim birçok farklı şekilde incelenebilir. Ancak bu araştırma için önemli olan politik söylemlerdeki değişimdir. Yıllardır süren terör söylemi ve hedef göstermeler, 2009 yılında Barış ve Çözüm Süreci olarak anılan ve dönemin Adalet ve Kalkınma Partisi tarafından 2014'te Terörün Sona Erdirilmesi ve Toplumsal Bütünleşmenin Güçlendirilmesi adı ile kanunlaştırılan tarihteki yeni bir dönemle hafifledi. Ancak Barış Süreci, Haziran 2015 Türkiye genel seçimleri sonrası artan tansiyon ve yaşanan olaylarla sekteye uğradı. Temmuz 2015'te sürecin tamamen son bulmasıyla silahlı çatışmalar başladı. Sürecin bozulmaya başlamasıyla geri dönen agresif terör söylemi (Martin, 2018) tansiyonun arttığına da göstergesiydi. Akabinde Halkların Demokratik Partisi'ni (HDP) odağa alan ve bölgedeki muhalefeti devlete karşı bir güç olarak tanımlayan siyasi bir dil oluşturuldu. Tüm bu gelişmeler Sur'daki yenileme planlarının askerî yöntemlerle devam etmesinin önünü açmış oldu.

Sur'un Kentsel Yıkımı

Haziran 2015 Türkiye genel seçimleri öncesinde Kürtlere yönelik politikalarda barışçıl seyreden politik dil, seçimlerde hükümetin kurulamamasını izleyen aylarda belirgin şekilde değişti. Söylemlerin Kürt halkını hedef alan değişimi Güneydoğu'da yaşanacak çatışmaların habercisi niteliğindedir. Sur'da Cevat Paşa, Dabanoğlu, Savaş, Fatihpaşa, Hasırlı ve Cemal Yılmaz olmak üzere altı mahallenin yıkımına yol açacak askerî operasyonlara giden süreç Eylül 2015'te bölgede hendeklerin kazıldığı ve barikatların kurulduğu haberleriyle başladı. Bu haberlerle bölgede terör eylemlerinde bulunduğu ve devletin ve halkın güvenliğinin söz konusu olduğunu iddia eden hükümet 6 Eylül'de bir günlük sokağa çıkma yasağı ilan etti. 13 Eylül'de tekrar ilan edilen sokağa çıkma yasaklarıyla ufak çaplı operasyonlar da başladı fakat güvenlik güçlerinin mahalle içlerine girmesi son derece zordu. Yukarıdaki bölümde bahsedildiği gibi Sur'un tarihî ve dar sokaklı yapısı bu tür operasyonlara ve geniş askerî araçların geçişine izin vermiyordu. Ancak kentin yıkımını göze alan hükümet, bölgede operasyonlarını sıklaştırdı ve ağırlaştırdı. 25 Kasım'da yaşanan çatışmalarda tarihsel olarak büyük öneme sahip olan Dört Ayaklı Minare zarar gördü. Bu esnada ülkenin çeşitli kesimlerinden, hükümetin ve askerî birliklerin sivil halkı tehlikeye attığına ve gerekli korumayı sağlayamadığına dikkat çeken muhalif sesler yükselmeye başladı. Bölgedeki durumun ciddiyetine ve ağırlığına dikkat çekmek amacıyla, 28 Kasım 2015'te dönemin Diyarbakır Baro Başkanı ve insan hakları savunucusu Tahir Elçi, beraberinde bir heyetle Dört Ayaklı Minare önünde basın açıklaması yaptı:

"Tarihî Suriçi bölgesi 9 bin yıllık geçmişe sahip. Bu alan içerisinde surlar, camiler, kiliseler ve daha başka tarihî yapılar bulunmaktadır. Biz birçok medeniyete beşiklik etmiş, ev sahipliği yapmış bu kadim bölgede, insanlığın bu ortak mekânında silah, çatışma, operasyon istemiyoruz. Savaşlar, çatışmalar, silahlar, operasyonlar bu alandan uzak olsun diyoruz (Tahir Elçi, 28 Kasım 2015)."

Bu açıklama sırasında Tahir Elçi vurularak hayatını kaybetti. Bu tarihten sonra 11 Aralık'ta ilan edilen sokağa çıkma yasağıyla beraber Mart 2016'ya kadar süren ağır operasyon ve çatışmalar başladı. Operasyonların ağırlaşaçağının sinyallerini alan yerel STK'ların, çatışmalardan önce ve müdahaleler başladıktan sonra silahlı grupların Sur'dan çıkarılması ve Sur'da çatışma olmaması için valilikle uzun süren görüşmeleri oldu. Özellikle Demokratik Toplum Kongresi (DTK), Diyarbakır Barosu, Tabipler Odası, DESOB, TSO, Ticaret Borsası, Mazlum-Der ve birçok başka sivil toplum kuruluşu temsilcisi, operasyonların önüne geçmek ve diyalog yoluna gidilmesi için

çözüm önerileri sundu (Duvar, 2017). Fakat sivil toplumdan yükselen sesler ve silahlı müdahale dışında önerilen barışçıl çözümler bir sonuca ulaşamadı.

Askerî müdahalenin başlamasıyla bölgeye giriş çıkışlar sıkı bir denetime tâbi tutuldu. İçeride yaşayan sivil halk çatışmaların ortasında kaldı ve gerekli insani ve tıbbi yardıma ulaşamadı. Çatışmalar sırasında basına ve sosyal medyaya yansıyan haber ve tanıklıklar, daha sonra da insan hakları kurumlarının belgeledikleri ile, çatışmanın sivil halk üzerindeki tahribatını ve yaşanan insan hakları ihlallerinin yıkıcı boyutlarını anlamak mümkün. Bu süreci en iyi 103 gün sokağa çıkma yasakları örneklendirir. Bu süre zarfında kısıtlı da olsa bazı tahliyeler gerçekleşti, ancak herhangi bir koruma sağlanmadı. Bunun yanında Sur'dan tahliye edilen herkes terör örgütüne üye olmaktan yargılandı.

Görüşme gerçekleştirilen STK yetkililerinin ve Sur'da ikamet eden ailelerin genel kanısı; devletin Sur içindeki silahlı grupları, Sur'un yerel halkına ve tarihî dokusuna zarar vermeden çıkarabileceği yönündeydi.

“Size şunu söyleyeyim Sur'da asayiş problemleri olabilir. Siz Sur'u üç ay boyunca hiçbir müdahale yapmaksızın dışarıdan koruyarak, güvenlik önlemleri alarak, giriş çıkışları, gıdayı, erzakını, her şeyi kontrollü bir şekilde korumaya çalışsanız üç ay, dört ay, beş ay içeride bir şey kalır mı sizce? Doğal olarak bitmez mi? Eğer dışarıdan bir sevkiyat yapılamıyorsa, bir silah gönderilemiyorsa, içeriden başka türlü bir haber ya da lojistik alımına yönelik bir şey olmuyorsa zaten süreç içerisinde siz orayı kontrol altına alırsanız, yavaş yavaş bitirirsiniz. Yani dolayısıyla örneğin, yani kırk tane militanın olduğu Sur ilçesinde, o kırk militan yerin dibine doğru kazı yapıp Türkiye Cumhuriyeti'nin altına dinamit atmıyordu. Atamaz da zaten böyle bir imkânı yok. Ama hayır. Orada olan şeydu. Orada bir mesaj verildi. Yani sen sadece içeriye müdahale etmiyorsun. Onunla aslında sen Kürt siyasal hareketine, Kürtlere, Türkiye'deki demokratik güçlere, her tarafa bir mesaj veriyorsun (M., kişisel iletişim, Temmuz 2019).”

Altı ay süren yoğun çatışmalar ve sokağa çıkma yasakları Sur'un tarihî dokusuna, Kürtlerin kültürel pratiklerine onarılamaz zararlar verirken ayrıca Türkiye'deki tüm demokratik güçlere ağır darbe vurdu. Bu nedenle çatışma sonrasında bugüne gelen sürede gerçekleşen hak ihlallerini, devam eden davaları ve yeniden inşa edilen Sur'u incelemek, geçiş dönemindeki adalet arayışını ortaya koymak için son derece gereklidir.

Çatışma Sonrası Sur

On aylık çatışma sonrası Mart 2016 itibariyle, Sur'daki arsa parsellerinin %82'sine devlet tarafından el konulurken kalan parsellerin çoğu halihazırda devlet kurumlarının mülkiyetindeydi (Soyukaya, 2017). Kısaca Mart 2016 itibariyle devlet Sur'un tamamına sahipti. Devlet yetkilileri, TOKİ'yle hazırlanan projeye dayanarak, çatışmalarda yıkılan konutların ve hasarlı tarihî yerlerin yeniden inşası ve maddi tazminatını sağlayacağını sözünü verdi.

Çatışma yaşanan mahallelerin sakinlerinin bir kısmının evlerine geri dönebileceği de söyleniyordu. Ayrıca, askerî operasyonlarda Sur'un kültürel ve mimari mirasının korunmasının da sağlanacağı temini verilmişti. Fakat çatışmaların bitiminde devam eden yıkımlar bu vaatlerin gerçekleşmeyeceği yönünde ciddi kaygıları da beraberinde getirdi. Aradan geçen süre ise bu kaygıları haklı çıkardı.

Yaşanan maddi ve manevi kayıplara karşı genel bir huzursuzluk ortamı oluşmuş olsa da STK yetkililerinden ve bölgedeki avukatlardan aldığımız bilgilere göre devlete karşı açılan herhangi bir toplu dava bulunmamaktadır.

“Olaylar nedeniyle ortaya çıkan maddi manevi tazminat dosyalarına ilişkin doğrudan açılan dava pek yok. Orada maddi zarara uğrayan, yani mülkü, evleri hasar gören, yıkılan insanlar daha çok Diyarbakır Valiliği'nde oluşturulan bir komisyona başvurdular. Zarar Tespit ve Tazminat Komisyonu adında çok yıllar önce kurulmuş bir tazminat komisyonu var. Köy boşaltmaları sonrası kurulan bir komisyon, zarar terörden de kaynaklı olsa veya terörle mücadele eden devletin sebep olduğu maddi zararları, devlet biz karşılıyor diyor. Sur özelinde bu konuda binlerce başvuru yapıldığını biliyoruz. Ama bu komisyonların, bu başvurulara karşı başvurucuların böyle adil tatminini sağlayacak kararlar vermediğini söyleyebiliriz (M., kişisel iletişim, Temmuz 2018).”

Özetlemek gerekirse, hükümet güvenlik gerekçesiyle bölgeye ve orada yaşayan halka verdiği zararı karşılamak için gerekli adımları atmak konusunda yetersiz kaldı. Yoğun askerî çatışmaların arasında kalan Sur sakinleri, sadece temel insan hakları ihlalinin yarattığı psikolojik yükü değil, aynı zamanda evlerini ve yaşam alanlarını kaybetmenin maddi yüküyle baş etmek zorunda bırakıldı.

Operasyonun sona ermesinden sonra, devlet 2009'daki doğal afet yasasına dayanarak tüm şehir merkezi için başka bir "acil kamulaştırma kararı" verdi. Bununla beraber, operasyonlar sonrası Sur'daki yıkım devam etti. Bu dönemde bölgeye giriş tamamen yasak olduğu için herhangi bir belgeye ulaşılmasa da uydu görüntüleri Sur'un batı kısmında bir alanın operasyon sonrası tamamen yıkıldığını göstermektedir.

2015'teki askerî operasyonlar aynı zamanda kamulaştırma kararlarını ve uygulamalarını hızlandırdı. Askerî operasyonlarda yıkılan altı mahallenin kamulaştırılması kapsamında Sur mağdurlarıyla Çevre ve Şehircilik Bakanlığı arasında sözleşmeler imzalandı. Bu sözleşmelere göre Sur sakinlerine yüksek fiyattan da olsa yeni yapılan evlerden alma hakkı tanındı. Mayıs 2020'de ise Çevre ve Şehircilik Bakanlığı ve Sur'da çatışmalarda yıkılan altı mahallenin sakinleri arasında yapılan sözleşmeler tek taraflı yok sayıldı. İlk yapılan sözleşmelerden üç yıl sonra ise bakanlık evlerin yerine dükkân yapıldığı gerekçesiyle sözleşmeleri feshederek, yeni bir sözleşme hazırladı. Bu sözleşmeye göre Sur sakinlerine dört seçenek sunuldu: i) Alipaşa ve Lalebey mahallelerinde inşa edilen - kura çekimi ile belirlenecek - konutlardan alabilme, hak sahibi isterse bu konutlardan alabilme ama isterse de konut kurasının sonucuna göre tekrar bedel sözleşmesi talep edebilme; ii) Kıymet Takdir Raporu üzerinden belirlenen Bedel Sözleşmesi üzerinden uzlaşma; iii) Üçkuyular ya da Çölgüzeli mevkilerinde bulunan ve kura çekimine konu olacak TOKİ konutlarını tercih seçeneği. TOKİ kurasının sonucuna göre tekrar bedel sözleşmesi talep edilebilecek; iv) Taşınmazla ilgili mülk sahibinin "Acele kamulaştırma dava sürecinin başlatılmasını istiyorum" seçeneği (Kamer, 2020). Sözleşmenin feshedilmesiyle yeniden mağduriyet yaşayan Sur sakinleri protestolara ve hak arayışlarına devam etti. Ortak söylem ise şöyleydi: "Biz Sur'dan ayrılmak istemiyoruz, biz doğup büyüdüğümüz yerden vazgeçmeyeceğiz." 2020 Kasım ayında gerçekleştirdiğimiz görüşmelerde 350 ailenin hâlâ anlaşmaya varmadığını öğrendik. Son değişen sözleşmelerden sonra yoğun protestolarla karşılaşan bakanlık sözleşmeleri tekrar yeniledi. Son yaptığımız görüşmelerdeki bilgilere göre, Çevre ve Şehircilik Bakanlığı Sur'da yapılan yeni konutlarda tapuyu üç aileye bir evi paylaşılacak şekilde hazırlamayı öngördü. Birçok aile bunu kabul etmek yerine TOKİ seçeneklerine yöneldi fakat bu ailelere piyasa değeri çok düşük olan zemin ve bodrum katları teklif edildi. Halen 350 ailenin %10'u devletle anlaşabilmiş değil.

Kentsel dönüşümle başlayan ve askerî operasyonlarla devam eden Sur'un yeniden inşası hükümetin kenti daha güvenli hale getirdiği söylemiyle beraber Sur'u bir çekim merkezi haline getirmek iddiasıyla şekillendi. Çatışmalarda sona yaklaşıırken 29 Ocak

2016 tarihinde Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan Diyarbakır'da yaptığı konuşmada Sur'da yaşanacak değişimi ilan etti. Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın şu beyanı operasyonlar sonrası gerçekleşecek dönüşümün ve hak ihlallerinin habercisi niteliğindedir: "Cizre, Sur, Silopi, buraların hepsi tertemiz hale gelinceye kadar, buralarda ikinci bir adım bu temizlikten sonra da kentsel dönüşüm-değişim süreci başlayacak. Kentsel dönüşüm-değişim sürecinde de buralarda yeni projelerle tarihî eserleri tarihî eser olarak onları ele alıp onların restorasyonlarını yaptırmak, bunun dışındakileri ise tamamıyla yeni projeler olarak ele almak suretiyle buradaki vatandaşlarımızı kendi evlerine çok daha farklı bir şekilde yerleştirmektedir" (140 Journos, 2017). Cumhurbaşkanı Erdoğan'dan sonra Diyarbakır'a gelen dönemin başbakanı Ahmet Davutoğlu da kentsel dönüşüm ve askerî operasyonlar arasındaki devamlılığı teyit eder şekilde görüşlerini belirtti: "Bu şehirler 90'lı yıllarda çarpık ve kontrolsüz bir şekilde gelişen şehirler. Bu olaylar yaşanmamış olsaydı bile kentsel dönüşümün yapılması gereken yerlerdi. Sur, Silopi, Nusaybin ve benzer yerlere insanca yaşanabilecek konutlar yapılabilecek. Özellikle Sur'da bir taş üzerine taş konya haberim olacak dedim. Tescilli Diyarbakır evleri, camiler, kiliseler, hanlar Diyarbakır'ın mimari dokusuna hiçbir zarar vermeden restore edilecek. Diyarbakır Sur'u öyle inşa edeceğiz ki aynen Toledo gibi mimari dokusuyla herkesin görmek istediği bir yer haline gelecek" (140 Journos, 2017). 2019'da ilk evlerin inşası tamamlanırken, aradan geçen süre zarfında Sur sakinlerinin mağduriyetleri bir yana, restorasyonların da tarihsel kimliğe uygun olarak yapılmadığına şahit olunmaktadır. Kısaca bu yeniden yapılanma süreciyle Sur'un genişleyen sokakları ve yeni karakol inşaatları ile sadece güvenlikçi politikaların uygulanmasına olanak sağlanmadı; aynı zamanda kentsel dönüşümün kâr güden yönü de ortaya konuldu.

Sonuç Yerine: Hak ihlalleri ve Adalet Arayışı

Sur'da yaşanan askerî operasyonların beşinci yılına yaklaştığımız bu günlerde Sur sakinlerinin ve Kürtlerin adalet arayışı halen sürüyor. Daha önce aktarıldığı gibi, insan hakları göz önünde bulundurulduğunda birçok hakkın ihlal edildiği görülüyor. Sivil halkın anayasada tanımlanan ve güvence altında olması gereken yaşam, seyahat, mülkiyet, eğitim, sağlığa erişim gibi hakları devlet tarafından ihlal edildi. Bununla beraber tarihî bir kent merkezi yok edildi. Ayrıca operasyonlar sırasında Sur'da bulunan sivil vatandaşlar örgüt üyesi olmaktan yargılandı. Çoğu dava hâlâ devam ediyor.

"Zaten Türkiye mahkemelerinde bir sonuç almayız. Bu süreç çok uzayacağı için, daha sonra AİHM'e gider, orada ne olur bilmiyorum" (B., kişisel iletişim, Temmuz 2019). Bu alıntı bize genel olarak, hukuki sürecin oldukça meşakkatli olacağına ve pek umut vaat

etmediğine dair bir görüş sunmaktadır. Bununla beraber mülkiyet hakkı ihlallerinde de doğrudan İdare Mahkemesi'ne dava açma hakkı tanınmaması nedeniyle mahkeme tarafından kişiler Diyarbakır Valiliği Zarar Tespit Komisyonu'na yönlendirilmektedir. Bu noktada çoğu aile devletle anlaşma yolunu seçmek zorunda kalıp, kendilerine teklif edilen miktarları kabul etmekte. Bu tercih nedeni, ailelerin hem mahkeme sürecinin uzun olacağını bilmesi hem de ekonomik olarak ihtiyaç duymaları ile açıklanabilir. Kısaca adalet arayışı neredeyse başlamadan son bulmaktadır.

Yukarıda bahsedildiği üzere, Sur sakinlerinin çatışmalarda barınma ve sağlık gibi temel haklarından yoksun kalmalarının yanında operasyon sonrası dönemde kentsel dönüşüm projeleriyle mülkiyet haklarının gaspının, sözleşme fesihleri gibi birçok yasal düzenlemeyle devam ettiği açıkça görülmektedir. Kısaca, Sur'da 2009'dan beri gerek kentsel dönüşüm projeleriyle gerekse askerî operasyonlarla devam eden yıkım ve yeniden yapım süreci 2020 yılında hâlâ belirsizliğini koruyor. Fakat açıkça görülen şudur ki, ne yaşam ne de mülkiyet hakkı ihlallerine ilişkin geçen beş yılda herhangi bir yol katedildi.

Bu metinde, 2009'da ilk olarak Sur'un iki mahallesinde başlayan kentsel dönüşüm projeleri, 2015-2016'daki askerî operasyonlar ve sonrasında operasyonların gerçekleştiği altı mahalledeki kentsel dönüşüm projeleri arasındaki devamlılık incelendi. Ayrıca metinde bu devamlılık içinde Sur sakinlerinin bitmeyen adalet arayışının önemini vurgulamak amaçlandı. Sur'un iki yönlü yıkımının tarihsel, mekânsal ve söylemsel olarak incelenmesi sadece kent yıkımının değil, kültürel mirasın yıkımının da ortaya konması açısından gereklidir.

Kaynakça

Ayboğa, E. (2017) (rep.) *Destruction of the Old City (Surici) of Diyarbakir since 2015 and its Current Status*, World Heritage Report, Berlin, s. 109-112.

Bakan, R. (2018) *Rethinking Urban Transformation and Contested Spaces: The Case of Diyarbakir*, yayınlanmamış master tezi, Boğaziçi Üniversitesi.

"Barikatlar ardında yıkım: Sur" (2017) *140 Journos*, <https://140journos.com/sur-203022a6abf0>

Baser, B., Toivanen, M., Zorlu, B., ve Duman, Y. (2019) *Methodological Approaches in Kurdish Studies: Theoretical and Practical Insights from the Field*, Lexington Books.

Bianet (2002) "Haritadan Silinen Köyler", <https://m.bianet.org/bianet/insan-haklari/14482-haritadan-silinen-koyler>

Coward, M. (2010) *Urbicide: the Politics of Urban Destruction*, Routledge, NY.

Gambetti, Z., ve Jongerden, J. (2015) *The Kurdish Issue in Turkey: a Spatial Perspective*, Routledge.

- Geç, F. (2016) "Suriçi in destruction-regeneration dialectic", Heinrich Böll Stiftung, <https://tr.boell.org/en/2016/04/15/surici-destruction-regeneration-dialectic>.
- Göksedef, E. (2018) "'Humiliated': Residents of Turkey's historic Sur try to rebuild lives and homes", <https://www.middleeasteye.net/news/humiliated-residents-turkeys-historic-sur-try-rebuild-lives-and-homes>
- Güneş, C. (2015) *The Kurdish National Movement in Turkey: from Protest to Resistance*, Routledge, NY.
- Harvey, D. (2013) *Paris: Modernitenin Başkenti*, çev. Berna Kılınçer, Sel Yayıncılık, İstanbul.
- İşıkkaya, A. D. (2016) "Housing Policies in Turkey: Evolution of TOKİ (Governmental Mass Housing Administration) as an Urban Design Tool", *Journal of Civil Engineering and Architecture*, 10.
- Jongerden, J. (2010) "Village Evacuation and Reconstruction in Kurdistan (1993-2002)", *Études Rurales*, 186: 77-100. <https://doi.org/10.4000/etudesrurales.9241>
- Kamer, H. (2020) "Sur'un eski sakinleri: 'Yeni evleri bize parayla bile vermiyorlar'", BCC Türkçe, <https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-52624613>.
- Lovering, J., ve Türkmen, H. (2011) "Bulldozer Neo-liberalism in Istanbul: The State-led Construction of Property Markets, and the Displacement of the Urban Poor", *International Planning Studies*, 16(1): 73-96. <https://doi.org/https://doi.org/10.1080/13563475.2011.552477>
- Lyon, A. J., ve Uçarer, E. M. (2001) "Mobilizing ethnic conflict: Kurdish separatism in Germany and the PKK", *Ethnic and Racial Studies*, 24(6): 925-948. <https://doi.org/10.1080/713766482>
- Martin, N. (2018) "The A.K. Party and the Kurds since 2014: a discourse of terror", *British Journal of Middle Eastern Studies*, 45(4): 543-558. <https://doi.org/10.1080/13530194.2018.1430531>
- McDowall, D. (2004) *Modern Kürt Tarihi*, çev. Neşe Nur Domaniç, Doruk Yayıncılık, İstanbul.
- Rodgers, D. (2012) "Hausmannization in the tropics: Abject urbanism and infrastructural violence in Nicaragua", *Ethnography*, 13(4), Special Issue on Infrastructural Violence.
- SAMER (2017) (rep.) *Sur içi Ali Paşa ve Lale Bey Mahallelerinde Başlayan Kentsel Dönüşüm Projesine İlişkin Gözlem ve Araştırma Raporu*.
- Soyukaya, N. (2017) "Sur - the Walled City of Diyarbakir: Conflict, Dispossession and Destruction, Damage Assessment Report", http://www.hlrn.org/img/documents/NSoyukaya_SUR_REPORT_1-8-2017.pdf
- "Sur'da Neler Yaşandı?" (2017) *Gazete Duvar*, <https://www.gazeteduvar.com.tr/gundem/2017/11/29/surda-neler-yasandi>.
- T.C. İçişleri Bakanlığı Bilgi İşlem Dairesi Başkanlığı (2017) *Uluslararası Af Örgütü'nün Raporuna İlişkin Basın Açıklaması*, T.C. İçişleri Bakanlığı, <https://www.icisleri.gov.tr/uluslararasi-af-orgutunun-raporuna-iliskin-basin-aciklamasi>.
- TMMOB (2019) *Yıkılan Kentler Raporu*, Ankamat Matbaacılık, Ankara.
- "Turkey removes two dozen elected mayors in Kurdish militant crackdown" (2016, September 11) *Reuters*.
- "Turkey: Displaced and dispossessed: Sur - Displaced and dispossessed | Amnesty International" (2016) <https://www.amnesty.org/en/latest/campaigns/2016/12/sur-displaced-and-dispossessed/>.

Kamusal alanın çatışma belleği

olmaktan çıkarılması ve okul adlarının

barışçıl kılınması

SERDAR M. DEĞİRMENCİOĞLU

Türkiye'de baskı, çatışma, şiddet ve kutuplaştırmanın arttığı ve rejimin uyguladığı siyaset ile derin toplumsal yaralar açtığı ortadadır. Bu dönemin ne kadar süreceğini kestirmek zor olsa da, açılan yaraların iyileşebilmesi için geçiş dönemi adaletinin şimdiden kapsamlı olarak düşünülmesi gerekir.

Son yirmi yıl içerisinde rejim tarafından sokaklara, alanlara, okullara işlenmiş olan şiddet ve çatışma öğelerinin sayısı ve yaygınlığı göz önünde tutulduğunda, geçiş döneminde güçlenecek olan hakikat, adalet ve onarım arayışları - kaçınılmaz olarak - şiddet ve çatışma çağrıştıran öğelerin kamusal alandan temizlenmesi talebini içerecektir. Bu talebin nasıl karşılanacağı ve söz konusu öğelerin nasıl ortadan kaldırılacağı şimdiden düşünülmelidir.

Uzun süren ve çok sayıda ölüm, yaralanma, kalıcı bedensel ve psikolojik hasar içeren çatışmalı bir dönem boyunca kimi olayların toplumsal belleğe, kimi öğelerin ise kamusal alana önemli bir siyasi çaba olmadan yansması söz konusu olabilir. Ancak son 30-35 yıl içerisinde ortaya çıkan tablo, bir kendiliğinden yansımanın çok ötesindedir. Var olan tablo çok ciddi bir siyasi çaba ile çatışma çağrıştıran öğelerin kamusal alana ve toplumsal belleğe işlenmesiyle oluşmuştur. Şiddet ve çatışma çağrıştıran öğelerin kamusal alana yerleştirilmesine tarihte sık rastlandığı, hatta bunun her rejim değişimi ardından gereksinim duyulan olağan bir resmî tarih yaratma çabasının parçası olduğu gibi tezler, Türkiye'de yakın dönemde izlenen siyasetin anlaşılmasını engellemektedir.

Türkiye'de çatışma çağrıştıran öğelerin kamusal alana ve toplumsal belleğe işlenmesinde en sık başvurulan kavram, hiç kuşkusuz, şehitlik (Değirmencioğlu, 2014a). Bu kavramın sürekli olarak yinelenen bir slogana¹ dönüştürülmesi ve daha sonra kitleler için bir çeşit kod işlevi görmeye başlaması kendiliğinden olmamıştır.

¹ "Şehitler ölmez, vatan bölünmez!"

Tam tersine, kavramın siyasi gücü ve dayanıklılığı sürekli olarak çatışma ve kin ile eşleştirilmesi ile ilişkilidir. Bu siyasi gücü ve dayanıklılığı daha iyi anlayabilmek için 1993'ten günümüze dek uzanan bir örnek yararlı olabilir.

Oğlu Mehmet Altanlar 1993 yılında öldürüldüğünde 56 yaşında olan Ali Kemal Altanlar,² şehit aileleri derneklerinin kurulmasında öncülük etmiş, daha sonra 1999 yılında Abdullah Öcalan'ın yargılandığı davanın İmralı'daki ilk duruşmasına müdahil sıfatıyla katılmıştır.³ Altanlar, oğlunun ölümünün üzerinden on yıl geçmeden, şehitlik ögesinin bir kişiyi milletvekilliğine taşıyacak denli güçlü olduğuna inanmıştır. Adaylık açıklamasında bu ögenin ne kadar güçlü bir etkisi olabileceğini şöyle anlatmaktadır:

1993 yılında oğlum Jandarma Asteğmen Mehmet Altanlar'ın Şehit olması, Şehit aileleri olarak bizleri aynı kaderde buluşturdu. Bir çatı altında toplanmak ve organize olabilmek amacıyla, 1994 yılında arkadaşlarımla birlikte Ankara Terör Mağdurları (Şehit Aileleri) Derneği'ni kurduk ve ilk başkanlığını yaptım. Ankara derneği, Şehit aileleri derneklerinin yurt çapına yayılmasında öncülük etmiştir. Şu anda tüm Türkiye'de 54 derneğimiz mevcuttur.

Vatan hainleri ve onları af edenler ile mücadelemiz, Şehit olan çocuklarımızın şahadete ermesiyle başlayıp, bizler ile devam edecektir. Bu mücadeleyi devam ettireceğimiz en uygun yer Türkiye Büyük Millet Meclisi'dir. T.B.M.M. de şehit ailelerinin temsil edilmemesi büyük bir boşluk ve eksiklik. Terör örgütü tarafından şehit edilen 35 bin şehit demek 35 bin şehit ailesi demektir. Bu rakama gazilerimizi de eklersek 50 bin aileyi bulmaktadır. Bu aileleri ortalama 4 er kişiden hesaplırsanız 200 bin kişi eder. Birinci derece akrabalar ile sayı 450-500 bini bulmaktadır. TBMM toplumun tüm kesimleri temsil edilirse anlam kazanır ve milletin meclisi olur. Aday olmamın asıl sebebi budur. Davamız kişisellikten uzak tamamen Millidir.⁴

² 2002 seçimlerinde Ankara 1. Bölge bağımsız aday olan Ali Kemal Altanlar kendini şöyle tanıtıyor: "1937 yılında Artvin'in Arhavi ilçesinde doğdum. Askerlik görevimden sonra 1964 yılında işçi olarak Almanya'ya gittim. Burada Almanca öğrendim. 1972 yılında Türkiye'ye kesin dönüş yaparak Ankara'ya yerleştim. İnşaat sürveyanlığı ve kalfalığı sertifikalı eğitimleri alarak, uzun yıllar yurt çapında inşaat müteahhitiği yaptım. Evli ve 3 çocuk babasıyım." Bkz. <http://arsiv.ntv.com.tr/news/180457.asp>.

³ "Bu acıyı adalet dindirir", *Milliyet*, 31.05.1999. Bkz.: <https://www.milliyet.com.tr/the-others/bu-aciyi-adalet-dindirir-5248119>.

⁴ Bkz.: <http://arsiv.ntv.com.tr/news/180457.asp>.

Örnekten anlaşılacağı üzere, burada önemli rolü şehit ilan edilmiş kişinin özellikleri veya yaptıkları değil, yakınlarının ve siyasi oluşumların uzun süreli çabaları oynamaktadır. Ali Kemal Altanlar 2008'de öldüğünde 2006 tarihinde kurulan Şehit Aileleri Federasyonu ikinci başkanıdır.

Şehit yakınlarını temsil eden Şehit Aileleri Federasyonu vb. oluşumların sayısının giderek artması ölümlerin ve cenazelerin artışının yanında, büyüyen siyasi bir güce de işaret etmiştir. Bu büyüme, hiç kuşkusuz, siyasetçilerin dikkatini çekmiş; bu oluşumların hem desteklenmesi hem de devlet siyaseti çizgisinde tutulması önem kazanmıştır. Daha önemlisi, Altanlar'ın dikkat çektiği sayılardır.⁵ Çatışmalı dönemin uzun olduğu ve henüz bitmediği göz önünde tutulduğunda, şehit ve gazi yakınlarının sayısının siyasetçiler tarafından çok yakından izlendiği tahmin edilebilir.

Mehmet Altanlar'ın ölümünden 26, babasının milletvekili adayı olmasından 17 yıl sonra, Keçiören Belediye Başkanı'nın kameralar önünde "Şehit Anası" ziyareti yapması ve bu ziyareti fotoğraflar ve sloganlar ile duyurması,⁶ "şehit siyaseti"nin basit bir örneği olmanın ötesinde, şehit kavramının siyasi gücünün, sürekli olarak yüceltilmesi yanında çatışma ve kin ile eşleştirilmesinin de bir işaretidir. Kimi özel günlerde belediye başkanlarının, valilerin, bakanların yaptıkları ziyaretlerin sıklaşması ile son dönemde yürütülen çatışma ve savaş siyaseti doğrudan ilişkilidir.

Keçiören Emrah mahallesindeki Şehit Mehmet Altanlar İlkokulu da "şehit siyaseti" için önem taşımaktadır. Bir okula verilen ad, özel günlerde yapılan ve medyaya yansımaları sağlanan ziyaretlerden farklı olarak, herhangi bir özel çaba gerektirmez çünkü her gün yerindedir; sabit ve kalıcıdır. Tıpkı üzerine siyasi bir mesaj konulmuş büyük bir reklam panosu gibi işlev görür: Okula verilmiş olan ad, belirli bir mesajı okula gelenlere veya okulun adını görenlere dolaysız olarak verir. Bir reklam panosundaki mesajlar sık sık değişir. Okulun adındaki mesaj ise değişmez. Bu mesajın nasıl veya ne düzeyde algılandığı veya zamanla değişmiş olabileceği tartışılabilir. Okula verilen adın işlevi ise açıktır: Kamusal alanın önemli bir parçasının, hemen her gün yüzlerce insanın bulunduğu bir öğrenme ortamının çatışma belleği işlevi görmesi.

⁵ Her uzun süreli çatışma yüksek sayıda ölüm olduğu anlamına gelmez. Geçiş dönemi açısından en çok çalışılmış örneklerden biri olan Kuzey İrlanda'da 30 yıllık bir dönemde ölü sayısı 3600 kadardır (Fitzduff, 2002: xii).

⁶ "Şehit Asteğmen Mehmet Altanlar'ın onurlu ailesini ziyaret ettik. Şehit Anamızın mübarek ellerinden öptük. Bir evladı da biz olduk. Ne zaman neye ihtiyacı olursa! (Bayrak imgesi) #ŞehitlerÖlmez #HizmeteTalibiz." Bkz. <https://twitter.com/turgutaltinok06/status/1097475938810560522> (18 Şubat 2019)

Kamusal Alanın Bellek İşlevi

Kamusal alan ve toplumsal bellek ilişkisi üzerine yapılan çalışmalarda daha çok sokak ve caddelere verilen adlar üzerinde durulmaktadır (Alderman, 2002; Azaryahu, 1986; Gill, 2005). Türkiye’de konuyla ilgili çalışmalar oldukça az ve yenidir. Bu çalışmalarda yollara verilen adlara (örn., Asimgil, 2018; Ayatac ve Araz, 2016), alan, semt, mahalle adlarından daha çok ilgi gösterildiği görülmektedir. Kentlerin önemli simgeleri olarak kabul edilen meydanlar üzerinde duran araştırmalar çok azdır (örn., Turan ve Ercoşkun, 2017). Okullara ve kamu kurumlarına verilen adlar üzerinde ise hemen hiç durulmamaktadır (Değirmencioğlu, 2014a).

Genel olarak bakıldığında, kamusal alana siyasi müdahalelerin 12 Eylül Rejimi döneminde arttığı söylenebilir. Cadde ve sokak adlarına yönelik siyasi müdahalelerin daha sonra da sürdüğü, hatta başkent Ankara’da Melih Gökçek döneminin hemen başında 250 kadar değişiklik yapıldığı görülmektedir (Değirmencioğlu, 2014a: 334). Çok sayıda değişikliğin hızla gerçekleştirilmiş olması, önemli bir dalganın gelmek üzere olduğuna işaret etmektedir.

Kamusal alana siyasi müdahaleleri anlamak için bir örnek yararlı olabilir. Türkiye’nin büyük kentlerinden Samsun’da, 2006 yılında Büyükşehir Belediyesi tarafından yapılan değişikliklerle cadde ve sokaklara kentin ileri gelenleri, sanatçılar ve şehitlerin adları verilmiştir. Türkiye’nin bayrak provokasyonları ve tepki olarak düzenlenen bayrak yürüyüşleri ile gerginliğe sürüklendiği ve giderek daha sağa itildiği bir dönemde, şehit adlarının kentin ileri gelenleri ile bir tutulması şaşırtıcı olmasa gerekir. Samsun’da cadde ve sokak adlarına şehit adları verilmesi izleyen yıllarda sürerken, bu değişikliklerin ve şehitlere adanmış ilahi, mevlit gibi özel törenlerin özellikle Milliyetçi Hareket Partisi (MHP) denetimindeki belediye yönetimleri tarafından öne çıkarıldığı görülmektedir. İlkadım Belediyesi başkanı, bütün bu çabaların bir “milli dava” için sürdürüldüğünü söylemiştir (Değirmencioğlu, 2014a: 335-6).

Daha genel olarak bakıldığında, cadde ve sokakların “şehit” sıfatı ile işaretlenmesi 2000’li yıllarda giderek yaygınlaşmış ve milliyetçi söylemin güçlü bir yansımasına dönüşmüştür. Vatan-millet-bayrak söylemini ve “şehitlik” kozunu MHP tekeline bırakmak istemeyen popülist siyasetçiler, “şehit” sıfatını kamusal alana yerleştirmekten kaçınmamıştır (Değirmencioğlu, 2014a: 337).

AKP Siyaseti ve TOKİ Örneği

Kamusal alana yerleştirilen ve çatışma çağrıştıran öğelerin genel olarak arttığı bir dönemde, Adalet ve Kalkınma Partisi (AKP) tarafından yürütülen siyasetin etkilerini aydınlatmak ilk bakışta kolay görünmeyebilir. Daha dikkatli incelendiğinde ise AKP etkisi gayet belirgindir. 2000'li yıllarda özellikle Çanakkale Savaşı'nın bir "iman zaferi" olarak efsaneleştirilmesine dayanan çok kapsamlı bir kampanya yürütülmüş; aynı dönemde ülke nüfusunun yüzde 10'una denk düşen sayıda çocuk, genç ve yetişkin özellikle AKP denetimindeki belediyeler tarafından "Çanakkale Şehitlerini Anma" etkinliklerine götürülmüştür (Değirmencioğlu, 2014b). Kamusal alana çatışma öğelerinin işlenmesi de bu kampanyanın bir parçasıdır (Değirmencioğlu, 2014a).

Okullar, bahçeler, parklar, hatta çocuk parkları sistematik olarak bu kampanyaya dahil edilmiştir. Kamusal alana yapılan müdahaleler sayısal olarak incelendiğinde, AKP denetimindeki belediyelerin çabalarının çok büyük olduğu görülebilir. En çarpıcı örnek, Sincan Belediyesi sınırları içerisindeki 36 parkın "şehit" sıfatıyla işaretleme; bu sayının bir övünç kaynağı olarak gösterilmesi ve artacağına duyurulmasıdır. Belediye yönetimi, AKP tarafından tıpkı Çanakkale Zaferi gibi efsaneleştirilmek istenen ve aslında korkunç bir asker kırımı olarak görülmesi gereken Sarıkamış Harekatı'nı da bir parka ad olarak vermiştir (Değirmencioğlu, 2014a: 342).

Diğer yandan, verilen adlar ve değişikliklerin görülmemiş bir hızla gerçekleştirilmesi, kamusal alana yönelik müdahalelerin rejimin siyasi amaçlarıyla doğrudan ilişkili olduğunu göstermektedir. Diyarbakır'da, Ocak 2008'de bir bombalı saldırıda öldürülen yedi sivilden biri olan Rıdvan Süer'in adı, ölümünün üzerinden iki hafta geçmeden "Şehit Rıdvan Süer" olarak bir liseye verilmiştir. Ayrıca Sincan Belediyesi sınırları içerisindeki üç parka da hızla Rıdvan Süer'in adı verilmiştir (Değirmencioğlu, 2014a: 343).

Kamusal alana yerleştirilen ve çatışma çağrıştıran öğelerin AKP açısından ne kadar önemli olduğu, AKP tarafından çok güçlü bir siyasi organa dönüştürülen TOKİ'nin uygulamalarında çok açık olarak görülebilir. TOKİ, belediyelerden farklı olarak doğrudan Başbakanlık'a bağlıdır. Ülke çapında büyük projeler gerçekleştiren TOKİ, ulaştığı yerlerde rejimin etkili siyasi araçlarından biri işlevi görmüştür. Böyle bir kurumun uygulamaları ancak merkezden yürütülen bir kampanyayı yansıtabilir.

TOKİ tarafından yapılan kamu binaları arasında yer alan okulların birçoğuna titizlikle "şehit" damgası vurulmuştur. Bu uygulama, hiçbir kuşkuya yer bırakmayacak denli

sistemattir ve ÷lke çapında gerçekleştirilmiştir.⁷ İlkretim okullarının ilk ve ortaokul olarak ikiye ayrılması ile kimi yerlerde “şehit” adı taşıyan okul sayısı ikiye katlanmıştır. TOKİ tarafından yapılan okulların bölgelere veya yıllara dağılımlı incelendiğinde de “şehit” damgası uygulamasının sistematik olduğu ve ısrarla s÷rd÷r÷ld÷đ÷ gr÷lebilir.

Temmuz 2016 Sonrası Yeni Dalga

Rejimin 2015'te şiddet ve yıkımı tırmandırması ile birlikte çatışma ögelerinin kamusal alana işlenmesine hız verilmiştir. Bu çaba, özellikle Temmuz 2016'daki yumuşatılmış darbe girişimi ardından yoğunlaştırılmış; “demokrasi direnişi” efsanesi ve bunun parçası olan “demokrasi şehitleri” söylemlerinin üretilmesi s÷recine katılmıştır. Kamusal alana bu söyleme uygun ögelerin yerleştirilmesi için hiç zaman yitirilmemiş, 26 Temmuz 2016'da Boğaziçi Kpr÷s÷'n÷n adı, “15 Temmuz şehitler Kpr÷s÷” olarak değiştirilmiştir.

Başlatılan kampanyanın sonucunda artık birçok kentte bir “15 Temmuz şehitler Caddesi” bulunmaktadır. Caddelere göre daha az sayıda olarak mahalle adları da değiştirilmiştir. Örneğin, İstanbul Bağcılar'daki Evren Mahallesi, “15 Temmuz Mahallesi” olarak yeniden adlandırılmıştır. Antep şehitkamil 15 Temmuz Mahallesi, Muş Hasköy 15 Temmuz Mahallesi gibi örnekler de verilebilir. Bu furyadan tarihi yerleşim yeri Safranbolu bile kurtulamamıştır.⁸

Söz konusu kampanyada yol ve mahalle adlarına ek olarak kamu kurumlarının adları da değiştirilmiş; yeni hizmete girecek olanların açılışları 15 Temmuz propaganda töreni olarak gerçekleştirilmiştir. Örneğin, Sağlık Bakanlığı tarafından orum'da yaptırılan bir

⁷ Liste çok uzun olduğu için birkaç örnek vermek yeterli olabilir: TOKİ şehit Mehmet Boşnak İÖO (Bafra), TOKİ şehit Jandarma Komando Er Fatih Erer İÖO (Sinop Ordu Köy÷), Kayapa şehit Jandarma Er Ey÷p G÷rsoy İÖO (Bursa), TOKİ şehit Mehmet ağlar Bl÷k İÖO (Tire), TOKİ şehit Ozan Onur İlgen Anadolu Lisesi (Adana), TOKİ şehit Jandarma Er Levent Kuşoğlu İÖO (Elbistan) vd.

⁸ Safranbolu'nun bir mahallesinin adının değiştirilmesine değinen iki araştırmacının yazdıkları, kamusal alana yönelik bu siyasi m÷dahaleyi destekler niteliktedir: “15 Temmuz Mahallesi; 15 Temmuz 2016 tarihinde gerçekleştirilen darbe girişimini unutmamak ve o direnişi anmak adına oluşturulmuştur. İlçeye bağlı Yazıköy'÷n m÷cavir alan sınırları içerisinde kalan bl÷m÷n÷n bulunduğu bölgenin, yapılan referandum sonrası Safranbolu Belediye'sine katılması sonucunda, Yazıköy köy÷ ay Mahallesi'nin adı Belediye Meclisi'nde g÷ndem maddesi olarak gr÷s÷lm÷ř ve 20 Aralık 2018 tarihinde '15 Temmuz Mahallesi' adı ile Safranbolu'nun 21. mahallesi olmuştur” (Deniz ve Ersöz, 2020).

hastaneye, şehit ilan edilmiş olan bir sivil olan “Erol Olçok” adı verilmiş; açılış töreni ise 15 Temmuz 2017 tarihinde yapılmıştır.⁹

En küçük yerleşim yerlerinde bile bulunan ve tüm ülkeye yayılmış olan okulların sayısı diğer kamu kurumlarından çok daha yüksektir. Bu nedenle, 15 Temmuz ardından başlatılan ad değiştirme kampanyasından okulların etkilenmemesi düşünülemez. Tam tersine, okullar rejimin ideolojik çalışmalarının merkezinde yer aldıkları için ad değiştirme kampanyası kapsamına alınmamaları zaten düşünülemez.

Kolaylık olması açısından küçük sayılabilecek bir il olan Niğde ili incelendiğinde, 380 kadar okuldan 78'ine “şehit” sıfatı konulmuş olduğu görülmektedir.¹⁰ Bu okullar arasında 15 Temmuz ile ilişkilendirilmek üzere adları değiştirilen altı okul bulunmaktadır. Bu okullardan dördüne, “Ramazan Konuş” adı konulmuştur: Şehit Ramazan Konuş İlkokulu, Şehit Ramazan Konuş Ortaokulu, Şehit Ramazan Konuş Fen Lisesi ve Şehit Ramazan Konuş İmam Hatip Ortaokulu.¹¹ İki okula ise cesur ve imanlı bir kahraman olarak efsaneleştirilmek istenen bir diğer “demokrasi şehidi” olan Ömer Halisdemir'in adı verilmiştir: Şehit Ömer Halisdemir Anadolu İmam Hatip Lisesi ve Şehit Ömer Halisdemir Mesleki ve Teknik Anadolu Lisesi. Bu altı okul da Bor ilçesindedir.

Türkiye'de okullar dışında çocuk ve gençlere hizmet veren kurumlar, devletin gençleri boyunduruk altında tutma siyaseti doğrultusunda sıkı denetim altındadır ve sayıca çok sınırlı tutulmaktadır. Bu az sayıdaki kurumlardan biri, Gençlik ve Spor Bakanlığı'na bağlı olan gençlik merkezleridir. Niğde'de bulunan bu türde iki merkez de 15 Temmuz ile ilişkilendirilmekten kurtulamamıştır: Birine, Şehit Ramazan Konuş Gençlik Merkezi (Niğde) ve diğerine ise Şehit Ömer Halisdemir Gençlik Merkezi (Bor) adı verilmiştir.

9 Açılış ile ilgili Anadolu Ajansı haberinde kullanılan söylem, yapılmak isteneni yansıtmaktadır: “Vali Necmeddin Kılıç, AA muhabirine yaptığı açıklamada, 15 Temmuz'un Türk tarihinin en önemli günlerinden birisi ve bir destan olduğunu vurgulayarak, uyuduğu ve yok olduğu sanılan bir milletin yok olmadığını ve tekrar dirildiğini tüm cihana haykırdığı gün olduğunu söyledi. 15 Temmuz'un gelecek nesillerin heyecanla yad edecekleri, gurur ve şeref günü olduğunu ifade eden Kılıç, '15 Temmuz kahramanları bu milletin ortak değerleridir, bu milletin idolüdür. O kahramanların başında Erol Olçok ve onun 16 yaşındaki yiğidi şehidimiz Abdullah Tayyip Olçok gelmektedir.' dedi.” Bkz. Şehit Erol Olçok'un ismi verilen hastane 15 Temmuz'da açılacak. <https://www.aa.com.tr/tr/turkiye/sehit-erol-olcokun-ismi-verilen-hastane-15-temmuzda-acilacak/859523>.

10 Liste için bkz. <https://www.meb.gov.tr/baglantilar/okullar/index.php?ILKODU=51>.

11 Konuş, rejim yanlısı medya organlarından Yeni Akit'te Cumhurbaşkanı'nın çağrısıyla, eşi ve kızının ellerinden sımsıkı tutarak, “Bugün şehit olma günü; bu bir vatan mücadelesi, bugün ölmeyeceksek ne zaman öleceğiz” diyerek göreve koşan ve “darbeci askerler tarafından şehit” edilen bir kahraman olarak tanıtılmaktadır.

Niğde'deki durum uç bir örnek olarak görülebilir. Öyle de olabilir. Ama kimi illerde bu tür değişikliklerin daha az, kimilerinde daha fazla yapılmış olması tek başına önemli değildir. Önemli olan, Türkiye çapında yapmak istediği müdahalelere hiçbir engel görmeyen bir rejimin Niğde veya herhangi bir başka ilde çocuk ve gençlere hizmet veren tüm kurumlara çatışma, ölüm, hatta kin ve nefret çağrıştırabilecek adları, istediği zaman verebilmesi ve güçlü bir tepki ile karşılaşmamasıdır.¹²

Rejimin 15 Temmuz kampanyasına kimi üniversite yönetimleri de büyük destek sağlamışlardır. Bu açıdan çarpıcı bir örnek, Erciyes Üniversitesi'dir. Üniversite yönetimi tarafından düzenlenen, "15 Temmuz Demokrasi ve Milli Birlik Günü" etkinlikleri kapsamında, kampüs içerisinde "15 Temmuz Şehitler Caddesi" ve "15 Temmuz Şehitler Anıtı" açılışı gerçekleştirilmiş; ayrıca her şehit için bir fidan dikilmiştir. Rektörün törende yaptığı konuşma, rejimin 15 Temmuz'dan bir kurucu efsane oluşturma çabası (Taş, 2018) ile uyumludur.¹³ Sonuç olarak, rejimin okulların adlarını siyasi propaganda amacıyla kullandığı açıktır.

Kamusal Alanın Temizlenmesi

Geçiş döneminde şiddet ve çatışma çağrıştıran öğelerin kamusal alandan temizlenmesi, özellikle çocuklar ve gençlerin kullandığı ortamların bu öğelerden kurtarılması gerekecektir. Bu temizliğin, en yakın dönemde yerleştirilen öğelerden başlanarak yapılması adalet arayışlarının yanıtlanması açısından önemlidir.¹⁴

Temizlenmesi gereken öğelerin uzun süredir çoğaltıldığı ve ülke çapında yaygınlaştırıldığı göz önünde tutulduğunda, yapılması gereken temizliğin büyük ölçekli olması gerektiği anlaşılır. Ölçek yanında işin kendisi de kolay değildir. Şiddet ve çatışma çağrıştıran öğelerin temizlenmesi, çoğu zaman tahmin edildiğinden zordur (Light ve Young, 2018) ve uzun zaman alacaktır. Bu süreç başlatılmadan önce başka coğrafyalardaki deneyimlerin incelenmesi olası zorlukların anlaşılması açısından yararlı olabilir.

¹² Bu değişikliklere karşı çıkan ender bir yerel ses için bkz. "Okul isimleri neden değişti? Tekrar değişecek mi?" <http://www.borhaber.net/egitim/okul-isimleri-neden-degisti-tekrar-degisecek-mi-h29000.html>.

¹³ "Tarih boyunca nice zorlukları aşan aziz milletimiz, 15 Temmuz gecesi Cumhurbaşkanımız Sayın Recep Tayyip Erdoğan'ın önderliğinde, 'Tek Devlet, Tek Millet, Tek Bayrak, Tek Vatan' inancı ile tankın, topun, tüfeğin karşısına elinde Türk bayrağı, göğsünde iman ve ruhunda şehadet aşkıyla korkmadan çıkmış; milli iradesine, hürriyetine ve istikbaline sahip çıkmıştır. 15 Temmuz hain darbe girişimi; Allah'ın inayeti, idarecilerimizin dirayeti ve aziz milletimizin cesareti ile bütün dünyaya örnek olacak şanlı bir direnişle önlenmiştir." (15 Temmuz 2020, <https://www.erciyes.edu.tr/Duyuru-Haber/Universitemiz-15-Temmuz-Sehitler-Caddesi-ve-15-Temmuz-Sehitler-Aniti%E2%80%99n/14917>). Törenin 18 dakikalık videosu aynı gün yayımlanmıştır. <https://www.youtube.com/watch?v=aoT3MdaWKpU>.

¹⁴ Bu değişikliklerin gerçekleştirilmesi için gerekli olan yasal düzenlemeler ve bunların nasıl gerçekleştirileceği bu bildirin kapsamı dışındadır.

Uzun süreli bir sömürge döneminin bitmesi ve bağımsızlığın kazanılması ardından birçok ülkede, sömürgeciliğin izleri olduğu düşünülen öğelerin kamusal alandan temizlenmek istendiği bilinmektedir (Azaryahu, 2011). Kenya'nın başkenti Nairobi örneği üzerinde duran Wanjiru ve Matsubara (2017), uzun süren sömürge döneminde kente yerleştirilen yer ve sokak adlarının Britanya İmparatorluğu'nun güç ve egemenlik gösterisi olarak görülmesi gerektiğine ve bağımsızlık ardından kente kazandırılmak istenen yeni kimliğin (Afrikalılık, çeşitlilik ve birliktelik gibi) rejimin ideolojisi (milliyetçilik, Pan-Afrikanizm) doğrultusunda sistematik olarak kamusal alana işlendiğine dikkat çekmektedir. Bu süreçte, bir çeşit simgesel intikamın söz konusu olabileceğini; Güney Afrika'da yakın zamanda yapılan tartışmaların ve kimi şiddet içeren ad değişikliklerinin ciddi gerilimler içerdiğini de vurgulamışlardır.¹⁵

Hindistan'daki Kalküta (Kolkata) örneğine bakıldığında, bağımsızlığın ardından Nairobi'deki gibi bir yenileme sürecinin yaşandığı görülmektedir (Ghosh, 2020). Ancak kamusal alanın istenmeyen adlardan temizlenmesi süreci başlatıldığında, yapılacak temizliğin kapsamının özellikle büyük kentlerde geniş olduğu ortaya çıkmaktadır. Senegal'in başkenti Dakar örneğini ele alan Górný ve Górna (2019), var olan bütün adların bırakılması seçeneği veya hepsinin değiştirilmesi seçeneğinden çok, seçici olarak değişiklikler yapıldığına dikkat çekmiştir.

Bu seçeneklerin ne anlama geldiği üzerinde duran Azaryahu (2011), tüm adların değiştirilmesinin bağımsızlığın ardından kurulan yeni yönetimin geçmiştten, özellikle de sömürgeci bir rejimden büyük bir kopuş gerçekleştirmek istediğinde görüldüğünü vurgular. Bu çeşit bir kopuş bağımsızlığını kazanan her eski sömürgeci gerçekleştirememiştir. Üçüncü seçenek ise, kentin dokusu, geçmişi ve kent halkının isteklerini de göz önünde tutarak, seçici davranmak ve bir ayıklama yapmak olabilir.

Okul Adlarının Barışçıl Kılınması

Türkiye'de kamusal alanda yapılabilecek bir temizliğe yol gösterebilecek ve geçiş dönemi adaletini önemseyen çalışmaların olmadığı görülmektedir. Sömürgecilikten kopuş gibi deneyimlerden çıkarılacak dersler de tek başına çatışmadan uzaklaşma hedefi için yararlı olmayacaktır. Bu bağlamda bir ilk adımın atılması gerekmektedir. Bu adım, özellikle okul adlarının çatışma öğelerinden temizlenmesi için bir dizi uygulanabilir ilke üretmek olabilir.

¹⁵ Güney Afrika odaklı tartışmalar için bkz. Rowberry ve Pirie (2016), Swanepoel (2012) ve Swart (2008).

Bu ilkelerden biri, çatışma çağrıştıran adların temizlenmesinde önceliğin yakın dönemde konulan adlara, yani görece yeni sorunlara verilmesi olabilir. Bu yolla, geçiş döneminde güçlenecek olan hakikat, adalet ve onarım arayışlarını karşılamak adına somut adımlar atıldığı daha kolay gösterilebilir. İkinci ilke, ayıklanacak kavramların saptanması ve dolaylı olabilecek çağrışımlardan çok, doğrudan çatışma ve ölüm çağrıştıran ögelere odaklanması olabilir. Akılda tutulmalıdır ki, sistematik bir temizlik gerçekleştirilse bile kamusal alandaki tüm sorunlu adların hepsi temizlenemeyebilir.

Açıklık ve Çeşitlilik

Son dönemde rejim tarafından kamusal alana yapılan müdahaleler açıklık ve çeşitlilik ilkeleri üzerinde titizlikle durulmasını gerektirmektedir. Parkların, okulların, hatta üniversitelerin cinsiyete göre ayrıştırıldığı veya ayrıştırılmasından söz edildiği bir dönemde, kamusal alanın herkese açık olması için ısrarcı olmak gerekir. Kuzey İrlanda (Fitzduff, 2002) ve Pakistan (Ring, 2006) örneklerinde görüldüğü gibi kimi alanların, sokakların, binaların tek bir din, mezhep veya etnik gruba açık olması veya böyle görülmesi, gündelik yaşamda barış eksikliğinin somut bir göstergesidir. Bu çeşit tekçi anlayış ve uygulamalar birilerinin kullanabildiği bir yerden başkalarının dışlanması demektir. Tekçi anlayışın karşısına çeşitliliğin, dışlayıcılığın karşısına kapsayıcılığın konulması bir ilke olarak benimsenmelidir.

Çatışma ile eşleşmiş “şehit” gibi adlar, bir grup öğrencinin okulda dışlanmış hissetmeleri anlamına geleceği için kabul edilemez. Açmak gerekirse, “şehit” kavramının okullarda kullanılması okulların rejimin siyasetini yansıtması anlamına gelmektedir. Yakın dönemde “şehit” kavramının rejimin istediği gibi kullanabileceği esnek ve etkili bir kavram olduğu iyice açığa çıkmıştır. Öyle ki, rejim ciddi bir sorun karşısından kaldığında ve sıkıştığında bir kişi veya grubu “şehit” ilan ederek ölümlerdeki sorumluluğundan kaçmaya çalışmaktadır. Rejimin, çatışma ve ölümleri yoğunlaştırmak istediği için daha önce hiç görülmemiş “şehit” yüceltmelerine veya ayrıcalıklarına başvurduğu ve çocukları hiç çekinmeden kullandığı ortadadır. Rejimin ölümleri nasıl kullandığına ilişkin çarpıcı bir örnek bu noktada yararlı olabilir.

Bakanın makam aracından “sünnet arabası” yapılmış! Bakanın koruma görevlileri sünnet olacak çocuğa şemsiye tutmuş, onu yağmurdan korumuş. Böylece topluma verilmesi gereken mesaj bir güzel verilmiş. Tekme cumhuriyetinde sıradan insanların değer kazanabilmesi ölümden geçer.

Sonra, medyada annenin sözleri yankılanır: “Şehit ailesi olmanın gururu haricinde yalnız olmadığımızı bir kez daha gördük. Hem oğlum ... hem kendi adıma çok güzel bir etkinlikti. Her şey için teşekkür ederim. Cumhurbaşkanımız ... söz vermişti. Sözünü de tuttu.”

Sonra çocuğun ağzından “Çok mutlu olduğunu ifade eden” sözler medya aracılığı ile ülkeye yayılır: “Arkadaşımın birlikte makam arabasına oturdum, yolları izledik. Sonra siren seslerini kumanda ile çıkarttık. Gelince de düğün salonunda çok eğlendik. Cumhurbaşkanımız Kocaeli’ye geldiğinde yanına gitmişim. Oraya gittiğimde ne istediğimi sorduğunda ‘konvoy istiyorum’ dedim. Ondan sonra da oldu.”¹⁶

Rejim tarafından savaşa ve ölüme gönderilen genç insanların daha sonra “makbul” olarak işaretlenen ve yüceltilen ölümleri, tam olarak savaş siyasetini ve rejimin kötülüğünü yansıtmaktadır. Savaş siyasetinin okullara işlenen öğeleri, rejim karşıtları açısından kabul edilebilir değildir çünkü geçiş dönemi öncesindeki düşmanca siyasetin somut sonuçlarıdır.

Yoğun çatışmalı dönemin ardından başlayan geçiş döneminde, amaç ölümlerin ve acının sonlandırılmasıdır (Hinton, 2010; Lederach, 1997). Çatışma döneminde yüceltilen ölümlerin, geçiş döneminde okullardan arındırılması gerekir. Okulda dışlanmış olduğunu hissedecek öğrencilerin, azınlık veya çoğunluk olmaları önemli değildir. Önemli olan, okullara verilen adların barışçıl ve kapsayıcı olmasıdır.

Yüksek Yarar İlkesi

Okul adlarında yapılacak değişikliklerin ve okuldaki tüm uygulamaların, barış arayışına uygun olduğu ve her uygulamada çocukların yararının gözetilmesi (*yüksek yarar*) ilkesi gereği yapıldığı, yakınlarını yitiren insanları incitme amacı içermediği titizlikle vurgulanmalıdır.¹⁷ Kaldırılan adların yerine, daha önce kullanılan ve tartışmalı olmayan yerel adlar (örn., semt veya köy adı gibi) konulması sağlanabilir. Okul adlarının barışçıl kılınması amacıyla eski adlar kullanılamıyorsa ve yeni bir ad bulunması gerekli görülürse, öğrencilerin söz hakkı olduğu unutulmamalı ve onlardan da görüş alınmalıdır.

¹⁶ Serdar M. Değirmencioğlu, “Tekme cumhuriyetinde çocuk olmak”, *Evensel*, 28 Mayıs 2017.

¹⁷ Çocuk Hakları Sözleşmesi Madde 3: Kamusal ya da özel sosyal yardım kuruluşları, mahkemeler, idari makamlar veya yasama organları tarafından yapılan ve çocukları ilgilendiren bütün faaliyetlerde, çocuğun yararı temel düşüncedir.

Ölümden Uzak Tutma İlkesi

Geçiş döneminde “barış şehitleri” gibi kavramlardan kaçınılması gerektiği gibi, okul adlarının çatışma, şiddet ve ölüm çağrıştırmamasının bir ilke olarak benimsenmesi ve titizlikle uygulanması yararlı olacaktır. Gezi Direnişi ardından kullanılmaya başlayan “barış şehitleri” kavramı, geçiş döneminde de öne çıkarılabilir. Bu kavramın barışın kurulmasına nasıl bir katkı sağlayabileceği ayrıca tartışılabilir. Ama bu vb. adların ölüm çağrıştırdıkları için okullara ve çocukların kullandığı diğer ortamlara verilmeleri uygun değildir.¹⁸ Okulların yaşam ve barış odaklı olması öncelikli tutulmalıdır.

İncitmeme İlkesi

Okul adlarının barışçıl kılınması için yapılacak değişikliklerin tutarlı olarak uygulanan ilkeler uyarınca yapıldığı; günlük yaşamın barışı kurmaya ve sürdürmeye odaklanması gerektiği titizlikle vurgulanmalıdır (Williams, 2015). Söz konusu değişikliklerin yakınlarını yitiren insanları incitme veya intikam alma amacı içermediği ısrarla söylenmelidir. Rejim tarafından 2015 sonrasında mezar ve mezarlıklara yapılan sistematik saldırıların açtığı derin yaralar unutulmamalıdır. Geçiş döneminde mezarlıklar, anıtlar, heykeller vb. yönelik her yanlış müdahale barışın kurulması için sürdürülen çabayı tehlikeye atacaktır.

İncitmeme ilkesi, adların kaldırılması ardından okul içinde yapılacak temizlik sırasında da uygulanmalıdır. Bazı okullarda, okula adı verilen kişinin fotoğraflarının bulunduğu bir köşe veya pano bulunmaktadır. Bu köşe ve panoların kaldırılması sırasında, mutlaka fotoğraf vb. öğelere zarar verilmemesi, çöpe atılmaması gibi önlemlerin alınması gerekecektir.

Geçiş ve Barışı Gerçekleştirmek

Türkiye’de sokaklara, alanlara, okullara işlenmiş olan şiddet ve çatışma öğelerinin, geçiş döneminde güçlenecek olan hakikat, adalet ve onarım arayışlarına yanıt verecek şekilde kamusal alandan temizlenmesi büyük önem taşımaktadır. Bu temizlik ancak uzun süreli ve kapsamlı bir çaba ile gerçekleştirilebilir. Bu süreçte okullara özel ilgi gösterilmesi; barışçıl, insancıl, kapsayıcı, çeşitliliği kucaklayan, çocuk haklarına dayalı ve öğrenmeye davet eden okulların kurulması için büyük emek verilmesi gerektir. Okul adlarının ve genel olarak öğrenme ortamlarının çatışma öğelerinden temizlenmesi barışın kurulmasında önemli bir rol oynayacaktır.

¹⁸ Yakın dönemde kadınları hedef alan saldırılar ve cinayetlere tepki olarak kimi yerel yönetimlerin yaptığı girişimler de bu açıdan doğru değildir. Korkunç bir şekilde öldürülen bir kadının adının bir parka veya çocuk parkına verilmesi, barışçıl bir gündelik yaşam hedefine katkı sağlamaz. Öldürülen kadınların veya barış mücadelesi veren kişilerin başka yollarla anılması çok daha doğru olacaktır.

Geçiş döneminde okul adlarının barışçıl kılınması ve kamusal alana yerleştirilmiş diğer çatışma çağrıştıran adların temizlenmesi sürecinde çocuk ve gençlerin söz hakkı olduğu unutulmamalıdır. Diğer yandan, bu sürece çocuk ve gençlerin yaşam sevinçleri ve yeni bir yaşam kurma istekleri ile çok özgün katkılar yapabilecekleri de göz önünde tutulmalıdır. Totaliter ve zorba rejim(ler) tarafından yaşamları boyunca çatışma ve ölüm solumak zorunda bırakılmış yetişkinler, barış ufkunu düşlemekte zorlanabilirler çünkü dayatmacı rejim baskısı altında barışı düşünmelerine hemen hiç olanak verilmemiş olabilir. Çocuklar ve gençler bu tarihsel yükü taşımadıkları için barışın kurulmasında çok güçlü bir rol oynayabilirler. Okul adlarının aslında en çok öğrencileri ilgilendirdiği düşünüldüğünde, çatışma çağrıştıran adların temizlenmesi sürecinde öğrencilerin de bulunması mutlaka sağlanmalıdır.

Kaynakça

- Alderman, D. H. (2002) "Street names as memorial arenas: The reputational politics of commemorating Martin Luther King in a Georgia county", *Historical Geography*, 30: 99-120.
- Asimgil, B. (2018) "İzmir'de kentsel kimlik bileşenlerinden cadde ve sokakların toponimisi ve milliyetçi, etnik izlerin sosyal yapı oluşumuna katkıları", *Trakya Üniversitesi Mühendislik Bilimleri Dergisi*, 19(1): 21-36.
- Ayatac, H. ve Araz, S. (2016) "Influences of renaming streets on urban memory: The case of Turkey", *International Planning History Society Proceedings*, 17(4).
- Azaryahu, M. (2011) "The critical turn and beyond: The case of commemorative street naming", *ACME: An International Journal for Critical Geographies*, 10(1): 28-33.
- Azaryahu, M. (1986) "Street names and political identity: The case of East Berlin", *Journal of Contemporary History*, 21(4): 581-604.
- Değirmencioğlu, S. M. (2014a) "Kamusal alanın çatışma belleğine dönüştürülmesi", Değirmencioğlu, S. M. (der.), "Öl Dediler, Öldüm": Türkiye'de Şehitlik Mitleri içinde, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Değirmencioğlu, S. M. (2014b) "Şehit turizmi: Kitlelerin Çanakkale seferberliği", Değirmencioğlu, S. M. der., "Öl Dediler, Öldüm": Türkiye'de Şehitlik Mitleri içinde, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Deniz, T. ve Ersöz, D. (2020) "Safranbolu city place names: Space, identity and culture", *International Journal of Geography and Geography Education (IGGE)*, 42: 527-542.
- Fitzduff, M. (2002) *Beyond Violence: Conflict Resolution Process in Northern Ireland*, United Nations University Press, Tokyo.
- Ghosh, P. (2020) "Street and place name changes in Kolkata: India's first modern city", *Handbook of the Changing World Language Map* içinde, 2023-2035.
- Gill, G. (2005) "Changing symbols: The renovation of Moscow place names", *The Russian Review*, 64(3): 480-503. Retrieved October 1, 2020, from <http://www.jstor.org/stable/3664605>.
- Górny, K., ve Górna, A. (2019) "Street names in Dakar-Plateau: A colonial and post-colonial perspective", *Planning Perspectives*, 35(5): 1-24.
- Hinton, A. L. (der.) (2010) *Transitional Justice: Global Mechanisms and Local Realities after Genocide and Mass Violence*, Rutgers University Press, New Brunswick, NJ.

Lederach, J. P. (1997) *Building Peace: Sustainable Reconciliation in Divided Societies*, United States Institute of Peace Press, Washington, DC.

Light, D. ve Young, C. (2018) "The politics of toponymic continuity: *The limits of change and the ongoing lives of street names*", R. Rose-Redwood, D. Alderman ve Azaryahu, M. (der.) *The Political Life of Urban Streetscapes: Naming, Politics and Place* içinde, Routledge, NY, s. 185-201.

Ring, L. A. (2006) *Zenana: Everyday Peace in a Karachi Apartment Building*, Indiana University Press, Bloomington.

Rowberry, R., ve Pirie, G. (2016) "Laws regarding controversial cultural heritage in South Africa and the United States: Public monuments and street names", *Studia Iuridica*, 63: 263-283.

Swanepoel, N. (2012) "At the crossroads of history: Street names as monuments in the South African cityscape", *Image & Text: A Journal for Design*, 19: 80-91.

Swart, M. (2008) "Name changes as symbolic reparation after transition: The examples of Germany and South Africa", *German Law Journal*, 9(2): 105-121.

Taş, H. (2018) "The 15 July abortive coup and post-truth politics in Turkey", *Southeast European and Black Sea Studies*, 18(1): 1-19.

Turan, S., ve Ercoşkun, Ö. Y. (2017) "Meydanlardaki isim değişikliklerinin kent belleğine etkisi: Ankara örneği", *Mimarlık Bilimleri ve Uygulamaları Dergisi*, 2(1): 55-68.

Wanjiru, M. W., ve Matsubara, K. (2017) "Street toponymy and the decolonisation of the urban landscape in post-colonial Nairobi", *Journal of Cultural Geography*, 34(1): 1-23.

Williams, P. (2015) *Everyday Peace?: Politics, Citizenship and Muslim Lives in India*, John Wiley & Sons, West Sussex.

HAKİKAT ARAYIŞINDA

YENİ MEDYA ARAÇLARI

VE DİJİTAL İMKÂNLAR

Unutuşa karşı direniş: Yeni medyanın

olanakları ve sınırlılıkları

GAYE KUAS

Giriş

“Geçmişle hesaplaşma”, “geçmişten öğrenme” gibi kavramlar günümüzde sıkça gündeme gelmektedir. Bir toplumun geçmişi, unuttukları ve hatırladıklarıyla birlikte kolektif hafızası ile ilintilidir. Toplumun her bireyinin, içerisinde olduğu topluluktan farkında olarak veya olmayarak edindiği geçmişe dair bilgiler vardır. Bunlar biraraya geldiğinde o toplumun kolektif hafızasını oluşturur.

Kolektif hafıza ancak iletişim yoluyla yayılabilir. Bu yayılımda rol oynayan temel alanları şu şekilde sıralayabiliriz; tarihsel anlatılar, metinsel olmayan ve bilinçdışı yollar, jenerasyonlar, medya ve yeni sinema teknolojileri (Uğur Çınar, 2017). Bu alanda yapılan akademik çalışmalar ise yoğunlukla, bu alanlarda seçilen bazı örnekler üzerinden kolektif hafızanın aktarımının nasıl gerçekleştiğinin araştırılması üzerinedir. Belirli mekânların, edebi eserlerin ve belgelerin, tarihsel belgelerin, sinema eserlerinin, sözlü anlatıların, haber metinlerinin kolektif hafızayı nasıl biçimlendirdiğine dair pek çok çalışmaya rastlamak mümkündür. Bu çalışmaların bir kısmı ise kolektif hafızanın aktarımının iktidar mekanizmaları tarafından tarih yazımı, edebiyat ve yeni sinema teknolojilerinin ürünlerinin yönlendirilmesi ile nasıl manipüle edildiği üzerinedir. Örneğin son dönemde çekilen dizilerin tarihi nasıl anlattığı ve dolayısıyla kolektif hafızayı nasıl şekillendirdiği, üzerinde durulan bir soru olmuştur.

Özetle, medya kolektif hafızanın inşasında önemli bir yer tutar. Haber metinleri, filmler ve diziler gibi medya ürünleri kolektif hafızanın oluşturulmasında ve aktarılmasında rol oynar. Elbette burada bu ürünlerin kim tarafından ve nasıl bir kolektif hafıza inşa edilmek üzere ortaya konduğu sorusu devreye girer. Çünkü iktidarlar için kendi hiyerarşilerinin koşullarını sağlamak ve kendilerini meşru kılmak için en temel yöntemlerden biri toplumsal belleği denetim altına almaktır. Bunun yolu ise günümüz için enformasyon teknolojilerini elde tutarak bilgilenimi ve kolektif hafızayı kontrol altında tutmaktır (Connerton, 1999). Bu, Milan Kundera'nın *Gülüşün ve Unutuşun Kitabı*'nda geçen ve akıllarda yer eden şu cümleyi akla getirir; “İnsanın iktidara karşı savaşı, belleğin unutuşa karşı savaşıdır” (Kundera, 2014: 12).

Peki kolektif hafızanın manipülasyonuna, unutuşa karşı direniş olanaklarımız nelerdir? Belirli bir konunun gündem edilmesinde, unutulmamasında yeni medya bir araç olabilir mi? Bu çalışma, bu soruları sorarak, seçili örnekler üzerinden kolektif hafızanın oluşturulmasında ve toplumsal sorunların gündem edilmesinde yeni medyanın sunduğu olanakları ve sahip olduğu sınırlılıkları tartışacaktır.

Örnek olarak incelenecek web siteleri; “medyaya yansıyan kadın cinayetlerinin haritalaması”nı (Kadın Cinayetleri, 2018) yapan kadincinayetleri.org, “AKP’nin 2002 yılının Kasım’ında iktidara gelişinden bugüne dek kadınlarla ilgili veya toplumsal cinsiyet alanında ürettiği siyaset ve söyleme dair kapsamlı bir zaman çizelgesi” sunan (AKP Karnesi, 2018) akpkarnesi.catlakzemin.com ve “toplumsal bellek, geçmişle hesaplaşma, tarihle yüzleşme, diyalog, uzlaşma, iyileşme ve toplumsal barış konusunda adım atmak isteyen insanların başlattığı bir açık platform” (Hafıza Kaydı, 2018) olan hafizakaydi.org’dur. Web siteleri, kadın mücadelesi, toplumsal cinsiyet ve toplumsal barış olarak sınıflandırabileceğimiz farklı toplumsal mücadele alanlarına dair kayıtları tutması ve bu alanlara katkı sunması sebebiyle bu şekilde seçilmiştir.

Çalışmada öncelikle yeni medyanın kolektif hafızaya katkı sunmadaki imkân ve sınırlılıklarına dair literatürde kaydedilenlerin bir dökümü yapılmış, ardından bu imkân ve sınırlılıkların seçilen web sitelerinde ne şekilde ortaya çıktığı tartışılmıştır. İlk aşamada bu web sitelerinin yeni medyanın hangi imkânlarını kullanarak kayıt tuttuğunu ortaya koymak amacıyla içerikleri incelenmiştir. Sonrasında her site için emek veren birer kişi ile derinlemesine görüşme yapılmış ve çalışmalarını ne amaçla başlattıkları, nasıl yürüttükleri ve ne gibi geri dönüşler aldıkları gibi sorular çerçevesinde veri toplanmıştır. Bütün bu veriler ışığında da yeni medyanın kolektif hafızanın oluşturulmasında ne gibi imkân ve sınırlılıklara sahip olduğu tartışılmıştır.

Kolektif hafıza üzerine çalışılması, bütün olası müdahaleleri ve unutuşa karşı izlenebilecek yolları anlamaya çalışmak açısından önemlidir. Çünkü daha önce de vurgulandığı gibi toplumu oluşturan bireyler arasında ortaklığın kurulması, toplumsal barışın, geçmişle hesaplaşmanın yollarının açılması, toplumsal mücadelelerinin yolunun açılması için geçmişi bilmek ve geçmişten öğrenmek önemlidir. Bu da kolektif hafızanın diri tutulması ile mümkün olacaktır.

Toplumsal bellek ve kolektif hafızanın toplumsal grupların unutmamasına karşı işlevini Huyssen şu şekilde anlatmaktadır:

(...) belleğe ilişkin saplantılarımızın, bir tepki oluşturma işlevi gördüğünü söyleyeceğim. Artık bellek, öncelikle, meta biçimi yoluyla kapitalist şeyleşmeye karşı yaşamsal ve güç veren bir panzehirdir, daha önceki bir kültür endüstrisinin ve onun tüketim pazarlarının demir parmaklıklılı homojenliğinin bir yadsınması değildir. Daha çok, bilgi işlem süreçlerini yavaşlatma; zamanın, arşivin eşzamanlılığı içinde çözülmesine direnme; benzeşim, hızlı bilgi akışı ve kablo ağları evreninin dışında bir düşünme tarzını yeniden ele geçirme; afallatıcı ve çoğu zaman tehditkâr bir heterojenlik, eş zamansızlık ve aşırı bilgi yüklenmesi dünyasında tutunacak bir alan talep etme girişimini temsil eder (Huysen'den akt. Atik ve Erdoğan, 2014: 4).

Kolektif Hafıza

Kolektif hafızanın neden bu kadar önemli olduğunu, oluşturulmasında ne gibi etmenlerin rol üstlendiğini ve medyanın bütün bunlarla ilişkisini açıklamaya çalışmadan önce kolektif hafızanın ne olduğuna ve bireysel, tarihsel, kültürel hafıza ile alakasına bakmakta fayda olacaktır. Kolektif hafıza çalışmalarında öne çıkan isim Maurice Halbwachs'tır.

Kolektif hafıza kavramı Halbwachs'tan önce de kullanılmıştır. Ancak Halbwachs ilk defa bu kavramı sosyolojik bir bağlamda değerlendirmiş ve ilintili bir teori geliştirmiştir (Hasanov, 2016). Halbwachs, kolektif hafıza ile bireysel hafızanın ayrıldığı noktayı, kolektif hafıza ile nesnelere, tarih ve uzam arasındaki ilişkiyi açıklamış ve kendisinden önce yapılan bireysel hafıza çalışmalarına eleştiriler getirmiştir. Bellek hatırlama ile oluşur ve Halbwachs, bütün hatırlamaların, en bireysel olarak algılananların dahi kolektif olduğunu öne sürmüştür (Uğur Çınar, 2017). Dolayısıyla ona göre aslında bellek toplumsaldır. Ancak toplumsal ilişkilerin var olmasıyla bellek şekillenebilir. Halbwachs'a göre bir topluluğu oluşturan bireylerin geçmişlerine dair ortak bir imaj edinmiş olması kolektif hafızaya sahip olmaları anlamına gelir. Bu imaj hem birliklerini hem kendi özgünlüklerini algılamalarına imkân verir (Hasanov, 2016).

Halbwachs bireysel hafıza ve kolektif hafıza arasındaki ayrımı, otobiyografik hafıza ve tarihsel hafıza arasındaki ayrım olarak da sunar. Ona göre bir süre yaşadığımız bir şehri, orada yaşamış olmamız dolayısıyla hatırlarız. Bu otobiyografik hafızamızdır. O şehirde bizden önce yaşamış, mesela bir tarihî karakteri de hatırlarız. Ancak bu hatırlama bize bu tarihî karakter hakkında anlatılanlar, okuduklarımız, tiyatrodaki, sinemadaki izlediklerimiz vs. sayesinde olur. Bu kişinin o şehirde yaşayışına tanık olmamışızdır ve bunun farkındayızdır ancak bütün bu hakkında öğrendiklerimiz sayesinde onu o şehirde

hayal etmekte zorlanmayız. Bu, kolektif hafızamızdır. Tarihsel olayların bütünü de bu şekilde hatırlarız (Halbwachs, 2017: 47-48).

Jan Assman ise belleği “iletişimsel bellek” ve “kültürel bellek” isimleri altında iki ayrı kategoride inceler:

İletişimsel hafıza, Halbwachs'ın da daha çok üzerinde durduğu, gündelik iletişimleri, resmi olmayan ve kurumsallaşmamış hafızayı temsil ederken, kültürel hafıza kurumsallaşmış, özelleşmiş ve biçimlenmiş/biçimlendirilmiş hafızaya karşılık gelmektedir. Birincisi daha akışkan ve zaman olarak daha kısıtlyken, ikincisi daha stabil ve uzun solukludur (Uğur Çınar, 2017: 138).

Bütün bu kavramlarla, hafızanın katmanlı olduğunu ve “kolektif hafızanın en altta, tarihsel ve kültürel hafızadan birikenler ve kendi deneyimleri aracılığıyla yapılandığını söyleyebiliriz” (İnce, 2010: 15).

Kolektif Hafıza ve Medya

İletişimde olduğumuz grup bize, biz fark etmeden fikirlerini, düşüncelerini, duygularını veya tutkularını aktarır. Öyle ki bunları tamamen kendi fikirlerimiz, düşüncelerimiz, duygularımız veya tutkularımız sanmaya başlayabiliriz. Bir kitaptan, konuşmadan aldığımız fikirleri kendimizinmişçesine anlatabiliriz (Halbwachs, 2017: 34-35).

Halbwachs'ın değindiği bu nokta, iletişimde olunan bütün kaynakların hafızayı nasıl etkileyebileceğini göz önüne sermektedir. Kitle iletişim araçlarının hayatımızda kapladığı yer düşünülünce kolektif hafızaya etki etmede taşıdığı potansiyel hakkında da fikir sahibi olunabilir. Bu nedenle kitle iletişim araçlarının, medyanın kolektif hafızayı biçimlendirmedeki etkisi iletişim bilimciler tarafından çalışılan bir konu olmuştur. Bu alanda yapılan çalışmaların bir kısmı yalnızca teorik tartışmalar üzerinden yapılmışken, bir kısmı belirli örneklerin (diziler, sinema filmleri, gazete haberleri vs.) taranması ve değerlendirilmesi ile yapılmıştır.

Türkiye'de medya ve kolektif hafıza ilişkisi üzerine ilk çalışmalardan birini yapan Başaran İnce'ye göre gazeteciler yazdıkları haberler ile “tarihin ilk taslağını yazar” (Edy'den akt. İnce, 2010: 20). İnce, kitle iletişim araçlarının hafızanın inşasında oynadığı rolün iki temel eğilimle açıklanabileceğini ifade eder:

(...) zaten var olan olumlu/olumsuz geçmiş bilgisini pekiştirme ve alternatif geçmiş bilgisine karşı farkındalık yaratma. Kitle iletişim aracının izleyicisi ile sahip olduğu bilginin paralellığı, izleyicinin güvenini artırıp bilişsel çelişmesini azaltırken; tersi durumda izleyicinin sahip olduğu karşı-hafızaya bağlılık ve inancı artmakta ve grubuna karşı pozitif önyargısı pekişmektedir (İnce, 2010: 24).

Toplumsal bellek ve medya ilişkisi üzerine yapılan bir başka çalışmada konu kültür endüstrileri kavramı üzerinden açıklanmış ve örnek dizi üzerinden de sorgulanmıştır. Atik ve Erdoğan'a (2014) göre kitle iletişim araçları sanal gerçeklikler yaratarak toplumları kontrol etmektedir. Bu şekilde oluşan toplumsal kopuş da yine kitle iletişim araçlarıyla, kolektif bilinç ve bellek vasıtasıyla yeniden inşa edilmektedir.

Duygu Onay Çöker ise 6-7 Eylül olaylarına dair haberleri beş farklı gazetede tarayarak çarpıtma mekanizmalarına maruz kalıp kalmadığını ve "Güz Sancısı" adlı filmi inceleyerek sanat vasıtası ile gerçeklikle yüzleşmenin olanaklılığını araştırmıştır (Onay-Coker, 2012). Çöker, seçilen gazetelerdeki haberlerin gerçekliği çarpıttığı, "Güz Sancısı" filminin ise izleyenleri üzerinde çarpıtılan gerçekliklerle oluşmuş, resmî anlatılara dayalı kolektif hafıza ile yüzleşmek yönünde misyonunu gerçekleştirebileceği sonucuna varmıştır.

Kolektif Hafıza ve Yeni Medya

Kolektif hafıza ve yeni medya ilişkisi üzerine yapılan çalışmalar ile genellikle sosyal medyanın kimlik ve hafıza ekseninin tartışılması, dijital platformların tarih yazımı ve kolektif hafıza oluşturmadaki rolü ve bunların "dijital amnezi" kavramı üzerinden unutmaya ile ilişkisi ile alakalıdır. Bu çalışmalarda dijital medyanın getirdiği yenilikler, bu alanda sunduğu olanakların yanı sıra getirdiği sorunlar da tartışılmaktadır.

Kolektif hafıza ve dijital medya üzerine çalışmaları bulunan Dilek Özhan Koçak (2017), dijital verilerin resmî ideolojiyi meşrulaştıran resmî tarihten öte bir karşı tarih için potansiyel olduğunu ifade etmektedir. Ona göre hafıza, şiddeti ve huzursuz edici olayları baskı ile gizlemeye çalışan bir devlete karşı direniştir ve dijital medya bunun için bir araç olabilir.

Almanya'da bir meydanın isminin değiştirilmesi ile ilgili bir Facebook grubunda yürütülen tartışmaları kullanarak kolektif hafıza ve sosyal medya ilişkisi üzerine ampirik bir araştırma yapan Thomas Birkner ve André Donk'un (2018: 379) bulguları Koçak'ın savını desteklemektedir:

Açıktır ki, sosyal medya, sivil toplumun ortak bir geçmişi tartışmak için bir araç olarak kullanılabilir ve elitlerin söylemine karşı bir karşı-toplum olarak işlev görebilir. Çalışmamızdan yola çıkarak, kolektif hafıza ile ilgili konuların pek çok insanı etkilediğini ve bu insanların bu kadar karmaşık bir meseleyi tartışmaya istekli ve yetenekli olduklarını dikkatlice ifade edeceğiz.

Gökçen Başaran İnce ise yeni medyanın, bellek kanallarının çoğullaşması için yeni fırsatlar getirebileceğini, karşı-hafızayı güçlendirebileceğini ve astların ve bastırılmışların ses çıkarmasına olanak sağlayabileceğini ifade etmektedir (Basaran İnce, 2014). İnce, öte yandan yeni medyanın bütün bunları yapmadaki kısıtlılıklarını da ortaya koymaktadır. Yeni medyanın imkânlarını düşünürken Morozov'un "Net Yanılsaması"nı, "dijital amnezi" tehdidini, internet ve onu kullanan insanlar üzerindeki muhtemel devlet baskısını unutmamak gerektiğinin de altını çizer. Ona göre bu; "anlık hafıza savaşları"nın rakip tarafları arasında devam eden bir "savaş" olacaktır.

Bütün bunların yanında alternatif seslerin, ekonomik güce sahip olmayanların etkinliğinin sosyal medyada yeterince öne çıkamadığı da unutulmamalıdır. Bu, kolektif hafızanın oluşturulmasında da yeni medyanın bir kısıtı olarak öne çıkacaktır. Bilginin yeni medya ortamında kolektif hafızayı şekillendirebilecek şekilde sunulabiliyor olması herkesin bu bilgi ile karşılaşacağı anlamına gelmeyecektir.

Yöntem

Bu araştırma için nitel araştırma yöntemleri kullanılmıştır. İlk olarak kadincinayetleri.org, hafizakaydi.org ve akpkarnesi.catlakzemin.com sitelerinin içerikleri incelenmiş ve topladıkları kayıtları yeni medyanın teknik olarak ne gibi imkânlarını kullanarak sundukları ortaya konulmuştur. İkinci olarak ise bu internet sitelerinin hazırlanmasına emek veren birer kişi ile görüşülmüş, yarı yapılandırılmış derinlemesine görüşme tekniği ile veri toplanmıştır. Görüşmeler 35 dakika ile 55 dakika arasında sürmüştür. Katılımcılara toplamda 9 soruluk bir görüşme kılavuzu ile gidilmiş, cevapların ve konuşmanın gidişatına göre ek sorular ile cevapların derinleştirilmesi sağlanmıştır. Görüşmelerde bu sitelerin oluşturulma amaçları, işleyişleri, işledikleri konuları gündem etmekte ne gibi etkilerinin olduğu, ne gibi geri dönüşler alındığı gibi sorular çerçevesinde konuşulmuştur. Deşifresi yapılan görüşmelerde elde edilen ve sitelerin içeriklerinde göze çarpan veriler ışığında kolektif hafızanın oluşturulmasında yeni medyanın olanak ve sınırlılıkları üzerine bir tartışma yürütülmüştür.

Bulgular

Çalışmanın bu bölümünde önce araştırmaya dahil edilen internet sitelerine dair kısaca bilgi verilecek ve kayıtları nasıl sergiledikleri, yeni medyanın ne gibi teknik olanaklarını kullandıkları tasvir edilecektir. Sonrasında ise internet sitelerinin sorumluları ile yapılan derinlemesine görüşmelerden elde edilen veriler aktarılacaktır.

Hafıza Kaydı

İnternet sitesinde “Toplumsal bellek, geçmişle hesaplaşma, tarihle yüzleşme, diyalog, uzlaşma, iyileşme ve toplumsal barış konusunda adım atmak isteyen insanların başlattığı bir açık platform” (Hafıza Kaydı, 2018) olarak tanımlanan ve <http://www.hafizakaydi.org/> adresinde bulunan Hafıza Kaydı yayına Haziran 2014'te başlamıştır. Geçmişte yaşanan olaylar hakkında dosyalar oluşturmakta ve bunları birbirine bağlayarak anlamlı bir bütün oluşturmaya çalışmaktadır.

Hafıza Kaydı sitesinde bir dosya sayfası

Bugüne kadar siteye eklenen dosyalar; 4-8 Ocak Madenci Yürüyüşü, 4 Ocak Ümraniye Cezaevi, 4 Ocak Ruhi Kılıçkiran, 31 Ocak Davutpaşa Patlaması, 2 Şubat Zümrüt Apartmanı, 5 Şubat - Bilal A.Ş., 14 Mart Emine Akçay, 28-31 Mart Diyarbakır Olayları, 31 Mart Pippa Bacca, 29 Mayıs-4

Temmuz Çorum Olayları, Kabuk - Çorum 1980, 17 Haziran Çağatay Avşar, 24 Ağustos Alkumru Barajı ve 13 Eylül Ankara Yangını'dır.

Bütün dosyalar anasayfada bulunan "Takvim Yaprakları" altında sıralanmıştır. Bir dosyaya girildiğinde ise sayfanın sağında olayın kısa bir hikâyesi, solunda "Hafıza Kayıtlarına Gir" ibaresi bulunmaktadır. Bu ibareye tıklandığında konuyla ilgili ayrıntılı bir dosya açılmaktadır. Bu dosyada, olay hakkında hazırlanmış 45 saniyelik bir video, olayın ayrıntılı tarihçesi ve fotoğraflar bulunmaktadır. Yine solda bulunan sekmeler ise; Hikaye, Fotoğraflar, Haber Metni, İnfografikler, Medya Okumaları, Sloganlar ve Afişler, Online İçerik, Bağlantılı Olaylar, Referanslar başlıklarını taşımaktadır ve ilgili içeriklere yönlendirmektedir. Hikaye'de olayın ayrıntılı tarihçesi, Fotoğraflar'da olaya dair fotoğraf arşivi, Haber Metni'nde olayın haberleştirilmiş anlatımı, İnfografikler'de olayın görsel olarak anlatımı, Medya Okumaları'nda olayın yer aldığı eski gazete haberlerinin çerçevelemeleri, Sloganlar ve Afişler'de "olanı hatırlamak ve hatırlatmak; sokağa çıkmak isteyenlere hafıza tasarımları" açıklamasıyla hazırlanan güncel afişler, Online İçerik'te konuya dair online olarak bulunan diğer bütün kaynaklar (Youtube videoları, haber linkleri vs.), Bağlantılı Olaylar'da dosya ile bağlantısı olduğu düşünülen olaylar, Referanslar'da ise kullanılan bütün kaynaklar bulunmaktadır (a.g.s., 2018).

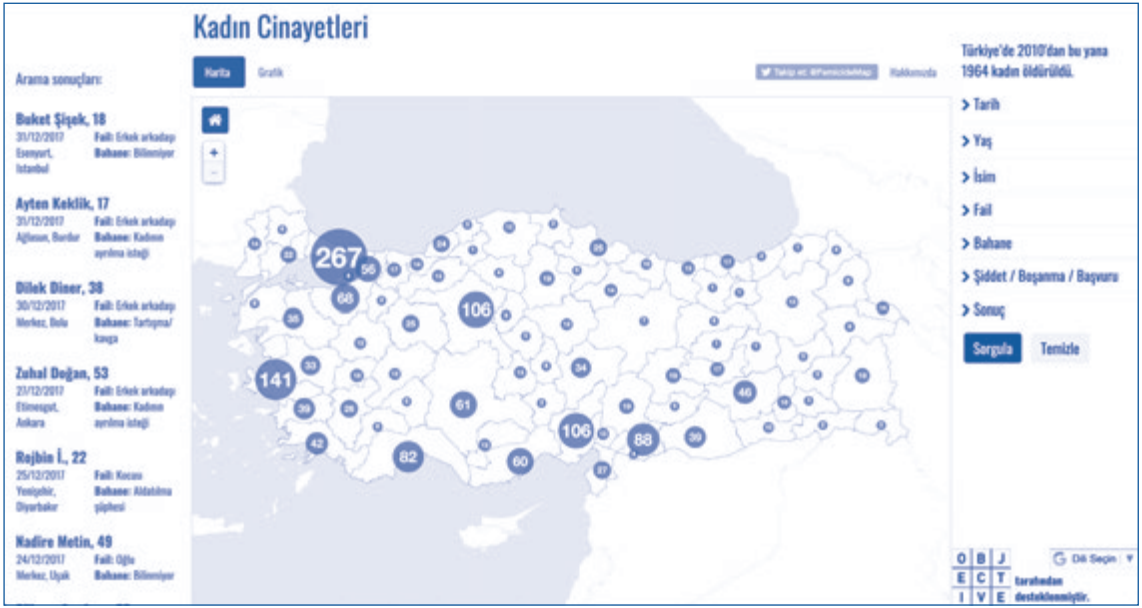
Bunların dışında anasayfada dosyaları altında barındıran "Hafıza Kayıtları" sekmesi, "Hafıza Kaydı" çalışmasını anlatan "Neden?" ve "Nasıl?" sekmeleri ve iletişim formuna yönlendiren "Bize Ulaşın" sekmesi bulunmaktadır (a.g.s., 2018).

Hafıza Kaydı'nın Twitter adresini 1477 kişi takip etmektedir. Facebook sayfasını 6447 kişi beğenmiştir. Site için hazırlanan videoların bulunduğu Youtube kanalına ise 178 kişi abone olmuştur (2018).

Kadın Cinayetleri

Kadın Cinayetleri sitesinin amacı internet sayfasında "kadın cinayetlerinin veritabanını oluşturmak, kadınların ne tür bahanelerle öldürüldüğüne, cinayetlerde yaşanan ihmellere dikkat çekmek ve ortaya çıkan büyük fotoğrafın vahametini gözler önüne sermek; böylece kadın cinayetlerinin önlenmesi ve faillerin cezalandırılması yolunda çağrı işlevi görmek" (Kadın Cinayetleri, 2018) olarak açıklanmaktadır.

kadincinayetleri.org adresinde bulunan sitenin anasayfasında kadın cinayetlerinin Türkiye haritasında görselleştirilmiş hali bulunmaktadır. Her ilde kaç kadın cinayeti

Kadın Cinayetleri sitesinin anasayfa görünümü

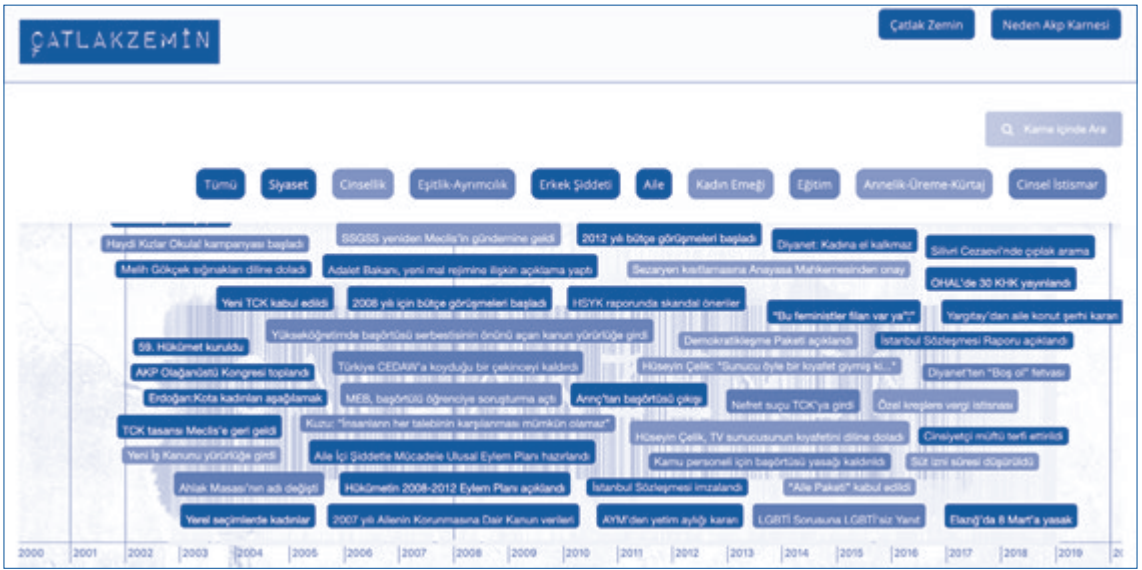
işlendiği sayı ile gözükmetedir. Sağ tarafta bulunan bölümden tarih, yaş, isim, fail, bahane, şiddet/boşanma/başvuru, sonuç gibi parametreler belirlenerek arama yapılabilir. Sol tarafta arama sonuçlarının ayrıntısı gözükmetedir. Ayrıntı parametrelerdeki bütün bilgileri göstermektedir. Bu, dinamik bir haritadır ve herhangi bir ile tıkladığında oraya yakınlaşmakta, il içerisinde ilçe ilçe verilere de ulaşılabilir. Harita, grafik ibaresine tıklanmasıyla bir grafik gösterimi ile değişmektedir. Grafik için de yine parametreler seçilebilir (a.g.s., 2018)

Kadın Cinayetleri'nin Twitter adresini 186 kişi takip etmekte, Facebook sayfası bulunmamaktadır (2018).

AKP Karnesi

AKP'nin "2002 yılının Kasım'ında iktidara gelişinden bugüne dek kadınlarla ilgili veya toplumsal cinsiyet alanında ürettiği siyaset ve söyleme dair kapsamlı bir zaman çizelgesini sunan" (AKP Karnesi, 2018) AKP Karnesi, Çatlak Zemin ekibi tarafından hazırlanmıştır.

akpkarnesi.catlaczemin.com adresinde bulunan sitede bir zaman çizelgesi üzerinde AKP'nin 2002 ve 2017 arasındaki kadın ve toplumsal cinsiyet alanlarındaki bütün söylemleri görülmektedir. Zaman çizelgesinde mouse ile hareket edilebilmekte,

AKP Karnesi sitesinin anasayfa görünümü

belirli tarihlere gidilebilmektedir. Zaman çizelgesinin altında söylemlerin detayı yer almaktadır. Aile, eğitim, cinsel istismar/şiddet, kadın emeği, annelik/üreme/kürtaj, erkek şiddeti, eşitlik-ayrımcılık, siyaset ve cinsellik olmak üzere dokuz kategoriye ayrılan söylemler, bu kategorilere veya yıllara göre filtrelenerek dökülebilmektedir (a.g.s., 2018)

AKP Karnesi sitesinin sosyal medya hesabı bulunmamaktadır. Siteyi hazırlayan Çatlak Zemin ekibinin vardır. Çatlak Zemin'in Twitter adresini 3846 kişi takip etmektedir. Facebook sayfasını 7698 kişi beğenmiştir (2018).

Derinlemesine Görüşmelerden Elde Edilen Veriler

Çalışmanın bu kısmında Hafıza Kaydı, Kadın Cinayetleri ve AKP Karnesi sitelerinin işleyişinde görev alan isimlerle yapılan yarı yapılandırılmış derinlemesine görüşmelerden elde edilen veriler ortaya konmuştur. Yeni medya ve kolektif hafıza ilişkisi bağlamında belirli temalar etrafında anlamlı bir bütün oluşturan veriler ortaklaştırılmış ve ayrı başlıklar halinde aktarılmıştır.

Hafıza Kaydı sitesinden Ali Ergül, Kadın Cinayetleri sitesinden Ceyda Ulukaya, AKP Karnesi sitesinden ise Özlem Kaya ile görüşülmüştür. Bu kişilere çalıştıkları web sitelerinin iletişim maillerinden irtibat kurularak ulaşılmıştır. Hafıza Kaydı ve AKP Karnesi sitelerinin sayısı değişen fakat her daim en az beş-altı kişiden oluşan ekipleri bulunmaktadır. Bu iki site

tamamen gönüllülük esası ile işlemektedir. Ergül'ün ifadelerine göre Hafıza Kaydı sitesinin ekibinde aktivistler, video-belgesel çalışmaları yapanlar, fotoğrafçılar gibi farklı alanlarda faaliyet gösteren kişiler bulunmaktadır. Ergül bu kişilerin hepsinin Hafıza Kaydı haricinde yaptıkları işlerde de hafıza ile ilgili meseleleri tartışan ve çalışmalar yapan insanlar olduğunu belirtmektedir. Kadın Cinayetleri sitesini ise bir proje olarak ortaya koyan ve yürüten gazeteci Ceyda Ulukaya'dır. Bunun için araştırmacı gazetecilik faaliyetleri için mali destek sunan Objective kuruluşundan destek aldığını ifade eden Ulukaya, sitenin hazırlanmasında bir tasarımcı ve bir yazılımcı ile beraber çalıştığını belirtmektedir.

Görüşmelerde yeni medyanın kolektif hafızanın oluşturulmasında sahip olduğu olanak ve sınırlılıklara dair altı başlık öne çıkmıştır. Bunlar, "Bütünü Göstermek", "Okuma, Güncelleme ve Erişim Kolaylığı", "Gündem Haline Getirme, Farklı Kesimlere Ulaşma", "Etkileşim", "Veri Kaynağı" ve "Görünürlük, Handikaplar, Sınırlılıklar, Tehditler" başlıklarıdır.

Bütünü Göstermek

Görüşülen üç katılımcı da yaptıkları işin amaçlarından en önemlisinin çalışılan konulara dair geniş bir tabloyu okuyucunun gözü önüne sermek olduğunu belirtmiştir. Bu şekilde meseleler arası bağın görülebileceği, belirli bir konuya dair durumun daha iyi anlaşılmasının sağlanabileceği düşünülmektedir.

Ali Ergül Hafıza Kaydı'nın her olayın birbiri ile bağı olduğunu iddia ettiğini ve sosyal medya sayesinde bunu ortaya koyma imkânı bulduğunu belirtmektedir:

"Hafızayla ilgili çalışma yapan kurumlara, STK'lara, yapılara baktığınızda; alanları çok bellidir. Hafıza Merkezi yok edilme, kaybedilme gibi meselelerle tartışır. Hrant Dink Vakfı daha çok Ermeni cemaatinin yok edilme, hafıza meselesi üzerine çalışır. Karakutu daha çok mekânın hafıza üzerindeki etkisi üzerine çalışır gibi. Hafıza Kaydı biraz daha bu yapılardan farklı olarak, bir de hani sosyal medyada olması, çok yatay bir ilişkide olmuş olmasından dolayı, şuna inanıyor; her şeyin birbiri ile bir bağlantısı var" (Ali Ergül ile yapılan derinlemesine görüşme, 25.05.2018).

Ergül, Gezi Direnişi'nin 2006'daki Amed Direnişi'nden bağımsız olmadığı ya da Zümrüt apartmanı dosyasındaki hikâyenin Diyarbakır'daki apartmanın yıkılışıyla ya da Beyoğlu'ndaki bir apartmanın yıkılışıyla bağlantılı olduğu ve Zümrüt apartmanının yıkılışının da bir şekilde Gezi Direnişi ile bağlantılı olduğu gibi bir meseleleri olduğunu ifade etmektedir. Yıllar sonra bütün bu meseleleri inceleyip, ayrı ayrı parçaları inceledikten sonra

bu sefer parçaların hepsinin birbiri ile bağlantısının ne olduğunu biraz daha net göstermeyi amaçladıklarını belirten Ergül, bunu da sitedeki takvim yapraklarında “bağlantılı olaylar” başlığı ile yaptıklarını anlatmaktadır. Çalışmanın sitelere ilişkin genel bilgilerin aktarıldığı bölümünde Hafıza Kaydı'nın bu yapısı gösterilmiştir. Takvim yapraklarında “Bağlantılı Olaylar” başlığına girildiğinde, incelenen dosya ile ilgili olaylar sıralanmaktadır. İnternet sitesinin olaylar arası bu bağlantıyı sağlayan yapısı sayesinde Ergül'ün ifade ettiği şekliyle okuyucunun da olaylar arası bağı kurması mümkün kılınmaktadır.

Ceyda Ulukaya, kadın cinayetlerinin her gün 3. sayfalarda her alan haberler olduğunu ancak bu şekliyle dikkatimizi çekmediğini ve konunun vehametinin anlaşılmadığını ifade etmektedir. Bunun yanında verilerin birarada gösterilebilmesinin de konunun sebeplerine dair bir fikir oluşturacağını, farklı okumalara imkân vereceğini belirtmektedir:

“... Medyada gördüğümüz haliyle, biraz 3. sayfa haberleri formatında bu cinayetler ve fazla sansasyonel bir şekilde. “Damat dehşeti”, o klasik ifade: “Talihsiz kadın can verdi”, “Cinnet”... Bu tarz temsillerle yer alıyor. Bunun aslında böyle olmadığını, ne kadar fazla ortak yönleri olduğunu bu cinayetlerin, neredeyse %70'inin kocaları ya da erkek arkadaşları tarafından ya da yüksek bir oranda aile bireyleri tarafından işlendiğini göstermek için aslında böyle bir yol seçtim. Dediğim gibi bunların tekil vakalar olarak düşünülmesinden çok aslında karşımızda bir pattern oluşturduğu ve hani bu topluma dair, buradaki kültüre dair bize aslında ne kadar çok fazla şey söyleyebildiklerini, bu haritaya bakarak bunu okumanın mümkün olduğunu göstermekti amacım yani” (Ceyda Ulukaya ile yapılan derinlemesine görüşme, 28.05.2018).

Özlem Kaya ise AKP Karnesi fikrini oluştururken akıllarındaki şeyin, AKP döneminin tablosunu, iktidarın kadın meselesindeki politikaları ve söylemleri üzerinden ve bir süreklilik halinde göstermek olduğunu ifade etmektedir. Bunun, alana dair politik söz üretirken kaynak olacağını belirtmektedir. Kaya, AKP Karnesi sitesinde de verilerin konulara göre gruplanarak ve bir zaman çizelgesine oturtularak birarada gösterilmesinin buradan yapılacak farklı okumalara ve analizlere izin vereceğini; örneğin, aile alanına dair verinin eğitim alanına dair veriden fazla olmasının bize bir şey söylediğini düşünmektedir.

Okuma, Güncelleme ve Erişim Kolaylığı

Katılımcılar, ilgilendikleri konuların kayıtlarını internet sitesi üzerinden tutmayı tercih etmelerinin sebepleri arasında okuma, güncelleme ve erişimde sunduğu kolaylıkları göstermektedir.

Ali Ergül, hafıza çalışmalarının konferans salonlarına sıkışmaya başladığını ve aynı insanların takip edip faydalandığı bir hal aldığını ifade etmektedir. Yeni medya üzerinden bu çalışmaları yürütmenin ise bu anlamda başka bir imkân sağladığını söylemektedir:

“Çünkü bizim temel meselemiz şu aslında; bilgiye ulaşırken dağınık olan şeyi yan yana getirip anlamlı bir bütün oluşturmaya çalışırken, şunu da düşünüyoruz; bilgi açık olmalı, erişilebilir olmalı. Siz eğer erişilebilir bir bilgi yaratmazsanız bu sizin evde saklayacağınız bir şeye dönüşecek. Biraz mesele o. Sosyal medya böyle bir alan veriyor. Yani bir taraftan hafıza çalışırken, bir taraftan yaptığınız iş bir bilgi aktivizmine dönüşüyor. Açık bilgiyi, ulaşılabilir bilgiyi sağlamanız için şey yapıyor” (Ali Ergül ile yapılan derinlemesine görüşme, 25.05.2018).

Ceyda Ulukaya, verileri statik bir alanda tutmak istemediğini, güncellemek gerektiğinde buna imkân verecek dinamik bir yapı kullanması gerektiğini, bu yüzden bir web sitesinde topladığını ifade ediyor. Aynı zamanda web sitesindeki verilerin okunmasının kolay olduğunu, bağlantılar arası gezinebilme imkânı sayesinde, bir tür oyunlaştırma ile etkileşimi artıracığını düşündüğünü anlatıyor.

Benzer şekilde güncellenebilir bir format olduğu için web sitesi üzerinde veri tutmayı tercih ettiklerini anlatan Özlem Kaya, yazılı bir formatta ekleme ve çıkarmanın çok daha zor olacağını belirtiyor. Bunun yanında kayıtları web sitesi üzerinde tutmanın yine okuma ve araştırma kolaylığı da sunduğunu ifade ediyor.

“Sonsuza uzayan bir word dökümanı okumaktansa, ki böyle okumak isteyenler de oldu eski usûl, onlara da kayıtları bu şekilde atacağız, bu format içinde arama yapmaya, kayıtları dokuz kategoriye ayırmaya ve o kategorilerle okunur kılmaya, bütün girdilerin kaynağına link vererek aktarmaya imkân sağlıyor” (Özlem Kaya ile yapılan derinlemesine görüşme, 25.05.2018).

Gündem Haline Getirme, Farklı Kesimlere Ulaşma

Bütün katılımcılar yayınladıkları kayıtların bir şekilde gazetelerde, başka internet sitelerinde veya çeşitli gruplar arasında ele alındığından ve böylece gündem haline geldiğinden bahsediyor. Herkes tarafından ulaşılabilir olmasıyla ve başka dolaylı yollarla da farklı kesimlere bilgi ulaştırabildiklerini ifade ediyorlar.

Ali Ergül, Hafıza Kaydı'nın oluşturduğu içeriğin farklı tür okuyucuların ilgisini çekmesini hedeflediklerini belirtiyor. Özellikle gazetecilerin ilgisini çekmesiyle, özellikle işlenen konuların yıldönümünde bir temas olacağını düşünüyor:

"Her tür okuyucuya da temas edebilen bir içerik tipi oluşturma hedefimiz vardı. Bu neydi? Haber içeriğiyle aslında daha kısa metinler okumayı seven, hızlı bir şekilde bilgim olsun diyen insanlara bir şey verdi. Gazeteciler işlediğimiz konunun yıldönümü geldiği zaman, ya da o mesele gündemleştiği zaman ilgilendi. Gazetecilere bir alan açmaya çalıştık. 45 saniyelik videolar yapıp daha çok sosyal medya ve aslında tüketim üzerinden kendini kuran sosyal medya takipçisine kısa bir sürede bir şey anlatabilir miyiz dedik. Onun karşısında, 20-30 dakikalık belgeseller yapmaya çalıştık ya da bazen işte yüzlerce fotoğraf, video ve dokümanlarla yapmaya çalıştık. Bütün bu bilgiye ulaşma çabası içerisinde olan bireylere içerik ürettik açıkçası" (Ali Ergül ile yapılan derinlemesine görüşme, 25.05.2018).

Ergül, bunların yanında özellikle iki dosyanın oldukça dikkat çektiğini ve bu konuların bu sayede bir şekilde gündem olduğunu ifade ediyor. Bu konulardan biri Büyük Madenci Yürüyüşü, diğeri ise Emine Akçay dosyası. Büyük Madenci Yürüyüşü'nün insanların unuttuğu bir olay olduğunu, sendikanın gücü, sendikanın zayıflıkları etrafında, "O günkü madenci yürüyüşü eğer Ankara'ya varmış olsaydı ne olurdu?" gibi tartışmalar yarattığını ve ciddi bir yankı bulduğunu ifade ediyor. Emine Akçay dosyasının da insanların bilmediği bir mesele olduğunu ancak Hafıza Kaydı'nda yer almasından sonra sosyal medyada dönmeye başladığını anlatıyor. Böylece Emine Akçay dosyası kadın, yoksulluk, intihar, kadın intiharları meselelerine dair siyaset alanı içinde kullanılan bir dosya oldu.

Ceyda Ulukaya da Kadın Cinayetleri sitesinin özellikle 8 Mart Dünya Emekçi Kadınlar Günü'nde ve 25 Kasım Kadına Yönelik Şiddete Karşı Uluslararası Mücadele Günü'nde gazetecilerin baktığı bir yer olduğunu, bunun dışında da çoğu gazetede yer aldığını, hatta The New York Times'ta yayınlanan bir makalede alıntılandığını belirtiyor. Daha önce bir televizyon programında da siteyi anlattığını ve özellikle akademisyenlerin ilgisini çeken sitenin bir şekilde okuyuculara ulaştığını düşünüyor.

Özlem Kaya ise AKP Karnesi'nin yayınlanmasının ardından, çalışma ile ilgilenen herkese açık bir toplantı düzenlediklerinden, toplantıya katılımın yüksek olduğundan ve katılan farklı kişilerden öneriler geldiğinden bahsediyor. Toplantıda akademisyenlerin

de bulunduğunu ve AKP Karnesi'ni kendi çalışmalarında kullanmak istediklerini söylediklerini anlatan Kaya, bu ilgiyi çok önemsediklerini ve akademisyen, araştırmacı ve ilgilenen bütün kadınların sitedeki bilgilerden faydalanıp analizler geliştirmelerini istediklerini aktarıyor. Bunun yanında 24 Haziran Erken Seçimi gündemi ile beraber özellikle feministlerin seçim kampanyalarında sitedeki verileri kullandığını aktarıyor. Öyle ki feministler AKP Karnesi'nin dağıtılabılır bir formatını hazırlayıp, ilkokul ve liselerin karne günü sokaklarda dağıtmışlar.

Etkileşim

Katılımcılara ilgilendikleri internet sitelerine okuyuculardan ne gibi geri dönüşler aldıkları soruldu. Sosyal medya hesaplarının takipçi sayısı sınırlı da olsa sitelere okuyucular çeşitli şekillerde ulaşıyor.

Ergül, okuyuculardan aldıkları tepkileri şöyle anlatıyor:

“Tabii ilginç mesajlar da geliyor. Mesela Zümrüt Apartmanı dosyasında inşaat, statik, dinamik gibi temel ulaşabildiğimiz bilgileri paylaştık. Bazı insanlar dönüp “Ya şuradaki binada da şöyle bir mesele var” gibi dönüşler yapıyor. Bize dönüp eklemeler yapan oluyor. Bazen ara verdiğimizde “Devam ediyor musunuz?” gibi sorular oluyor. Sosyal medyada etkili bir tepki etki meselesi ile karşı karşıyayız” (Ali Ergül ile yapılan derinlemesine görüşme, 25.05.2018).

Ulukaya da okuyucularla çeşitli şekillerde etkileşim haline girdiklerini velirtiyor. “Böyle bir proje yaptığınız için çok teşekkürler” diyenlerin, yakınlarının isimlerini sitede görüp düzeltmeler yapanların ve eklemeler yapanların olduğunu ifade ediyor.

Veri Kaynağı

Ulukaya ve Kaya hazırladıkları siteler için yeni medyayı bir veri kaynağı olarak da kullandıklarını belirtmektedirler. Ulukaya, kadın cinayetlerini toplarken Bianet'teki Erkek Şiddeti Çetelesi'nden faydalandığını, eksik veri ve ayrıntılar için ise yine bir internet taraması yaptığını belirtmektedir.

Kaya, AKP Karnesi için de verilerin belirli internet sitelerinin taranmasıyla elde edildiğini ifade etmiştir. Bu sitelerin başında Bianet, feminist yayınlar ve Resmi Gazete gelmektedir.

Görünürlük, Handikaplar, Sınırlılıklar, Tehditler

Ergül, Hafıza Kaydı'nın görünür olup olmadığı sorusuna, görünür olmanın tartışılması gerektiği cevabını veriyor. Yeni medyada ancak herkese ulaşma kaygısından kurtulursa bir yerlere varılabileceğini ifade eden ve dertlerinin bu olmadığını belirten Ergül, "20 yıl sonra, 30 yıl sonra, 40 yıl sonra, orada bir bilgi var, o bilgiye ulaşılabilir olması açığı bizim için önemli" demektedir.

Ulukaya sitenin rakamsal olarak sosyal medyada henüz çok bilinirliği olmadığını ifade ediyor ve Türkiye'de siteyi açıp ilgilenecek, faydalanacak kitlenin genişliği ile ilgili bir soru işareti olduğundan bahsediyor:

"Birazcık şeyden şikâyet edebilirim tabii, 'Bu siteyi açıp inceleyecek, faydalanacak kesim ne kadar Türkiye'de?' diye bir soru işareti olabilir. Bence çağa uygun bir gazetecilik çalışması bu ama 'Türkiye'de ne kadar bir kitleye hitap ediyor?' sorusu benim için hâlâ tam olarak cevaplanmış değil. Öyle bir handikapı var bence yeni medya ayağının" (Ceyda Ulukaya ile yapılan derinlemesine görüşme, 28.05.2018).

Bunların yanında Ulukaya yeni medyanın kolektif hafızanın bir ayağı olabileceğini ancak tek başına düşünülmemeyeceğini ve kadın cinayetleri konusunda kadın hareketinin çok önemli bir katkısı olduğunu düşündüğünü ifade ediyor.

Ulukaya da Ergül gibi sitenin görünür olmasından ziyade, bu bilgilerin bir yerde toplanmış olmasıyla ilgilendiğini söylüyor.

Kaya da siteyi oluştururken sansür veya siber saldırı yaşama kaygısı duyduklarını ve siber saldırı ile ilgili bir kişinin görev alıp gerekli önlemleri almaya çalıştığını anlatıyor. Bunun yanında sitenin görünürlüğü ile ilgilendiklerini ve yaygınlaşmasını çok istediklerini, ancak bu kayıtların orada durmasının kendisinin bile çok önemli olduğunu düşündüğünü ifade ediyor.

Tartışma ve Sonuç

Örneklem olarak alınan Hafıza Kaydı, Kadın Cinayetleri ve AKP Karnesi sitelerinin içeriklerinin incelenmesi ve birer sorumlusu ile görüşme yapılması sonucunda yeni medyanın kolektif hafızanın oluşturulmasına ve unutulmanın engellenmesine teknik açıdan pek çok imkân sunduğu görülmektedir. Bahsi geçen internet sitelerindeki fotoğraf,

video, grafik, dinamik harita, görselleştirilmiş veriler ve sayfalar arası bağlantılar bilgiye ulaşmayı hem kolay hale getirmekte hem de bütünü, bütünün içerisindeki parçaları göstermesi sebebiyle okuyucunun bir yorum getirmesine, kafasındaki genel tabloda bir yere oturtmasına imkân vermektedir. Zira görüşülen katılımcıların da hafıza çalışmalarını yeni medya mecrasında yapmayı seçmeleri bu gibi imkânlar sağlaması nedeniyledir. İnternet sitesi üzerinde kayıt tutmak okuyucuya okuma kolaylığı sağladığı gibi siteyi hazırlayan kişiye de güncellemede kolaylıklar sağlamaktadır.

Bütün bunların yanında yeni medya bu gibi çalışmalar için bir veri kaynağı olarak da kullanılmaktadır. Yeni medyada dağınık olan verinin biraraya getirilerek anlamlı ve daha dikkat çekici bir hale gelmesi insanların kafasında konulara dair etkiler bırakması açısından önemlidir.

Yeni medyanın etkileşime izin vermesi, dışarıdan olacak geri dönüşlerle hafıza kaydı tutulan bütün bu alanların devamlı güncellenebilmesini ve bu şekilde insanları da bir parçası haline getirmesini sağlayacaktır. İnsanların katkı sunabildiği ve parçası olabildiği bilgiyi daha meşru bulabileceği ve sahiplenebileceği düşünülebilir.

Sitelerin sosyal medya hesapları çok takip edilmemektedir ve sitelerin insanlara ne kadar ulaşabildiği soru işaretidir. Burada özellikle sosyal medyada, çok önemli de olsa bazı bilgilerin yoğun akış içerisinde kaybolması muhtemelen etkilidir. Ancak hazırlayan kişiler için sitelere erişim sayıları ve sosyal medyadaki görünürlükten ziyade, bunların, konu ile ilgili, araştırmaları derinleştirebilecek, farklı alanlara taşıyabilecek insanlara ulaşmış olması önemlidir. Örneğin sitelerin verileri pek çok gazeteci tarafından haberlerinde kullanılmıştır. Akademisyenler çalışmalarında yer vermek istemektedir. Veya feministler sokaklarda siteden edindikleri bilgileri bildiri olarak dağıtmaktadır. Bunlar sitelerin dolaylı yoldan toplumsal hafızaya yaptıkları katkılar olacaktır.

Bütün bunların yanında bir karşı-tarih yazımına, görülmeyeni göstermeye çalışan girişimlere politik baskılar ve sansür de olasıdır. Ayrıca yeni medya bütün bu olanakları herkese sunmaktadır ve kolektif hafıza belirli bir yönde oluşturulmaya çalışılırken, aksini oluşturmaya çalışan da her zaman olacaktır. Kuramsal çerçevede bahsi geçtiği haliyle bunun “anlık hafıza savaşları”nın rakip tarafları arasında devam eden bir “savaş” (İnce, 2014) olarak süreceği utulmamalıdır.

Yeni medya pek çok yönüyle tartışılan bir alandır ve ona ilişkin fikirler iki uçta gidip gelmektedir. Yeni medyanın sunduğu imkânları ve etkisini epey fazla gören ve epey

küçümseyen iki uç. Bu alanda yapılacak çalışmalarda ise yeni medyanın teknik olarak sunduğu potansiyelin yanı sıra, etkisinin toplumsal koşullardan bağımsız olarak gelişmeyeceği unutulmamalıdır. Toplumun ihtiyaç duyduğu anlarda çok önemli misyonlar üstlenebilecek ama çoğu zaman da boşa kürek çekilen bir alanmış izlenimi yaratabilecektir. Yeni medya, hafıza savaşlarında, unutuşa karşı direnişte boş bırakılmaması gereken bir alandır, ancak çok hızlı dönüşümlere sebep olacağı yanlıgısına kapılmak hata olur. Bahsedildiği gibi bir karşı-tarih ifadesi olarak da görülebilecek bu kayıtlar, sınırlı bir kitleye ulaşmaktadır. Ancak katılımcıların ifade ettiği gibi kayıtların bu alanlarda çakılı kalması dahi önemlidir ve gerektiğinde ihtiyaç duyanlar onlara ulaşacak ve onları işlevsel hale getirecektir.

Kaynakça

- Atik, A., Bilginer Erdoğın, Ş. (2014) "Toplumsal Bellek ve Medya", *Atatürk İletişim Dergisi*, 6: 1-16.
- Birkner, T., ve Donk, A. (2020) "Collective memory and social media: Fostering a new historical consciousness in the digital age?", *Memory Studies*, 13(4): 367–383. <https://doi.org/10.1177/1750698017750012>
- Connerton, P. (1999) *Toplumlar Nasıl Anımsar?*, Ayrıntı Yayınları, İstanbul.
- Doğu, T., Deligöz M. V. (2017) "Hafıza kutusu: Bir kentsel kolektif bellek deneyi(mi)", *Megaron*, 12(4): 545-552. <https://doi.org/10.5505/megaron.2017.09226>
- Basaran Ince, Gokcen (2014) "Digital culture, new media and the transformation of collective memory", *Galatasaray Üniversitesi İletişim Dergisi*. 9(9), <https://doi.org/10.16878/gsuilet.96673>
- İnce, Gökçen B. (2010) "Medya ve toplumsal hafıza", *Kültür ve İletişim*, 13(1): 10-29.
- Halbwachs, M. (2017) *Kolektif Hafıza*, Heretik Yayınları, İstanbul.
- Hasanov, B. (2016) "İbn Haldun'da asabiyet kavramı – Maurice Halbwachs'ın "Kolektif Hafıza" kavramı ile bir karşılaştırma", *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, Güz, 15(59): 1437-1446, <https://doi.org/10.17755/esosder.12823>
- Kundera, M. (2014) *Gülüşün ve Unutuşun Kitabı*, Can Yayınları, İstanbul.
- Nikosz, F., Ákos, K. (2010) The Media and Collective Memory Places and Milieus of Remembering, Peripato Research Group, Eötvös Lóránd University.
- Onay-Coker, Duygu (2012) "Kurgulanmış gerçekliğin sorgulanması: Türk toplumsal belleğinde 6-7 Eylül olayları", *İletişim Araştırmaları Dergisi*, 10: 111-136. https://doi.org/10.1501/İltaras_0000000138
- Özhan Koçak, D. (2018) "Global memory in the digital world: Is another history possible?", *Kültür ve İletişim*, Eylül 2017/Şubat 2018, 20(40): 73-92.
- Uğur Çınar, M. (2017) "Kolektif anlatı ve vatandaşlık kimliğinin inşasına dair sorular, cevaplar ve yeni sorular", *Galatasaray Üniversitesi İletişim Dergisi*, 26: 135-156. <https://doi.org/10.16878/gsuilet.324208>

Derinlemesine görüşmeler

Ergül, Ali (2018) hafizakaydi.org sitesi sorumlusu ile yapılan derinlemesine görüşme, (25 Mayıs).

Kaya, Özlem (2018) akpkarnesi.catlakzemin.com sitesi sorumlusu ile yapılan derinlemesine görüşme, (30 Mayıs).

Ulukaya, Ceyda (2018) kadincinayetleri.org sitesi sorumlusu ile yapılan derinlemesine görüşme, (28 Mayıs).

İnternet Kaynakları

Hafıza Kaydı *Anasayfa*, erişim Mayıs 20, 2018, <http://www.hafizakaydi.org/>

Kadın Cinayetleri *Hakkımızda*, erişim Mayıs 20, 2018, <http://kadincinayetleri.org/> (erişim tarihi: 20 Mayıs 2018)

AKP Karnesi *Neden AKP Karnesi*, erişim Mayıs 20, 2018, <http://akpkarnesi.catlakzemin.com/>

Hafıza Kaydı *Anasayfa* [Facebook sayfası], Facebook, erişim Mayıs 20, 2018, <https://www.facebook.com/hafizakaydi/>

Çatlak Zemin *Anasayfa* [Facebook sayfası], Facebook, erişim Mayıs 20, 2018, <https://www.facebook.com/CatlakZemin>

Hafıza Kaydı, [@hafizanotu], *Tweets* [Twitter profili], Twitter, erişim Mayıs 20, 2018, <https://twitter.com/hafizanotu>

Kadın Cinayetleri, [@FemicideMap], *Tweets* [Twitter profili], Twitter, erişim Mayıs 20, 2018, <https://twitter.com/FemicideMap?s=20>

Çatlak Zemin, [@Catlak_zemin], *Tweets* [Twitter profili], Twitter, erişim Mayıs 20, 2018, https://twitter.com/Catlak_zemin

Hafıza Kaydı, *Anasayfa* [YouTube Kanalı], YouTube, erişim Mayıs 20, 2018, <https://www.youtube.com/channel/UCCe0dJVT00f08qxt3Yk3h0Q>

Görsel kayıtlar hesap sorabilir mi?:

İnsan hakları arşivleri ve geçiş dönemi

adaleti

DUYGU DOĞAN

SİDAR BAYRAM

Giriş

Araştırmacı Sharon Sliwinski, insan hakları siyasetinin ve kavramının tarihsel gelişiminde zulüm ve felakete görsel olarak karşılaşmanın önemli rol oynadığını belirtir. İnsan haklarının izini hukuki metinler yerine, görsel kayıtlarda sürmek, haksızlıklarla ve felaketlerle dolu bir dünyayı gözler önüne seren daha eleştirel ve geniş bir perspektif sunar. İnsan hakları siyasetinde fotoğraf, film veya video gibi imaj biçimlerine başvurulması yalnızca günümüze ve dijital teknolojilere özgü de değildir. (Sliwinski, 2006) 20. yüzyılın başında Belçika sömürgesi Kongo'da çekilen vahşet fotoğraflarından İkinci Dünya Savaşı sonrası kamplarda çekilen fotoğraflara ve filmlere, Holokost Tanıklıkları video arşivinden Etiyopya'daki insani krize, video temelli hak savunuculuğu yapan WITNESS'in kuruluşundan Bosna'daki çatışmalara, farklı imaj biçimleri insan hakları faaliyetlerine eşlik etmiştir. Bu çerçevede denilebilir ki insan haklarının tarihi aynı zamanda görsel bir tarihtir.

İnsan hakları siyasetini görsel pratiklerle ilişkili olarak ele almak; haklarından mahrum edilmiş insanların yaşadıklarını görsel olarak kayıt altına alıp belgelemek, bu kayıtları yargısal veya yargı dışı kamusal alanlarda paylaşmak ve muhafaza edip arşivlemek gibi faaliyetleri içeren geniş bir tartışma zemini sunar. Biz de bu bağlamda, Türkiye'de 90'lı yıllardan itibaren sergilenen video kayıt pratiklerine ve bu pratiklere eşlik eden potansiyellere odaklanıyoruz. 90'lı yıllarda video kameraların çoğalıp erişilebilir hale gelmesiyle, gazetecilerin yanı sıra, çeşitli insanlar ve gruplar dönemin gündelik hayatını, siyasi gelişmelerini, toplumsal olaylarını kaydedebilme olanağı buldu. Böylelikle resmî belgelerde veya yoğun kontrol altındaki televizyonlar ve gazetelerde yer bulmayan olaylar, ihlaller ve mücadeleler kaydedilebilir, çoğaltılabilir ve arşivlenebilir hale geldi. Video, devlet kurumlarının ve medya şirketlerinin kamusal gerçeklik üzerinde kurduğu tekeli bir nebze zayıflatan, farklı

imajları ve sesleri kamusallaştırabilecek bir araç olarak işlev kazanırken, kültürel ve estetik olduğu kadar siyasi etkiler de yarattı ve insan hakları faaliyetlerinin önemli bir parçası haline geldi.

Bu çalışmada, video pratiklerini kısaca, “maddi tanık” ve “insan hakları arşivleri” kavramları bağlamında ele alacağız. Önce, adli bilimsel bir bakış açısından video kayıtlarının hak ihlalleri bağlamında tanıklık etme ve kanıt oluşturma potansiyellerini tartışacağız. Ardından insan hakları siyasetinin arşiv pratikleriyle ilişkisi çerçevesinde, bu kayıtların tarihsel yüzleşme potansiyellerini besleyecek şekilde toplanıp muhafaza edilmesini, yani bir insan hakları arşivinin parçaları olarak değerlendirilmesini ele alacağız. Güncel gelişmelere ve tartışmalara yer yer değinecek olsak da genel itibarıyla 90’lı yıllardaki video kayıtlar pratiklerine odaklanacağız. Bu tercihimizin hem yöntemsel ve kavramsal hem de tarihsel ve siyasal nedenleri var.

Yöntemsel ve kavramsal açıdan, Türkiye’de video-aktivizm, görsel belgeleme ve kanıt kullanımı gibi pratikler toplumsal ve akademik alanda Gezi epizoduyla gündeme geldi. Fakat görsel kayıtların bu gibi amaçlarla kullanılmasını yakın tarihle sınırlandıran bir yaklaşım, Türkiye’deki görsel belgeleme pratiklerinin tarihsel ve toplumsal kapsamını kaçınılmaz olarak daraltmaktadır. Bu konuda Türkiye’de yapılan az sayıda çalışma genel olarak dijital medya pratiklerine aktivizm söylemi ve yeni medya kavramı çerçevesinden yaklaşarak insan hakları ve görsel kayıtlar arasındaki çok katmanlı tarihsel, toplumsal, teknolojik ilişkiyi ele almak konusunda yetersiz kalmaktadır. Halbuki, videoyu da 90’lı yılların yeni medyası olarak değerlendirebiliriz ve günümüzdeki görsel pratikleri 90’lardaki pratiklerle ilişkili düşünerek, analog ve dijital medya ekolojileri arasındaki kültürel, siyasi ve teknolojik süreklilikleri ve süreksizlikleri de hesaba katan daha geniş bir tarihsel bağlam kurabiliriz. Son 30 yıldır bir kayıt ve arşivleme teknolojisi olarak kullanımının yanında video, günümüzde bütün hareketli imajların da genel formatı haline geldi. 1990’ların analog dünyasından 2000’lerdeki dijital dönüşüme videonun kat ettiği güzergâh, bugün dijital kayıt, muhafaza ve paylaşım teknolojilerine atfedilen kendinden menkul güce ilişkin şüpheleri somutlaştırır nitelikte. Oysa, analog video kayıtları çevreleyen maddi pratikler ve fiziki sorunlar gayri maddi bir nitelik atfedilen dijital dünyada da etkilerini sürdürür, dijital kültür evrenini şekillendiren maddi altyapıyı tartışmaya olanak tanır. Öte taraftan, günümüzde sosyal medya platformlarında sonsuza dek saklanacağı varsayılan kayıtların kaybolma tehlikesiyle, 20-30 yıllık kasetlere gömülü kayıtların bugüne nasıl ulaştırılacağını birarada düşünmek, insan hakları

siyasetine içkin, geniş bir tarihsel kesiti ele alacak bir arşivleme pratiğine neden ihtiyaç olduğu sorusuna yanıt bulmayı sağlayabilir.

Siyasi ve tarihsel açıdan ise, 90'lar arkamızda bıraktığımız bir geçmişten ziyade, içinde yaşadığımız güncelliğin tarihidir; şimdiki zamanın pasif arka planı değil, çeşitli şekillerde güncel ilişkilerimize aktif olarak etki eden bir tarihsel kuvvetler kümelenmesidir. Bugünkü siyasi ve toplumsal ihtilafların ve çeşitli meşruiyet arayışlarının sürekli 90'lara referans vermesinde olduğu kadar, güncel gelişmeleri değerlendirirken 90'lara geri mi dönüyoruz sorusunun sık sık dillendirilmesinde de bu dönemin önemli bir bilişsel haritalama, tarihsel ve siyasi değerlendirme zemini olduğunu görebiliyoruz. Elbette 90'lar insan hakları açısından da hem hak ihlallerinin çoğaldığı hem insan hakları mücadelesinin giderek kurumsallaştığı ve kolektifleştiği bir dönem. 90'lı yıllar üzerine çalışırken, bu dönemin ona atfedilen karanlık, korkunç ya da renkli, neşeli gibi tek boyutlu sıfatlardan daha karmaşık ve hareketli olduğunu fark etmemek elde değil. Dönemin tarihini, dehşetli ve neşeli, karanlık ve renkli gibi ayrımları birlikte ele alarak, bizzat bu ayrımların tarihini bir diyalektik imaj çerçevesinde düşünerek kurgulayabiliriz. Bu diyalektik imaj kavramını sadece bir dönem içerisinden değil, bugünle geçmiş arasında da kavramayı öneriyoruz. Yani bizim bugünden 90'lara baktığımız kadar 90'lardakilerin de o dönemler bugüne baktığını hatırd tutmakta fayda var. Böylesi bir yöntemsel ve tarihsel yaklaşım, ağır hak ihlalleri ve devlet şiddetiyle şekillenmiş bir döneme ait görsel kayıtların bugünün medya ekolojisi içinde nasıl değerlendirileceğini, hak ve hakikat iddialarını, yüzleşme pratiklerini nasıl besleyeceğini ve karşı-anlatı biçimlerini nasıl çoğaltacağını daha hararetli bir şekilde konuşmamıza imkân sağlayabilir.

Videonun Maddi Tanıklık Potansiyeli

“Yaşanılan olay bir defa yaşanıyor ve onun en iyi kaydı, insanların şu oldu bu oldu demesinden bin kat daha iyi görüntülenebilmesi. Hele bu görüntülerin mahkemelere ulaştırılması ile de onu bir nevi devletin kayıtlarına geçirmenin bir yolu o. Çünkü ... günümüzde şu olmuştu da bu olmuştu da. Kanıtlaman lazım. Kanıt lazım kanıtın en güzeli de görüntülü kanıt oluyor. Hiçbir şey yapılamaz zannedilen zamanlarda bile, ki bu yaşadığımız dönemde bir sürü insan öyle düşünüyor artık, o zamanlarda yapılacak en önemli şey yaşananları kayıtlara geçirmek ve devlet kayıtlarına geçirmek. Ki ondan sonra hesabını sorabileceğiniz bir dayanağınız olsun elinizde.”¹

¹ Mülakat kaydı, Ekim 2017.

“Şimdi şunu konuşalım o zaman. Ben neden video çekmek istiyordum. 90’ların ortalarına kadar devlet yaptığını gizleyebiliyordu. Bütün dünyada da böyleydi. ... Biz yapmadık diyor, ... kimse aksini iddia edemiyor. Ya da sözel bir şey yeterli olmuyor. Herkes biliyor ki bir şeyler oldu ama. Ben videoya o yüzden takmıştım kafayı. Diyordum ki eğer gerçeği anında yakalayıp gösterirsem kimse inkâr edemez. O dönemin en önemli olayı oydu... çok da değerlidir, eğer biz halka karar vericilere iktidarın dışında bir şekilde, onların gösterdiği hikâyenin dışında bir hikâyeyi görsel olarak anlatırsak varlığı yok sayılamaz. Gerçekten de öyleydi, bir görüntünün etkisi herkesin üzerinde öyleydi. O yüzden ilk önce kaydetmek çok önemliydi.”²

Türkiye’de ve dünyada 90’lı yıllardan itibaren video, hak ihlallerini ve toplumsal olayları kaydetmenin ve kamusallaştırmanın en önemli araçlarından biri haline geldi. 1991 yılında özel televizyon kanalları döneminin başlaması TRT’nin yayın tekeline son vermiş olsa da, özel televizyonların renkli ekranları da büyük ölçüde devletin resmî bakış açısıyla şekillenmekteydi. Bugüne benzer şekilde, siyaseten sakıncalı görülen olaylar, hak ihlalleri, toplumsal mücadeleler ya televizyonda hiç yer bulmuyor ya da dönemin egemen söylemine ve görme biçimine göre aktarılıyordu. Özel televizyonlar, çeşitli kesimlerin yaşadığı hak ihlallerinin ve iddialarının sistematik olarak kamusal alanın dışında bırakıldığı bir gerçeklik rejiminin oluşmasının en önemli aktörü haline gelmişti. Kayda girmeyen, kamusal görünürlük kazanmayan deneyimler ve olaylar daha kolay yok sayılıyordu. İnsanlar, maruz kaldıkları ihlaller karşısında hak iddia etme yollarından da mahrum kalıyordu. Bu bağlamda, şiddet eylemlerinin sadece fiziki alanda bedenlere ve nesnelere yönelmeyip, aynı zamanda olgusal alanda bu şiddeti kaydeden tanıklara ve kanıtlara da yöneleceğini daima akılda tutmak gerekir. Farklı toplumsal kesimlerin deneyimlerini ve iddialarını kamusal alanda görmezden gelen gerçeklik rejimi, bu yolla hak ihlallerinin ve şiddetin devam etmesine zemin sağlar (Weizman, 2017).

90’lı yılların başında video kameraların ve kasetlerin yaygınlaşmasıyla birlikte, devletin ve medyanın olguların kaydedilmesini tekeline aldığı gerçeklik rejimi içerisindeki mücadele yeni bir boyut almış oldu. İnsan hakları ya da alternatif medya alanında çalışan çeşitli insanlar, toplumu resmî bakış açılarının dışında gösterebilmenin, yok sayılan gerçeklikler hakkında iddiada bulunmanın yolu olarak videoyu kullanmaya başlıyordu. Video, kamusal hakikatleri kelimenin

² Mülakat kaydı, Haziran 2018.

tam anlamıyla başka bir gözle görmeyi ve kaydetmeyi sağlıyordu. Bu ise teknik ve teknolojik beceriyi, öğrenmeyi ve kendini geliştirmeyi içeren, emek yoğun ve kolektif bir mücadeleyi gerektiriyordu. Kamera, kaset gibi cihazların tedarikinden, kimin kayda kimin kurguya yatkın olduğunun keşfedilmesine, eylemler, duruşma salonları, olay yeri gibi farklı mekânlarda, çeşitli kişileri ve olayları kadraja alma alışkanlığını geliştirmeye, birçok pratiğin insan hakları siyasetine dahil edildiği bir dönemdi. 90'lardan itibaren video başta olmak üzere çeşitli görsel kayıtların hak mücadelelerinde yaygın olarak kullanılması, sadece Türkiye'ye özgü de değildi ve teknolojik gelişmelerin ötesinde insan hakları siyasetinde adli bilimlerin ve maddi tanığın ortaya çıkışına zemin hazırlayan kavramsal, estetik, hukuki ve kültürel dönüşümlerin bir göstergesiydi.

Hak ihlalleri soruşturmalarındaki yöntemsel dönüşümler, daha önce insanların tanıklığına ayrılan siyasi, hukuki ve kültürel zeminde maddi kanıtların ve adli bilimsel yöntemlerin etkisinin giderek arttığını göstermektedir. Bu dönüşümün genel çerçevesini kısaca özetlemek gerekirse; İkinci Dünya Savaşı sonrasındaki Nürnberg yargılamaları aslen Nazi rejiminin ürettiği belgeleri temel alırken, 1962'de Kudüs'te görülen Eichmann davası yalnızca hukuki bir yargı ortaya koymayı değil, yaşanan insani felaketin boyutlarını dünyaya göstermeyi hedefleyerek, kurtulanların tanıklıkları etrafında şekillenmişti. Böylece kurban değil iddia makamı tanığı rolü verilen mağdurların deneyimleri ve anlatıları muteber kılınıp güçlenmişti. Shoshana Felman ve Dori Laub, Eichmann davası sonrasında travmanın birinci ağızdan anlatısına dayanan tanıklığın, 20. yüzyılın son çeyreğinde yarattığı hukuki, siyasi, akademik, kültürel etkileri "tanıklık çağı" olarak adlandırıyordu. Tanıklık, bu dönemde, belgesellerden hakikat komisyonlarına, insani yardım faaliyetlerinden travma ve hafıza çalışmalarına geniş bir görünürlük kazanmıştı (Felman ve Laub, 1992).

1980'lerden itibaren, Arjantin ve peşi sıra diğer pek çok Latin Amerika ülkesinde askerî cunta ve kirli savaş dönemlerinin sonlanmasıyla birlikte toplu mezar kazıları ve zorla kaybedilenlerin kimliklendirilmesi için çalışmalar başladı. Yine aynı dönemde bu kez bir failin, Nazi doktoru Josef Mengele'nin mezarının açılıp kimliklendirilmesi süreciyle birlikte, kemikler, fotoğraflar, video kayıtları gibi nesnelere insan hakları ihlalleri davalarında daha fazla yer almaya başladı. Şekillenmekte olan adli bilimsel yaklaşım, nesnelere, uzmanlar tarafından çeşitli bilimsel usuller ve teknolojik araçlar vasıtasıyla mahkemede kanıt olarak sunulmasına dayanıyordu. Belgeler ve anlatılar, tanıklar ve kanıtlar, özneler ve

nesnel arasındaki yerleşik ayrımları muğlaklaştıran bu yöntemler, konuşkan nesnenin, maddi tanığın ortaya çıkışını ifade ediyordu. Adli bilimler [forensics] siyasi çatışmaları anlama, soruşturma ve temsil etme yollarını şekillendiren yeni bir çerçeveye sunuyordu (Keenan ve Weizman, 2012).

Maddi tanıklığın ortaya çıkışını en iyi anlatan güncel örneklerden biri, Aralık 2008-Haziran 2009 arasındaki İsrail'in Gazze saldırısı süresince işlediği savaş suçlarını ve hak ihlallerini soruşturan Goldstone Raporu'dur. Rapor, tanık anlatımlarının yanı sıra ve hatta ötesinde video ve fotoğrafların, uydu görüntülerinin, bina yıkıntılarının ve mühimmat kalıntılarının askerî analistler ve bilim insanları tarafından incelenmesine dayanıyordu. Filistinlilerin tanıklıklarının taraflı sayılıp kabul görmeyeceğini öngören soruşturma maddi kanıtları öne çıkarmayı tercih ediyordu. Halbuki soruşturmanın başındaki Richard Goldstone, sözlü tanıklıkla, tanığın, suçlunun ve kurbanın anlatısıyla en çok özdeşleşen Güney Afrika Hakikat ve Yüzleşme Komisyonu'nun en önemli destekleyici ve savunucularındandı. Onun adıyla anılan soruşturma ve raporda, vurgunun insanların tanıklığından maddi kanıtlara, anlatılardan adli bilimlere doğru kayması, maddi tanıklık mefhumunu ortaya çıkaran hukuki, siyasi ve kültürel dönüşümleri özetler nitelikteydi (Weizman, 2012).

90'lı yıllardan itibaren hak ihlallerinin soruşturulması ve ifade edilmesine eşlik eden video pratikleri de maddi tanıklık bağlamında düşünülebilir. Farklı ihlal mahallerinde videoya kaydedilen tanıklıkların toplumsal ve tarihsel erişimi genişlerken, farklı mekânlarda ve zamanlarda kamuya hitap etme imkânı kazanan tanıklıklar yaşanan olayın zaman-mekân kısıtlamasının ötesinde bir etki alanına sahip oluyordular. Öte taraftan, mağdurların ve kurbanların tanıklığının aksine nesnellik ve tarafsızlık atfedilen görsel kayıtlar ve kanıtlar vasıtasıyla ifade edilen hakikat iddialarına karşı çıkmamanın daha zor olacağı düşünülüyordu. Hareketli ve sesli imajlar içermesi sebebiyle, video kayıtları hem gerçekleri olduğu gibi aktaran nesnel bir teknolojik araç hem de bir olayı anlatmanın en etkin, etkileyici yolu olarak görülüyordu. Tanıklığı kaydetmenin ve kamusallaştırmanın dışında, birer belge ve kanıt olarak görülen kayıtlar, çeşitli yargısal ve siyasi mercilere de yaşanan ihlallerin delili olarak sunuluyordu. Bu kayıtlar yerel televizyon kanallarına yapılan programlarda kullanılabilir, yabancı haber ajanslarıyla paylaşılabilir, insan hakları veya barış temalı toplantılarda sergileniyor, meclise ve milletvekillerine gönderiliyor ya da süregiden bir yargılamada mahkeme heyetine sunulabiliyordu. Bu bakımdan video, hem tanıklık etmeyi hem de kanıt

üretmeyi sağlayan bir toplumsal işleyişe sahipti. Örneğin 90'ların ortasında Aydın'da yaşanan bir işkence sonucu vefat vakasında, adli tıp "herhangi bir işkence bulgusuna rastlanmadı" raporu vermesine rağmen bir video kaydı bu konudaki adalet arayışında önemli rol oynamıştır. Vefat eden kişinin ailesi naaşı yıkarken bir düğün videocusu bulup meftanın bedenini ve izleri kayıt altına almış ve bu video işkence yapanların ceza almasını sağlamıştı.

Yargılama sürecine etki etmesi bakımından, bu örnek istisnai olsa dahi kamusal iddiada bulunurken görsel kayıtlara, maddi kanıtlara başvurma konusundaki toplumsal eğilimi göstermesi açısından önemlidir. 90'lar boyunca, ta ki kayıt cihazlarının mahkeme salonlarına girişinin yasaklandığı 2000'lerin ortalarına dek, ağır insan hakları ihlalleri hakkındaki yahut hak savunucularının yargılandığı birçok davada duruşmalara video kameralar eşlik etmiştir. Güçlükönak katliamından Lice'deki köy boşaltmalara veya Barış Treni davasına birçok olayın akabinde, olay bölgesine inceleme yapmaya giden insan hakları savunucuları bu araştırma süreçlerini kayıt altına alabilmiştir. Bu kayıtlar yoluyla olay yeri görüntülerinden, tanık anlatılarına, hukuki veya idari belgelerden, resmî görevlilerle görüşmelere, protestolara kadar birçok ânin belgelenmesi mümkün olmuştur.

Yakın tarihteki birçok toplumsal ve adli vakada da, insanların maruz kaldıkları ihlallere dair görsel kayıt arayışı esnasında alternatif medya kuruluşlarından, video-aktivist gruplardan veya sosyal medyadan destek istediklerine tanık olmaktayız. Fakat görsel kayıtların ve maddi tanıkların insan hakları siyasetindeki önemini vurgularken, adli bilimsel yöntemlerin ortaya çıkarabileceği etik, siyasi, kültürel sorunları da gözden kaçırmamak gerekir. Tanıklık ve kanıt arasındaki dengeyi, nesnelere lehine bozmak, mağdurların tanıklığının, deneyiminin ve bilgisinin bir kez daha yok sayılmasına yol açabilir. Tanıklık yalnızca epistemolojik bir kaynak değil aynı zamanda etik bir çağrıdır. İnsanların yalnızca yargısal değil toplumsal alanda da anlatacaklarına kulak verilmesi gereken muteber tanıklar olarak kabul edilmelerini talep eder. Bu bakımdan, maddi tanıklığı ve görsel kayıtları insanların tanıklıklarına alan açan ve dayanak sağlayan unsurlar olarak değerlendirmeliyiz. Maddi kanıtların, görsel teknolojilerin ve medya araçlarının, tanıkların yaşadıklarını hatırlaması, etkin bir anlatı oluşturabilmesi ve iddialarını temellendirebilmesi için yaratıcı şekillerde nasıl kullanılabileceğini sorgulamalıyız. Benzer bir şekilde görsel kayıtların adalet arayışındaki önemini vurgularken de görüşme yaptığımız bir videoaktivistin dediği gibi "görsel kaydı olmayan olayların yok sayılması tehlikesini" akılda tutmak gerekir.

Her ne olursa olsun, herhangi bir teknolojik araç gibi video kayıtlarının da hakikati mutlak ve tartışılmaz bir biçimde ortaya koyduğu yanılgısına kapılmamak gerekir. Hiçbir nesne ya da kanıt siyasi, hukuki ya da toplumsal ihtilaflar konusunda adaleti tesis etme kudretine sahip değildir. Hem dünyadaki hem Türkiye'deki tarihsel ve güncel pek çok örnek hak ihlalleri ve kötü muamele davalarında maddi tanık olarak görsel kayıtların beklenen sonuçları yaratmadığını göstermekte. 1991'deki meşhur Rodney King davasında Afrikalı Amerikalı Rodney King'e şiddet uygulayan beyaz polislerin hepsi, olayın video kaydına rağmen neredeyse tamamı beyaz olan jüri tarafından suçsuz bulunmuştu. Irkçılık gibi kültürel ve siyasi unsurların görme biçimlerini etkilediğini öne süren Butler, görme eyleminin de okumak gibi yorumlayıcı bir pratik olduğunu ve herhangi bir sonuca varmak için görselliğin kendinden menkul sağlam bir zemin sunamayacağını belirtiyordu. Kimilerinin polis şiddetini gördüğü videoda, diğerleri polise direnen zapt edilmesi gereken tehditkâr King'i görmüştü (Butler, 1993).

Bu görme biçiminde, kimin görülüp kimin yok sayılacağına dair zımni toplumsal bilgi, Ann Stoler'ın deyimiyle "görmezden gelme siyaseti" [politics of disregard] devreye girer. Pasif bir bilgisizlik ve ilgisizlik durumundan ziyade baskın siyasi ve kültürel kodlara göre şekillenmiş ve kurumsallaşmış bir görme ve bilme biçimi söz konusudur (Stoler, 2009). Görselliği gerçeklikle, görmeyi inanmakla eşleştiren naif epistemolojilerin aksine görsellik fiziki olduğu kadar kültürel ve siyasi etkilerle de şekillenen bir alandır. Bu bakımdan tanıkların karşılaştığı yok sayılma, değersiz görülme, görmezden gelinme, iddialarının yeterli bulunmaması vb. hukuki, kültürel ve siyasi sorunlar; görsel kayıtların farklı kamusal alanlarda takdim edilmesinde de kendini gösterir. Mağdurların tanıklıkları gibi, maddi kanıtlar da sorgulanabilir, anlamları çarpıtılabilir, güvenilir addedilmeyebilir, şüpheli görülebilir ya da basitçe yok sayılabilirler.

Dolayısıyla, adli bilimsel yöntemler yalnızca görsel kayıtların ve maddi tanıkların barındırdığı bilgiyle değil, bu kayıtların ve nesnelerin tanıklık statüsü kazanabilecekleri, kamusal hakikat iddiasında bulunabilecekleri forumların oluşturulması ve bu forumlarda nesnelerin sunulma biçimleriyle de ilgilidir. Yani yalnızca kanıt üretmek ve kanıtlamak değil, kanıtları etkili bir şekilde sunmak ve ikna etmek de gereklidir. Maddi tanıklar ve görsel kayıtlar görmezden gelme siyasetinin baskın olduğu ortamlarda hukuki ve kamusal alanda beklenen sonuçları yaratmayabilir. Bu da geçmişte ve günümüzde, toplumsal olayların gayri resmî görsel kaydını tutmak için sergilenen kolektif ve bireysel çabaları değersizleştirme

sonucunu doğurabilir. Polislerin suçsuz bulunmasıyla sonuçlanmış olsa dahi, Rodney King davasının görülebilmesinde ve akabinde kurumsal ırkçılığın tartışmaya açılmasında, ortaya çıkan video kaydının rolü azımsanamaz.

Elbette gösterme ve seyretme eylemleri tek başına ne bir yüzleşme imkânı yaratabilir ne de yapısal bir dönüşümü tetikleyebilir. Fakat görsel kayıtlar ve maddi kanıtlar, belirttiğimiz sorunlara ve yetersizliklere rağmen, yokluklarında mümkün olmayacak eylem ve söylem biçimlerine yol açabilirler. Bu bakımdan, görsel belgelemeyi ve maddi tanıklık kavramını geçiş dönemi adaleti gibi yapısal dönüşüm tartışmalarıyla birarada düşünmek, toplumsal adaletin tesisini geleceğe ihale eden tek yönlü bir okumadan da kaçınmamızı sağlar. Böylelikle “geçiş dönemi” tahayyülü belirsiz bir geleceğe işaret etmekten ziyade, bugünü ve bugünden başlayarak kurguladığımız bir geçmişe uzanan pratikler bütününe kapsayabilir. Geçiş dönemi adaleti tartışmaları içinde toplumsal yüzleşme, hakikatlerin araştırılması ve devlet/yurttaş ilişkilerinin restorasyonunu mümkün kılacak düzenekler, barışçıl ve daha adil bir geleceğin olmazsa olmazı olarak görülür. Görsel kayıtlar, hakikatle yüzleşme veya tarih komisyonları, ceza davaları gibi legal ve yarı-legal mekanizmalar içinde maddi tanıklık işlevini yerine getirmenin yanında, bu düzeneklerin kamusal düzeyde kabul görmesinin ve meşruiyet kazanmasının araçları olarak da kullanılabilir.

Hem hak arayışını ve hakikat iddialarını güçlendirecek hem de toplumsal adalet talebini genişletecek şekilde görsel kayıtlar, çeşitli hak ihlallerinin ve mücadelelerinin toplumsal görünürlük eşliğini aşmasını sağlayıp, kamusal tartışma zemininin genişlemesini sağlayabilir. Böylelikle yargısal alanın ötesinde, sanat ve kültür mecraları, akademik kurumlar, hak inisiyatifleri gibi farklı kamusal alanların oluşmasına vesile olabilir. Adaleti tesis edebilme, hesap sorabilme potansiyellerinin açığa çıkması da bu kayıtların etrafında oluşan kamusallığın müşterek eylem gücüyle ilişkilidir. Elbette tüm bu imkânlar, öncelikli olarak bu kayıtların çeşitli kişiler ve kolektifler tarafından üretilebilmiş olmalarına bağlı. Maddi tanıklık işlevini yerine getirecekleri kamusal koşulların mevcut olmadığı ve izlerini taşıdıkları adaletsizliklerin giderilmediği durumlarda, söz konusu kayıtlar açığa çıkarılmayı bekleyen örtük potansiyellerini muhafaza edip geleceğe taşır.

Arşiv Siyaseti: Potansiyelin Muhafazası ve Aktarımı

90'lı yıllardaki video pratikleri, döneme tanıklık etmek kadar, geleceğe belge bırakmak ve tarihe not düşmek arzusuyla şekillenmişti. Dolayısıyla görsel kayıtları

yalnızca güncel güç ilişkilerine etkisi bakımından değil, aynı zamanda potansiyel arşiv malzemeleri olarak da düşünmek gerekir. Her kayıt aktarılabildiği ve muhafaza edilebildiği ölçüde, güncel olduğu kadar tarihseldir. 90'ların kayıtlarının bizim için arşiv niteliğinde olması gibi, bugünün kayıtları da geleceğin arşividir. Bu bakımdan kayıt alanındaki her güncel mücadele aynı zamanda bir arşiv mücadelesidir.

2019 yılı, Türkiye'deki eylem ve hak mücadelesi repertuarına yeni bir protesto konusu ekledi; arşiv. 2018'de video eylemci ve belgeselci Oktay İnce'nin arşivine, sosyal medya paylaşımları nedeniyle açılan bir soruşturma kapsamında polis tarafından el konuldu. 18 hard disk ve 41 DVD'den oluşan arşiv 1999 yılından itibaren çeşitli eylemlerde, protestolarda çekilen videoları, belgesel projelerinin ham görüntülerini, televizyondan yapılmış kayıtları içermektedir. Bir bakıma Türkiye'deki toplumsal mücadele hatlarının son 20 yıllık görsel belleği bu arşivde muhafaza edilmektedir. Hukuki girişimlerinden ve taleplerinden sonuç alamayınca, el konulan arşivin kendisine geri verilmesi amacıyla düzenli olarak "arşivimi geri istiyorum" eylemi yapmaya başlayan İnce şunları söylüyordu;

"... 20 yıldır yapmış olduğum tüm belgesel filmlerin ana kopyalarının olduğu, ham görüntülerin olduğu, proje halinde olan beş belgesel filmin görüntülerinin olduğu, yine video ve belgesel üzerine yazmış olduğum yazıların bulunduğu arşivime el konuldu

...1999'dan beri Türkiye'nin tüm emek, demokrasi ve ezilenlerin mücadelesinin 'görsel belleği' bu arşivdeydi. Arasında analog kayıtlar vardı ve zaten bunları dijitale çok zor aktarmıştık...Açıkçası ekonomik koşullarım el verseydi tüm kayıtlarımı yedek olarak da saklamak isterdim. Ama olmadı. Şimdi kasetlerden o arşivi tekrar aktarmak istesek, kasetlerin birçoğu bozulmuştur. O görüntülere tekrar ulaşamayız

...Dijital arşiv ise şu an zaten polisin elinde. Emniyetin küflenmiş nemlenmiş depolar[ın]da bilgisayara takılmadığı sürece yedekleme şansımız yok. Bana isnat edilen suçla o arşiv arasında hiçbir ilişki olmadığı için muhtemelen arşivim geri verilecek ama içinde hiçbir şey olmayacak. Her şey bozulmuş olacak."³

³ Oktay İnce bkz, <https://m.bianet.org/bianet/insan-haklari/207829-20-yillik-arsivine-el-konulan-oktay-ince-demokrasi-mucadelesinin-gorsel-bellegiydi>

Oktay İnce'nin eylemi tekil bir örnek olsa da arşivlerin güncel önemini belirtmesi açısından değerli bir örnek, zira geçtiğimiz yıl Ankara'da bir başka video eylemcinin 10 harddiski aşan görsel arşivine de el konuldu. İnsan hakları alanında çalışan fotoğrafçıların, videocuların ve gazetecilerin kayıtlarının emniyet güçleri tarafından silinmesi ya da yok edilmesi artık rutinleşmiş bir pratik ve buna karşı farklı taktikler kullanılmakta. Arşivlere el koymak da kayıt evrenindeki bu mücadelenin farklı bir vechesi haline geldi. Tarihsel olarak Türkiye'de arşiv niteliğindeki kayıtlar ve belgeler imha ya da ihmal edilerek farklı dönemlerde, özellikle de darbe zamanlarında ortadan kaldırıldı. Yalnızca siyasi açıdan sakıncalı bulunan kayıtlar değil, TRT'ye ait belgeler, ses ve görüntü kayıtları da aynı kaderi paylaştı. İktidarlar, nüfusu bilinebilir ve yönetilebilir kılmak amacıyla arşiv kayıtlarına başvururken, kendilerini tarihsel açıdan sorumlu tutabilecek ve borçlu kılacak kayıtları da sıklıkla yok eder (Mbembe, 2002). Türkiye'de siyasi ve kültürel arşiv niteliğindeki kayıtların imha ve ihmal edilmesinin tarihi hâlâ yazılmayı bekliyor.

Son yıllarda dünyadaki gelişmelere paralel olarak Türkiye'de de kültürel söylem, sanatsal üretim, siyasi aktivizm ve akademik çalışmalar içerisinde arşivlere yönelik devletin arşivleme(me) pratikleriyle sınırlı kalmayan bir ilginin, özellikle dijital teknolojiler vesilesiyle giderek arttığını gözlemliyoruz. Fakat bu popülerleşme, arşivi geçmişin izlerini barındıran her türlü kişisel ya da kurumsal koleksiyonu adlandıran genel bir metafora dönüştürerek, arşivlerin kurumsal, siyasi, kamusal ve maddi boyutlarının göz ardı edilmesi riskini de barındırıyor (Doğan ve Bayram, 2018). Özellikle insan hakları arşivleri bağlamında yapılan çalışmalar, arşiv işinin çok çeşitli siyasi, hukuki ve fiziki riskler barındıran emek yoğun ve oldukça meşakkatli bir niteliğe sahip olduğunu gösteriyor. Örneğin Guatemala'da tesadüf eseri ele geçirilen milyonlarca gizli polis belgesinin, hak örgütleri ve aktivistler tarafından tasnif edilip, dijitalleştirildiği arşiv binası birçok kez kundaklanmaya çalışılırken, arşiv çalışanları da sürekli tehdit altında işlerini yapmak zorunda kalmaktadır. Arşiv kayıtlarıyla maddi düzlemde ilişkilenecek, bu kayıtların üretilmesini ve günümüze ulaşmasını sağlayan ilişkiler ağını da takip edebilmeyi sağlar. Bu ilişkiler ağı arşiv kayıtlarının hak mücadeleleri açısından potansiyellerini ve kullanılma biçimlerini aktif olarak etkiler (Weld, 2014).

Arşiv alanındaki gelişmeler insan hakları faaliyetlerinin de arşivlerle daha yakından ilişki kurmasına yol açtı. İnsan hakları alanında çalışan araştırmacılar ve örgütler 1990'ların ortalarından itibaren ortaya çıkan uluslararası ceza mahkemeleri, hakikat ve yüzleşme komisyonları, çatışma sonrası toplumsal

uzlaşmanın gerçekleştirilmesi ve adaletin sağlanması gibi süreçlerde arşiv kayıtlarının oynadığı rolü soruşturmaya başladılar. İnsan hakları arşivleri kavramı da bu bağlamda, yalnızca devletin elinde bulunan bürokratik kayıtları değil, insan hakları aktivistlerinin ve avukatların ürettiği kayıtları, tarihsel haksızlıklara dair kurtulanların ve ihlallere maruz kalanların yakınlarının tanıklıklarını, toplumsal hafızayı diri tutan hikâyeleri ve bilimsel olguları inşa veya tespit etmekte kullanılan çeşitli adli kanıtları ifade etmek için kullanılır oldu (Caswell, 2014).

İnsan hakları arşivleri devlet kurumları, iktidar teknikleri ve yasayla ilişkisinin ötesinde, arşivlerin yönetilenler, ezilenler, kaybedilenler, dışarıda bırakılanlar ve geride kalanlar açısından ne tür imkânlar sunabileceğini tartışmaya açtı. Özellikle kayıt teknolojilerinin yaygınlaşmasıyla birlikte, neyin arşivlenebilir olduğu, arşivleme işini kimin gerçekleştirebileceği gibi sorular da toplumsal ve siyasal alanı meşgul etmeye başladı. Örneğin, Güney Afrika'daki ulusal arşiv kurumunun nasıl demokratik ve çoğulcu biçimde yeniden kurgulanacağı ve hangi kayıtların bu arşive dahil edileceği apartheid sonrası geçiş döneminin önemli bir tartışma konusuydu (Harris, 2002).

90'lardaki video kayıt pratiklerini şekillendiren de dönemin adaletsizliklerini ve hak ihlallerini belgelemek kadar bu dönemin gayri resmî bilgisini geleceğe iletmektir. Eren Keskin, günümüzde 90'lara dair araştırmalar, akademik çalışmalar yapılabilirse bunun o dönem üretilen raporlar ve videolar sayesinde mümkün olduğunu ifade etmişti.⁴ Öte taraftan ise, bu kayıtların daha demokratik bir gelecekte dönemin adaletsizliklerine tanıklık etme potansiyelini gerçekleştirebileceğine, 90'ların koşullarında sağlanamayan adaletin gelecekte tesis edilebileceğine dair bir umut söz konusuydu. Dolayısıyla günümüze ulaşan arşiv kayıtlarını ele alırken, adaleti tesis etme konusundaki güçsüzlük kadar adil bir gelecek umudunu da barındırdıklarını dikkate almak gerekir.

Günümüzün dijital medya ekolojisi arşiv çalışması yapma konusunda oldukça geniş imkânlar sunuyor. Fakat dijitalleşme aynı zamanda iki sorunu da beraberinde getiriyor. Birincisi, kolayca üretilebilen ve erişilebilen kayıtlar aynı hızla ve rahatlıkla ortadan kaldırılabilir hale geldi. Örneğin Gezi döneminde video platformlarına yüklenen kayıtların birçoğu bugün artık erişilebilir değil, hükümetin talepleri, platformların kurumsal politikaları, kişilerin kendi güvenliklerinden

⁴ Mülakat kaydı, Ekim 2019.

endişe duyması gibi çeşitli sebeplerle söz konusu içerikler kaldırılmış durumda. Dolayısıyla, dijitalleşmenin ürettiği sürekli erişilebilirlik yanılısamasına mesafeli durmak, sosyal medya veya video platformlarında bulunan kayıtları ve içerikleri fiziki, analog olarak muhafaza etmek ve arşivlemek gerekiyor. Kayıt altına alınanları muhafaza etme ve arşivleme işi şirketlerin, yazılımların ve platformların sorumluluğuna bırakılmaması gereken bir iş.

İkinci bir mesele ise, dijitalleşmeyle birlikte, fiziki yapıları bozulmaya yatkın fotoğraf negatifi, VHS kaset gibi analog formatların hızla dijital bir formata aktarılıp muhafaza edilmesi. 90'lardan itibaren insan hakları alanında üretilen yazılı ve görsel-işitsel kayıtların bugün 20-30 yıllık olduğu düşünülürse, ciddi bir tarihsel deneyimin, kolektif hafızanın ve özellikle görsel belleğin kaybolma riskiyle karşı karşıyayız. İnsan hakları aktivisti Ümit Efe'nin belirttiği gibi "İnsan hakları mücadelesi aynı zamanda bir cesaret bir inat bir ısrar hareketidir... Aslında bizim böyle hiçbir karesinden pişmanlık duymadığımız, her bir karesine çok güldüğümüz bir tarihtir bu... Bu tarihin akli, bilgisi mutlaka dijitale geçmeli ve saklanmalı gerçekten."⁵

Bu noktada, Türkiye'de bir insan hakları arşivi işlevini yerine getirecek herhangi bir kurumun olmayışı, özel olarak da bozulması daha muhtemel görsel kayıtları toplamaya ve derlemeye dair bir girişimin yokluğu konuyu daha da yakıcı hale getiriyor. İnsan hakları arşivinin oluşturulması ve kurumsallaşması oldukça emek yoğun; teknik, finansal ve toplumsal destek gerektiren ve ancak kolektif bir çaba ile yürütülebilecek zorlu bir süreç. Bu arşiv dar anlamda yalnızca hak ihlallerine ve toplumsal olaylara dair kayıtları değil, daha geniş bir çerçevede bu kayıtların üretildiği teknolojik, kültürel, estetik dünyayı anlamayı ve aktarmayı sağlayacak görsel, işitsel malzemeyi barındıracak şekilde kurgulanabilir. Böylece tarihi illetmenin ve erişilebilir kılmanın ötesinde gayri resmî bir tarihsel muhayyileye, saklı kalmış potansiyelleri açığa çıkarmaya zemin hazırlayabilir.

Bir insan hakları arşivinin mevcudiyeti, çeşitli bireysel ve kolektif çabalarla üretilmiş arşiv kayıtlarının el konulup yok edilme ihtimalini de oldukça azaltacaktır. Oktay İnce'nin "arşivimi geri istiyorum" eylemi, yalnızca kişisel verileri ve çalışmalarıyla sınırlı düşünülemez. Aynı zamanda toplumsal mücadelelerin görsel belleğini, kolektif hafızasını koruma talebidir ve dolayısıyla tarihi gayri resmî bir şekilde, devletin resmî kadraj ve filtreleri dışında anlatabilme ve aktarabilme hakkına dairdir. Arşivler bu

⁵ Mülakat kaydı, Ekim 2019.

bakımdan, şimdiki zamandaki mücadeleleri geçmiş ve gelecek zamanların adalet talebiyle birleştirir. Dolayısıyla video kayıtların tanıklık potansiyellerinin üretilmesi kadar muhafaza edilip aktarılması da bütüncül toplumsal dönüşüm taleplerinin bir parçası, hatta bu dönüşümleri tetikleyecek kolektif mücadele pratikleri olarak düşünülebilir. Kayıtların ve gayri resmî arşivlerin hak ihlallerine ilişkin olguların inşa edilebileceği hukuki ve hukuki olmayan toplumsal mecralarda dolaşıma girmesini sağlayabilecek böylesi çalışmalar, onarıcı ve cezalandırıcı yasal süreçlerin yanı sıra, resmî arşiv ve kayıtlar üstünde ezilen grupların hak iddialarını da güçlendirebilir. Bu bakımdan, kayıt ve arşiv alanındaki mücadeleler, geçmişin olduğu kadar geleceğin tarihinin de nasıl yazılacağını şekillendirecektir.

Kaynakça

Butler, J. (1993) "Endangered/Endangering: Schematic Racism and White Paranoia", Robert Gooding-Williams (der.) *Reading Rodney King/Reading Urban Uprising* içinde, Routledge New York, s. 15–22.

Caswell, M. (2014) "Defining human rights archives: introduction to the special double issue on archives and human rights", *Archival Science*, 14: 207–213.

Doğan, D. ve Bayram, S. (2018) "Sunuş", Duygu Doğan, Sidar Bayram (der.) *Çatışmayı Kaydetmek: İnsan Hakları, Arşivler ve Toplumsal Mücadele* içinde, Demos Yayınları, İstanbul, s. 4–11.

Felman, S. ve Laub, D. (1992) *Testimony: Crises of Witnessing in Literature, Psychoanalysis, and History*, Taylor & Francis.

Harris, V. (2002) "The Archival Sliver: A Perspective on the Construction of Social Memory in Archives and the Transition from Apartheid to Democracy", Carolyn Hamilton, Verne Harris, Jane Taylor, Michele Pickover, Graeme Reici ve Razia Saleh (der.) *Refiguring the Archive* içinde, David Philip Publishers, Cape Town, s. 135–151.

Keenan, T. ve Weizman, E. (2012) *Mengele's Skull: The Emergence of Forensic Aesthetics*, Sternberg Press, Berlin. (Türkçesi: *Mengele'nin Kafatası: Adli Estetiğin Ortaya Çıkışı*, Açılım Kitap, İstanbul, 2014)

Mbembe, A. (2002) "The Power of the Archive and its Limits", Carolyn Hamilton, Verne Harris, Jane Taylor, Michele Pickover, Graeme Reici ve Razia Saleh (der.) *Refiguring the Archive* içinde, Springer Science+Business Media Dordrecht, s. 19–26.

Sliwinski, S. (2006) "The Childhood of Human Rights: The Kodak on the Congo", *Journal of Visual Culture*, 5(3): 333–363.

Stoler, A. L. (2009) "Imperial Dispositions of Disregard", *Along the Archival Grain: Epistemic Anxieties and Colonial Common Sense* içinde, Princeton University Press, NJ, s. 237–78.

Weizman, E. (2012) *The Least of All Possible Evils: Humanitarian Violence from Arendt to Gaza*, Verso, Londra (Türkçesi: *Arendt'den Gazze'ye Ehvenişer Siyaseti*, Açılım Kitap, İstanbul, 2018)

Weizman, E. (2017) *Forensic Architecture: Violence at the Threshold of Detectability*, Zone Books, NY.

Weld, K. (2014) *Paper Cadavers: The Archives of Dictatorship in Guatemala*, Duke University Press Books, Durham.

HAFIZALAŞTIRMA ARACI

OLARAK SİNEMA

Hakikat ve adalet arayışında bir

imkân olarak Kürt sineması:

Feminist perspektifler*

TEBESSÜM YILMAZ

Elizabeth Jelin, “Engendered Memories” adlı yazısına başlarken gözlerimizi kapatıp Güney Yarım Küre’de diktatörlükle idare edilen ülkelerin insani yönünü canlandırmaya çalışırsak Plaza de Mayo Anneleri’nin yakıcı görüntüsüyle başbaşa kalacağımızı söyler (Jelin, 2003: 76). Benzer bir şeyi 1990’lar Türkiye’si için önermek istiyorum. Gözümüzü kapattığımızda canlananlar neler? Ne tür kareler geçiyor gözlerimizin önünden?

Ben, 1990’larda Türkiye’nin batısında yaşayan küçük bir çocuktum. Uzun yıllar, ben ve benim gibi batıda doğmuş ve çocukluğunu batıda geçirmişler için 90’lar, romantizm ve nostalji sosuna bulanmış bir “özgürlükler çağı” demektir. Bir kısmımız için hâlâ öyle... Dahası benim için 90’lar ezberlediğim milliyetçi ve militarist şiirler, kimsenin müdahalesi olmaksızın akşam haberlerinde “etkisiz hale getirilen teröristlerin” karşısına konan, siyah fonda beyaz harflerle akan “şehit” isimlerini gördüğümde ayağa kalkıp saygı duruşuna geçmektir. Oysa Kürt illerinde (Bakur) başka bir gerçeklik vardı: köy yakmalar ve boşaltmalar, gözaltında işkence, zorla kaybedilmeler, cinselleştirilmiş ve cinsiyetlendirilmiş şiddet, korucu olmaya zorlananlar... 1990’lar ağır insan hakları ihlallerinin yaşandığı bir dönem olmakla birlikte devlet şiddetine direniş de demektir. Jelin’in verdiği Plaza de Mayo Anneleri örneğine benzer bir şekilde çoğumuzun gözünün önüne mücadelelerini hâlâ sürdüren Cumartesi Anneleri’nin/İnsanları’nın gelmesi tesadüf değildir.

Peki nasıl oluyor da bir kısmımız 90’ları bir “özgürlükler çağı” olarak hatırlarken, diğerlerimiz devlet ve devlet tarafından örgütlenmiş paramiliter birliklerin uyguladığı şiddet, hak ihlalleri ve tüm bunlara karşı bir direniş çağı olarak hatırlıyor? Birbiriyle taban tabana zıt görünen bu iki ayrı 90’lar imajını mümkün kılan şey, tam da toplumsal belleğin bir politik mücadele alanı olmasından kaynaklanıyor. Bu sebeple devletin, Kürtleri marjinalleştiren, kriminalize eden ve insandışılaştıran resmî söylemiyle, bu

* Bu metni, her düşüğümde elimden tutup beni kaldıran, benimle dayanışmayı sürdüren, eleştirilerini ve dostluğunu hiçbir zaman esirgemeyen Bilo’ya ithaf ediyorum.

söylemi sarsan, sorgulayan ve iktidarını tehlikeye düşüren karşıt hafıza pratiklerini Kürtlerin ve diğer sesi bastırılmaya çalışılanların müttetikliğinde adalet ve hakikat arayışı üzerinden düşünmemiz gerekiyor.

Ne şiddetle mücadele etmenin ne de şiddete direnmenin tek bir yolu var. Pekâla adalet ve hakikat talep etmenin kendisi de binbir çeşit mücadele yönteminden birisi olabilir. Kimi zaman zorunluluktan kimi zaman da başka motivasyonlarla mücadeleye katılmak mümkün. Bu metnin ana eksenini oluşturan Kürt sineması¹ hikâyeye burada dahil oluyor. Kürt sinemasının, Türkiye'nin ve Bakur'un politik atmosferine dair önemli ipuçları barındırdığı aşikâr. Politik konjonktürün seyrine göre alımlanma biçimi değişen Kürt sineması, adalet arayışı, hakikat hakkı ve barış talebinin kesişiminde yer alması sebebiyle incelenmeye değer.

Bu çalışmada odaklanmak istediğim, Kürt sinemasının bu kesişimin hem kurucu öznesi hem de taşıyıcı nesnesi olması. Kürt sinemasının geçmişi işlerken kimleri aktör olarak gördüğüne ve kimlerin sesine ses kattığına yoğunlaşmak istiyorum. Dahası, Kürt filmlerinin barış inşası için ihtiyaç duyduğumuz dili kurma potansiyeli taşıdığını ileri sürüyorum. Bu sebeple Kürt sinemasının, hakikat ve adalet arayışında bize sunduğu imkânlarla bakmayı öneriyorum.

Feminist Metodoloji

Bu çalışmanın özünü feminist metodoloji oluşturacak. Öncelikli motivasyonum toplumsal barışı ve adaleti merkezine alan çalışmaların feminist sorgulama ve bilme biçimlerinden öğrenebileceği çok şey olduğuna olan inancım. Son yıllarda özellikle feminist araştırmacıların müdahalesiyle sosyal bilimler alanında birtakım değişim ve dönüşümler yaşanıyor olsa da araştırmaların ezici çoğunluğunun dili, soğuk ve edilgen. Araştırmacının kimliğinden yalıtılmış ve mesafelenmiş gibi görünen bu ton, yalnızca araştırmayla araştırmacı arasına yapay bir sınır çizmekle kalmıyor; araştırmacının duygu ve deneyimlerini de dışarıda bırakıyor. Loughran ve Mannay, "her ne kadar araştırmalarımızın kendi içimize gömülü olduğuna derinden inansak da, araştırmacılar olarak birçoğumuz kendi hikâyelerimizi anlatma konusunda yoğun bir kırılma, yaralanabilirlik hissediyoruz. Bu hikâyeler, araştırmalarımıza dışsal

¹ Kürt sineması, 2000'lerden bu yana özellikle Kürtlerin yoğun olarak yaşadığı Türkiye, İran, Irak, Suriye ve Avrupa gibi farklı coğrafi bölgelerde doğup gelişen uluslararası bir sinema olarak tanımlanıyor (Çiçek, 2016: 70). Bu metni Bakurlu yönetmenlerin çektiği ve/veya Bakur'u ve Bakur'un sosyo-politik tarihini, sürekliliklerini, kırılmalarını, dönüşümlerini ele alan filmlerle sınırlı tutuyorum. Her ne kadar doktora çalışmamda yalnızca kurmaca filmlere yer veriyor olsam da burada belgesel filmleri ve kısa filmleri de içine alan daha geniş bir okuma yapıyorum.

değil. Onlar, yola nereden başladığımızla ve yolda karşılaştığımız, kimi zaman başa çıkamayacağımızı hissettiren güçlükler karşısında devam etmemizi sağlayan şeylerle ilgili. Her ne kadar araştırmamıza anlam veren, içini dolduran bu hikâyeler olsa da, çoğu kez araştırmalarımızı sunarken kasıtlı bir biçimde onları dışarıda bırakmaya devam ediyoruz. Aynı örüntü araştırma sürecindeki duygularımız için de geçerli”² derken ne kadar da haklı (Loughran ve Mannay, 2018: 1, 2).

Hafıza ve travma, barış, çatışma çözümü ve geçiş dönemi adaleti gibi alanlarda araştırma yapan pek çoğumuz, ağır insan hakları ihlallerine maruz bırakılmış insanlarla çalışıyor, onların anlatılarına kulak kabartıyoruz. Çatışma ve sonrasında sorulabilecek ağır soruları soruyor ve birlikte çalıştığımız kişilerin deneyimlerine odaklanıyoruz.³ Bu herhangi bir araştırmacı için taşıması zor bir yük. Özellikle literatürde *Kürt Meselesi*⁴ olarak geçen, fakat aslında bir Türk meselesi olan “sorun” üzerine çalışan araştırmacılar olarak hâlâ bir geçiş döneminden bahsedemiyor, araştırmalarımızı yineleyen çatışma sürecinde yürütüyoruz. Çoğu kez hem politik atmosferin yakıcılığı hem de akademinin hiyerarşik yapısı sebebiyle yolda karşılaştığımız güçlükleri, etik dilemmaları, duygu ve deneyimlerimizi konuş(a)mıyoruz. Birbirimizi desteklediğimiz ve güçlendirmeye çalıştığımız küçük arkadaş grupları dışında bir dayanışma ağına da sahip değiliz.⁵ Siyasi konjonktürün yanısıra neoliberal akademik yapılar bizleri izole etmeye, emeğimizi görünmez kılmaya devam ediyor. Dolayısıyla hem sahadan kaynaklı hem de içinde bulunduğumuz politik atmosfer sebebiyle maruz bırakıldığımız şiddeti, ardıl travmaları, bunlarla mücadele etme biçimlerimizi konuş(a)mıyor ve bunları çalışmalarımızın parçası haline getir(e)miyoruz. Oysa herhangi bir araştırmayı, araştırmacının profilinden, deneyim ve duygularından ayırmak mümkün değil; ayırmaya çalışmamıza gerek de yok. Okumakta olduğunuz makaleyi neden bir başka araştırmacı değil de ben yazıyorum sorusunun cevabı bu anlamda oldukça mühim.

Sosyal bilimlerdeki *içeriden (insider) / dışarıdan (outsider)* konsepti, araştırmacının konumuna dair bizi çoğu kez dikatomik bir ikiliğe götürürken, feminist metodoloji bize

2 Çeviri bana ait.

3 Feminist araştırmacı Olivera Simic'in geçiş dönemi adaleti alanında karşılaşılan güçlükler ve bu güçlüklerle mücadele yöntemleri konusunda feminist metodoloji ve metodların sunabileceği imkânlarla dikkat çektiği çalışması için bkz. Simic, 2015.

4 Türk Meselesi, kavramsal olarak sorun teşkil ettiği düşünülen “meselenin” kendisini ve sebebini Kürtler ya da Kürtlük olmaktan çıkartarak, özne ve hak temelli bir yaklaşıma referans verir.

5 Agata Lisiak ve Łukasz Krzyżowski'nin kendi deneyimlerini merkeze alan akademik araştırmalar vesilesiyle kurulan dostluk ve dayanışma ağları hakkındaki yazısı için bkz. Lisiak ve Krzyżowski, 2018.

ikisi birden olabileceğimizi anlama imkânı sunmakta. Türkiye'nin batısında doğmuş biri olarak etnik kökenim sebebiyle bir *outsider* olsam da, feminist bir aktivist-araştırmacı olarak politik müttefikliğim sebebiyle *insiderım*. Feminizm ve feminist yöntemibilim bir yandan *içerideki/dışarıdaki* ayrımının aslında ne kadar yapay ve kırılğan olabildiğini gösterirken diğer yandan da onun sınırlarını kaydırmaya, dönüştürmeye ve değiştirmeye devam ediyor. Bunu yaparken de politik ve etik sorumluluklarımıza dikkat çekiyor. Türkiyenin batısında doğmuş, belli sosyo-politik ve ekonomik ayrıcalıkları olan bir Türk olmak,⁶ bana insan hakları mücadelesinde politik ve etik bir sorumluluk yüklüyor. Sahip olduğum bu ayrıcalıklardan tamamen feragat etmem mümkün olmasa bile, bu ayrıcalıklarımı Kürt hak mücadelesinin aktörlerinin alanını genişletmek ve dayanışmayı yükseltmek için kullanma yönünde irade göstermem gerektiğini biliyorum. Dahası kendi tanıklıklarım ve tam da bu tanıklık üzerinden maruz bırakıldığım devlet şiddeti ve ihlaller, beni bu konuda konuşmak için motive eden şeylerden biri.

Feminist bir araştırmacı olarak Kürt kadın hareketinden çok şey öğrendim, birbirinden kıymetli dönüştürücü dostluklar kurdum. Kendimi Kürtlerin ve ötekileştirilen, marjinalleştirilen ve kriminalleştirilen grupların müttefiki olarak konumlandırıyorum. Zira feminist bilim, yalnızca kadınlar için kadınların bilgisine ulaşmayı kapsamıyor (Erdoğan ve Gündoğdu, 2020: 25). Feminist bilim, görünenin ardındaki güç ilişkilerini sorgulamak, sorunsallaştırmak ve ifşa etmek (Ramazanoglu ve Holland, 2002: 9; Harding ve Norberg, 2005) olduğuna göre, Türk devletinin Kürtlere yönelik şiddet ve baskısını bu güç dinamiği üzerinden yeniden okumak, Kürtlerin şiddetle mücadelesindeki deneyimlerine, duygularına ve günlük yaşam stratejilerine odaklanmak gerekiyor. Bir aktivist-araştırmacı olarak feminist yöntemibilimi benimsemenin ve feminist bilme biçimlerini odağa yerleştirmenin, kurulan her söz için sorumluluk alma, sorumlu tutulma, hesap sorma ve hesap verme yükümlülüklerinin yerine getirilmesinin bir yolu olduğunu düşünüyorum.

Bu makaleyi yürütmekte olduğum "Kürt filmlerinde devlet şiddeti, kolektif hafıza, travma ve direniş" konulu doktora çalışmamı dayanarak yazdım. 2000'li yıllarda çekilen kurmaca Kürt filmlerini ve film anlatılarını, görsel içerik analizi, sosyo-politik bağlamsal analiz, söylem analizi ve metinlerarasılık gibi farklı araştırma yöntemlerini birleştirerek inceliyorum. Çalışmamın teorik zeminini genelde hafıza ve travma çalışmaları, özelde ise kültürel ve kolektif hafıza literatürü oluşturuyor. Bunun başlıca

⁶ Özellikle Türkiye dışında çeşitli akademik etkinliklerde Türklüğüm, "dikkatleri üzerime daha az çekeceğim" in, "zararsız" olduğumun nişanesi kabul edildi. Bazı programlardan Kürt meslektaşlarım ve öğrenci arkadaşlarım çıkartıldı ve yerlerine konuşmacı olarak ben davet edildim. Bunu öğrendiğimde ise öznelliğim hiçe sayılarak benden bu mikro iktidar alanlarını tanınam ve işbirliği beklendi.

sebeplerinden biri hafıza üzerine çalışmanın aktivizme sıkı sıkıya bağlı olması. Görmenin görmemenin, hatırlamanın ve unutmanın ne kadar politik olduğu düşünüldüğünde, Kürt yönetmenlerin filmler aracılığıyla gördüklerini ve deneyimlediklerini kayda alması da politik bir anlam kazanıyor. Kürt sinemasındaki, toplumun suskunluğunu kıran, devletin dayattığı resmî belleğin yerine karşı hafıza ikame eden, kamuoyu oluşturan ve diyalog zemini yaratmak için çabalayan damar oldukça manidar. Kürt sineması, devlet şiddetini ve direnişi anlamak için bizlere imkân sunuyor. Bir diğer sebep ise sinemanın kültürel ürün olarak kültürel hafızanın kurucu ve taşıyıcılarından biri olması. Nasıl ki hafıza, geçmişin “şimdi”de kurulmasıysa, filmler de benzer bir şekilde “şimdi”nin içinden konuşur, geçmiş ele alış biçimiyle bir gelecek tasavvuru sunar. Sinema yoluyla kurulan geçmiş, şimdi ve gelecek arasındaki bu diyalog, kültürel hafızanın nasıl devreye girdiğini gösterir. Benzer şekilde, bu çalışma açısından merkezî bir öneme sahip cinsiyetlendirme süreçlerini görmemize olanak tanır. Barış mücadelesindeki aktörler, güç dinamikleri ve temsiliyet biçimlerine dair fikir verir.

Feminist Hafıza Çalışmaları ve Kürt (Kültürel) Hafızasını Çalışmak

Hafıza, yıllardır akademik çalışmaların konusu olsa da odak haline gelmesi görece yeni.⁷ Özellikle 1980'lerden itibaren sosyal ve beşeri bilimler hafızayı merkezine alan eleştirel çalışmalara alan açtı (Olick, 1999; Antze ve Lambek, 2016). Sovyetlerin çöküşü, Berlin Duvarı'nın yıkılması ile arşivlerin açılması gibi sosyo-politik ve kültürel değişimlerin bu ilgiyi artırdığını düşünenlerin sayısı oldukça fazla (Susam, 2015: 13). Bu bağlamda hafızaya merkezî önem atfeden eleştirel çalışmaların köklü değişimler geçiren ülkelerle ilintili olması tesadüf değil. Söz konusu çalışmalar, yalnızca devlet şiddeti, savaş, çatışma, vb. hayatta kalanlara ve onların deneyimlerine odaklanmakla kalmamış, çok disiplinli yapısının getirdiği avantajla farklı yöntemler kullanarak farklı teorik çerçeveler sunmuş, çoklu yorumlama ve incelemelere imkân tanımıştır. Araştırmacıların saha bilgisi, kendi alanlarından ve disiplinlerinden aşına oldukları kavram setleri, hafıza çalışmalarının çerçevesini belirleyen aslî unsurdur (Ali, 2012: 90). Benim yaklaşımımı biçimlendiren ve kültürel hafızayla ilgilenmeme sebep olan heybede ise siyaset bilimi, sosyoloji ve Kürt çalışmaları var.

Hirsch ve Smith, Connerton'a referansla kültürel hafızayı bir transfer işlemi olarak tanımlar (Hirsch ve Smith, 2002: 5). Kastettikleri bireylerin ve grupların kendi

⁷ Hafıza çalışmaları dört başı mamur bir alan olmaktan ziyade, emekleme aşamasını henüz tamamlamış, gelişen, çok disiplinli bir ağıdır. Henüz kendi kendisini tanımlayan, kurumsallaşmış interdisipliner bir alan olmamasına karşın, farklı disiplinlerden gelen araştırmacıların meydana getirdiği dinamik ve farklı diyalog zeminlerini bünyesinde barındıran bir havzadır (Dutceac-Segesten ve Wüstenberg, 2017: 475).

kimliklerini ortak bir geçmişe, asgari müştereklere gönderme yaparak şu anda kurmasıdır. Dolayısıyla dinamiktir. Hem gücün ve güçsüzlüğün kendisine eş zamanlı yer bulabildiği bir diyalog zemini hem de bir pazarlık zemini. Tekinsizdir. Bireysel olduğu kadar kolektif, kolektif olduğu kadar kamusal ve bir o kadar da özeldir. Bize ve ötekine dair duyguların, hissiyatların, fikirlerin, sözcüklerin ve sözcüklere dökülemeyenlerin salınıp durduğu, yorumlamaya ve farklı temsillere olanak sunan bir alandır kültürel hafıza. Çoklu faillikleri mümkün kılan bir mekândır. Kültürel hafıza bu özellikleri sebebiyle Kürt sineması ile biraraya gelir. Zira Kürt sineması hem bir hafıza ve direniş mekânıdır hem de hakikati aramanın, hak talep etmenin bir yoludur.

B. Valeria'nın işaret ettiği *hafıza mekânlarına (memory spaces)* toplumsal bir mücadelenin sonucunda hayatta kalanların, araştırmacıların, sivil toplum kuruluşlarının üzerinde uzlaştığı, gerçeklerin araştırıldığı, fiziksel kanıtların bulunduğu ve muhafaza edildiği ve hayatta kalanlarla, hakları ihlal edilenlerin iyileşmesine aracı olan, insan haklarını esas alan mekânlar (Valeria, 2020) olarak bakarsak, filmlerin seyirciyle bulunduğu mekânlar, filmlerde referans verilen mekân ve nesnelere ve daha birçok şey, bir hafıza mekânı olabilir. Negatif deneyimlerin hatırlatıcısı olan mekân ve nesnelere, hak, hakikat ve adalet arayışı için kolektif bir mücadeleyle dönüştürülerek yüzleşmenin ve barışın mekânları haline getirilmesi mümkün. Kimi zaman zorla kaybedilenlerden, akıbeti bilimeyenlerden geriye kalan bir fotoğraf çerçevesiyle, kimi zaman yokluğun, kaybedilmenin ve bilinmezliğe mahkum edilmenin simgesi haline gelmiş beyaz torosla aksettirilen deneyimler, hem şiddeti hem de direnişi içinde barındırıyor. Boşaltılmış köyleri imleyen ıssız, terk edilmiş mekânlar, devlet şiddetinin vücut bulduğu okullar, kıışlalar ve karakollar gibi mekânlar, insan haklarının ve hak mücadelesinin teşvik edilmesi, yaygınlaştırılması için ölümün ve bilinmezliğin değil, kolektif bir geleceğin tahayyülü için itici kuvvet görevi görebilir. Bu tip hafıza mekânları bir yandan yası tutulamamışların yasını tutmaya, mezarsız bırakılanlara mezar olmaya devam ederken, diğer yandan da delillerin toplandığı, şiddet faillerinin isimlendirildiği mekânlar olma ikililiğini üstlenmiş durumdadır. Bu ikiliğin kendisi toplumsal diyalogun kurulması, hatırlama ve eğitimin bütüncül bir şekilde hayata geçirilmesi için bir imkân olarak da karşımızda duruyor.

Kürt filmlerindeki barış çağrısı öncelikle bir diyalog zemini oluşturuyor. Bu zemin ihtiyaç ve taleplerin dile getirilmesi, onarıcı ve dönüştürücü adaletin tesis edilmesi için atılması gereken adımları işaret edebiliyor. Örneğin *Gelecek Uzun Sürer*'deki (2011) *Musa Anter Görsel ve İşitsel Hafıza Merkezi* gibi kurmacaya yoluyla yaratılan mekânlar barış için ihtiyaç duyulanın tarif ve talep edilmesi olarak okunabilir. Benzer

şekilde filmin ana karakterlerinden Sumru'nun arşiv görüntüleri ve tanıklık kayıtları ve kurulacak bir hakikat komisyonunda ne kadar önemli işlevleri olacağından bahsetmesi de hem arşivciliğin insan hakları mücadelesindeki önemini hem de hakikat komisyonlarına dair talebi gösteren bir kesit. Yas tutma hakkı, hakikat talebi gibi yüzleşmeyle ve hafızayla ilgili konular da filmde kendisine yer buluyor.

Bütün bunların yanı sıra Kürt sineması, bireysel ile toplumsalın kesiştiği, heterojenliğin ve karmaşıklığın içiçe geçtiği; sözlü anlatım, kurgu, film, performans ya da her ne şekilde olursa olsun bireysel hikâyelerin, hegemonik resmî söylemin karşısına dikildiği bir mecradır. Hirsch ve Smith'in *karşıt-hafıza (counter memory)*⁸ olarak ele aldığı kültürel hafıza alanıdır (Hirsch ve Smith, 2002: 7).

Sözü Hirsch ve Smith'ten devralarak kültürel hafızayı böylesine dinamik, akışkan ve belki de en önemlisi kişisel ile kamusal olanın kesiştiği, içiçe geçtiği ve birbirine dolandığı ölçüde politikleştiği bir konsept olarak tanımladığımızda, onu anlamının en verimli yollarından biri feminist metodoloji ve yöntemdir. Üstelik bunun tek sebebi feminist bilimi ortaya çıkaran koşullarla benzerlik değildir;⁹ hafıza teknolojileri, yorumlama çerçeveleri, ve aktarım işleminin kendisinin belirli bir bağlamda, belirli kültürel kodlara referansla kurulmuş olması ve en önemlisi cinsiyetlendirilmiş karakteridir (Hirsch ve Smith, 2002: 7).

Hafıza çalışmalarına feminist müdahale¹⁰ son 20 yıllık mücadelenin bir sonucu (Hirsch ve Smith, 2002: 4) ve hâlâ tartışmalı, hakkında konuşmaya ihtiyacımız olan bir alan. Kültürel hafızayı, kesişimsel feminist perspektiflerle anlamaya çalışmak yalnızca cinsiyetler arası güç ilişkilerinin sorgulanması değil; kültürel *geriçağırış (recall)* ve unutmaların da feminist yöntemlerle sorgulanması anlamına geliyor (Hirsch ve Smith, 2002: 11).

8 Hafıza çalışmaları alanında, karşıt hafızanın nasıl tanımlanması gerektiği konusunda bir oydasma olmasa da, ben de bu çalışmada Hirsch ve Smith'in sözünü ettiği anlamda, dayatılan resmî hafızanın karşısına konan "öteki" hafızalar olarak kullanıyorum. Karşıt hafıza ve onun temsilini, devlet hafızasına bir alternatif olarak değil, onun kurucu ötekisi olarak görüyorum.

9 Feminist bilim insanlarının 1970'lerden bu yana ötekileştirilen kadınların hikâyelerini ve seslerini duyurma, onları bilimin ve araştırmanın öznesi yapma gayreti yalnızca bilim dünyasını değil, kültürü ve kültürel üretim alanlarını da etkiledi. Bu tartışmaları takip etmek için bkz. Hirsch ve Smith, 2002; Hermes, 2006.

10 Hafıza çalışmalarına feminist müdahaleden bahsetmişken geçtiğimiz aylarda Kürt çalışmaları/Kürdoloji alanında da benzer bir müdahalenin yaşandığını belirtmekte fayda var. Kurdish Studies Network içinde yer alan bir grup araştırmacı kadın, alandaki erkek şiddetini ve tacizi, tacize maruz bırakılanları ve onlarla dayanışanları sessizleştirme çabalarını ifşa eden bir metin yayınladı. Okumak için bkz.: Anonim (31 Temmuz 2020) "Statement on Male Violence and Sexual Harassment in Kurdish Studies", Jadaliyya, <https://www.jadaliyya.com/Details/41510>

Yaşamın bütünü gibi neyi nasıl hatırladığımız ve unuttuğumuz da cinsiyetlendirilmiştir. Kültürel hafızaya feminist bakış, evrensel kabul ve önyargılarla değil, belirli bir bağlamsallık ve tarihsellik içerisinden mümkündür. Bu, bağlamsallık ve tarihselliklere egemen anlatıların gözünden değil, sesi kısılmaya çalışılanların gözünden bakmamızı gerektirir. Dönem dönem varlığı inkâr edilen ya da gözardı edilen Kürtlerin deneyim ve duygularının dikkate alınması gerektiğini bize anlatır. Kürtleri marjinalleştiren, kriminalize eden ve “etkisiz hale getirilmesi”ni mübah gören er(k)il söylem ve pratikleri ifşa etme, onları mümkün kılan ideolojilere odaklanma imkânına ancak feminist bir metodoloji ile ulaşabiliriz. Çünkü feminist kavrayış, bize bu ideolojilerle beraber gündeliğe bakma, kayıt altına alma, anlamlandırma ve çözümleme olanağı sunar. Erk(il) ve çoğunlukla erkek egemenin sesinden anlatılan hayatları, öznelerinden işitme olanağını ve empati kurabilme alanını açar. Dinlediğimiz tek boyutlu hikâyelerin tartışmaya açık, sürekli sınınan, muğlak, zamanın bir yerinde donup kalmış anlatılar olmadığını kavramamıza yarar. Feminist yaşam deneyimi, şu anki ihtiyaçlarımızla, hislerimizle ve düşüncelerimizle ilişkili olarak geçmişti şimdide kurduğumuzu, zaman karşısında pasif nesnelere değil, eyleyen özneler olduğumuzu bize her an hatırlatır. Kültürel hafızanın ihtilafı bir alan olduğunu bize gösterip durur.

Kolektif ve kültürel hafıza yazınına dayanan alternatif tarih, sözlü tarih ve karşıt-hafıza çalışmalarındaki artışı Türkiye’de de görmek mümkün. Hafızanın çekişmelerin yaşandığı ihtilafı bir alan oluşunu özellikle 2000’lerdeki araştırmaların yoğunluğuna bakarak da anlayabiliriz. Bilhassa siyasal baskı ve şiddetin sonucu olarak azınlık grupların kolektif deneyimlerinin resmî hafıza anlatılarında yer bulamaması, bulunduğu zamanlarda ise bu deneyimlerin bizzat failer tarafından çarpıtılması, marjinalleştirilmesi ve kriminalize edilmesi hususunda Türkiye incelemeye değer bir örnek. Alandaki çalışmalar, hatırlama ve unutmayı devletin tekelindeki bir iş olmaktan çıkartıp kişisel deneyimlere ve anlatılara odaklanarak güncel sosyo-politik ve kültürel analizlere taze ve çok katmanlı bir bakış açısı kazandırmaya devam ediyor (Yılmaz, 2018: 26). Konferansların, panellerin ve Türk ulus-devlet ve kimlik inşası süreçlerinde yoğun devlet şiddetine maruz bırakılmış gruplara odaklanan çalışmaların (Neyzi, 2002; Neyzi, 2008 ve Neyzi, 2010) sayısı arttı. Bu araştırmalar vesilesiyle marjinalleştirilen azınlık gruplarının deneyimleri ve hak talepleri bir nebze olsun görünürlük kazanmış ve kamusal tartışmaların önü açılmıştır. Barış görüşmeleri sürecine paralel olarak, Kürtlerin maruz bırakıldığı devlet şiddetine yönelik çalışmalarda artış yaşanmıştır. Ortak bir gelecek tahayyülü için “şimdi”nin

ihtiyacına yanıt vermeye çalışan bu araştırmalar yüzleşmeyi önceleyerek, 1915 Ermeni Soykırımı ile Kürt Meselesini mercek altına almışlardır.¹¹

Bu çalışmalar, literatürde sıkça konu edilen “empati kurabilme”, “dinleme”, “güvenli ve ilgili bir ağ yaratma” vs. ile yakından ilişkili (Bora, 2011: 67-68; Özkazanç, 2011: 112). Kendi acısını anlamlandırabilmek için başkalarının acısına ve o acıdaki rolüne bakmayı kendisine görev edinmiş bir kitle var. Bu noktada belirtmem gereken bir diğer husus, çoktan yok edilmiş, zorla göç ettirilmiş, sürgüne gönderilmiş, katledilmiş gruplara, bilhassa Ermeni Soykırımı'na dair yapılan çalışmalarda yüzleşme ve geçmişle hesaplaşma motivasyonunun ağırlık kazandığı.¹²

Literatürde, geçmişle yüzleşmenin nasıl ve hangi şartlar altında mümkün olabileceğine dair ortaklaşılan çeşitli hususlar var ve bunların başında çatışmasızlık gelir. Ancak bu bir ateşkes dönemi olarak değil, çatışmasızlığın kalıcı hale geldiği ya da gelmeye başladığı bir süreç olarak düşünülmelidir. Türkiye’de yüzleşmenin önündeki en büyük zorluklardan biri budur. Bilhassa Kürtlere yönelik devlet şiddeti mevzu bahis olduğunda bir çatışmasızlık zemininden bahsetmemiz mümkün değildir. Zira, 1990'lardaki sistematik devlet şiddetinin, Kürtlerin gündelik hayatlarında hâlâ derin bir karşılığı olduğu ve 2015'te yeniden çatışmaların başladığı düşünüldüğünde, geçmişte kalmış travmatik bir anıdan değil, sürekliliği olan yapısal bir şiddetten bahsediyoruzdur (Şahin-Fırat, 2014: 390). Kürtlerin genellikle Diyalog Süreci olarak adlandırdığı barış görüşmeleri sürecinde dahi süren, her fırsatta kendisini gösteren sömürgeci ve pornografik bir şiddet. Bir yanda 1938 Dersim Katliamı'nı direngen bir hafızayla kamusal tartışmaya açan ve 1990'lardaki şiddeti konuşmaya, örüntüleri ifşa etmeye çabalayan bir umut atmosferi varken, -ki bu umut atmosferi “bir daha asla!” diyen bir geçiş döneminin habercisi olarak

¹¹ Bu bağlamda özellikle Adnan Çelik, Kenan Öpengin, Namık Kemal Dinç gibi isimlerin Kürtlerin maruz bıraktığı devlet şiddetini Ermeni Soykırımı ile ilişkilendiren, hatırlama ve unutma politikalarını geçmişle hesaplaşma ekseninde ele alan çalışmalarının oldukça önemli ve alan açıcı olduğunu belirtmekte fayda var. Detaylı bilgi için bkz. Çelik, 2015; Çelik ve Dinç, 2015; Çelik ve Öpengin, 2016.

¹² Türkiye siyasi tarihini ve hatırlama/unut(tur)ma politikalarını disosiyasyona yol açan beş farklı fragman üzerinden ele alan Murat Pakler, konuya sosyal psikoloji perspektifinden bakarak, Türk-Kürt meselesini kavramsallaştırma açısından farklı bir alanın kapılarını aralamış olsa da, cinsel şiddet faili olduğu, bir pişmanlık ya da üzüntü dile getirmede, hayatta kalanın ihtiyaç ve taleplerini sormak bir yana hayatta kalanla dayanışanları “feminist çete” olarak adlettiği için ona referans vermeyi reddediyorum. Feminist bir araştırmacı olarak, akademik camianın kendisine sağladığı koruyucu zırhı delmeyi öneriyorum. Yüzleşme, hesaplaşma ve özür alanında sayısız çalışmaya imza atmış birinin bu tavrının, yazıp çizdikleriyle tutarsız ve kabul edilemez olduğunu, ne kendisine ne de onu savunanlara daha fazla alan açmamız gerektiğini düşünüyorum. Günümüzdeki epistemoloji tartışmaları bilhassa sosyal ve beşeri bilimler alanında üretimde bulunanların, bir konuda akademik çalışmalarında savunduğu pozisyonla günlük yaşamdaki tutumu arasında bir uyuşmanın beklenen bir durum olduğunu ortaya koymuştur. Pandemiye bir halk sağlığı sorunu olarak görüp bitirilmesi için aşı bulmaya çalışan bir bilim insanının aşı karşıtı olması nasıl izaha muhtaç bir tutarsızlıksa devlet şiddeti, yüzleşme ve özür üzerine üretimde bulunan birinin konu erkek şiddeti olunca aksi yönde davranması da aynı biçimde izaha muhtaç bir tutarsızlıktır. Hafıza çalışmalarını, akademiye ve entelektüel camiaları feministleştirme yolunda güçlendirici pratikleri öne çıkarmanın gerekliliğine inanan biri olarak, umuyorum ki takındığım bu etik ve politik tavır başka araştırmacılara da güç verir.

değerlendiriliyordu¹³-, diğer yanda KCK yargılamaları sürüyordu. Bugün, devlet şiddetinin yalnızca Kürtlere değil muhalif olan herkese karşı arttığı bir dönemeçteyiz. Devletin barış masasını devirdiği 2015'te yeniden alevlenen çatışmalar sebebiyle başta yaşam hakkı olmak üzere sayısız hakkın ihlal edilişi, süresiz sokağa çıkma yasakları esnasında yaşananlar, JÖH ve PÖH'ün sömürgeci er(k)il şiddeti tescilleyen cinsiyetçi duvar yazılamaları ve fotoğraflar tüm yakıcılığıyla hâlâ zihnimizde. 2016-2018 arasında ülke çapında hayata geçirilen ancak Kürtler için çok daha önce başlayan ve gayri resmî olarak hâlâ devam ettiğini söyleyebileceğimiz OHAL, OHAL'in cinsiyetlendirilmiş yapısı (Kıvılcım, 2018), kapatılan sivil toplum örgütleri ve bilhassa kadınların ve feministlerin örgütlerinin kapatılmış olması,¹⁴ hafıza ve yüzleşme üzerine sistematik çalışmalar gerçekleştirmeyi güçleştiriyor. Bu güçlük, kolektif deneyimlerimizi, travmalarımızı, hatırlama biçimlerimizi konuşmamız gerektiği gerçeğini değiştirmiyor. Bilakis güçlüğün kendisi, hem kesişimsel ve disiplinlerarası akademik çalışmalara olan ihtiyacımızın hem de politik bir mücadeleye ve o mücadelenin hafızasına olan ihtiyacımızın bir göstergesidir. Dahası, feminist hafıza çalışmaları uzlaşma, iyileşme, adalet ve dönüşüm için ihtiyaç duyduğumuz politikaları kurmamıza katkı sağlayabilir (Petö ve Phoenix, 2019: 243).

Kürt sinemasının bizlere bu türden bir alan açtığını düşünüyorum. 2000'lere dek Türkler tarafından ve ağırlıklı olarak Türkler için temsil edilen ve karikatürleştirilen Kürtlerin seslerinin ve deneyimlerinin onların görmemizi istediği biçimlerine odaklanmanın empatik bir öteki yaratma potansiyeli taşıdığına inanıyorum. Yerleşmiş bir demokrasi kültürünün olmayışı, devletin, geçmişle süreklilik gösteren şiddet eylemleriyle hesaplaşmasının yolunu tikiyor. Devletin kendisini ve kendisi adına suç işleyenleri yine kendi kurduğu mahkemelerde yargıladığını, cezasızlık sisteminin etkisiyle, kimi suçların yargıya dahi taşınmadığını ya da yargılananların ceza almadığını biliyoruz. Bu sebeple herkesin bildiği ancak bilmezlikten geldiği faili meçhuller gibi şiddet edimlerinin ve faillerinin, kurumların ve şiddet mekânlarının filmler aracılığıyla kimi zaman belgelenmesi ve kayıt altına alınması, izleyiciyle buluşması, filmlerin yaratabileceği tartışma ve belki de toplumsal uzlaşma için alan açılmasını alternatif bir yol olarak görmek mümkün. Böyle imkânlar yalnızca cezasızlık sisteminin yeniden ve yeniden ifşasını değil, geleceğe dönük yargılama

13 Örneğin AÜ SBF İnsan Hakları Merkezi ve İHOP'un "Hakikat ve İnsan Hakları" başlıklı insan hakları savunucuları için düzenlediği eğitim programının kitaplaştırılmış versiyonuna bakarsanız pek çok katılımcının ve anlatıcının böylesine bir havayı soluduğunu görebilirsiniz. Bkz. Ağataş ve Özding, 2011.

14 OHAL sürecinde kapatılan dernek, vakıf ve medya kuruluşlarının önemli bir kısmının Kürt hareketinin bir parçası olduğunu ve bu kuruluşların önemli bir kısmının kadın kuruluşu olduğunu akılda tutmakta yarar var. Bakur'daki kadın kuruluşlarının kapatılması yalnızca kadınların yalnızlaştırıldığı ve yalıtıldığı anlamına gelmiyor. Bu kurumların bir kısmının kadına yönelik şiddet alanında çalıştığını ve kayıym atanmasıyla arşivlerine de el konulduğunu düşünürsek bunun hem Kürt kadın hareketinin hafızasını silmeye yönelik hem de kadına yönelik şiddetle mücadeleye ket vurmaya yönelik bir girişim olduğunu görürüz. Bu konuda bir değerlendirme için bkz. Yıldız, 2018.

ve adalet taleplerini doğurma potansiyeliyle de dönüştürücü bir etkiye sahip olabilir. Ayça Çiftçi'nin Kürt sinemasının kamusal tartışmaların yürütüldüğü bir platform olduğunu söylemesi bu açıdan oldukça kıymetli. Çiftçi'nin, özellikle politik dönüşüm sürecinde sinema salonlarının Kürt meselesinin tartışıldığı mekânlara, filmlerin politik görüşlerin dile getirilmesine olanak sağlayan araçlara dönüştüğü, sinemaya gitmenin ya da film tavsiyesinde bulunmanın politik bir eyleme, film yorumculuğunun da neredeyse politik yorumculuğa dönüştüğü biçiminde tarif ettiği iklim (Çiftçi, 2015: 24), bir süreliğine de olsa kendi yaralarının ötesine bakmaya istekli bir kitlenin ortaya çıkışının ilk nüveleri olarak değerlendirilebilir.

Ağırlıklı olarak 1990'larda Mezopotamya Kültür Merkezi (MKM) ve çevresinde yetişmiş, sinema atölyelerine katılmış yönetmenlerin çektikleri bu filmler, Yeşilçam'ın yarattığı "geri kalmış Kürt", "terörist Kürt", "cahil Kürt", "fakir Kürt" gibi söylem ve temsilleri (Koçer ve Göztepe, 2017: 55) kırarak eyleyen özneler olarak Kürtleri sinemaya taşımış ve başka bir sinema dili kurmayı başarmıştır. Bu filmlerin, Yılmaz Güney gibi Kürt yönetmenlerin çektikleri filmlerle ortaklaştığı ve ayrıştığı noktalar olsa da, bu çalışmada vurgulamak istediğim şey, bugün referans verdiğim(iz) Kürt Sineması örneklerinin özellikle 1990'lı yıllarda silahlı çatışmanın yoğun yaşandığı bir dönemde doğmuş olması. Bunun sebeplerinden biri Kürtlerin zorla yerinden edilme ve zorunlu göç sonrası İstanbul gibi metropollerde yeni bir kültürel havza kurmuş olmaları (Sustam, 2015: 86). Bu havzanın yaratılmasında 1980'lerle beraber yaşanan neoliberal dönüşümün ve medya teknolojilerinin değişmesinin de rolü büyük. Dolayısıyla silahlı mücadelenin ve Kürt hareketinin diğer unsurlarının görsel dilini kuran ve dönüştüren, çoklu deneyimleri ve heterojen öznellikleri yaratan bir sinema dilinin doğduğu söylenebilir.

Bir İmkân Olarak Kürt Sineması

Türkiye'de üretilen Kürt sineması, Türkiye tarihinin temsil edilmemiş gerçeklerini açığa çıkartan bir mekân... Kürt filmleri Türk ve Kürt halklarının belli 'geçmişlerini' açığa çıkartan, hem Kürt halkının hem de Kürt olmayanların hafızalarını şekillendiren bir arşiv potansiyeli taşıyor¹⁵ (Çiçek, 2016: 75).

1991'de kurulan MKM ve 1996'da MKM bünyesinde kurulan Mezopotamya Sinema Kolektifi'nde yetişen yeni kuşak yönetmenler çektikleri belgesel filmler aracılığıyla hem bireysel hem de kolektif deneyimlerini aktarmaya başladılar. Bu belgeseller, Kürt

¹⁵ Çeviri bana ait.

sinemasındaki “tanıklıklar sineması”nın ilk örneklerini oluşturuyor (Yılmaz, 2018: 28). Bu filmler yoluyla yönetmenler hem kendilerinin de öznesi olduğu savaş ve şiddet deneyimlerini kayıt altına almış, hem de belgesellerde tanıklıklarına ve deneyimlerine başvurdukları kişilerin öznel ve kolektif deneyimlerinin görsel kültürel hafızasını oluşturmaya başlamışlardı. Üstelik bizleri de seyir yoluyla tanık kılmayı başarıyorlardı. Bu bağlamda söz konusu belgeseller “gerçeği” ve “doğruyu” aktaran platformlar olarak işlev görüyordu. Her ne kadar Sustam, Kürt filmlerinin derdinin doğruyu anlatmaktan ziyade, anlatılan doğrularla hesaplaşmak olduğunu (Sustam, 2015: 101) belirtse de ben hem belgesellerin hem de kurmaca filmlerin “Kürt gerçeğini” ortaya koyma ve bunu yaparak resmî söylemle hesaplaşma motivasyonunun baki olduğunu düşünüyorum.

1990’ların özellikle ikinci yarısında çekilen belgeseller, 2000’lerde de hız kesmedi. Dahası Kazım Öz, Hüseyin Karabey, Erol Mintaş gibi MKM çevresinde yetişen sinemacıların bir kısmı uzun metraj kurmaca filmler de çekmeye başladı. Ancak “gerçeği ve doğruyu” anlatma ihtiyacı ve kaygısı baki kaldı. Bu bağlamda gözaltında ve cezaevlerinde kötü muamele, psikolojik ve fiziksel işkence, anadil yasağı, köy yakmalar, polis, asker, paramiliter yapılanmalar, bilhassa JİTEM ve köy korucuları aracılığıyla maruz kalınan şiddet, zorla yerinden edilme ve takiben şehirlerde maruz kalınan ayrımcılık ve baskı, en sık karşılaştığımız şiddet biçimleri olarak ekrana yansdı.

Kaybedilen yakınının hikâyesini anlatmak dahi Kürtleri şiddete açık hale getirirken, bu hikâyeleri anlatmanın kendisi de şiddeti derinleştiren unsurlardan birine dönüşebiliyor. Filmler bir yandan hayatta kalmanın getirdiği güçlük, sorumluluk ve yük, diğer yandan da bir sağaltım olarak izleyiciyle buluşmaya devam ediyor. Filmlerdeki dil kullanımı,¹⁶ özellikle Kürtçe'nin ve Türkçe'nin kullanıldığı iki dilli filmlerde, filmlerin öznesinin ve muhattabının kim olduğuyla yakından ilişkili. Kürtçenin inkâr edildiği, konuşulmasının yasaklandığı düşünülürse kimi zaman çift dilli, kimi zaman yalnızca Kürtçe olan filmlerin derdini, ihtiyaçlarını ve taleplerini anadilde ifade etme ve geniş bir kitleye seslenme imkânı sağlaması çok önemli.

Ayrıca acının dile getirilmesinin imkânsızlığını anlatırcasına uzun sessizlikler, iç çekmeler ve dalıp gitmelerin, ses kadar sessizliğin de direniş biçimi veya hayatta kalma ve mücadele etme stratejisi olduğunu görmemizi sağlıyor. Bastırılmış seslerin, sessizliklerin ve deneyimlerin duyulmasını mümkün kılıyor. Kürtçenin yasaklanmasını sorgulamamış olanlara, bildiklerini sorgulama, kendisiyle ve devletle yüzleşme olanağı açıyor.

¹⁶ Kürt sinemasının, tanınma ve kimliklenme bağlamında ses ve dille kurduğu ilişkiye dair bir tartışma için bkz. Şimşek, 2016.

“Bunları nasıl unutabiliriz? Hayır. Asla. Fahri tek değildi ki... Onların hiçbiri unutulamaz. (Fotoğrafı işaret ederek) Baksanıza daha yirmi beşinde bile yoktu. Benim arkadaşımды o. Nasıl alıp götürübdiler bu çocukları? Fahri benim kocam... Gözleri bağlı, zırhlının arkasına bağlayıp sürüklediler bir köyden diğerine... Çok uzun zaman aradık onları. Hiçbir yerde bulamadık. Kovulduk. Cenazelerimizi almamıza müsaade etmediler. Lice savcısı başvurularımızı kabul etmedi... Sonunda üç cenaze Kulp'tan çıktı... Bu unutulacak şey değildir. Bugün eğer bize cevap vermiyorlarsa, yarın çocuklarımıza, olmadı torunlarımıza verecekler. Ama asla unutmayacağız. Evin içinde dolanıyorum. Duvarlara fotoğraflarını astım. Hâlâ bu evde beş erkek var diye düşünürüm. Gidiyorum, geliyorum acımı bir kağıt parçasıyla dindirmeye çalışıyorum. Eğer bu adaletse, biz bunu kabul etmiyoruz. Türkiye'nin adalet bakanı var. Kanunlar var. Eğer kanunlar varsa, o zaman biz de kemiklerimizi istiyoruz. Fahri ve Mustafa'nın nerede öldürüldüklerini bize söylemek zorundalar. Onlardan geriye ne kaldıysa istiyoruz. (Yere bakarak iç çeker.)” Gelecek Uzun Sürer (2011), Tanık no: 4.

Yukarıdaki kesitte olduğu gibi filmlerde aktarılan deneyimlerin ve tanıklıkların sunduğu detaylı anlatım biçimlerinin empatik dinleyici/izleyici yaratma potansiyeli yüksek. Sinemanın gücü de göz önünde bulundurulduğunda, bu aktarımlar ve sinematik anlatılar, savaşın, çatışmanın, sistematik devlet şiddetinin insanî boyutlarını görmemizi sağlıyor. Matruşkalar gibi içiçe geçen, birbirini sarmalayan arşiv görüntüleri, tanıklıklar, ifadeler karşılaşma ve yüzleşmeye dair kişisel ve içerden bir kapı aralıyor. Dahası Kürt sineması yalnızca Kürtlere yönelik devlet şiddetine tanıklık etmemizi sağlamıyor, kadınlara, çocuklara, LGBTİ+'lara, Ermenilere, Alevilere ve nice farklı gruba yönelik devlet şiddetine ya da devletin cezazs bırakarak desteklediği diğer şiddet biçimlerine dair de bir farkındalık yaratma ve refleks geliştirme imkânı sunuyor. Varlığı, kimliği, dili, kültürü inkâr edilen Kürtlerin yalnızca bir avuç insan hakları savunucusunu değil sorunun kaynağı ya da şiddetin iştirakçisi olarak da görülebilecek bir kitleyi muhattap alması aynı zamanda ortak bir gelecek tahayyülünün varlığına delalet. Dolayısıyla Kürt sinemasını, kendini anlatma ihtiyacının yanı sıra halklara yönelik bir dayanışma ve kolektif direniş çağrısı olarak da görebiliriz.

Ali Fuat Şengül, *Fecîra'nın* yönetmeni Piran Baydemir'in belgesel görüşmeleri sırasında, görüşmecinin Kürtçe değil de Türkçe konuşma ısrarının Türkçe dışında bir dil konuşulması halinde kimsenin anlamayacağını düşünmesinden kaynaklandığını aktardığını belirtir (Şengül, 2016: 36). Bu ısrar, bir yandan anlaşılma, duyulma ihtiyacını diğer yandan kendi deneyimini anadilinde anlatamamın yakıcılığını gösterir. Kimi

filmlerde Türkçe'nin yerini bazen derin sessizlikler, uzun bakışlar alır. Erol Mintaş'ın *Klama Dayıka Min / Annemin Şarkısı* (2014) filminde bu türden sessizlik ve iç çekişlere, dalıp gitmelere sıkça rastlarız. Bu bir yandan acının temsiliyetinin imkânsızlığıyla, diğer yandan ızdırabı ve çaresizliği aktaranın kadınlar, kadın bedenleri ve kadın görünüşleri olmasıyla alakalıdır. Patriyarkal düzende ailenin kültürel ve biyolojik taşıyıcısı olarak kodlanan kadınlardan, kişisel ve kolektif deneyimlerin de yasını tutmaları, bu yasın görünen yüzü olmaları beklenir. Elbette bu, savaş ve militarizmle ilişkilidir. Başlarken Jelin'e atıfla sorduğum soruyu hatırlatayım: Neden gözlerimizi kapatıp 90'lardaki devlet şiddetini düşündüğümüzde mücadeleleri bugün de süren Cumartesi Anneleri/İnsanlarını, Barış Annelerini görüyoruz?

Cinsiyetlendirilmiş ve cinselleştirilmiş devlet şiddeti, kadınları hem doğrudan hem de dolaylı olarak hedef aldı. Zorla kaybetmeler, tutuklamalar, işkenceler neticesinde kaybettikleri yakınlarından boşalan ayakkabıların içlerini doldurmaları gerekti. Köylerin boşaltılmasıyla yerlerinden edilen binlerce Kürt, İstanbul, İzmir, Ankara gibi metropollere göç etmek zorunda bırakıldı. Göçenlerin önemli bir kısmı kadındı. Patriyarkanın ailenin ve kültürün kurucusu ve taşıyıcısı olarak kodladığı kadınlar, göçtükleri bu illerde aile ekonomisi için ücretli emek piyasasına daha yoğun biçimde katıldılar. Üstündağ'ın ifadesiyle geleneksel korunma ve sorun çözme mekânizmalarından mahrum kaldılar ve yaşadıkları şiddet katmerlendi (Üstündağ, 2014: 361). Ancak bu süreç savaştan ve militarizmden etkilenen tüm Kürt kadın ve LGBTİ+lar için yeni imkânlar sağladı ve özne odaklı bir mücadeleyi mümkün kıldı.

Latin Amerika örneğinde olduğu gibi kamusal direniş ve hak mücadelelerinin yeni biçiminde akrabalık, yakınlık, yeni duruma ayak uydurma zorunluluğu gibi sebeplerle ağırlıklı olarak kadınlar yer alıyor (Jelin, 2003: 88). Failleşen ve failleştikçe örgütlenen Kürt kadınları başta siyasal, sosyal, ekonomik ve kültürel olmak üzere yaşamın tüm alanlarında hak talebini yüksek sesle haykıran, gündeliği dönüştüren mücadelelerin öznesi olmaya devam ediyor. Farklı ülkelerdeki geçiş dönemi adaleti süreçlerine baktığımızda çocuk, kadın ve LGBTİ+ odaklı olmaktan uzak bu gruplara yalnızca mağdurluk statüsü tanıyan, failliklerini dikkate almayan yaklaşımlara rastlıyoruz (Daşlı, Alıcı ve Flader, 2016). Benzer bir biçimde örgütlü Kürt kadın mücadelesinin, silahlı veya silahsız olmaları fark etmeksizin görüşmeler başladığında kenara itildiğini biliyoruz (Üstündağ, 2014: 360). AKP'nin Kürt Açılımı hamlesi ve barış görüşmeleri sürecinde de benzer bir dışlanmaya şahit olduk. Kürt Hareketi'nin itici güçlerinden biri olan kadınların perspektiflerinin bu süreçlere ne kadar yansıdığı tartışmalı. Bu sebeple kadın, LGBTİ+ ve queer deneyimlerin ve bakış açılarının temsil edilmesi önem kazanıyor. Kürt Sineması, bu

türden alan açıcı, dayanışmacı ve güçlendirici bir ağa dönüşme potansiyeline sahip olsa da şiddet deneyimiyle eş zamanlı olarak yeni bir yaşam kurma mücadelesine baş koyan bu kadınların ve deneyimlerinin Kürt filmlerine neden fazla yansımadağı bir sorun olarak ortada duruyor. Benzer şekilde LGBTİ+ ve queer deneyimler de söz konusu filmlerde kendilerine yer bulabilmiş değil. Elbette kadın, LGBTİ+ ve queerlerin deneyimlerini dinlemek için kişi sayısını dengelemek şart değil. Ancak bunu bir sorun olarak ortaya koymak cinsiyet eşitliğinin gözetildiğı bir barış tahayyülü için elzem.

Resmî aktarım kanallarının yer almadığı bir düzlemde sinema ve sinema yoluyla hikâye anlatıcılığı büyük bir boşluğu dolduruyor. İnkâr edilen ve bastırılmaya çalışılan deneyimlerin kamera yoluyla aktarılmasının iyileştirici bir yanı olsa da bunun büyük bir sorumluluk olduğunu da kabul etmek lazım (Hackett ve Rolston, 2009). Bununla birlikte maruz kalınan şiddeti anlamlandırmanın mümkün olmadığı zamanlarda anlatıcı kendisini tekil olayları anlatmak yerine daha büyük, geniş ve detaylı bir şiddet hikâyesi anlatmakla yükümlü hissedebiliyor. Çünkü bu sözün duyulmasına, işitilmesine ihtiyaç var. Çünkü cezasızlığa karşı elimizde çoğu kez bu anlatılardan başkası yok. Anlatıcılık çoğu filmde kadınlar tarafından üstlenilse de kadınlar aktarılan deneyimin öznesi olmaktan uzak. Genellikle kaybedilen aile fertlerinin, özellikle oğlun, kocanın, babanın hikâyelerini anlatan kadınlar kendi yaşadıklarına değinmeden geçebiliyor. Yer yer kadınların deneyimlere daha duygusal yaklaştığı, patriyarkal söyleme dayanarak vicdanlara hitap etme arzusunun/refleksinin de devreye girdiğı oluyor.

Bu refleksin bir diğer yansıması hangi şiddetin, nasıl ve ne kadar aktarılacağına dair tercihlerdir. İnsan hakları örgütlerinin ve hayatta kalanların paylaşımlarından gözaltı, hapishane ve köy yakmalar sırasında hem kadınların hem de erkeklerin cinselleştirilmiş şiddete maruz bırakıldığını biliyoruz. Ancak şiddetin bu boyutu konu edilirse, çoğunlukla imalarla, görüntü geçişlerindeki boşluklar veya karartmalarla ya da sessizlikle ifade ediliyor. Bazen ise hiç konu olmuyor.¹⁷ Bir utanç ya da sorumluluk hissiyle, belki de pornografik olma kaygısıyla başvuru bu türden zımni anlatılar üzerine spekülasyon yapılabilir. Fakat *Press*'te (2010) ya da Weysi Altay'ın 2018 tarihli *Bir/Kuyu*'sunda olduğu gibi dayak, işkence, infaz ya da beden parçaları gördüğümüz filmlerde pornografik bir şiddet anlatısıyla karşılaşılıyor. Yönetmenleri böyle bir pornografiye iten şey "gerçeği

¹⁷ Filmlerdeki ahlâkçılığa ve cinsiyetçiliğe, kadının özel ve kamusal alandaki "rolleri", "görevleri" ve "görünme biçimleri" aracılığıyla açık ve örtük şekillerde rastlamak mümkün: *Press*'te (2010) sürekli kapıya bakanın, telefona cevap verenin ve çay demleyenin Songül oluşu, *Mîn Dit*'te seks işçisi Dilan'a yönelik namusçu bakış ya da sıkça rastladığımız cinsiyetçi küfür ve argo kullanımı. Bu tür örneklerin varlığı, cinsiyet eşitliğini önceleyen örneklerin olmadığı ya da filmlerdeki kadın karakterlerin tamamen pasif, yalnızca eril nazar aşkına var olan seyirlik objeler olduğu anlamına gelmiyor. Talep eden, inat eden, irade koyan, gündeliği hedef alan, gündeliği arkasına alan, pazarlığı girişen, direnen ve kazanımları olan karakterler de var. Dahası, pek çok filmde bu salınımlar aynı anda gerçekleşiyor.

söyleme/gösterme” arzusu ve acının temsil edilemeyeceği önkabulü olabilir mi? Öyleyse bile bunu bir sorun olarak tartışmamız, farklı temsiliyet/yansıtma biçimleri üzerine düşünmemiz gerekiyor.

Bitirirken...

Bir direniş ve varlık biçimi olarak Kürt sineması, dinamizmi, çok sesliliği ve tartışmayı mümkün kılmasıyla kolektif barış inşasına katkı sunuyor. Kürtlerin deneyimlerinin inkârının karşısına yaratıcı bir güç olarak dikiliyor. Bu, kolektif ve kültürel bir hafıza inşa etme arzusundan kaynaklanan bir yaratıcılık. Yası tutulması yasaklananların yasının tutulduğu, sağaltıcı ama acıtan bir mekân. Unutturulmaya çalışılan, devletin ve işbirlikçilerinin karşısında, kolektif bir deneyim repertuarı ve bir arşiv olarak kendisini var eden bir politik özne. Her ne kadar eril anlatılar egemen olsa da, Kürt sinemasını kadınların ilmek ilmek ördüğü yaşam ve barış pratiklerinin diliyle dönüştürülecek bir alan olarak ele almayı öneriyorum. Kürt kadın, LGBTİ+ ve queer deneyimlerinin, hak taleplerinin ve ihtiyaçlarının daha görünür kılınmasının, yalnızca Kürt sinemasını değil, hepimizin dilini ve arzularını dönüştüreceğine, çoklu hakikatlerin ve onarıcı adaletin mümkün olduğu alanların sayısını artıracığına inanıyorum.

Kaynakça

Acar, N. (2019) “Genç Kuşak Kürt Sinemasında 2000 Yılı Sonrası Üretilen Kurmaca Filmler Üzerinden Mekân Temsillerinin İncelenmesi”, Yayınlanmamış bitirme tezi, MGSÜ.

Agtaş, Ö., ve Özding, B. (2011) *Hakikat ve İnsan Hakları*, Dipnot Yayınları, Ankara.

Ali, S. (2012) “The sense of memory”, *Feminist Review*, 100(1): 88–105.

Anonim (31 Temmuz 2020) “Statement on Male Violence and Sexual Harassment in Kurdish Studies”, *Jadaliyya*, <https://www.jadaliyya.com/Details/41510>

Antze, P., ve Lambek, M. (der.). (2016) *Tense Past: Cultural Essays in Trauma and Memory*, Routledge.

Bora, T. (2011) “Geçmişle Hesaplaşma: Niçin ve Nasıl?”, Ö. Agtaş ve B. Özding (der.), *Hakikat ve İnsan Hakları* içinde, Dipnot Yayınları, Ankara, s. 59–101.

Çelik, A., ve Dinç, N. K. (2015) “Yüz Yıllık Ah: Kürtlerin 1915’e Dair Anlatılarında Sembolik Yüzleşme ve Vicdan Hikâyeleri”, A. Yılmaz (der.), *Ermeni Soykırımı’nda Vicdan ve Sorumluluk: Kurtulanlara Dair Yeni Araştırmalar*, Hrntan Dink Vakfı Yayınları, İstanbul, s. 75–92.

Çelik, A., ve Öpengin, E. (2016) “The Armenian Genocide in the Kurdish Novel: Restructuring Identity through Collective Memory”, *European Journal of Turkish Studies*, <https://doi.org/10.4000/ejts.5291>

Çelik, A. (2015) “Hafıza Rejiminde Yeni Bir Alan: 1915, Kürtler ve Edebiyat”, *Birikim*, 312: 27-32.

Çiçek, Ö. (2016) “The Fictive archive: Kurdish filmmaking in Turkey”, S. Koçar ve C. Candan (der.), *Kurdish Documentary Cinema in Turkey: The Politics and Aesthetics of Identity and Resistance* içinde, Cambridge Scholars Publishing, s. 70-86.

- Çiftçi, A. (2015) "The Politics of Text and Context: Kurdish Films in Turkey in a Period of Political Transformation", Yayınlanmamış doktora tezi, Royal Holloway/University of London.
- Daşlı, G., Alıcı, N. ve Flader, U. (2016) *Kadınların Barış Mücadelesinde Dünya Deneyimleri*, Demos Araştırma Merkezi Yayınları.
- Dutceac Segesten, A., ve Wüstenberg, J. (2017) "Memory studies: The state of an emergent field", *Memory Studies*, 10(4): 474–489.
- Erdoğan E., ve Gündoğdu N. (2020) *Türkiye'de Feminist Yöntem*, Metis Kitap, İstanbul.
- Hackett, C., ve Rolston, B. (2009) "The burden of memory: Victims, storytelling and resistance in Northern Ireland", *Memory Studies*, 2(3): 355–376.
- Harding, S., ve Norberg, K. (2005) "New feminist approaches to social science methodologies: An introduction", *Signs: Journal of women in culture and society*, 30(4): 2009–2015.
- Hermes, J. (2006) "Feminism and the politics of method", M. White ve J. Schwoch (der.), *Questions of Method in Cultural Studies* içinde, Wiley, s. 154–175.
- Hirsch, M., ve Smith, V. (2002) "Feminism and cultural memory: An introduction", *Signs: Journal of women in culture and society*, 28(1): 1–19.
- Jelin, E. (2003) *State Repression and the Labors of Memory*, University of Minnesota Press.
- Kivilcim, Z. (2018) "Gendering the State of Emergency Regime in Turkey", *Les cahiers du CEDREF. Centre d'enseignement, d'études et de recherches pour les études féministes*, 22: 94–108.
- Koçer, S. ve Göztepe, M. O. (2017) "Representing ethnicity in cinema during Turkey's Kurdish Initiative: a critical analysis of My Marlon and Brando Karabey, 2008), the Storm (Öz, 2008) and Future Lasts Forever (Alper, 2011)", *Alphaville: Journal of Film and Screen Media*, 13: 54-68.
- Lisiak, A., ve Krzyżowski, Ł. (2018) "With a Little Help From My Colleagues: Notes on Emotional Support in a Qualitative Longitudinal Research Project", T. Loughran ve D. Mannay (der.), *Emotion and the Researcher: Sites, Subjectivities, and Relationships (Studies in Qualitative Methodology*, 16: 33–47), Emerald Publishing Limited.
- Loughran, T., ve Mannay, D. (2018) "Introduction: Why emotion matters", *Emotion and the Researcher: Sites, Subjectivities, and Relationships* içinde, Emerald Publishing, s. 1–15.
- Neyzi, L. (2002) "Remembering to Forget: Sabbateanism, National Identity, and Subjectivity in Turkey", *Comparative Studies in Society and History*, 44(1): 137–158.
- Neyzi, L. (2008) "Remembering Smyrna/Izmir: Shared History, Shared Trauma", *History and Memory*, 20: 106–127.
- Neyzi, L. (2010) "Oral History and Memory Studies in Turkey", C. Kerslake, K. Öktem ve P. Robins (der.), *Turkey's Engagement with Modernity: Conflict and Change in the Twentieth Century* içinde, Palgrave Macmillan, s. 443–459.
- Olick, J. K. (1999) "Collective memory: The two cultures", *Sociological Theory*, 17(3): 333–348.
- Özkazanç, A. (2011) "Geçmişle Yüzleşme Siyaseti ve Türkiye", Ö. Agtaş ve B. Özding (der.), *Hakikat ve İnsan Hakları* içinde, Dipnot Yayınları, Ankara, s. 101–134.
- Petö, A., ve Phoenix, A. (2019) "'Indelible stains'? Introduction to special issue on Gender and Memory", *European Journal of Women's Studies*, 26(3): 237–243.
- Ramazanoglu, C., ve Holland, J. (2002) *Feminist Methodology: Challenges and Choices*, Sage.
- Simic, O. (2016) "Feminist research in transitional justice studies: Navigating silences and disruptions in the field", *Human Rights Review*, 17(1): 95–113.

Susam, A. (2015) *Toplumsal Bellek ve Belgesel Sinema: 2000 Sonrası Türkiye Belgesellerinde Gerçek-Temsili İlişkileri*, Ayrıntı Yayınları, İstanbul.

Sustam, E. (2015) "Siyasal Ayaklanmadan Kültürel Direnişe: Direnişin Yeni Dili ve 90'lar", A. Işık, B. Bilmez, R. Önen ve T. Baykuş (der.), *1990'larda Kürtler ve Kürdistan* içinde, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, s. 85–109.

Şahin-Fırat, B. (2014) "Türkiye'de Doksanlar: Devlet Şiddetinin Özgünlüğü ve Sürekliliği Üzerine Bir Deneme", G. Çeğin ve İ. Şirin (der.), *Türkiye'de Siyasal Şiddetin Boyutları* içinde, İletişim Yayınları, İstanbul, s. 369–401.

Şengül, A. F. (2016) "Speaking Truth, Recording Reality in Kurdish: An Inquiry into the Formal Politics of Kurdish-Language Documentary Films", S. Koçar ve C. Candan (der.), *Kurdish Documentary Cinema in Turkey: The Politics and Aesthetics of Identity and Resistance* içinde, Cambridge Scholars Publishing, s. 33–50.

Şimşek, B. (2016) "Lost Voices of Kurdish Cinema", *Middle East Journal of Culture and Communication*, 9(3): 352–369.

Üstündağ, N. (2014) "Feminist bir bakış açısından barış süreci", M. Aktaş (der.), *Çatışma Çözümleri ve Barış* içinde, İletişim Yayınları, İstanbul, s. 357–383.

Üstündağ, N. (2015) "1990'lar Nasıl Tartışılmalı?", A. Işık, B. Bilmez, R. Önen ve T. Baykuş (der.), *1990'larda Kürtler ve Kürdistan*, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, s. 13–19.

Valeria, B. (2017) "Sites of Consience: Forum for Dialogue, Inspiration and Action", *Memory Sites and Human Rights E-Learning Module*.

Yılmaz, T. (2018) "Song of My Mother", *gender< ed> thoughts, New Perspectives in Gender Research Working Paper Series*, 1: 24–38.

Yıldız, R. (20 Ocak 2018) "Direnişin ve kırımın görünmeyeni: Kürt kadınlar – Rojda Yıldız", *Gazete Karınca*, <https://gazetekarınca.com/2018/01/direnisin-ve-kirimin-gorunmeyeni-kurt-kadinlar-rojda-yildiz/>

Belgesel sinemada kişisel olandan

toplumsal olana geçmişle yüzleşme:

Saroyan Ülkesi

ONUR AYTAÇ

Giriş: Geçmişle Yüzleşebilmek

Ulus-devletlerin kurulma aşamaları incelendiğinde o safhaya gelene kadar arkalarında travmalarla dolu bir tarih bıraktıkları görülür. Ulus-devletleşme süreçleri, doğası gereği sorunlu bir geçmişle de beraberinde getirir. Çünkü belirli bir toprak parçasında yaşayan halklardan yalnızca birine dayalı bir devlet kurma pratiği, aynı zamanda yaşayan diğer halkları arka planda bırakmayı “zorunlu” kılmaktadır.¹ Bu arka planda bırakma hali kimi zaman daha hukuki çerçevede gerçekleşirken kimi zaman ise şiddete dayalı bir biçimde uygulanır.

Yaşanan travmalarla baş edebilmek, geçiş dönemi adaletinin sağlanmasında önemli konulardandır. Bunun için öncelikle yaşananların kabulü gerekir. Kabulde birlikte geçmişte işlenen suçlardan kaynaklı faillerin hesap vermesi gündeme gelebilir. Toplumsal barış ve uzlaşmanın sağlanması amacıyla hakikatlerin ortaya çıkartılması da gerekir. Bu gereklilik için tarihsel olarak farklı coğrafyalarda hakikat komisyonları gibi onarıcı adalet yaklaşımları öne çıkmıştır. Bu komisyonlar aracılığıyla gerçekleştirilen soruşturmalar, geçmişte işlenen suçları ortaya çıkarmaya ve failleri bulmaya çalışır. Bu çalışmanın sonucunda faillerden hukuki çerçevede hesap sorma aşamasına geçilebilir (Sancar, 2014).

Geçiş dönemi adaletinin sac ayaklarından biri olan geçmişle yüzleşmede, kültürel üretimler de azımsanmayacak bir işlevi haizdir. Geçmişle hesaplaşmanın ön koşulu olarak yüzleşmenin sağlanmasında farklı sanatsal biçimlerden yararlanılabilir. Görüntü ve sesin beraber bulunduğu filmler, geçmişle bakmak için uygun araçlardır. Geçmişte yaşananlara dair kurmaca filmler yapılabildiği gibi belgesel sinema örnekleri de vardır. Geçmişin aydınlatılmasında gerçeğe duyulan ihtiyaç dolayısıyla son yıllarda

¹ Bu “zorunluluk” ile ilgili daha detaylı bir bilgi için bkz. Ünlü, 2018.

belgesel alanındaki üretimlerde artış gözlemlenmektedir (Duruel Erkılıç, 2014). Belgesel sinemanın gerçeklerden yola çıkması, geçmişle yüzleşmenin etkili bir şekilde yapılabilmesi açısından uygun bir alan sağlar (Susam, 2015).

Geçmişte yaşananlarla yüzleşebilmek için toplumsal hafızaya başvurmak gerekir. Bu başvurudan sağlıklı bir dönüş alabilmek için ise kolektif hafıza inşa edilmiş olmalıdır (Halbwachs, 2016). Ancak, geçmişte işlenen suçlarla ilgili hesap vermek istemeyen yönetimler, tarih yazımında bu olayların bulunmaması veya farklı/eksik biçimde yer almasına gayret eder. Bu nedenle belgesel sinema aracılığıyla anlatılanlar kişisel olandan hareket etseler dahi konuları bağlamında toplumsal olanla ilişki kurabilir. Belgeseller, arşivlerden faydalanabildiği gibi kendilerinin de kayıt tutma özelliği bulunduğundan bahsi geçen çarpıtmaları engelleyerek tarihe karşı hafızayı öne çıkarabilir. Bu hafıza alanı sayesinde de hakikatin açığa çıkma potansiyelini içinde barındırır.

Geçmişle hesaplaşmanın unutmaya kültüründen hatırlama kültürüne geçişle mümkün olacağı (Sancar, 2014) düşünüldüğünde belgesellerin yaratmış olduğu hafıza alanının yüzleşme aracılığıyla demokratikleşmeye sunacağı katkı yadsınamaz. Türkiye’de geçiş dönemi adaletinin sağlanması için buna katkı sunacak film örneklerine ihtiyaç olduğu söylenebilir. Filmler aracılığıyla geçmişe doğru çıkılan yolculuklar, suçlarla yüzleşebilme ve hatırlayarak hesaplaşabilme sürecinde önem taşır. Bu önemi daha iyi anlayabilmek için sinema ve bellek arasındaki ilişkiyi irdelemek yerinde olacaktır.

Sinema ve Bellek: Güçlü Bir Etkileşim

Sinema ile tarih arasında karşılıklı bir ilişki olduğu söylenebilir. Buradaki karşılıklılık, birbirinden faydalanma şeklinde değerlendirilmelidir. Zira hem sinema tarihten yararlanarak filmler yapmıştır, hem de tarih, sinema aracılığıyla kendi bilgisini kitlelere ulaştırmıştır (Burke, 2003). Sinema ile tarih ilişkisine farklı açılardan da yaklaşmak mümkündür. Tarihin görüntüden önce yalnızca yazılı ve sözlü kaynaklarla oluştuğu düşünüldüğünde görüntüyle birlikte yeni bir tarih yazımına da imkân tanındığı ifade edilebilir. Bu bağlamda filmlerin “(...) Çoğu zaman kurumlarımızın korunmuş belleğinden başka bir şey olmayan o yazılı arşivlerden bir ölçüde kurtulmuş olarak, gayri resmî bir karşı-tarihin oluşturulmasına” hizmet ettiği söylenebilir (Ferro, 1995: 11). Bu noktada, sinemanın tarihten öte bir şekilde bellek kurucu rolü olduğu belirtilebilir.

Saroyan Ülkesi afişlerinden biri

Tarih olarak adlandırılan ve yazımında egemenlerin büyük ölçüde rol oynadığı büyük anlatının dışına bir kapı aralayan sinemanın ilişki kurduğu olguyu bellek olarak adlandırmak daha uygun görünmektedir. Bu kapsamda sinemanın bellekle kurduğu ilişkide bir diğer rolü de belleğe dayalı kurmuş olduğu anlatılardır. Sinema, bu anlatılar aracılığıyla hatırlamaya alan açar. Çünkü tarihten farklı olarak bellek, öznellik hakları, adalet ve yaşam gibi hatırlama haklarını odağına yerleştirmeyen (tarih gibi) bir yeniden inşaya şüpheyile yaklaşır (Sarło, 2012).

Belleğin iki türünden söz edilebilir: İletişimsel bellek ve kültürel bellek. İletişimsel bellek yakın geçmişe dair anıları kapsayan, kuşağa özgü bir bellektir. Sözlü tarih ve gündelik yaşam, bu bellek türüyle ilişkilendirilebilir.

Kültürel bellek ise anıyı taşıyan ve tanık olanların ölümüyle anıların parçası olduğu bellek türüdür. Dolayısıyla daha kurumlaşmış bir biçimdir ve gündelik olmayan olayların hatırlanmasıyla ilintili olduğu söylenebilir (Assman, 2001). Sinema, her iki biçime de dayanarak kendisini kurmaktadır. Kültürel belleğin taşıyıcısı konumundaki sinema, otobiyografik kurmacalar ve sözlü tarihin devrede olduğu belgeseller bakımından iletişimsel belleğe bağlıdır. Her halde sinemanın bellekle doğrudan bir etkileşimi olduğunu söylemek mümkündür (Duruel Erkiş, 2014).

Bu ilişki ve etkileşim, kendisini 1990'lardan itibaren daha çok kimlik ve azınlık hafızaları ekseninde göstermeye başlamıştır. Bu alanı tanımlamak için sürgün sineması, aksanlı sinema, diasporik sinema, kültürlerarası sinema ve bağımsız ulusaşırı sinema gibi kavramlar kullanılmıştır (Suner, 2006). Aksanlı sinemada bellek merkezli ve kimlik eksenindeki politik bakışın hâkim olduğu ifade edilebilir. Diaspora ve sürgün de bu sinemanın önemli boyutlarıdır. Filmlerin temel dertleri yurt, kimlik, ev ve aidiyettir. Buna paralel biçimde evi arayış, özlem, unutma ve hatırlama öğelerine bu kapsamda değerlendirilen filmlerde sıklıkla rastlanır. Bunlarla bağlantılı olarak filmlerin ana temalarından biri de yolculuktur (Naficy, 2001).

Profesyonel oyuncuların yer aldığı kurmaca bölümden bir sahne

Bellek konusunun 2000 sonrası Türkiye sinemasında ağırlık kazandığı görülmektedir. Özellikle yakın tarih üzerinden geçmişle hesaplaşma konusunda belgesel sinema önemli rol oynamıştır. Bu bağlamda toplumsal travmaları irdeleyen belgeseller, kişisel olandan yola çıkarak toplumsal konulara odaklanır. Dijitalleşmeyle birlikte üretim süreçlerinin hızlanması ve daha ekonomik olması sayesinde Türkiye’de de pek çok yeni yönetmen, film yapma imkânına erişmiştir (Duruel Erkılıç, 2014). Toplumsal belleğin yeniden inşa sürecine katkı sunan eleştirel filmlerin üretilebilmesi için yerleşik ideoloji ve inançların gözden geçirilerek onlarla hesaplaşılması gerekir. Travmalarla toplumsal olarak yüzleşmek için deneysel biçemlerle yapılan sorgulayıcı filmlere ihtiyaç vardır (Sönmez, 2015). Bu bağlamda son dönem Türkiye sinemasından bir örnek olarak *Saroyan Ülkesi* (Lusin Dink, 2013) filmini ele almanın uygun olacağını düşünüyorum.

Kişiselden Toplumsala: Hatırlamak

“Ne zaman bizim eve girse eski memlekete dair bir şeylerin aramızda dolaşmaya başladığını hissederdim.”²

Ermeni yazar William Saroyan’ın 1964’te gerçekleştirdiği Bitlis yolculuğunu odağına yerleştiren filmde Saroyan’ın hayatına dair bilgilere de yer verilmiştir. Çocukluğu, yetişkinliği, ailesi ve eserleriyle bir bütün olarak Saroyan’ın ele alınması Türkiye

² William Saroyan’ın kişi olarak anneanesini, yer olarak Bitlis’i kastederek söylediği cümle.

sinemasında sık rastlanmayan bir duruma işaret etmektedir. Çünkü Türkiye sinemasında, özellikle 1980'lere kadar Ermeni, Yahudi ve Rumlarla ilgili gerçekçi ve içeriden bir bakış açısı görülmez. Hatta genellikle "Gayrimüslimler iki boyutlu tiplerdir; geçmişleri, aile yaşantıları, ibadetleri ve kültürleri hiçbir zaman gözler önüne serilmemiştir" (Balcı, 2013: 233). Bu filmde ise Saroyan'ın ele alınma şekli, bu temsil biçiminin tamamen dışında olup bunu altüst eden bir halde cereyan eder.

Filme dair bir başka önemli nokta ise kurmaca-belgesel etkileşimidir. Saroyan'ın anılarına yer veren filmde fotoğraflardan ve röportajlardan yararlanılmıştır. Aynı zamanda profesyonel oyuncu kullanımı gibi kurmacaya başvuru yerler de söz konusudur. Bu bağlamda kurmaca ve belgeselin iç içe geçtiği melez bir anlatının filme hâkim olduğu söylenebilir.³ Yine de filmin Altın Portakal Film Festivali'nde belgesel kategorisinde ödüle layık görülmesi, filmi belgesel olarak değerlendirmeye olanak tanır.

Belgeselde Saroyan'ın çocukluğuna da yer verilmiştir. Saroyan'ın ailesi politik nedenlerle 1905 yılında Amerika Birleşik Devletleri'ne göç etmek durumunda kalmıştır. Saroyan da bu nedenle Kaliforniya eyaletine bağlı Fresno'da dünyaya gelmiştir. Amerika'da doğmuş olmasına karşın yazarın Bitlisli olduğunu belirtmesi, köklerini önemsemesinin ve aidiyetini sahiplenişinin bir göstergesi olarak değerlendirilebilir. Bu durum, kolektif hafızanın oluşumu ve aktarımında kentlerin tuttuğu geniş yer hakkında

³ Umut Tümay Arslan ile yapılan bir söyleşide kurmaca film örneği olarak da verilmiştir: <https://www.gazeteduvar.com.tr/sinema/2019/05/14/umut-tumay-arslan-kurmacanin-politik-gucu-var>

William Saroyan'ın Bitlis yolculuğundan bir fotoğraf

da fikir verebilir.⁴ Kimliğine ilişkin yaptığı vurgu, ailesinin topraklarından sürülmesinin bir yansıması olarak da düşünülebilir. Filmde bu sürgünün hikâyesini bulmak da mümkündür. Bu öykü aracılığıyla Ermeni toplumuna yönelik geçmişte yapılanlarla ilgili de fikir sahibi olunabilir.

Yönetmen Lusin Dink de film çalışması kapsamında benzer bir yolculuk gerçekleştirmiştir. Dink'in öyküsünü aktardığı yazarla ortak bir biçimde Ermeni kimliğini paylaşması bakımından filmin ve yolculuğun oto-etnografik bir yönü olduğu söylenebilir. Dink de bir söyleşisinde Saroyan'ın sürgüne uğramış insanları temsil ettiğini ifade etmiştir.⁵ Bu açıdan değerlendirildiğinde Saroyan'ın kişisel hikâyesinden yola çıkarak toplumsal olayların hatırlanması da mümkün hale geliyor. Buna olanak tanıyan şeyin ise filmin kişisel bir öyküyü anlatırken bunu gerekli ve uygun tarihsel-sosyolojik bağlama oturtması olduğunu belirtmek gerekir.

Saroyan'ın yalnızca yaşam öyküsü değil metinleri de filmin merkezindeki Bitlis yolculuğunu anlamaya imkân verebilir. Zira yazmış olduğu metinlerde geçmişe duyduğu özlemin ön planda olduğu söylenebilir. Bu özleme bir mekân hasretinin eşlik ettiği ve ailesinin ayrılmak durumunda kaldığı Bitlis'in metinlerinde ayrı bir yer tuttuğu da ifade edilebilir (Calonne, 2014). Bu açıdan Bitlis'in yalnızca bir kent olarak değil, hafıza mekânı olarak filmde ve Saroyan'a aktarılan anılarda karşımıza çıktığı söylenebilir. Hafızanın mekânsal olarak da kurulabildiği düşünüldüğünde bu tespit daha anlamlı hale gelecektir (Nora, 2006). Filmde Saroyan açısından Bitlis'e varmak, kendisine anlatılanlardan dolayı hafızasını –ve hafızaları- canlandırırsa da anlatılan zaman ile kendi ulaştığı zaman arasındaki farklılıklar nedeniyle unutmama/unutturma kavramı da akla gelir.⁶

Tekrar filme dönecek olursak, Saroyan'ın Amerika'dan Türkiye'ye geldikten sonra Trabzon'dan Bitlis'e yapmış olduğu yolculukta kendisine eşlik eden ressam Fikret Otyam'a da filmde yer verilir. Otyam, yolculukta yaşadıkları anıları paylaşır. Filmde yer verilen bir diğer kişi ise Dikran Kuyumjian olmuştur. Kuyumjian, Saroyan'ın eserleri hakkında dersler veren bir akademisyen olarak Saroyan ve metinleri hakkında bilgi ve görüşlerini aktarır. Belgesel anlatısında klasik olan tanıklığa başvurma yöntemine böylece yer verilmiştir. Bir diğer sık rastlanan faaliyet olan belgeleme de yolculuktan paylaşılan video ve fotoğraflar ile gerçekleştirilir (Öktemer, 2019).

⁴ Kolektif hafıza ve kent ilişkisine dair Nuri Bilgin'in *Tarih ve Kolektif Bellek* adlı kitabına bakılabilir (Bilgin, 2013).

⁵ Yönetmen Lusin Dink ile film hakkında yapılan bir söyleşi <http://bianet.org/biamag/toplum/152422-saroyan-ulkesi-ile-saroyan-yolculugu>

⁶ Detaylı bilgi için Connerton, 2014.

Filmde, yolculuğa ve görüntülere Saroyan'ın seyahati sonrası yazdığı metin eşlik eder. Metin, Ara Mgrdichian tarafından okunmuştur. Trabzon, Gümüşhane, Erzurum, Ağrı, Van, Ahtamar ve Bitlis güzergâhında her kentte aşama aşama Saroyan'ın anılarından ilgili kısım okunarak görüntüye paralel bir ses kuşağı yaratılmıştır. Konu olarak da sürgün sineması, etnik sinema ve diasporik sinema olarak üçe ayrılan aksanlı sinemada (Naficy, 2001) sıklıkla rastlanan hafıza, nostalji, kayıp anayurt ve eve dönüş temalarını barındırdığı söylenebilir. Ailesi sürgün edilen ve Ermeni diasporasının bir parçası olan Saroyan'ın anlatıldığı bir filmde bu temaların yer alması şaşırtıcı değildir. Yolculuk teması da kimlik ve bellek inşasına eşlik etmektedir. Saroyan'ın köklerini ve ailesinin yaşadığı evi bulmak amacıyla çıktığı yolculuk kapsamında hatırlamanın konusunu Saroyan'ın ailesinin Bitlis'e dair anıları oluşturmaktadır. Öte yandan, zorunlu bir biçimde yaşamlarına Amerika'da devam eden Ermenilerin hafızasıyla da bir kesişim söz konusu olduğundan bireysel ile toplumsal olan arasında bir köprü kurulmuştur.

Saroyan'ın Bitlis ile ilgili bildiklerinin temelini anneannesinin ona anlattıkları oluşturur. Bu nedenle Bitlis'e dair sınırlı bir aktarılmış hafızası olsa da Bitlis'e vardığında dağlarla, suyla, sokaklarla ilgili söyledikleri pek çok şeyi bildiğini gösterir. Bu durumu kolektif hafıza ile ilişkilendirmek mümkün görünmektedir. Bir gruba ait paylaşılan hatıralardan temellük eden bu hafızanın kuşaktan kuşağa aktarıldığı filmde de görülmektedir. Bu açıdan da iletişimsel bellekten söz etmek mümkün hâle gelir. Anneannesinin ona anlattığı masallar ve hikâyeler sayesinde, iletişim aracılığıyla, Saroyan toplumsal olan hafızaya erişmektedir. Aynı zamanda bu film aracılığıyla –eserleri dışında- toplumsal hafızada kendine de yer edinir.

Travma, Kimlik ve Mekân

William Saroyan'ın temel travmaları küçük yaşta babasını kaybetmesi ve annesinden ayrılması olarak görünmektedir. Filmde Saroyan, kendisi üzerinden travma ve hafıza ilişkisini şu sözlerle dile getirmektedir:

“Babandan seni ölüm ayırdığında, anneden zorunluluklar yüzünden ayrı kaldığında, tuhaf kokulu bir yetimhaneye götürüldüğünde, ilk hatırladığın annenden ayrılışın olur. Tüm bunlar hafızanın başlamasına neden olur. Hafıza hayal gücüdür. Bu ikisi birbirine bağlanır çünkü gördüklerin ve hatırladıkların asla olanın kendisi değildir. Asıl olan, tüm bunların sende nasıl anlamlandırıldığıdır.”

Bunların kendisinde nasıl anlamlandırıldığına ilişkin ipucu barındıran sahne de filmin başında duvarda babasının fotoğrafının görüldüğü sahnedir. Saroyan, bu sahnede babasına bakarken aslında kendisine baktığını belirterek “Onun melankolik yüzüne bakıyorum. Bütün bunlara nasıl katlandığını anlayabilmek için” ifadelerini kullanır. Fotoğrafın bellek aktarıcı rolünün görüldüğü bu sahnede imgeler aracılığıyla hatırlamanın geçmişle şimdi arasındaki boşluğu düzenlediği söylenebilir (Depeli, 2010). Bu açıdan değerlendirildiğinde Saroyan, fotoğrafa bakarak ailesinin geçmişiyle gelecek arasında bir hat çekmiş olur. Babasının fotoğrafı Saroyan’ın kişisel hafızasını gösterir. Fakat aynı zamanda ailesinin yaşadığı acılarla köklerini unutmasına karşı Saroyan’a tutunacağı bir direnme alanı da açar.

Filmde fotoğraf dışında bir diğer önemli öge de mekândır. Şehir ve doğanın dışında spesifik olarak bazı mekânlar hafızayla bağlantılıdır. Bunlar, hafıza mekânları olarak da düşünülebilir. Örneğin ev ve kilise gibi yerler Ermenilerin “kayıp” geçmişlerini vurgulamak ve ortaya çıkarmak amacıyla gösterilir. Bu maksatla yer verilen özel mekânlardan biri olan Ahtamar Kilisesi, Ermeniler için ayrı önemi olan bir ibadethanedir. 2009 senesinde tekrar ibadete açılan Kilise, detaylı bir biçimde gösterilirken ses yoktur. Bu kesif sessizlik, Ermenilerin olmayışıyla bağdaştırılabilir. Bu yolla bu coğrafyada eskiden Ermenilerin de olduğu anımsatılarak Saroyan’ın babasıyla Ermenilerin hatırası çakıştırılır:

*“Van Gölü uyanıyor gözleri babamın, bakışı buğulu,
Geride kalıyor Van gölü,
Sert, hoyrat bir vedayla koparıldığı vatanın,
Kıyısından batıya doğru yüzünü çevirdiğinde babamın,
Duyduğu dehşet, huşu, benim içimde yaşıyor şimdi
Bizi rahat bırakmayan acıların simgesi,
Doldukça dolan keder küpü ey Van Gölü,
Toprağından dönmemecesine ayrıldı babam,
Ölüp gitti ama ardında beni küçük hayaletini bıraktı
Bıraktı yas tutsun diye, soğuk sislere gömülü
Yağmurların yıkadığı o gölün tüm ölümlü acıların...”*

Bu hafıza mekânlarında Ermenilere dair işaretlerin kaybolması, ailesinin eskiden oturduğu evi bulamaması ve kiliselerin tahrip edilmesi, kimlik değişimini imler. Travma ve mekânla kurulan, bu olgularla yakın ilişki içinde olan kimlik, varoluşun en önemli göstergelerindendir. Bu bağlamda, Saroyan’ın Ermeni kimliğinin filmde hem kayıp ana

Filmde şiirin okunduğu sahnede Saroyan, Van Gölü'ne bakarken

vatani ve kültürüyle hem de babası ile olan ilişkisini anlattığı söylenebilir. Diasporada başka bir kültürün içinde yok olma tehdidi ile karşı karşıya kalan Ermeni kimliğinin ve kültürünün hangi biçimler ile diri tutulmaya çalışıldığına da filmde yer verilmiştir. Nenelerinin anlattıkları ve dolayısıyla kimliğin önemli bir yönü olan dil (Ermenice), Saroyan'ın Ermeni kimliğinin asimile olmasının önüne geçmiştir (Öktemer, 2019).

“Ermeniliğim olmadan kimliğimi tasavvur edemem” diyen Saroyan, köklerine ve kimliğine olan bağlılığını ifade etmektedir. Dikran Kuyumjian, Saroyan'ın Ermeni kimliğine vurgusu hakkında şunları söyler:

“Onun Ermeni kimliğine dair bu ısrarı, kendini kendisine tanımlama çabalarının bir ürünüydü. Kimlik kendinizi nasıl tanımladığınıza ve nerede olduğunuza bağlıdır. Eğer rahat bir ortadaysanız herkes sizin gibiye ayrımlar yoksa, kimliğinizin bilincinde değilsinizdir. Ama Fresno gibi önyargılı bir kasabada, daha kötüsü İstanbul'da bir Ermeni iseniz, malum orada sadece günümüzün önyargıları değil, çok sıkıntılı bir geçmiş de vardır, kimlik birey için çok daha vurucu bir hal alır.”

Bu kimliğin önemli unsurlarından biri de 1915 travmasıdır. Kuyumjian, 1915'in Ermeniler açısından yarattığı zorluklar ve o dönem yaşanan Felaket⁷ üzerinden Saroyan'ın muhtemel Türkiye hikâyesini düşünür: “Saroyan, eğer Türkiye'de doğsaydı

⁷ Marc Nichanian, Hagop Oşagan'ın mirasçısı olduğunu ve onun kullandığı adlandırmayla olayın özel adını, Felaket/Ağed'i tercih ettiğini belirtir. Detaylı bilgi için bkz. Nichanian, 2018.

ünlü bir yazar olur muydu? Ya da Türkiye’de yazar olur muydu? Eğer soruya Bitlis’te büyüdüğünü düşünerek cevap verirsek öncelikle Saroyan, Bitlis’te büyüyemezdi. Ne olabilirdi, çok basit. 1915 yılında 7 yaşındayken ya yetimhanede ya da ölmüş olurdu.” 1915 ile ilgili filmde dikkat çeken bir başka nokta ise Saroyan’ın anneanesi Lusini’e dair anlattıklarıdır: “Memlekette abileri ve kız kardeşleri varmış. Birçoklarının yok edildiğini biliyor... Geri kalanlar da evsiz, aç ve hastaydı... Ah, paramparça, kırık dökük, paramparça.”

Dink, seyirciye Ermenilerin niçin yaşadıkları yerden gitmek zorunda kaldıklarını sorguladır. Ancak, Ermenilerin yaşadığı acıları detaylı biçimde temsil etmemeyi tercih eder. Onun yerine daha parçalı bir gerçeklik ve hayaletli imgelerle aktarmayı yeğler (Arslan, 2020).

Felaketin Temsili: Etik ve Estetik

Soykırım ve katliam gibi özellikle bir halka yönelik toplu biçimde işlenen suçların, sanatsal formlar aracılığıyla temsil edilip edilemeyeceği her zaman tartışma konusu olagelmıştır. Özellikle İkinci Dünya Savaşı sırasında yaşanan Holokost sonrasında sıklıkla bu konu gündeme gelmiştir. Bu konudaki en bilindik sözü ise Adorno söylemiştir: “Auschwitz’ten sonra şiir yazmak barbarlıktır.”⁸ Toplama kamplarında yaşanan büyük acıları sanata dönüştürmenin etik olmayacağı eleştirileri söz konusu olsa da bir taraftan da bu konuları ele almanın ve aktarmanın gerekliliği ortadadır.

Bu gereklilikten hareketle sinema alanında da “mütemerkiz sinema” kavramı ortaya atılmıştır (Pollock ve Silverman, 2011). Bu sinema, felaketi geniş zamanda düşünerek şimdi ile geçmişi ve ölümlerle yaşayanları birbirine bağlamanın arayışı içindedir. Bu kavram hem Holokost gibi olayları yaratan koşulların sürmesi hem de toplama/ temerküz kamplarındaki hafızanın sinemanın peşini bırakmaması ile ilintilidir. Böylece temsil edilebileceğini kabul ettikten sonra ise nasıl temsil edilebileceği sorusu öne çıkar. Bu noktada etik sorumluluk kapsamında gerçekleştirilecek olan estetik tercihler devreye girer.

Bu konuya, tarihin yalnızca tanıklıklara dayalı yazılabileceğine ilişkin yaygın inancın eleştirisiyle başlanabilir (Nichanian, 2018). 1915 bakımından düşünüldüğünde Türkiye’de kurulu olan ahlâki, politik ve toplumsal inkâr yapılanması nedeniyle

⁸ Konuyla bağlantılı bazı yazılar: <https://www.e-skop.com/skopbulten/pasajlar-auschwitzten-sonra-siir-yazmak/3042> / <https://altyazi.net/yazilar/elestiriler/dehsetin-estetigi/> / <https://t24.com.tr/k24/yazi/cihan-ulsen,2259>

meseleyi ham bir tarihsel malzeme şeklinde ele almak felaketin kapsamını geçmişte bırakmaya neden olacaktır. Bu sebeple, Felaket'e şu andan bakıyor olduğumuz gerçeğini kabul etmek, olayın kozmopolit ve "palimpsestik"⁹ hafızaya¹⁰ açılabilmesinin başlangıç adımı olarak değerlendirilebilir (Arslan, 2020). Umut Tümay Arslan, *Gece ve Sis* (Alain Resnais, 1955) filmini ele aldığı çalışmasında (2020: 263-4) bu hafıza türleriyle ilgili şunları belirtir:

"(...) Bir yandan sinema kendi dışına çıkar, felaketin farklı zaman ve mekânlarına doğru gider, modern kötülüğün farklı örneklerini içeren kat kat bir hafıza kurar, diğer yandansa şiddet biçimleri itibarıyla farklılaşan modern kötülükleri düşünmenin biçimleri birbiriyle konuşur, birbirlerini dönüştürür, bütün bu olaylarda tekrar eden yapıya karşı onu güncelleştirmenin, *olan oldu*'ya itiraz etme kuvvetini ayakta tutmanın yolları aranır. Diğer bir deyişle, sinema bir yandan kendi tarihi içinde, filmler arasında *palimpsestik* bir hafıza kuruyor, diğer yandansa modern kötülükleri düşünme biçimiyle *cihani* (*kozmpolit*) bir hafıza oluşturuşuyor."

Saroyan Ülkesi'nde anlattığı meseleyi ahlâki arka plan yapmaktan kaçınan Lusin Dink'in, kendi varoluşunu sinemanın kozmopolit hafızasıyla beraber düşündüğü söylenebilir. Bu düşünme biçimiyle üretilen filmin politik öznelliğe gidecek yolları açan yeni bir temsil politikasını filizlendirdiğinden bahsedilebilir.¹¹ Dink, bu temsil biçiminde 1915 görüntülerine yer olmayışını oradaki anlatılara şiddet pornografisinin hâkim olmasıyla açıklar.¹² Sessiz anların daha çok şiddet barındırdığını ifade eden Dink, "hayaletin musallat olması" (Saybaşı, 2011)¹³ durumunun Saroyan'ın yolculuğu bakımından da geçerli olduğunu belirtir.

Bu konulardaki temsilin imkânsızlığı iddiasını ters yüz ederek mümkün hâle getiren biçimlerden birinin hayaletli imgeler olduğu söylenebilir. Filmin biçimsel tercihi aracılığıyla coğrafya, hayaletin gölgesinin, izlerinin ve yansımalarının üzerine düştüğü

⁹ Palimpsest kavramı hakkında ve sosyal bilimlerde hangi biçimlerde ele alınabileceğine ilişkin bkz. Dillon, 2017.

¹⁰ Palimpsestik ve kozmopolit hafıza hakkında detaylı bilgi için bkz. Silverman, 2013.

¹¹ Umut Tümay Arslan ile Bir+Bir'de yapılan söyleşi - <https://www.birartibir.org/kultur-sanat/897-fitne-olmadan-meftun-olmak-imbkansiz>

¹² Lusin Dink ile Altyazı'da yapılan söyleşi - <https://altyazi.net/soylesiler/saroyan-ulkese-uzerine-soylesi-kayip-bir-dunyada/>

¹³ Nermin Saybaşı, *Sınırlar ve Hayaletler* çalışmasında göçün bir "sorun" olarak üretildiğini, problemin sınır sendromlarına, yerinden edilmeye, dışlanmaya, farklılığa tahammülsüzlüğe ve küresel üretim ve ekonominin gerçeklerine sıkı sıkıya bağlı olduğunu ifade eder. Saroyan'ın ailesinin de yerinden edildiği düşünüldüğünde Dink'in hayaletin musallat olması kapsamında Saybaşı'nın çalışmasına atıf yaptığı düşünülebilir.

Yeni temsil politikası kapsamındaki sessiz anlardan biri: Saroyan'ın ve yolculuk yaptığı arabanın suya yansıyan görüntüsü

yer olarak kurgulanmaktadır. Bu tercih, Saroyan'ın gölgesinin toprakta görünmesi, görüntüsünün suya aksetmesi ve silüetinin cama yansması şeklinde kendini göstermektedir. Kamera, Saroyan'ın yüzünü film boyunca göstermez, arkasından takip eder. Yalnızca şapkası, siyah gözlükleri ve pardösüsüyle kolu görülebilmektedir. Saroyan'ın yolculuğu şimdide tekrar canlandırılırken bu biçimler vesilesiyle onun bakış açısından, öznel çekimlerle aktarılmaktadır. Saroyan'ın yazdıklarını duymak seyirciyi geçmiş zamana götürürken bu durum, şimdiki zamanda Saroyan hakkında anlatılanlarla bozular. Kurulan bu katmanlı yapı ve parçalı gerçeklik aracılığıyla anlatının bütüncül bir izleme deneyimi sunması engellenir (Arslan, 2020).

Bilinçli yapılan bu engelleme ile yok oluşun temsiline alan açılmaktadır. Bitlis'te hiç Ermeni olmadığını söyleyen Saroyan aracılığıyla failerin yok edişlerine seyircilerin filmi izleme zamanlarında tanık olmaları sağlanır. Felaketin maddiliğine dayalı bir temsil pratiğini kabul etmeyen yönetmen, bu tanıklığı seyircinin Saroyan'ı tamamen kuşatmasına izin vermeyerek inşa eder. Bu inşa sürecinde gölgeler, hayaletler, kesintiler aracılığıyla kozmopolit hafıza işbaşındadır. Çünkü tarih, geçmişte olup biten bir şey olarak değil, etkileri şimdide süren bir şey olarak ele alınmakta, yolculuk şimdide canlandırılarak konuya şu andan bakılmaktadır. Bu sorumlulukla tarih, adeta sırtlanılır.

Sonuç Yerine: Çatlaktan Sızanlar

Hatırlama ve unutma, bireysel olduğu kadar sosyal ve politik süreçlerdir. Hatırladıklarıyla ve unuttuklarıyla Türkiye'nin toplumsal hafızası da incelemeye değer çok boyutlu bir alandır.¹⁴ Türkiye toplumu, artan iletişim olanaklarıyla beraber yakın tarihi, özellikle de Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçiş sürecini tartışmaya başladı (Ersanlı, 2003). Bugün Türkiye toplumu, siyasi ve kültürel duruşlarının farklılıklarından dolayı geçmişte olup bitenlerle ilgili anlatıları da farklılık gösteren kesimlerden oluşmaktadır (Neyzi, 2004). Bu ilgi ve tartışmalar, unutulmuş veya unutturulmuş olan ve özellikle Ermenilere, Rumlara, Kürtlere, Alevilere ve Yahudilere yönelik travmatik olayların gündeme gelerek yeniden değerlendirilmesini sağladı.¹⁵ Bu kapsamda 1915 de yeniden tartışmaya açıldı, farklı alanlarda değişik biçimleriyle ele alındı.

Bu bağlamda gerçekleştirilen yakın tarihli kültürel üretimlerden biri de bu çalışma kapsamında incelenen *Saroyan Ülkesi* filmidir. Film, Felaket'i ve Ermenilerin dünyanın farklı yerlerine sürülmesini eleştirel bir şekilde ele alır. Geçmişle yüzleşme konusuna dair politik tavrını savaşın ve milliyetçiliğin yarattığı kötülükler üzerinden inşa eder. Saroyan'ın yolculuk öyküsü aracılığıyla bir karşı bellek kuran film, Ermenilerin önceden yaşadığı coğrafyada meydana gelen mekânsal değişimi unutulan geçmişle beraber yeniden hatırlatır. Seyirciyi Ermenilerin tarihlerini ve kültürlerini hatırlama sürecine dâhil eden film, Saroyan'ın ailesi ve hatıraları ekseninde Ermenilerin neden bu topraklardan ayrıldıkları sorunsalıyla beraber geçmişle yüzleşme için bir kapı aralar (Öktemer, 2019). Bu kapıdan geçip geçmemek seyirciye kalsa da film, felaketin kapsamını geniş zamana yayarak geçmiş kuşaklardan neyin miras alındığını düşünmeye davet eder. Bir yıkımın vasiyetini taşıyan filmde hatırlama ihtiyacıyla bunu gerçekleştirilememenin arasında kalma hali görünür kılınır (Arslan, 2020).

"Evet, biz Ermenilerin bu toprakta gözümüz var. Var, çünkü kökümüz burada. Ama merak etmeyin. Bu toprakları alıp gitmek için değil, bu toprakların gelip dibine girmek için" (Dink, 2005) diyen Ermeni gazeteci Hrant Dink ile William Saroyan'ın Bitlis seyahati sonrası yazdığı Bitlis oyununda Saroyan'ı temsil eden Bill karakterinin (Yeniçeri, 2014: 46) söyledikleri arasındaki benzerlik dikkat çekicidir:

¹⁴ Özyürek der., 2012. Kitap içinde Cihan Tuğal'ın "1915 Hatıraları ve Ermeni Kimliğinin İnşası" yazısına ayrıca bakılabilir.

¹⁵ Bu kapsamda Leyla Neyzi'nin yayına hazırladığı *Nasıl Hatırlıyoruz? Türkiye'de Bellek Çalışmaları* adlı kitaptan da yararlanılabilir (Neyzi, 2014).

“Bitlis'i istiyorum; Bitlis'te yaşamak, yürümek, yemek, içmek, uyumak istiyorum. Yarın Diyarbakır ya da Dikranagerd yolunda olacağız, oysa ben Bitlis'te kalmak istiyorum –görünüşe göre, sonsuza dek. Burada ölmek ve ölümlerimle birlikte olmak istiyorum” (Gökdemir, haz., 2010).

Görünen o ki alacakaranlıktayız. “Alacakaranlık, günün, unutuş gecesini önceleyen, buna karşın zamanın kendisini yavaşlatır görünen anıdır: Günün son ışığının son görkemli gösterilerini ortaya koyabileceği bir ara durumdur. Belleğin ayrıcalıklı zamanıdır” (Huysen, 1999: 14). Bir olayı yaşamak ile onu bir temsil içinde hatırlamak arasında bir çatlak olduğu ifade edilmektedir (Huysen, 1999). Belleğin ayrıcalıklı zamanı, alacakaranlıkta çatlaktan sızan *Saroyan Ülkesi*'ndeki yeni temsil politikasıdır. Bu durum, şimdinin içinde yer alan tarihi es geçmemize müsaade etmeyerek yüzleşme sorumluluğunu hatırlatır. Şimdi ile geçmiş arasında izleyicinin payına düşen rol de¹⁶ bu geçmişle yüzleşme sorumluluğudur.

Kaynakça

- Arslan, U. T. (2020) *Kat: Sinema ve Etik*, Metis Kitap, İstanbul.
- Assman, J. (2001) *Kültürel Bellek*, Ayrıntı Yayınları, İstanbul.
- Balci, D. (2013) *Yeşilçam'da Öteki Olmak: Başlangıcından 1980'lere Türkiye Sinemasında Gayrimüslim Temsilleri*, Kolektif Kitap, İstanbul.
- Bilgin, Nuri (2013) *Tarih ve Kolektif Bellek*, Bağlam Yayıncılık, İstanbul.
- Burke, P. (2003) *Tarihin Görgü Tanıkları*, Kitap Yayınevi, İstanbul.
- Calonne, D. S. (2014) “Pağes'in Dut Kokan Havası: Saroyan'ın Bitlis Arayışı”, A. Gökdemir (der.), *Amerika'dan Bitlis'e William Saroyan* içinde, Aras Yayınları, İstanbul, s. 189-205.
- Connerton, Paul (2014) *Modernite Nasıl Unutturur?*, Sel Yayınları, İstanbul.
- Depeli, G. (2010) “Görsellik ve Kültürel Bellek İlişkisi: Göçmenin Evi”, *Kültür ve İletişim*, 13(2): 9-39.
- Dillon, Sarah (2017) *Palimpsest: Edebiyat-Eleştiri-Kuram*, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- Dink, Hrant (2005) *İmparatorluğun Son Döneminde Osmanlı Ermenileri: Bilimsel Sorumluluk ve Demokrasi Sorunları Konferansı'ndaki tebliği*, Bilgi Üniversitesi, İstanbul.
- Duruel Erkiç, S. (2014) *Türk Sinemasında Tarih ve Bellek*, De Ki Basım Yayım, İstanbul.
- Ersanlı, B. (2003) *İktidar ve Tarih: Türkiye'de “Resmi Tarih” Tezinin Oluşumu (1929-1937)*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Ferro, M. (1995) *Sinema ve Tarih*, Ayrıntı Yayınları, İstanbul.
- Gökdemir, Aziz (haz.) (2010) *Amerika'dan Bitlis'e William Saroyan*, Aras Yayıncılık, İstanbul.

¹⁶ Lusin Dink ile Bir+Bir'de yapılan söyleşi - <https://www.birartibir.org/kultur-sanat/689-tarihi-sirtlanmak>

- Halbwachs, M. (2016) *Hafızanın Toplumsal Çerçevesi*, Heretik Yayınları, İstanbul.
- Huyssen, A. (1999) *Alacakaranlık Anıları*, Metis Kitap, İstanbul.
- Naficy, H. (2001) *An Accented Cinema*, Princeton University.
- Neyzi, L. (2004) *"Ben Kimim?" Türkiye'de Sözlü Tarih, Kimlik ve Öznellik*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Neyzi, Leyla (2014) *Nasıl Hatırlıyoruz? Türkiye'de Bellek Çalışmaları*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Nichanian, M. (2018) *Edebiyat ve Felaket*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Nora, P. (2006) *Hafıza Mekanları*, Dost Yayınevi, Ankara.
- Öktemer, C. (2019) "2000 Sonrası Türkiye Sinemasında Gayrimüslimler", Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Özyürek, Esra (der.) (2012) *Hatırladıklarıyla ve Unuttuklarıyla Türkiye'nin Toplumsal Hafızası*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Pollock, G. ve Silverman, M. (2011) *Concentrationary Sinema: Aesthetics as Political Resistance in Alain Resnais's Night and Fog*, Berghahn.
- Sancar, M. (2014) *Geçmişle Hesaplaşma: Unutma Kültüründen Hatırlama Kültürüne*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Sarlo, B. (2012) *Geçmiş Zaman*, Metis Kitap, İstanbul.
- Saybaşı, N. (2011) *Sınırlar ve Hayaletler: Görsel Kültürde Göç Hareketleri*, Metis Kitap, İstanbul.
- Silverman, Max (2013) *Palimpsestic Memory: The Holocaust and Colonialism in French and Francophone Fiction and Film*, Berghahn.
- Sönmez, S. (2015) *Filmlerle Hatırlamak: Toplumsal Travmaların Sinemada Temsil Edilişi*, Metis Kitap, İstanbul.
- Suner, A. (2006) *Hayalet Ev: Yeni Türk Sinemasında Aidiyet, Kimlik ve Bellek*, Metis Kitap, İstanbul.
- Susam, A. (2015) *Toplumsal Bellek ve Belgesel Sinema*, Ayrıntı Yayınları, İstanbul.
- Ünlü, Barış (2018) *Türklük Sözleşmesi*, Dipnot Yayınları, Ankara.
- Yeniçeri, H. S. (2014) "William Saroyan'ın Eserlerinde Etnik Kimlik ve Diaspora", Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Medeniyetler İttifakı Enstitüsü.

BIYOGRAFİLER

Aslı Ece Koçak

1992 yılında İstanbul'da doğdu. 2010 yılında Hampshire College'da Siyaset Bilimi alanında başladığı lisans eğitimini yarıda bırakarak 2012 yılının Aralık ayında Türkiye'ye döndü. Lisans eğitimine Koç Üniversitesi İngiliz Dili ve Karşılaştırmalı Edebiyat bölümünde devam etti, 2016 yılında bu bölümden üçüncülük derecesiyle mezun oldu. Aynı yıl Sabancı Üniversitesi Kültürel Çalışmalar yüksek lisans programına başladı. Şahan Şahnur'un *Sessiz Ricat* romanı ile Yakup Kadri Karaosmanoğlu'nun *Sodom ve Gomore* romanını karşılaştırdığı çalışmasıyla 2020 yılında yüksek lisansını tamamladı. Araştırma alanları arasında felaket yazını, tarih yazımı, tanıklık, cemaat ve vatandaşlık kavramları, geç Osmanlı döneminde vatandaşlık algısı, Osmanlı Ermeni edebiyatı ve hukuk felsefesi yer alıyor. Hrant Dink Vakfı bünyesinde Batı Ermenicesi dil çalışmalarına devam ediyor. 2019 yılının Ocak ayından bu yana Medya ve Hukuk Çalışmaları Derneği'nde proje koordinatörü olarak çalışıyor. Türkiye'deki ifade özgürlüğü davalarında yaşanan adil yargılanma hakkı ihlallerinin izlenmesi ve raporlanması süreci başta olmak üzere dernek kapsamında ifade özgürlüğü, haber alma hakkı, dijital özgürlükler ve hukukun üstünlüğü alanında hak savunuculuğu yapıyor.

Aslı Odman

İstanbul İşçi Sağlığı ve İş Güvenliği Meclisi gönüllüsü. Sosyalbilimci. MSGSÜ Şehir ve Bölge Planlama bölümünde öğretim görevlisi (asliodman.academia.edu).

Berrin Demir

İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nden mezun oldu. İstanbul'da avukatlık yapıyor. 2019 yılı sonuna kadar Adalet Arayana Destek Grubu gönüllüsüydü. 2012-2018 yıllarında İş Cinayetleri Almanlığı'nı çıkaran ekipte yer aldı. Davutpaşa patlamasından beri iş cinayetlerinde hayatını kaybedenlerin ailelerinin gönüllü avukatlığını sürdürüyor.

Duygu Doğan

Boğaziçi Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler bölümünden mezun oldu. Feminist örgütlerde ve insan hakları örgütlerinde çalıştı. 2018'den beri Meclis'te yasama danışmanı olarak çalışıyor. İnsan hakları alanında akademik ve toplumsal çalışmalar yürütmekte. Bağımsız araştırmacı olarak toplumsal cinsiyet, kadın hakları, çatışma süreçleri ve barış mücadelesi, devlet şiddeti, mahpus hakları, sosyal politika, alternatif toplumsal hareketler gibi konular üzerine çalışmaya devam ediyor. Sidar Bayram ile birlikte *Çatışmayı Kaydetmek: Arşivler, İnsan Hakları ve Toplumsal Mücadele* (DEMOS Yayınları, 2018) adlı kitabı derledi ve çevirdi.

Elif Can

Galatasaray Üniversitesi Sosyoloji bölümünden 2015 yılında mezun oldu. 2017 yılında École Normale Supérieure de Lyon'da Çağdaş Toplumların Analizi programını tamamlayarak yüksek lisans derecesini aldı. Güncel olarak aynı kurumda doktora düzeyinde eğitimine, Max Weber Araştırma Merkezi üyesi olarak devam etmektedir ve tez yazım aşamasındadır. Doktora tezi, lise öğrencilerinin tarihle ilgili sahip oldukları temsillere odaklanmaktadır. Doktora çalışmalarına paralel olarak, "Okulda Din, Ahlâk ve Vatandaşlık Eğitimi: Karşılaştırmalı Toplumsal Tarih Yaklaşımları - Fransa, Brezilya, Türkiye, İran" başlıklı seminer dizisinin yürütücülerinden biri olarak görev almaktadır. Aynı zamanda, genç araştırmacıları biraraya getirerek, sosyal bilimler ve sinema ilişkilerini incelemeyi hedefleyen "CinéGraphies" isimli topluluğun kurucu üyesidir.

Elif Ege

SUNY Buffalo Üniversitesi Global Toplumsal Cinsiyet Çalışmaları bölümünden Ocak 2020'de doktorasını aldı. Doktora tezinin başlığı "'CEDAW'ın Kriterleri' ve 'Yaşam Deposu' Arasında Müzakereler: Kürt ve Türk Kadınlarının Uluslararası İzleme Mekanizmaları Etrafındaki Mobilizasyonları"dır. Lisans derecesini Boğaziçi Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler bölümü, yüksek lisans derecesini Koç Üniversitesi Karşılaştırmalı Tarih ve Toplum Çalışmaları bölümünde tamamladı. Şu anda Mor Çatı Kadın Sığınağı Vakfı'nda çalışmaktadır.

Esin Gülsen

2005 yılında Boğaziçi Üniversitesi Sosyoloji bölümünden mezun oldu. 2009-2016 yılları arasında Mersin Üniversitesi Kamu Yönetimi bölümünde araştırma görevlisi olarak çalıştı. Barış için Akademisyenler'in hazırladığı "Bu Suça Ortak Olmayacağız" başlıklı metni imzaladığı için 2017 yılında KHK ile ihraç edildi. Halen ODTÜ Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi bölümünde, kitlesel şiddet dönemleri sonrasında geçmişle yüzleşmede hafızalaştırmanın ve hafıza mekânlarının onarıcı rolü hakkındaki teziyle doktora çalışmasına devam ediyor. 2020 yılında Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nden mezun oldu ve Eylül 2020'de stajyer avukat olarak çalışmaya başladı.

Eylem Can

Uludağ Üniversitesi İİBF İşletme bölümünde okudu. 2019 yılı sonuna kadar Adalet Arayana Destek Grubu gönüllüsüydü. 2012-2018 yıllarında İş Cinayetleri Almanca'nı çıkaran ekipte yer aldı. Bir yurttaş olarak Adalet Arayan İşçi Aileleri ile dayanışmaya devam ediyor. Düzeltmen, editör olarak çalışıyor.

Gaye Kuas

İstanbul Teknik Üniversitesi İmalat Mühendisliği bölümünden mezun olmasının ardından yaklaşık dört yıl boyunca üretim planlama ve ürün yönetimi alanlarında çalıştı. Bu dönemde medya ve iletişim alanında atölye ve eğitimlere katıldı, internet üzerinden ve basılı olarak yayın yapan gazetelere gönüllü olarak destek verdi ve bu alana yönelmek istediğine karar verdi. Şu anda Galatasaray Üniversitesi Medya ve İletişim Çalışmaları bölümünde sendikal yayınlar üzerine yüksek lisans tezini yazmakta ve Sabancı Üniversitesi Görsel Sanatlar ve Görsel İletişim Tasarımı bölümünde araştırma görevlisi olarak çalışmakta.

Göksu Özahışalı

Boğaziçi Üniversitesi Sosyoloji bölümünü bitirdikten sonra Central European Üniversitesi'nde Toplumsal Cinsiyet ve Kadın Çalışmaları alanında eğitim aldı. 2016 yılından bu yana askerî çatışma sonrası kentsel dönüşüme odaklanan ve bu süreçlerin tanıklıklarını yeni yöntemlerle belgelemeyi amaçlayan bağımsız uluslararası bir araştırma grubunda yer alıyor. Hali hazırda Orta Doğu Teknik Üniversitesi'nde Sosyoloji bölümünde yüksek lisans yapan ve Uluslararası Af Örgütü Türkiye Şubesi'nde kampanya ve aktivizm sorumlusu olarak görev alan Özahışalı, toplumsal hareketler, toplumsal cinsiyet ve LGBTİ+ hakları, azınlık hakları ve ayrımcılık karşıtı çalışmalar üzerine odaklanıyor. Raoul Wallenberg Enstitüsü'nün İnsan Hakları Araştırma Programı kapsamında, Diyarbakır Sur'da 2015 yılında gerçekleşen askerî müdahaleler sonrası bölge sakinlerinin sosyal, kültürel ve ekonomik hayatlarının incelendiği bir araştırma yürütüyor.

Hanife Kardelen Işık

1991 yılında Ankara'da doğdu. Lisansını Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Uluslararası İlişkiler bölümünde tamamladı. Eylül 2015'te Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İnsan Hakları yüksek lisans programına başladı. Uluslararası örgütler ve çeşitli sivil toplum kuruluşlarında gönüllü ve profesyonel olarak çalıştı. Geçmişle yüzleşme, toplumsal hafıza, hafızalaştırma ve barış kültürü inşası alanlarında çalışmaya devam ediyor.

İdil Önen

İstanbul Bilgi Üniversitesi Tarih bölümünde lisans ve yüksek lisans derecelerini tamamladıktan sonra Central European Üniversitesi Karşılaştırmalı Tarih bölümünden 2017 yılında mezun oldu. 2017-2018 yılında çalışmalarına misafir araştırmacı olarak University of London, Institute in Paris'te devam etti. Bu dönem boyunca "Dis-placing Politics" adlı konferans serisini düzenledi. 2016 yılından bu yana askerî çatışma sonrası, kent ve kentin öznelerine odaklanan ve bu süreçleri yeni yöntemlerle belgelemeyi amaçlayan bağımsız uluslararası bir araştırma grubunda yer alıyor. Raoul Wallenberg Enstitüsü'nün İnsan Hakları Araştırma Programı kapsamında, Diyarbakır Sur'da 2015 yılında yaşanan askerî operasyonlar sonrasında bölge sakinlerinin değişen kültürel, sosyal ve ekonomik hayatlarının incelendiği bir araştırma yürüten Önen, çalışmalarına The Graduate Center, City University of New York, Coğrafya bölümünde doktora öğrencisi olarak devam etmektedir.

Mehtap Tosun

Gazi Üniversitesi İktisat bölümünden mezun olmuş ve Ekonometri alanında çift anadal eğitimini tamamlamıştır. Daha sonra araştırma görevlisi olarak görev yaptığı Orta Doğu Teknik Üniversitesi Sosyoloji bölümünde yüksek lisans ve doktora derecelerini almıştır. Doktora çalışmaları sırasında misafir araştırmacı olarak bir yıllığına Hollanda'da bulunan Leiden Üniversitesi Türkiye Çalışmaları bölümünde görevlendirilmiştir. 2019 yılında ODTÜ'den ayrılmış, doktora sonrası zorunlu hizmetini tamamlamak üzere Munzur Üniversitesi Siyaset Bilimi bölümüne geçiş yapmıştır. Çalışmaları, toplumsal hafıza, toplumsal cinsiyet, etnisite ve kimlik siyaseti, devlet şiddeti ve güvenlik, modernleşme ve endüstrileşme, tarihsel sosyoloji ve çalışma sosyolojisi alanlarında yoğunlaşmaktadır. Bu alanlarda araştırmalar yapmış, projeler yürütmüş olup çeşitli akademik dergilerde, derleme kitaplarda ve gazetelerde yayınlanmış makaleleri bulunmaktadır.

Onur Aytacı

Öğrencilik yıllarında Hafıza Merkezi'nin Hukuk Birimi çalışmalarına katılan Onur Aytacı, 2014 senesinde Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nden mezun olmuştur. Aynı üniversitenin İletişim Fakültesi'nde çift anadal yapan Aytacı, 2015 senesinde de Radyo, TV ve Sinema bölümünü bitirmiştir. İstanbul Bilgi Üniversitesi İnsan Hakları Hukuku ve Marmara Üniversitesi Sinema yüksek lisans programlarında eğitim almıştır. 2016-2017 eğitim öğretim yılında Marmara Üniversitesi'nde görev yapan Aytacı, 2017 Temmuz ayında Marmara Üniversitesi Radyo TV ve Sinema Anabilim Dalı Sinema programında yüksek lisansını "Film Festivallerinde Belgeseller ve Sansür: *Yeryüzü Aşkın Yüzü Oluncaya Dek ve Bakur*" teziyle tamamlamıştır. Aytacı, Ekim 2017'den beri Mersin Üniversitesi İletişim Fakültesi'nde araştırma görevlisi olarak çalışmakta ve doktora çalışmalarını sürdürmektedir.

Özlem Has

1990 yılında İstanbul'da doğdu. Lisans eğitimini Marmara Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler bölümünde 2013 yılında tamamladıktan sonra, yüksek lisans derecesini "Necropolitics in OHAL: The State of Emergency Experience of Turkey (1987-2002)" başlıklı master tezi ile Boğaziçi Üniversitesi Atatürk Enstitüsü Modern Türkiye Tarihi programında 2017 yılında aldı. Akademik çalışmalarına 2017 yılından itibaren Kopenhag Üniversitesi Cross-Cultural and Regional Studies bölümünde araştırmasını yapmakta olduğu "Structured Agencies of Paramilitaries in the Kurdish-Turkish Conflict: The JITEM Case" başlıklı doktora tezi ile devam etmekte.

Serdar Değirmencioğlu

1966'da Ankara Altındağ'da doğdu ve büyüdü. ODTÜ'de psikoloji okudu. Gelişim psikolojisi doktorasını Wayne Eyalet Üniversitesi'nde tamamladı. Northwestern Üniversitesi Sosyal Politika Araştırmaları Enstitüsü'nde araştırmalar yaptı. Çocukların katılım hakkı, çocuklarla demokrasi, çocuk ve gençlik politikaları yanı sıra, siyasi şiddetin çocuklar üzerindeki etkileri üzerine çalıştı. Can Candan ile hazırladığı *3 Saat: Bir ÖSS Belgeseli* büyük beğeni topladı. Son kitapları, şehitlik miti ve etkileri, özel üniversiteler ve yükseköğretimin çöküşü ve borçlanmanın sosyal psikolojik etkileri üzerinedir. Her pazar Evrensel gazetesinde çocukları ilgilendiren meseleleri ele almaktadır. 2019'da Barış Psikolojisi Derneği başkanlığını yapmıştır. Eylül ayında Psychologists for Social Responsibility tarafından Josephine "Scout" Wollman Fuller Ödülü'ne layık görülmüştür.

Sidar Bayram

Koç Üniversitesi Sosyoloji bölümünde görsel-işitsel kayıtlar, insan hakları siyaseti ve adli bilimler ilişkisi üzerine doktora çalışmasını sürdürmekte. Eyal Weizman ve Thomas Keenan, *Mengele'nin Kafatası: Adli Estetiğın Ortaya Çıkışı* (Açılım Kitap, 2014) ve Eyal Weizman, *Arendt'den Gazze'ye Ehvenişer Siyaseti: İnsancıl Şiddetin Kısa Tarihi* (Açılım Kitap, 2018) adlı kitapları çevirdi. Ayrıca Duygu Doğan ile birlikte *Çatışmayı Kaydetmek: Arşivler, İnsan Hakları ve Toplumsal Mücadele* (DEMOS Yayınları, 2018) adlı kitabı derledi ve çevirdi.

Tebessüm Yılmaz

İstanbul Üniversitesi SBF Siyaset Bilimi kürsüsünde başladığı doktora çalışmalarını, Berlin Humboldt Üniversitesi Diversity and Social Conflict programında sürdüren Tebessüm Yılmaz, kendisini feminist-aktivist-araştırmacı olarak tanımlıyor. Çalışma ve ilgi alanlarının arasında feminizm, Kürt çalışmaları, hafıza çalışmaları ve eleştirel sinema çalışmaları bulunuyor. Eşitlikçi, özgürlükçü, kapsayıcı ve güçlendirici feminist bilim anlayışını benimsiyor.

Tuğçe Tezer

Şehir plancısı, MSGSÜ Şehir ve Bölge Planlama bölümünde Dr. araştırma görevlisi. 2015-2018 yıllarında İş Cinayetleri Almanlığı'nı çıkaran ekipte yer aldı.

Yeşim Yaprak Yıldız

Goldsmiths, Londra Üniversitesi Sosyoloji bölümünde öğretim üyesidir. Ağırlıklı olarak insan hakları yüksek lisans programında ders veren Yıldız'ın çalışma alanları arasında devlet şiddeti, failer ve geçiş dönemi adaleti bulunmaktadır. Doktorasını 2018 yılında Cambridge Üniversitesi Sosyoloji bölümünde Türkiye'de 1990'lı yıllarda Kürtlere yönelik devlet şiddeti failerinin itirafları ve itiraf, hakikat ve sorumluluk arasındaki ilişki ile ilgili yazdığı tezle almıştır. Yıldız, yüksek lisans derecesini Warwick Üniversitesi Sosyal ve Siyasal Düşünce programında ve lisans derecesini ise ODTÜ Siyaset Bilimi bölümünde tamamlamıştır. Akademik çalışmalarının yanısıra yerel ve uluslararası birçok insan hakları kuruluşunda çalışmıştır.

Zelal Pelin Doğan

1993 yılında İstanbul'da doğdu. 2016 yılında İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nden mezun oldu. Lisans eğitimini tamamladıktan sonra insan hakları, cezasızlık ve zorla kaybetme konularında sivil toplum ve devlet kurumlarıyla çalıştı. Şubat-Mayıs 2017 arasında Hafıza Merkezi'nde staj yaptı ve Kasım 2017-Ocak 2018 arasında Buenos Aires'teki ESMA'da değişim gönüllüsü olarak bulundu. 2018 yılında İstanbul Bilgi Üniversitesi'nde İnsan Hakları Hukuku yüksek lisans programına başlamış olup, şu anda tez aşamasındadır. Ayrıca Ağustos 2018 yılından itibaren de Medya ve Hukuk Çalışmaları Derneği'nde ifade ve basın özgürlüğü alanında avukat/hukukçu olarak çalışmakta ve sivil toplum çalışmaları yapmaktadır. Araştırma alanları arasında insan hakları hukuku ve karşılaştırmalı anayasa hukukunun yanı sıra Latin Amerika ve Türkiye'de toplumsal hareketler, hafıza politikaları, hakikat hakkı, geçiş dönemi adaleti de yer almaktadır.

“Neden geçiş dönemi adaleti tartişması?” Türkiye’de sık karşılaşılan sorulardan biri. şüphesiz Türkiye’nin, özellikle yakın tarihinde yaşanan ağır insan hakları ihlallerinin ardından, kamusal anlamda hakikat, adalet ve hafıza alanlarından ısrarla uzak durması bu sorunun sorulmasına yol açıyor. Bir bakıma bu soruyu soranlar, belki de geçiş dönemi adaletinin devlet kurumları eli ile tesis edilmediği ve hatta tesis edilmemesi için daha çok çaba harcanan bir ülkede, neden geçiş dönemi adaletinin tartişıldığını soruyorlar.

Bu derleme, bir bütün olarak okuyucuyu işte bu çok sık sorulan sorunun belki de sorulabilecek en iyi soru olmadığına ikna etmeye alışıyor. Geçiş dönemi adaletine ulaşılması gereken, erevesi belli ve Türkiye’de erişilememiş bir nihai amaç olarak değil; uzak, yakın ve hemen yakınımızdaki geçmişi ve hak ihlallerini anlamamıza ve bu anlayişi takiben hem bireysel hem de toplu olarak harekete geçmemize n ayak olan bir bakış açısı olarak yaklaşmamızı öneriyor.